

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

M.H. RUSTAMBOYEV, B.J. AHROROV

JINOYAT HUQUQI

(UMUMIY QISM)

Kollejlar uchun darslik

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki davrlaridan boshlab olib borilayotgan sud-huquq islohotlarining mohiyati, avvalo, qonunlarni, shu jumladan, jinoyat qonunlarini ham takomillashtirish, inson huquqlarini himoya qilishning oliy darajasini yaratish bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov davlatimizning ichki va tashqi siyosati, mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalaridagi islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha asosiy vazifalar to'g'risidagi ma'ruzasida uzoq muddatga mo'ljallangan dasturulamal nazariy fikr va g'oyalarni bildirdi¹.

Jamiatimizda ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlarni yanada rivojlantirish va ularni takomillashtirish asoslarining tub zaminiga to'xtalib, Prezidentimiz jamiyatimizni demokratlashtirish va yangilanish konsepsiyasini, shuningdek, mamlakatimizni 2005-yil va kelgusi davrda modernizatsiya va isloh qilish bo'yicha oldimizga qo'yiladigan asosiy vazifalarga to'xtalib, bizning asosiy uzoq muddatli va strategik vazifamiz — demokratik davlat, fuqarolik jamiyati qurish jarayonlari va bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish, odamlar ongida demokratik qadriyatlarni mustahkamlash yo'lidan og'ishmay, izchil va qat'iyat bilan borish lozimligini ta'kidlagan edi. Prezidentimizning 2005-yil 1-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosini bekor qilish to'g'risida»gi hamda 2005-yil 8-avgustdagi «Qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlarga o'tkazish to'g'risida»gi Farmonlari sud-huquq tizimini liberallashtirish yo'lidagi muhim bosqichga asos solindi. Farmonlarda 2008-yil 1-yanvardan boshlab, o'lim jazosini bekor qilish va jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan yoki ayblanayotgan shaxslarni qamoqqa olishga sanksiya berish huquqini sudlar vakolatiga o'tkazilishi qayd etilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ga muvofiq, yuksak malakali, bilimli yetuk kadrlarni tayyorlashning asosiy bo'g'ini oliy ma'lumotli mutaxassislarini tayyorlash hisoblanadi. Yurisprudensiya yo'nalishidagi o'rta maxsus, kasb-hunar kolleji talabalari uchun «Jinoyat huquqi» fanining «Umumiy» va «Maxsus» qismi bo'yicha yozilgan darslik ham yuqorida ko'rsatilgan maqsadlarga xizmat qiladi.

Jamiatimizda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlarining tarkibiy qismi bo'lgan jinoiy jazolarning liberallashtirilishi jinoyat huquqi fani va jinoyat qonunlarining yanada chuqurroq o'rganilishini taqozo etadi. Ushbu darslik ham talabalarga jinoyat huquqi «Umumiy» qismidan keng, batafsil bilim berishga mo'ljallangan. Darslikdagi mavzular Jinoyat kodeksida 2006-yil 1-yanvargacha kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni hisobga olgan holda yoritilgan. Xususan, jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan jinoyatlarning tasnifi, yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish, jazo tizimini liberallashtirish masalalari O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumi qarorlarini, sud-tergov amaliyotini tahlil etish asosida yoritib berilgan. Shuningdek, «Maxsus» qismiga taalluqli bo'lgan shaxsga qarshi qaratilgan jinoyatlar, tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar, iqtisodiy sohadagi jinoyatlar, ekologiya sohasidagi jinoyatlar, hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar, jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar, harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlarning tushunchasi, turlari, yuridik tahlili va javobgarlik masalasiga alohida to'xtalib o'tilgan.

Huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati qurishning zaruriy sharti — bu qonunlarning so'zsiz bajarilishi. Qonunlarning bir xilda va so'zsiz bajarilishi bo'lajak huquqshunoslarning o'z vazifasiga munosabati va zimmasidagi mas'uliyatni his qilishiga bog'liqdir. Ayniqsa, jinoyatchilikka qarshi kurash olib boruvchi huquqni muhofaza qiluvchi organlarning bo'lajak xodimlari, huquqshunoslarga jinoyat huquqining «Umumiy» qismiga taalluqli bo'lgan mavzular talabalarga tushunarli, sodda va ravon tilda bayon qilib berilgan.

Darslik adolatli, odil, fozil huquqshunoslarni tarbiyalashga o'z hissasini qo'shadi, degan umiddamiz. Ushbu kitob mualliflarning qator darsliklar, o'quv qo'llanmalarni tayyorlash jarayonida o'ttirgan tajribasi, chet ellik olimlarning mazkur sohada erishgan yutuqlari, sud-tergov amaliyoti xulosalariga asoslanilgan, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi bo'lim va boblari bo'yicha yozilgan, har bir mavzudan keyin talabalarining olgan bilimlarini sinab ko'rishlari uchun nazorat savollari berilgan. Shuni ta'kidlash o'rinliki, ilm-fan, qonunlar doimo rivojlanishda, shu sababdan kelajakda yanada mukammal darslik, o'quv adabiyotlari yaratilishini nazarda tutib, mualliflar har qanday taklif va mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qilishadi.

1-bob. JINOYAT HUQUQI TUSHUNCHASI, TIZIMI

VAZIFALARI, PRINSIPLARI VA

1.1. Jinoyat huquqi tushunchasi, vazifalari va predmeti

Jinoyat huquqi tushunchasi ikki: *qonunchilik sohasi* va *huquq tarmog'i* ma'nosida qo'llaniladi. Yurisprudensiya, ya'ni yuridik fanlar tizimida ham jinoyat huquqi mustaqil huquqiy fan sifatida muhim o'rin egallagan. Jinoyat huquqi boshqa huquq tarmoqlaridan, xususan, maxsus huquq tarmoqlaridan o'ziga xos vazifalari, predmeti va tartibga solish metod (uslub)lari bilan farq qiladi.

Jinoyat huquqi — qilmishning jinoiyligi va bunday jinoiy qilmishlar uchun tayinlanadigan jazo choralari belgilovchi hamda jinoyat sodir etilishi bilan yuzaga keluvchi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar tizimi.

Jinoyat huquqi — huquq tizimining mustaqil huquq tarmog'i bo'lib, qilmishning jinoyat ekanligini, jinoiy javobgarlikning asoslari va chegaralari, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qiluvchi holatlarni belgilovchi Oliy davlat hokimiyati organi tomonidan o'rnatilgan huquq normalari yig'indisi.

Jinoyat qonunchiligi — Oliy davlat hokimiyati organi tomonidan o'rnatilgan jinoyat, deb hisoblanadigan qilmishlar doirasi, ularni sodir etganlik uchun javobgarlik, jazo tayinlash, jazo turlari va hajmi, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish asoslari, shuningdek, jinoiy javobgarlik asoslari va prinsiplarini belgilovchi huquq normalari majmuyidan iborat bo'lgan O'zbekiston Respublikasi qonunchilik tizimidagi mustaqil qonunchilik sohasi.

Mustaqil huquq tarmog'i hisoblangan jinoyat huquqidan farqli ravishda jinoyat huquqi fani davlatning jinoyatchilikka qarshi kurash sohasidagi siyosati hamda jinoyat huquqining tarixiy taraqqiyot bosqichlari bo'yicha qarashlar, g'oyalar va fikrlar tizimini, shuningdek, jinoyat huquqining o'rganish predmeti, metodlari, vazifalari, tizimi va shu kabi masalalarni o'z ichiga qamrab oladi. Bu fan jinoyat huquqi normalarining majmuyi sifatida uning tarixini, qo'llash amaliyotini o'rganadi hamda bu borada turli xil ilmiy-qiyosiy tadqiqotlar olib borilishini taqozo etadi.

Bundan tashqari, jinoyat huquqi tushunchasi o'quv intizomi sifatida qo'llanilib, u yuridik o'quv yurtlaridagi jinoyat huquqi bo'yicha o'quv materiallari va mavzu rejalarini o'z ichiga oladi.

Jinoyat huquqi huquq tarmog'i sifatida *umummajburiylik* va *mustaqillik xususiyatlarini* o'zida aks ettiradi¹.

Jinoyat huquqining *umummajburiylik xususiyati* shunda namoyon bo'ladiki, shaxs jinoiy qilmish sodir etdimi — u javobgarlikka tortilishi kerak, jinoyat sodir etganlikda aybdor, deb topilgan shaxsni javobgarlikka tortish esa, davlat tomonidan majburlov choralari (kuchi)ni qo'llash orqali ta'minlanadi. Jinoyat huquqining bunday xususiyatga egaligi ushbu huquq sohasi normalarining imperativligini bildiradi.

Jinoyat huquqining umummajburiylik xususiyati quyidagi ikki omil bilan belgilanadi:

- *birinchidan*, jabrlanuvchini himoya qilish, uning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini tiklash hamda jinoiy qilmish natijasida yetkazilgan zararni qoplash;

- *ikkinchidan*, jinoiy qilmish sodir etgan shaxsni tarbiyalash, uni jinoiy javobgarlikka tortish, jinoiy oqibatni, ya'ni jinoyat tufayli yetkazilgan zararni bartaraf etishga majburlash².

Boshqacha qilib aytganda, jinoyat huquqining umummajburiylik xususiyati jamiyat manfaatlarini jinoiy tajovuzlardan himoya qilishning jinoyat-huquqiy mexanizmi hisoblanib, jamiyatdagi har bir shaxsning xavfsizligini ta'minlovchi shart-sharoitlarni ifodalaydi. Bunday shart-sharoitlarning yetarli darajada bo'lishi davlatning huquqiy-tartibga solish funksiyasi bilan bog'liq bo'lib, jinoyat huquqining ijtimoiy-tartibga solish funksiyasini hamda mavqeyini belgilab beradi.

Jinoyat huquqining *mustaqillik xususiyati* uning boshqa ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohalaridan ajratilganligini bildirmaydi, balki jinoyat huquqining mustaqilligi uning huquq sohasi sifatida davlat va jamiyat manfaatlari, xavfsizligi va normal rivojlanishiga tajovuz qiluvchi qilmishlarni jinoyat, deb topish uchun asos bo'luvchi belgilar doirasini mustaqil o'rnatishda ifodalanadi.

Shu tariqa, jinoyat huquqi keng ma'noda juda murakkab, keskin salbiy ijtimoiy voqelik hisoblangan jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi me'yoriy normalar manbayi sifatida tushuniladi.

Jinoyat huquqining boshqa huquq sohalaridan mustaqil ekanligi uning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi bilan tavsiflanadi:

- *birinchidan*, faqat jinoyat huquqigina qilmishning jinoiyligi va jazoga sazovorligini, jinoiy javobgarlik asosini, jazo qo'llash hamda jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilishni belgilovchi huquqiy normalar uchun yagona qonuniy manba sifatida namoyon bo'ladi;

- *ikkinchidan*, jinoyat huquqi o'zining tartibga solish predmetiga ega bo'lib, ushbu huquq sohasining predmeti hisoblanuvchi ijtimoiy munosabatlar jinoiy qilmish sodir etilishi bilan vujudga keladi;

- *uchinchidan*, jinoyat huquqi maxsus tartibga solish uslubiga ega bo'lib, bunday uslublar va ularning harakatiga ta'sir etuvchi yuridik faktlar boshqa huquq sohalari uchun xos emas.

Har bir huquq sohasining predmeti va metodlari uning boshqa huquq sohalaridan farqlarini ko'rsatuvchi asosiy mezon hisoblanadi.

Jinoyat huquqi predmeti — jinoyat huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar.

Jinoyat huquqining predmeti deganda, shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga xavf soluvchi jinoiy qilmish sodir etilishi bilan vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi.

Jinoyat huquqi predmetini aniqlash, bu — jinoyat huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasini belgilash demak.

Keng ma'noda jinoyat huquqining predmeti deganda, shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini ko'zlagan holda jinoyat huquqi normalarining ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etish tartibi tushuniladi¹.

Jinoyat huquqining predmeti bo'lib, ijtimoiy *salbiy (zarar keltiruvchi)*, ya'ni jinoiy tajovuz vaqtida vujudga keladigan jamiyat manfaatlariga zarar keltiruvchi munosabatlar hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, huquq nazariyasida ikki turdagi:

1. Salbiy (retrospektiv), ya'ni sodir etilgan huquqbuzarlikning oqibati sifatida vujudga keluvchi;
2. Ijobiy (prospektiv), ya'ni ijtimoiy foydali va qonunda ruxsat berilgan xatti-harakat (faoliyat) natijasida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlar nazarda tutiladi.

Bunday turdagi har ikki ijtimoiy munosabat ham jinoyat huquqining tartibga solish predmeti bo'lib hisoblanadi. Salbiy ijtimoiy munosabatlar o'zidan o'zi ma'lumki, jinoiy qilmish sodir etilishi bilan yuzaga kelib, jinoyatchini jinoiy javobgarlikka tortish va uning qilmishiga yarasha jazo tayinlash bilan bog'liq.

Ikkinchi guruh, ya'ni ijobiy munosabatlar esa, davlat tomonidan belgilangan jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi, jamiyat uchun foydali xatti-harakatlar natijasida yuzaga kelib, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish hamda cheklangan tarzda jazo qo'llash bilan bog'liq bo'lib, ular jinoyat huquqining «qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar», «shartli hukm qilish», «jinoiy javobgarlikdan ozod qilish», «jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish», «amnistiya akti yoki avf etish asosida jazodan ozod qilish» kabi institutlari bilan tartibga solinadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, jinoyat huquqining predmeti sifatida ko'proq jazolash sanksiyalari bilan bog'liq salbiy munosabatlarni ko'rish mumkin.

M. Usmonaliyevning fikriga ko'ra, «... jinoyat huquqining asosiy vazifasi jinoyat uchun jazolash emas, balki ijtimoiy munosabatlarni har qanday tajovuzlardan himoya qilishdir»¹. Lekin bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki barcha huquq sohalari kabi jinoyat huquqi ham o'zining predmeti hisoblanuvchi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Jinoyat huquqi tartibga soluvchi predmet hisoblangan ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etish bilan birga ularni muhofaza qilish funksiyasini ham bajaradi. Jinoyat huquqining vazifalari Jinoyat kodeksida aniq belgilangan bo'lib, kodeksning 2-moddasiga ko'ra, jinoyat huquqining vazifalari shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoiy

tajovuzlardan qo'riqlash, shuningdek, jinoyatlarni oldini olish, fuqarolarni respublika Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya qilish ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Ana shu vazifalarni amalga oshirish uchun kodeks javobgarlik asoslari va prinsiplarini, qanday ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat ekanligini aniqlaydi, ijtimoiy xavfli qilmishlar sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralari belgilaydi.

Jinoyat huquqining vazifalari davlatning jinoyatchilikka qarshi kurash sohasidagi siyosati orqali amalga oshiriladi. Uning asosiy mazmuni jinoyat qonunining amalda qo'llanilishi taktikasi va strategiyasini belgilash hamda jinoyatchilikning oldini olish ijtimoiy-huquqiy choralarni ishlab chiqish va amalda qo'llanishida ifodalanadi. Jinoyatchilikka qarshi kurash sohasidagi siyosatning asosiy qoidasi jinoyat uchun javobgarlikning muqarrarligini amalga oshirishidan iboratdir. Bunday siyosat qonun talablariga to'la va so'zsiz rioya qilish, barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipiga asoslangan holda amalga oshirilishi kerak.

Hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasining jinoyatchilikka qarshi kurash sohasidagi siyosati:

- *birinchidan*, o'ta og'ir jinoyatlarga qarshi kurash ishini muttasil ravishda olib borish va og'ir jinoiy tajovuz sodir qilgan, jinoyat huquqiy taqiqlarni bir necha marotaba buzgan, retsdiv jinoyat sodir etgan shaxslarga hamda uyushgan guruh va jinoiy uyushma rahbarlari, ularning faol ishtirokchilariga nisbatan qattiq jazo choralari qo'llash;

- *ikkinchidan*, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar uchun jinoiy repressiya choralari kamaytirish, og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir qilgan shaxslarga nisbatan, qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lgan shaxslarga yoxud qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfligini yo'qotganligi munosabati bilan shaxslarga nisbatan jamiyatdan ajratish bilan bog'liq bo'lmagan jazo choralari qo'llash, shartli hukm qilish, jazoni o'tash muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish yoki jazoni yengilrog'i bilan almashtirish kabi choralari qo'llash an'analari asoslanadi. Shuningdek, jinoyat qonunida jinoyat sodir qilgan voyaga yetmaganlarga nisbatan ancha yengil jazo choralari qo'llash nazarda tutilgan.

1.2. Jinoyat huquqi prinsiplari

Jinoyat huquqining muhofaza qilish va oldini olish vazifalari faqatgina jinoyat huquqi prinsiplariga qat'iy rioya qilinishi orqali bajarilishi mumkin.

Jinoyat huquqi prinsiplari haqida to'la ma'lumot olish uchun quyidagi masalalarga e'tibor berish kerak:

1. Jinoyat huquqi prinsiplari tushunchasi, belgilari va ularning ahamiyati;
2. Prinsiplarning jinoyat huquqida qo'llanilishi va ularning harakatlanish mexanizmi;
3. Jinoyat huquqi prinsiplari tizimi.

Jinoyat huquqi prinsiplari deganda, umuman jinoyat huquqi yoki uning alohida institutlari mazmunini ifodalovchi, jinoyat huquqi normalarida mustahkamlangan boshlang'ich asos, asosiy g'oyalar tushuniladi.

Prinsiplar jinoyat qonunida mustahkamlangan demokratik davlatning jinoyat-huquqiy siyosati mohiyatini va hozirgi yo'nalishlarini ifodalaydigan, sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlik negizlari, chegaralari va shakllari haqida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, axloqiy, diniy va huquqiy tasavvurlarni aks ettiradigan yetakchi g'oyalar va asosiy qoidalaridir.

Jinoyat huquqi prinsiplari — jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida qonun chiqaruvchi, qonunni amalda qo'llovchi organlar va barcha fuqarolar uchun majburiy bo'lgan asosiy qoidalar.

Jinoyat huquqi prinsiplari quyidagi:

- a) xalqaro va milliy huquq normalariga mos kelishi;
- b) jinoyat huquqi prinsiplarining fundamental xususiyatga ega ekanligi;
- d) jinoyat huquqi prinsiplarining o'zaro aloqadorligi kabi belgilarga ega.

Jinoyat huquqi prinsiplari birinchi navbatda xalqaro huquq normalariga, ya'ni xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan hujjatlarga mos kelishi kerak. Shuningdek, jinoyat qonunidagi prinsiplar o'z navbatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mos kelishi va undagi normalardan kelib chiqishi kerak.

Jinoyat huquqi prinsiplari jinoyat huquqi normalari uchun fundamental asos bo'lib xizmat qiladi, ya'ni jinoyat huquqi normalar jinoyat huquqi prinsiplaridan kelib chiqadi va ularga zid bo'lmasligi kerak. Bunday prinsiplar nazariyada prinsip normalar, deb ataladi.

Jinoyat huquqi prinsiplari bir-biriga bog'liq tarzda zanjirsimon harakatda bo'lib, ulardan birining buzilishi o'z navbatida boshqa prinsiplarning buzilishiga olib keladi.

Jinoyat huquqi prinsiplari jinoyat qonunchiligini «qo'llash» borasida jinoyat huquqi uchun asosiy qoidalarini belgilab beradi.

Jinoyat huquqi prinsiplarining «harakatlanish mexanizmi» jinoyat qonunlarini qo'llovchi shaxslar (surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud'ya) orqali amalga oshiriladi.

Jinoyat huquqi prinsiplari buzilganda, bunday buzilishlarni bartaraf etish hamda prinsiplarni buzilishiga olib kelgan g'ayriqonuniy qaror va xatti-harakatlarni bekor qilish uchun davlat nazorati (sud, prokuratura organlari nazorati) harakatga keladi.

Jinoyat kodeksida belgilangan prinsiplar:

- a) qilmishning jinoiyligi faqat Jinoyat kodeksi bilan aniqlanishi;
- b) jazo va boshqa huquqiy oqibatlar faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanishi;
- d) Jinoyat kodeksining jinoyat huquqi uchun yagona manba ekanligi;
- e) shaxsning jinoyatni sodir etishdagi aybliligi yoki unga qo'yilgan aybda aybsizligini faqat sud tomonidan aniqlanishi;
- f) jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralarning faqat sud tomonidan qo'llanishi;
- g) jinoyatni sodir etishda aybdor, deb hisoblangan shaxsni huquqiy holati faqat qonun bilan belgilanishi;
- h) barcha huquqni amalda qo'llaydigan idoralarning jinoyat qonunining mazmunini o'z vakolatlari doirasida va Jinoyat kodeksida ko'rsatilgan aniq matnga muvofiq sharhlash majburdirlar, qoidalaridan iborat¹.

Jinoyat huquqi prinsiplari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan, qonunning ustuvorligi, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, demokratizm, fuqarolarning tengligi, umuminsoniy qadriyatlar va umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalarining ustuvorligi kabi prinsiplarga asoslanadi hamda ulardan kelib chiqadi. Ayni paytda jinoyat huquqining har bir prinsipi ushbu huquq sohasining tartibga solish uslubi va bajaradigan vazifalari bilan aloqador hamdir.

Qonunda prinsiplarning mustahkamlanganligi ularga umummajburiylik xususiyatini beradi, binobarin, prinsiplar kishilar ongiga ta'sir ko'rsatish omillari sifatida qonun chiqarish va huquqni qo'llash faoliyatini yanada rivojlantirish uchun huquqiy zamin bo'lib xizmat qiladi. Barcha prinsiplarning yig'indisi demokratik

jinoyat huquqining chinakam mohiyatini ifodalaydigan ichki o'zaro mufoviqlashtirilgan qoidalarining yaxlit tizimini tashkil etadi.

Jinoyat huquqi prinsiplari tizimi deganda, jinoyat qonunchiligidagi qoidalarining normativ asosini belgilab beruvchi jinoyat huquqi prinsiplarining yig'indisi tushuniladi. Jinoyat huquqi prinsiplarining tizimi Jinoyat kodeksining 3-moddasida mustahkamlangan bo'lib, unga ko'ra, Jinoyat kodeksi qonuniylik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, demokratizm, insonparvarlik, odillik, ayb uchun javobgarlik, javobgarlikning muqarrarliligi prinsiplariga asoslanadi.

1.2.1. Qonuniylik prinsipi

Qonuniylik prinsipi Jinoyat kodeksining 4-moddasida mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, unda uch mustaqil norma belgilangan:

1. Sodir etilgan qilmishning jinoiyligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy okibatlar faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanadi.

2. Hech kim sud hukmisiz jinoyat sodir qilishda aybli, deb topilishi va qonunga xilof ravishda jazoga tortilishi mumkin emas.

3. Jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxs qonunda belgilangan huquqlardan foydalanadi va muayyan majburiyatlarni bajaradi.

Jinoyat huquqining qonuniylik prinsipi bir necha *huquqiy talablardan* kelib chiqadi.

Ulardan *birinchisi* — xalqaro huquq normalarining milliy huquq normalaridan ustunligi, ya'ni qonuniylik prinsipiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari xalqaro huquq normalariga zid bo'lmasligi kerak. Bunday xalqaro huquqiy normalar 1948-yilgi Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi, 1986–1989-yillardagi Vena kelishuvlari, Narkomaniya va terrorizmga qarshi kurash bo'yicha Konvensiya hamda boshqa xalqaro jinoyatlar va xalqaro xususiyatdagi jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilovchi xalqaro shartnomalarda ifodalanadi.

Shuni aytib o'tish joizki, xalqaro huquq normalari inson huquqlari bilan bog'liq bo'lib, unda sanksiyalar mavjud bo'lmaganligi tufayli Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismiga «Tinchlik va insoniyatning xavfsizligiga qarshi jinoyatlar», deb nomlangan VIII bob kiritilganligi milliy huquq normalarining xalqaro huquq normalariga mos kelishini bildiradi.

Qonuniylik prinsipining ikkinchi talabi — Jinoyat kodeksining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga mos kelishi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 16-moddasiga ko'ra, birorta ham qonun va boshqa normativ huquqiy hujjat Konstitutsiya normalariga va qoidalariga zid kelishi mumkin emas.

Jinoyat kodeksining Konstitutsiyaga mos kelishi, shuningdek, Jinoyat kodeksi va Konstitutsiya normalari o'rtasida kolliziya (qarama-qarshilik) kelib chiqqanda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi normalarining ustunligi tan olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 24-moddasida «Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir», deb ta'kidlab o'tilgan. Konstitutsiyaning aynan shu moddasidan kelib chiqib, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismiga «Hayotga qarshi jinoyatlar» bobi kiritilgan.

Uchinchi talab: «qonunda ko'rsatilmagan jinoyat ham, jazo ham mavjud emas». Bu qadimiy huquqiy qoida quyidagi lotincha jumlar orqali ifodalanadi: «*Nullum crimen, nulla poena sine lege*».

Ushbu qoida qonuniylik prinsipining asosiy qoidasi bo'lib, unga ko'ra, shaxs qonunda ko'rsatilgan jinoyati uchun qonunda ko'rsatilgan jazo doirasidagina javobgarlikka tortiladi, ya'ni shaxsning sodir etgan qilmishning jinoiyligi va ushbu jinoyat uchun jazoning mavjudligi jinoyat qonunida aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Qonuniylik prinsipining to'rtinchi talabi — jinoyat uchun javobgarlik haqidagi normalarning jinoyat qonunida kodefikatsiyalanishi kerakligida ifodalanadi, ya'ni javobgarlikni belgilovchi alohida qonunlar, masalan, harbiylarning jinoiy javobgarligi, voyaga yetmaganlarning jinoiy javobgarligi to'g'risidagi qonunlar amal qilishi mumkin emas. Barcha jinoyat huquqiy normalar yagona Jinoyat kodeksida mujassamlanishi kerak.

Jinoyat huquqi qonuniylik prinsipining beshinchi talabi bo'yicha: jinoyat qonunining analogiya bo'yicha qo'llanilishi taqiqlanadi, ya'ni «jinoyat-huquqiy javobgarlikni belgilovchi normalar Jinoyat kodeksida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilmagan bo'lsa, shunga o'xshash normalar qo'llaniladi», qoidasi jinoyat huquqida amal qilmaydi.

Qonuniylik prinsipining oltinchi talabi kriminalizatsiya bilan bog'liq bo'lib, qonun chiqaruvchi tomonidan shaxsning jinoyat, deb hisoblanadigan xulq-atvori uning qilmishiga nisbatan, ya'ni shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga zarar yetkazuvchi harakat yoki harakatsizlikka nisbatan olinadi. Ma'lum bir jinoyatni sodir qilish xayoli, o'yi jinoyat, deb hisoblanmaydi va ular uchun jazo mavjud emas («*Cogitationis poenam nemo patitur*»)¹.

Jinoyat huquqi nazariyasidagi ilmiy bahslarga ko'ra, javobgarlikning muqarrarligi prinsipini qonuniylik prinsipi tarkibiga kiritish ham mumkin.

1.2.2. Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi

Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 5-moddasida belgilangan bo'lib, unga ko'ra, jinoyat sodir etgan shaxslar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lib, qonun oldida tengdirlar.

Ushbu normaning asosi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida belgilangan bo'lib, unda «O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar», deb ko'rsatib o'tilgan.

Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipida:

- *birinchidan*, Jinoyat kodeksining 5-moddasida ko'rsatilgan belgilar va holatlardan qat'iy nazar, fuqarolarning tengligi, ularning bir xil huquq va majburiyatlarga ega ekanligi ifodalanadi;
- *ikkinchidan*, Jinoyat qonunining bir xilda qo'llanilishi ta'minlanadi.

Jinoyat kodeksining 5-moddasi nomi bilan uning mazmuni mos kelmasdan, ushbu moddada faqat jinoyat sodir etgan shaxslarning qonun oldida tengligi xususida fikr bildirilgan. Lekin jinoyat huquqiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari, jinoyat sodir etgan shaxslardan tashqari, jabrlanuvchi, jinoyat qonunini qo'llovchi shaxslar ham fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipiga amal qilishlari shart.

Qonun chiqaruvchi tomonidan tenglik prinsipiga amal qilinishi (qilmishlarni jinoiy, deb topish masalasi borasida) barcha jinoiy huquqbuzarliklar uchun jinoiy javobgarlikni belgilashda ifodalanadi. Bundan tashqari, shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining himoya qilinishi masalasida ham tenglik prinsipiga amal qilinishi kerak. Xususan, maxsus subyektlarning qilmishlarini jinoyat, deb topishda, masalan, mansabdor shaxslar, harbiylar va sudyalarning qilmishlari uchun boshqalarga javob bermaydi.

Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipining buzilishi jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Masalan, Jinoyat kodeksining 141-moddasida fuqarolar teng huquqliligini buzish uchun, 156-moddasida esa, adovat qo'zg'atish maqsadida milliy, irqiy va diniy mansubligiga ko'ra, fuqarolarning tengligini buzish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi xalqaro huquqiy va Konstitutsiyaviy prinsip bo'lganligi uchun barcha qonunlarda qat'iy o'rnatilishi kerak. Amaliyotda bunday prinsip ko'pincha jinoyat sodir etgan shaxslarning mulkiy ahvoli va mansab mavqeyi mezonlariga ko'ra buziladi. Bunday buzilishlar jinoyat ishi qo'zg'atmaslik, jinoyat tarkibi mavjud emasligi sababli jinoyat ishini tugatish kabi shakllarda bo'lishi mumkin.

Demak, fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi sodir etgan jinoyati uchun har bir shaxsning teng javobgarligi, jinoiy javobgarlik asoslarining barcha uchun bir xilda qo'llanilishi (amal qilishi)ni bildiradi. Bunday prinsipdan istisno holatlar ijtimoiy adolat va insonparvarlik prinsiplari orqali o'rnatilishi mumkin. Masalan, voyaga yetmaganlar, homilador ayollar javobgarligi, shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyati kabi holatlar.

1.2.3. Demokratizm prinsipi

Demokratizm prinsipi Jinoyat kodeksining 6-moddasida belgilangan bo'lib, unga ko'ra, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki jamoalar jinoyat sodir etgan shaxslar axloqini tuzatish ishiga qonunda nazarda tutilgan hollarda jalb qilinishlari mumkin.

Ushbu prinsip, ya'ni demokratizm prinsipi:

- *birinchidan*, jinoyat sodir etgan shaxslarni axloqan tuzatish maqsadini ko'zlaydi;
- *ikkinchidan*, qonunda nazarda tutilgan hollarda jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki jamoalarni jalb qilinishini ta'minlaydi.

Demokratizm prinsipining asosiy vazifasi jinoyat sodir etgan shaxslarni qayta tarbiyalash jarayonida jamoat birlashmalarini, jamoatchilikni jalb etish hisoblanadi. Albatta, ushbu ishga jamoat birlashmalarini jalb qilish shartlari, shakli va tartibi qonunda alohida ko'rsatib o'tilgan bo'lishi kerak.

Demokratizm prinsipini boshqacha tarzda «jamoatchilik yordami prinsipi», deb ham atash mumkin. Ushbu prinsipning bunday nomlanishiga sabab — jinoyat qonunida jinoyat sodir etgan shaxslarni qayta tarbiyalashda jamoatchilik yordamiga tayanilganligi ushbu norma orqali ifodalangan.

Ayrim olimlar fikriga ko'ra, demokratizm prinsipi sotsializm davridan qolgan bo'lib, qonuniylik prinsipining buzilishiga olib keladi. Lekin bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki jinoyat sodir etgan shaxsni qayta tarbiyalash insonparvarlik prinsipining asosini tashkil etib, demokratizm prinsipi jinoyatchilarni qayta tarbiyalash maqsadini ko'zlaydi va ularni qayta tarbiyalashning shakllaridan biri hisoblanadi¹.

1.2.4. Insonparvarlik prinsipi

Bu prinsip Jinoyat kodeksining 7-moddasida belgilab qo'yilgan bo'lib, uch asosiy qoida (norma)larni o'z ichiga oladi:

1. Jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralari jismoniy azob berish yoki inson qadr-qimmatini kamsitish maqsadini ko'zlamaydi.

2. Jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan uning axloqan tuzalishi va yangi jinoyat sodir etishining oldini olish uchun zarur hamda yetarli bo'ladigan jazo tayinlanishi yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasini qo'llanilishi kerak.

3. Jazolash maqsadiga Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddalarida nazarda tutilgan yengilroq choralarni qo'llash orqali erishib bo'lmaydigan taqdirdagina og'irroq jazo choralari tayinlanishi mumkin.

Insonparvarlik prinsipi shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, uning asosi Konstitutsiyaning 26-moddasida o'z aksini topgan. Unga ko'ra, hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas.

Insonparvarlik prinsipi ikki:

- *birinchidan*, jamiyatning har bir a'zosining shaxsiy va mulkiy xavfsizligini, uning huquq va erkinliklarini jinoyat huquqiy vositalar orqali himoya qilinishini ta'minlash;
- *ikkinchidan*, jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan jazo chorasini qiynoq, zo'ravonlik, jismoniy azob, inson sha'ni va qadr-qimmatini kamsituvchi tazyiqlardan xoli bo'lishi ma'nosida qo'llaniladi.

Bu prinsip Jinoyat kodeksining bir necha moddalarida o'z aksini topgan. Xususan, Jinoyat kodeksining 2-moddasida jinoyat qonunining vazifalari sifatida shaxs, uning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish birinchi o'ringa qo'yilgan. Shuningdek, Jinoyat kodeksida qilmishning jinoyatligini istisno qiluvchi holatlar, javobgarlik va jazodan ozod qiluvchi holatlar mustahkamlangani jinoyat qonunimiz insonparvarlik prinsipiga amal qilingan holda tuzilganligidan darak beradi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi esa shaxs, uning hayoti, sog'lig'i hamda huquq va erkinliklarini muhofaza qilish haqidagi normalarni o'z ichiga olgan bo'lim va boblardan boshlangan. Shuningdek,

insonparvarlik prinsipi jinoyat huquqining javobgarlik va jazodan ozod qilish institutida ham amal qiladi. Qonun chiqaruvchi organ tomonidan Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismiga «Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari» deb nomlanuvchi alohida VI bo'limning kiritilganligi ham insonparvarlik prinsipidan darak beradi.

1.2.5. Odillik prinsipi

Odillik prinsipi Jinoyat kodeksining 8-moddasida belgilangan bo'lib, ikki asosiy norma (qoida)dan iborat:

1. Jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan jazo va boshqa huquqiy ta'sir chorasi odilona bo'lishi, ya'ni jinoyatning og'ir-yengilligiga, aybning va shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bo'lishi kerak.

2. Hech kim aynan bitta jinoyati uchun ikki marta javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Odillik prinsipi ikki jihatga ega:

- a) jinoyat qonunining odilligi;
- b) jinoyat uchun sud tomonidan tayinlangan jazoning odilona bo'lishi.

Jinoyat qonunining odilona bo'lishi uchun unda belgilangan qilmishlarning jinoiyligi va jinoyat uchun belgilangan jazo amaldagi ijtimoiy talablarga javob berishi kerak. Jinoyat qonuni bunday talablarga javob bermasa, u jamiyat huquqiy ongiga ta'sir qila olmaydi, jamiyat manfaatlarini himoya qila olmaydi va amalda o'z kuchini yo'qotadi.

Jinoyat qonunining odilona, deb hisoblanishi uchun:

a) ijtimoiy asoslangan bo'lishi, ya'ni o'zining muhofaza qilish va oldini olish vazifalarini bajaradigan, jinoyat sodir etgan shaxslarni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatini davom ettirishiga to'sqinlik qilish, shuningdek, boshqa shaxslarning yangi jinoyat sodir etishini oldini olish kabi jazo maqsadlariga erishadigan bo'lishi kerak;

b) kriminologik asoslangan bo'lishi, ya'ni jinoyatchilik darajasi, dinamikasi, tuzilishi va prognozidan kelib chiqib, jinoyatchilikni kamaytirish maqsadini ko'zlaydigan bo'lishi kerak;

d) jinoyat-huquqiy bo'shliqni o'z vaqtida to'ldirish, ya'ni haqiqatan ham ijtimoiy xavfli hisoblangan qilmishlarni o'z vaqtida jinoyat, deb topishi kerak.

Jazoning odilligi prinsipi jazo turlari, tizimi, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish to'g'risidagi normalarda ham o'z aksini topgan.

Jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan jazo va boshqa huquqiy ta'sir chorasi odilona bo'lishi uchun quyidagi:

1. Qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi (jinoyat natijasida yetkazilgan zararining miqdori va uni sodir etish usuli) va xususiyati (jinoiy tajovuz obyekti);

2. Aybdorning shaxsi (jinsi, yoshi, oilaviy ahvoli) va uning xavflilik darajasi;

3. Jinoyat sodir etish holatlari, ya'ni jazoni og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlar;

4. Aybning darajasi (shakli — qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) muvofiq bo'lishi kerak.

Odillik prinsipining «hech kim aynan bitta jinoyati uchun ikki marta javobgarlikka tortilishi mumkin emas», degan asosiy qoidasi xalqaro huquqiy va Konstitutsiyaviy prinsip hisoblanadi.

Jinoyat huquqi odillik prinsipining mohiyati shundaki, shaxs sodir etgan qilmishning jinoiyligi jinoyat qonunida belgilangan holatlar va ishonchli dalillarga asoslangan hollardagina u jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Ushbu prinsip qonuniylik, fuqarolarning qonun oldida tengligi va insonparvarlik prinsiplari bilan bevosita bog'liqdir.

1.2.6. Ayb uchun javobgarlik prinsipi

Bu prinsip Jinoyat kodeksining 9-moddasida belgilangan bo'lib, unga ko'ra: «Shaxs qonunda belgilangan tartibda aybi isbotlangan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bo'ladi».

Ayb uchun javobgarlik prinsipi:

- *birinchidan*, jinoyat sodir etganlikda aybdor shaxsning shaxsiy (individual) javobgarligini;
- *ikkinchidan*, faqat qasd va ehtiyotsizlik shaklidagi jinoyat sodir etgan jismoniy shaxslarning jinoiy javobgarlikka tortilishini anglatadi.

Ya'ni, shaxs aybi bo'lgan jinoyati uchungina javob beradi, aybi bo'lmagan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Ayb uchun javobgarlik prinsipi «Ijtimoiy xavfli qilmish va uning oqibatiga nisbatan shaxsiy aybi aniqlanmagan hech bir shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi», degan qoidani mustahkamlaydi. Bu qoida qadimgi Rim huquqida ham mavjud bo'lib, quyidagicha ifodalanib, «*Nullum crimen, nulla poena sine culpa*» – «Aybsiz jinoyat ham, jazo ham bo'lmaydi», ma'nosini bildiradi¹.

Ayb uchun javobgarlik prinsipi subyektiv jihatdan shaxsning o'z ijtimoiy xavfli qilmishi va uning oqibatiga nisbatan ruhiy munosabatini anglatga, obyektiv jihatdan jinoyat qonunida aybi bo'lmagan shaxsning jinoiy javobgarlikka tortilmasligi belgilab qo'yilganligida ifodalanadi.

Bundan tashqari, jinoyat qonuni «aybsiz holda zarar yetkazish» uchun javobgarlikni istisno qiladi. Jinoyat kodeksining 24-moddasiga ko'ra, agar shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagan, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagan yoki uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetmagan va ishning ijtimoiy oqibatiga ko'zi yetishi mumkin va lozim ham bo'lmagan bo'lsa, bunday qilmish aybsiz holda sodir etilgan deb topiladi. Aybsiz holda zarar yetkazish jinoyat huquqida «*kazus*» («*cazus*»), deb ataladi va jinoiy javobgarlikni istisno qiladi. Bunday *kazuslar*, odatda, fors-major hollari, yengib bo'lmay kuchlar natijasida yuzaga keladi.

Demak, *ayb uchun javobgarlik prinsipi* – ijtimoiy xavfli qilmish va uning oqibatiga nisbatan aybi isbotlangan shaxsgina jinoiy javobgarlikka tortilishini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasining 1994-yilgi Jinoyat kodeksi ayb uchun javobgarlik prinsipiga amal qilingan holda tuzilgan bo'lib, unda «Ayb» deb nomlangan maxsus bob ajratilgan va ushbu bob normalari aybning shakllari, murakkab aybli jinoyatlar, aybsiz holda zarar yetkazish kabi jinoyat huquqiy holatlarni belgilab bergan.

1.2.7. Javobgarlikning muqarrarligi prinsipi

Jinoyat kodeksining 10-moddasida ushbu prinsip belgilangan bo'lib, unga ko'ra: «qilmishida jinoyat tarkibining mavjudligi aniqlangan har bir shaxs javobgarlikka tortilishi shart».

Javobgarlikning muqarrarligi prinsipi:

1. Jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan Jinoyat kodeksida belgilangan jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralari qo'llanilishini;
2. Jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilishda qonunda ko'rsatilgan mavjud barcha asoslar va shartlar bo'lgandagina yo'l qo'yilishini bildiradi.

«Bu prinsip jinoyat huquqiy xususiyatdan ko'ra, ko'proq jinoyat protsessual xususiyat kasb etadi», degan fikr ko'pgina mamlakatlarning Jinoyat kodeksiga kiritilmagan.

1.3. «Jinoyat huquqi» fani va uning predmeti

Jinoyat huquqi jinoiy javobgarlikka tortish asoslari va shartlari, jinoyat va jazo tushunchalari, ularning mohiyati, jinoyat huquqining institutlari va normalari, ularning amalda qo'llanilishi va ahamiyati,

jinoyatchilikka qarshi kurash natijalarini yaxshilash maqsadida jinoyat qonunini amalda qo'llash an'analari haqidagi g'oyalar, fikrlar, qarashlar, konsepsiyalar va huquqiy bilimlar majmuyini ifodalovchi yuridik fandır.

«Jinoyat huquqi» fani — yuridik fanlar tizimi (yurisprudensiya)dagi mustaqil huquqiy fan bo'lib, jinoyat huquqi, shuningdek, jinoyatchilikka qarshi kurash yo'llari va vositalari haqidagi jamiyatda ayni vaqtda hukm surayotgan qarashlar, g'oyalar va fikrlar tizimidan iborat.

«Jinoyat huquqi» fanining predmeti huquqiy hodisalar va jarayonlar bo'lganligi uchun u yuridik fanlar tizimiga kirsa ham, bir vaqtning o'zida ijtimoiy (gumanitar) fanlarning bir tarmog'i ham hisoblanadi.

Aynan shuning uchun ham «Jinoyat huquqi» fani jinoyat qonunchiligining obyektiv hodisa va jarayonlar bilan bog'liqlikda o'rganadi, shuningdek, jinoyatchilikka qarshi kurashishning normativ huquqiy bazasini shakllantirish yo'nalishida huquqni muhofaza qiluvchi organlarga tavsiyalar va O'zbekiston Respublikasi Oliy davlat qonunchilik organiga takliflar (*de lege ferenda*)ni ishlab chiqish maqsadida huquqni muhofaza qilish va huquqni qo'llash amaliyoti bo'yicha empirik bilimlar va materiallarni umumlashtiradi va tahlil qiladi.

«Jinoyat huquqi» fanining predmeti jinoyat-huquqiy tartibga solish predmetidan kengroq bo'lib, jinoyat huquqiy tartibga solish predmetini jinoyat huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tashkil etsa, «Jinoyat huquqi» fanining predmeti — jinoyat qonuni va uning amal qilish muammolari, shuningdek, jinoyat qonuni normalarini qo'llash amaliyoti hisoblanadi.

Shunday qilib, «Jinoyat huquqi» fanining predmeti ikki asosiy institutdan: jinoyat va jazodan iborat. Jinoyat huquqi ushbu institutlarning rivojlanishi va o'zgarishini jinoyatchilikka qarshi kurash maqsadida ularni o'rganadi.

«Jinoyat huquqi» fanining asosiy vazifalaridan biri — aniq ijtimoiy-siyosiy holatlardan kelib chiqib, jinoyat qonunini amalda qo'llashning keng umumlashtirilgan asoslari bo'yicha jinoyat qonunchining amalda qo'llash va ularning samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Demak, «Jinoyat huquqi» fani o'rganadigan predmet:

- a) jinoyat qonunini ilmiy sharhlash;
- b) qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyoti bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;
- d) jinoyat huquqining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganish;
- e) milliy va xorijiy huquqiy tizimlarni ilmiy-qiyyosiy tahlil qilish;
- f) jinoyat huquqining ijtimoiylik xususiyatidan kelib chiqib, qilmishlarni kriminalizatsiya qilish (qilmishlarni jinoyat, deb topish) yoki dekriminalizatsiya qilish, jinoyat-huquqiy tartibga solish mexanizmi, jinoyat qonunchiligining qo'llanishi, jinoyatchilik darajasi, tuzilishi va dinamikasi tushunchalari orqali jinoyat qonunchiligini real o'rganish;
- g) xalqaro jinoyat huquqiga oid muammolar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish.

Yuqoridagilarga asosanib, «Jinoyat huquqi» fani zamonaviy huquqiy fan sifatida quyidagi vazifalari mavjud:

1. Ma'lum bir ijtimoiy shart-sharoitlarga ta'sir qiluvchi amaldagi jinoyat qonunlar hamda uning normalari bo'yicha tizimli va kompleks tadqiqotlar o'tkazish;
2. Umuman jinoyat qonunlari va ularning alohida institutlari, ularning umumlashtirilgan va alohida qo'llanilishining tahlili borasida, shuningdek, u yoki bu ijtimoiy holatlarni kriminalizatsiya yoki dekriminalizatsiya qilish bo'yicha prognoz berish;
3. Jinoyat qonunlarini qabul qilish, ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek, uning amal qilishi va qo'llanishi bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda davlat organlarining qatnashishini ta'minlash;
4. Xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunlarini o'rganish va ularning ijobiy tomonlarini O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunlariga kiritish va amaliyotda sinab ko'rish (xususan, shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish, bozor iqtisodiyoti, tinchlik va insoniyat xavfsizligi masalalari bo'yicha qonunchilikdagi yangi normalarni qo'llash borasida);
5. Jinoyat huquqining rivojlanish yo'llarini ilmiy jihatdan asoslash va prognoz qilish, huquqiy-demokratik davlatning mohiyati, vazifalari va prinsiplariga to'liq mos keluvchi jinoyat qonunchiligi konsepsiyalarini ishlab chiqish.

1.4. «Jinoyat huquqi» fanining boshqa huquqiy fanlar (ma'muriy huquq, jinoyat protsessi, kriminologiya) bilan bog'liqligi. Jinoyat huquqining «Umumiy» va «Maxsus» qismlari

Jinoyat huquqi – huquq tizimidagi huquq sohalari bilan o'zaro bog'liqlikda bo'lib, ulardan ayrimlari bilan o'xshashligi ham mavjud. Lekin jinoyat huquqini boshqa huquq sohalaridan farqlay olish kerak.

Jinoyat huquqi boshqa huquq sohalaridan o'zining predmeti, vazifalari va tartibga solish uslublari bilan farq qiladi.

Jinoyat huquqining boshqa huquq sohalari — kriminologiya, jinoyat ijroiya huquqi, kriminalistika, jinoyat protsessi, ma'muriy huquq va shu kabi huquq sohalaridan farqli va o'xshash tomonlari mavjud.

Kriminologiya jinoyatchilik, uning sabablari, jinoyatchi shaxsi va jinoyatlarning oldini olishni o'rganadi. Jinoyat huquqining predmeti jinoyat qonunchiligi hisoblansa, kriminologiyada jinoyatchilik, uning sabablari, vujudga kelish shart-sharoitlari, o'sish darajasi, jinoyatchining shaxsi va jinoyatlarning oldini olish choralari o'rganiladi. Kriminologiyada ham jinoyat huquqi singari jinoyat qonunchiligi muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib boriladi, lekin bunday vaziyatda kriminologiya metodi sotsiologik xususiyatga ega bo'ladi.

Kriminologiya jinoyat huquqi bilan bog'liqligi shundaki, latent jinoyatchilik, jinoyatchilikning tarkibiy ko'rsatkichlari hisoblangan voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, retsdiv guruh tomonidan sodir etilgan, zo'ravonlik bilan sodir etilgan, shuningdek, g'ayriqonuniy muomala vositalarining qurol-yarog' va giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlar darajasi haqidagi kriminologik ma'lumotlar jinoyat qonunchiligi, uning tartibga solish mexanizmi ishlash darajasini taqqoslash uchun qo'llaniladi.

Shuningdek, jinoyatchining shaxsi haqidagi mavjud kriminologik ma'lumotlar, ya'ni ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-psixologik belgilar — jinoiy javobgarlik va jazo tayinlash uchun asos sifatida jinoyat huquqining «jinoyatchining shaxsi», deb nomlangan toifasini to'ldiruvchi ishonchli statistik ma'lumotlar bo'lib xizmat qiladi.

Jinoyat-ijroiya huquqi – sud hukmlari bo'yicha jazoni ijro etish tartibini belgilaydi va bu borada vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

«Jinoyat-ijroiya huquqi» fani jinoiy jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralari ijro etish jarayonida jazoning maqsadi, uni amalga oshirish va jazoni qo'llash natijalarini o'rganadi.

Jinoyat-ijroiya huquqi jazo, kriminal retsdivi, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qiluvchi holatlar kabi masalalar bo'yicha jinoyat huquqi bilan bevosita bog'liqdir.

Kriminalistika – sodir etilgan jinoyatga oid dalillarini topish, mustahkamlash va tadqiq qilish, shuningdek, jinoyatchi shaxsini aniqlash va qidiruv ishlarini amalga oshirish usul, uslub va vositalari tizimini o'rganuvchi fandır.

«Jinoyat huquqi» fani kriminalistika bilan bevosita bog'liq bo'lib, jinoyat huquqi boshqa fanlar, sud psixiatriyasi, sud tibbiyoti, sud psixologiyasi kabilardan foydalanib, qilmish va jinoyatchining ijtimoiy xavflilik darajasini belgilash, sodir etilgan jinoyatlarni fosh etish, jinoyatchi shaxsiga baho berish hamda jinoyat tarkibining barcha elementlarini aniqlashda kriminalistikaga tayanadi.

Jinoyat protsessi va jinoyat huquqi o'zaro bog'liq fanlar bo'lib, ular birgalikda yurisprudensiyada «moddiy va protsessual jinoyat huquqi», deb ataladi. Jinoyat huquqi jinoyat huquqiy munosabatlarning moddiy asosini belgilab bersa, jinoyat protsessi jinoyat-huquqiy munosabatlarning protsessual tartibini asoslab beradi.

Jinoyat huquqi – jinoiy qilmishlar doirasi, javobgarlik asoslari va prinsiplari, jazo tayinlash, jazo turlari va chegaralarini, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qiluvchi holatlar haqidagi moddiy normalarni belgilab bersa, jinoyat protsessi jinoyat ishlarini yuritish, jinoyatlarni ochish, jinoyat ishlarini ko'rib chiqib hal qilish bo'yicha huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini belgilovchi protsessual normalar majmuyini ifodalaydi.

Ma'muriy huquq – ma'muriy huquqbuzarlik, ma'muriy javobgarlikka tortish asoslari va tartibi, ma'muriy ishlarni ko'rib chiqish tartibini belgilab beruvchi hamda o'rganuvchi fandır.

Ma'muriy huquq – ma'muriy huquqbuzarlik bilan jinoyatlar o'rtasidagi chegarani belgilash, ma'muriy va jinoiy jazo sanksiyalari, jinoiy qilmishning ma'muriy huquqbuzarlikka aylanishi va aksincha, ma'muriy huquqbuzarlikning kriminalizatsiya qilish bo'yicha jinoyat huquqi bilan bog'liq.

Jinoyat qonunchiligidan kelib chiqib, «Jinoyat huquqi» fani ikki qismdan iboratdir:

1. «Umumiy» qism
2. «Maxsus» qism.

«Umumiy» qism jinoyat huquqining umumiy qoidalari va tushunchalarini o'z ichiga olib, unda jinoyat huquqi tushunchasi, o'rganish predmeti va metodlari, vazifalari, prinsiplari, jinoyat va jinoyatchilik tushunchalari, jinoyat tarkibi, jinoiy javobgarlik tushunchasi va asoslari, jazo tayinlash, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qiluvchi holatlar kabi masalalar o'rganiladi.

Jinoyat huquqining «Maxsus» qismida esa, har bir aniq jinoyat, uning tarkibi, ushbu jinoyat uchun javobgarlik hajmi, javobgarlikni og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlar, jazo tayinlash kabi masalalar o'rganiladi.

1. «Jinoyat huquqi» fani qanday fan?
2. Jinoyat huquqining predmetini bayon eting.
3. Jinoyat huquqining vazifalari nimalardan iborat?
4. Jinoyat huquqining qanday funksiyalari mavjud va uning tartibga solish usullari nimalardan iborat?
5. Jinoyat huquqining manbalarini izohlang.
6. Jinoyat huquqining prinsiplari deganda nimani tushunasiz?
7. Jinoyat huquqida qanday konstitutsiyaviy prinsiplar mujassamlangan?
8. Ayb uchun javobgarlik prinsipini qanday tushunasiz?
9. Odillik prinsipini qanday tushunasiz?
10. «Jinoyat huquqi» fanining ma'muriy va fuqarolik fanlari bilan bog'liqligi va farqi nimalarda ifodalanadi?

2-bob. JINOYAT QONUNI

2.1. Jinoyat qonuni tushunchasi va ahamiyati

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonuni davlat hokimiyati oliy organining jinoiy javobgarlikning umumiy asoslarini belgilovchi, alohida turdagi jinoyatlar va ularni sodir qilgan shaxslarga qo'llaniladigan jazolarni ko'zda tutuvchi huquqiy normalar yig'indisidan iborat bo'lgan huquqiy aktdir.

Umumiy huquq tizimida jinoyat qonuni alohida o'rin egallaydi. U ijtimoiy munosabatlarni tartibga solibgina qolmasdan, balki ularni huquqqa xilof tajovuzlardan himoya qiladi ham.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonuni – jinoyat huquqining prinsiplari va umumiy qoidalari, jinoyat qonun vazifalarini, jinoyat va uning belgilarini, jazoning maqsadi va turlarini jazo tayinlash hamda jazodan ozod qilish asoslarini belgilaydi.

Jinoyat qonun mazmuniy jihatdan biron harakat (masalan, firibgarlik) qilishni man etadi yoki biron-bir harakat qilishga (masalan, xizmat vazifalarini bajarishga) majbur qiladi. Shu bilan birga, qonun tegishli davlat hokimiyati organi va mansabdor shaxsga jinoyat qonuni man etgan ijtimoiy xavfli harakatni sodir qilgan yoki qonun talabini bajarmagan shaxsni aniqlash va javobgarlikka tortish masalasini qo'yadi. Jinoyat qonuni jamiyatimizda mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy munosabatlarni turli jinoiy qilmishlardan himoya qiladi.

Qonunlarga, shu jumladan, *jinoyat qonuniga amal qilish*, ularni og'ishmay bajarish, fuqarolik huquqiy davlatni qurishda har bir fuqaroning burchidir. Qonun talablaridan ozgina bo'lsa-da, chetlashish qonunchiligimizning buzilishiga, fuqarolarning huquq va erkinliklarini davlat va jamiyat manfaatlarini buzilishiga olib keladi.

Jinoyat to'g'risidagi qonun hujjatlari barcha qonunlar uchun huquqiy asos bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining prinsiplari, umumiy qoidalari va moddalari asosida tuzilgan. O'zbekiston

Respublikasi Konstitutsiyasining 24-moddasida yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqi ekanligi va inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyat ekanligi mustahkamlab qo'yilgan. Konstitutsiyaning 53-moddasida esa, xususiy mulkning boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasida ekanligi qayd etilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yuqorida ko'rsatib o'tilgan, shuningdek, ba'zi og'ir jinoyatlarga qarshi kurash nazarda tutilgan yoki jinoyat-huquqiy muhofazaga muhtoj muayyan ijtimoiy munosabatlar jamiyat uchun alohida ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan va muhim shartlarni o'zida aks ettirgan yana boshqa normalar ularni jinoyat qonuniga kiritish uchun bevosita huquqiy asos hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonuni xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga asoslanadi. Shu bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida xalqaro huquqning umume'tirof etilgan priinsiplari davlatning ichki qonunchiligiga nisbatan ustun ekanligi tan olingan.

Xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalari Jinoyat kodeksining aksariyat bo'limlari, boblari va muayyan moddalarda bevosita o'z ifodasini topgan. Chunonchi, kodeksning «Maxsus» qismi ham butun dunyoda e'tirof etilgan qadriyatlar tizimini inobatga olgan holda tuzilgan. Masalan, «Tinchlik va insoniyatning xavfsizligiga qarshi jinoyatlar» deb nomlangan VIII bobda urushni targ'ib qilish (150-modda), agressiya (151-modda), genotsid (153-modda), yollanish (154-modda) kabi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Bu esa, Jinoyat kodeksiga hozirgi zamon xalqaro huquqining asosiy prinsiplari kiritilganligidan dalolat beradi.

Qonun chiqaruvchi organ, ya'ni Oliy Majlisning rasmiy hujjati hisoblanuvchi Jinoyat kodeksiga huquqning mazkur sohasidagi yagona manba maqomini berish, barcha huquqiy normalarni bir qonunda jamlash, ularni tizimlilik prinsipidan kelib chiqqan holda muayyan ketma-ketlikda joylashtirish, barcha qonunlar haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lish, huquqni qo'llovchilarning qonunlardan foydalanishlari uchun barcha qulayliklar yaratish imkonini beradi.

Jinoyat qonuni ushbu huquq sohasining yagona manbayi hisoblanadi. Boshqa hech bir me'yoriy hujjat, sud pretidenti, sud qarori, urf-odatlar uning manbayi bo'la olmaydi.

Jinoyat qonuni tarixan o'zgaruvchan hujjat hisoblanadi, chunki ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanib, o'zgarib borishi jarayonida jinoyat qonuniga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilishni taqozo etadi. Bu esa, o'z navbatida bu hujjatning tarixan o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Jinoyat kodeksining vazifalari – *birinchidan*, shaxsni uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan muhofaza etishdan; *ikkinchidan*, jinoyatlarning oldini olishdan; *uchinchidan*, fuqarolarni respublika Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya etish ruhida tarbiyalashdan iborat.

Jinoyat qonunining asosiy vazifasi shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan himoya qilishdir. Zero, ushbu qonun bilan himoyalangan ijtimoiy munosabatlar har qanday demokratik davlatning negizini tashkil etadi. Mazkur vazifa, ya'ni maxsus ijtimoiy munosabatlarni muvofiqlashtirish muhofaza munosabatlari vositasida amalga oshirilib, bunday munosabatlar taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan vaqtdanoq paydo bo'ladi.

Jinoyat qonunining bu vazifalarni amalga oshirishi uchun unda javobgarlik asoslari va prinsiplari mustahkamlangan va qaysi ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat ekanligi belgilangan.

Jinoyat qonuni jazolash tahdidi asosida jinoyat hisoblanuvchi ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etilishini taqiqlaydi. Shu bilan bir qatorda, jinoyat qonuni ham taqiqlovchi, ham majburiy hisoblanadi.

Jinoyat huquqi normalari:

- 1) ogohlantirish funksiyasi;
- 2) tarbiyalash funksiyasini bajaradi.

Ogohlantirish funksiyasi jinoyat huquqi normasida belgilab qo'yilgan sanksiya orqali sodir etilgan qilmish uchun jazo qo'llash orqali jinoyat sodir etishi mumkin bo'lgan shaxslarni ogohlantiradi.

Jinoyat qonuni shaxslarni qonun talablarini so'zsiz ravishda bajarish ruhida tarbiyalash, jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan murosasiz munosabatda bo'lishga yo'naltirilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, jinoyat qonunining asosiy belgilarini ko'rsatish mumkin. Jumladan:

1. Jinoyat qonuni, bu – O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va xalqaro huquq normalari va prinsiplariga asoslangan Oliy qonun chiqaruvchi organning normativ me‘yoriy hujjati;
2. Jinoyat qonunining asosiy belgisi uning shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, tabiiy muhitni, mulkni, davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilishida ifodalanadi;
3. Huquqiy davlatda jinoyat qonuni hokimiyat tomonidan amalga oshirilib, jamiyatni sog‘lomlashtirishga qaratiladi;
4. Jinoyat qonuni jinoyat huquqining yagona manbayi bo‘lib, jinoyat huquqi normalari faqat jinoyat qonunida aks ettiriladi va faqat jinoyat qonunigina qilmishning jinoiyligini hamda jazoga sazovorligini belgilaydi;
5. Jinoyat qonuni javobgarlikning asosiy prinsiplarini o‘zida mujassamlashtiradi;
6. Jinoyat qonunining ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jinoyat ekanligini, ushbu qilmishga nisbatan tayinlaydigan jazo chorasini yoki alohida hollarda ularni jazodan ozod qilish shartlarini belgilaydi;
7. Jinoyat qonuni hayotning ijtimoiy, siyosiy iqtisodiy va mafkuraviy holatiga bog‘liq, bu sharoitning o‘zgarishi bilan jinoyat qonuni yoki uning alohida normasi qonun chiqaruvchi tomonidan o‘zgartiriladi;
8. Jinoyat qonuni ogohlantirish va fuqarolarni qonunga rioya qilish ruhida tarbiyalash funksiyasini bajaradi.

2.2. O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi «Umumiy» va «Maxsus» qismlari mazmuni hamda tuzilishi

1994-yil 22-sentabrda O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi qabul qilindi. Ushbu Jinoyat kodeksi 1959-yilda qabul qilinib 1995-yil 1-aprelgacha amalda bo‘lgan Jinoyat kodeksidan tamomila farq qiladi.

Jinoyat kodeksi muayyan tizim asosida tuzilgan bo‘lib, u ikki – «Umumiy» va «Maxsus» qismlarga bo‘linadi. Ushbu ikki qism birgalikda bir butun yaxlitlikni tashkil etadi, ammo ayni paytda ular o‘z normalarining mohiyati, mazmuniga ko‘ra bilan tubdan farq qiladi.

«Umumiy» qism yetti bo‘lim, o‘n yetti bobdan iborat.

Birinci bo‘lim – O‘zbekiston Respublikasining jinoyat qonunining umumiy qoidalarini deb nomlanib, kodeksning vazifalari, prinsiplari kodeksning amal qilish doirasi belgilovchi birinchi bob va kodeksning O‘zbekiston hududida jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan amal qilishi, kodeksning O‘zbekiston hududidan tashqarida jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan amal qilishi, qonunning vaqt bo‘yicha amal qilishini belgilovchi ikkinchi bobdan iborat.

Ikkinchi bo‘lim – «Javobgarlik asoslari» jinoyat tushunchasi, jinoyatlarni tasniflash, jinoyat uchun javobgarlik va uning asoslari, javobgarlikka tortilishi lozim bo‘lgan shaxslar, ayb va uning shakllari, jinoyatda ishtirokchilik, takroran jinoyat sodir etish, jinoyatlar majmuyi, retsdiv jinoyat tushunchasini ifodalovchi normalardan iborat.

Uchinchi bo‘lim – «Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar», ularning turlari, kam ahamiyatli qilmishlar, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish, buyruq yoki boshqa vazifani ijro etish, kasb yoki xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq asosli tavakkalchilik tushunchalarini ifodalovchi normalarni o‘z ichiga oladi.

To‘rtinchi bo‘lim – «Jazo va uni tayinlash» jazo tushunchasi va maqsadlari, jazo tizimi, jazo tayinlashning umumiy asoslari, jozani yengillashtiruvchi va og‘irlashtiruvchi holatlar, yengilroq jazo tayinlash, tamom bo‘lmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash, bir necha jinoyat sodir etganlik uchun jazo tayinlash, bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash, jazolarni qo‘shishni hisoblash qoidalarini, dastlabki qamoq vaqtini hisoblash, jazo muddatlarini hisoblash tartibini belgilovchi normalardan iborat.

Beshinchi bo‘lim – «Javobgarlik va jazodan ozod qilish» javobgarlikka tortish muddatining o‘tib ketganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo‘qotganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, aybdorning o‘z qilmishiga chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, yarashganlik munosabati bilan jazodan ozod qilish,

kasallik tufayli javobgarlikdan ozod qilish, amnistiya akt asosida javobgarlikdan ozod qilish, jazoni ijro etish muddati o'tib ketganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, shaxsning ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, shartli jazo belgilash, jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish, jazoni yengilrog'i bilan almashtirish, kasallik yoki mehnat qobiliyatini yo'qotishi oqibatida jazodan ozod qilish, sudlanganlik tushunchalarini ifodalovchi normalardan iborat.

Oltinchi bo'lim – «Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari» jazo tizimi, jarima, axloq tuzatish ishlari, qamoq, ozodlikdan mahrum qilish, jazo tayinlash, majburlov choralari qo'llagan holda javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish, majburlov choralari, jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish, jazoni yengilrog'i bilan almashtirishdan iborat.

Yettinchi bo'lim – «Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari» majburlov choralariining maqsadlari, ularni qo'llashning umumiy asoslari, turlari, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini tayinlash, muddatini uzaytirish, o'zgartirish va bekor qilish, alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka yo'liqqan shaxslarga nisbatan tibbiy yo'sindagi choralarni qo'llash tartiblarini belgilovchi normalardan iborat.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida jinoyat, deb hisoblanuvchi muayyan ijtimoiy xavfli qilmishlar (harakat yoki harakatsizlik) va ularni sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan jazo choralari ko'rsatilgan. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi ham muayyan bo'lim va boblardan iborat. Mazkur bo'linishlarning asosiy belgisi – ularning muayyan turga oid belgilariga taalluqliligi. Har bir bobda bir-biriga turdosh munosabatlar guruhining tarkibiy qismi bo'lgan muayyan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazadigan barcha jinoyatlarning to'la ro'yxatini berish ko'zda tutilgan. Shu o'rinda A.S. Yakubovning «Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tizimini tuzish uchun maxsus obyekt asos bo'lishi kerak»¹, fikri katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, «Maxsus» qismni quyidagi qismlarga bo'lamiz. Jumladan:

Birinchi bo'lim – «Shaxsga qarshi jinoyatlar». Bu avvalgi kodekslardan farqli ravishda jamiyatimizda huquqiy, demokratik tamoyillarini amalga oshirish yo'lida jamiyat va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida insonning mavqeyi yuqori darajaga ko'tarilganligidan dalolat beradi. Respublikamiz Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismida shaxs hayoti, sog'lig'i, ozodligi, sha'ni va qadr-qimmatiga qarshi jinoyatlarning birinchi o'ringa qo'yilganligi va ular uchun ancha og'ir jazolar belgilanganligi O'zbekiston Respublikasining BMT a'zosi sifatida 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi»da ko'rsatilib o'tilganidek, inson haq-huquqlarini himoya qilish majburiyatiga amal qilayotganligi, shu bilan birga, Konstitutsiyamizning 2, 13, 18-moddalarida ko'rsatilgan normalarga izchil rioya qilinayotganligining yaqqol namunasidir. Bu bo'lim quyidagi: «Hayotga qarshi jinoyatlar» (1-bob), «Sog'liqqa qarshi jinoyatlar» (2-bob), «Hayot yoki sog'liq uchun xavfli jinoyatlar» (3-bob), «Jinsiy erkinlikka qarshi jinoyatlar» (4-bob), «Oilaga, yoshlarga va axloqqa qarshi jinoyatlar» (5-bob), «Shaxsning ozodligi, sha'ni va qadr-qimmatiga qarshi jinoyatlar» (6-bob), «Fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlar» (7-bob).

Ikkinchi bo'lim – «Tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar» – «Tinchlik va insoniyatning xavfsizligiga qarshi jinoyatlar» (8-bob), «O'zbekiston Respublikasiga qarshi jinoyatlar» (9-bob).

Uchinchi bo'lim – «Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar» bo'limida avvalgi Jinoyat kodekslaridan farqli o'laroq, mulkning hamma turlariga nisbatan sodir qilingan jinoyatlar uchun bir xilda jazo belgilanadigan bo'ldi. Bu bo'lim quyidagi tartibda tashkil topgan: «O'zgalar mulkini talon-taroj qilish» (10-bob), «O'zgalar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlar» (11-bob), «Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar» (12-bob), «Xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar» (13-bob).

To'rtinchi bo'lim – «Ekologiya sohasidagi jinoyatlar» uchun Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida birinchi marta alohida bir bo'limda javobgarlik belgilandi. Buni esa, Jinoyat kodeksining alohida sifat belgisi deyishimiz mumkin. Bu bo'lim quyidagi tartibda tashkil topgan: «Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar» (14-bob).

Beshinchi bo'lim – «Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar» – «Boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar» (15-bob), «Odil sudlovga qarshi jinoyatlar» (16-bob).

Oltinchi bo'lim – «Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar» – «Jamoat xavfsizligiga qarshi jinoyatlar» (17-bob), «Transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlar» (18-bob), «Giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishdan iborat jinoyatlar» (19-bob), «Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar» (20-bob).

Yettinchi bo'lim – «Harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar» – «Bo'ysunish va harbiy sha'nga rioya etish tartibiga qarshi jinoyatlar» (21-bob), «Harbiy xizmat o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar» (22-bob), «Harbiy mulkni saqlash yoki undan foydalanish tartibiga qarshi jinoyatlar» (23-bob), «Harbiy mansabdorlik jinoyatlari» (24-bob).

Sakkizinchi bo'lim – «Atamalarining huquqiy ma'nosi»da ayrim kiritilgan atamalarining huquqiy ma'nosi ochib berilgan.

«Maxsus» qism moddalari «Xususiy moddalar» deb ham nomlanadi. Chunki ularda ko'zda tutilgan jinoyat turlarining belgilari va unga muvofiq jinoyatni sodir etgan shaxsga nisbatan qo'llanadigan jazo choralari ham o'z aksini topgan.

2.3. Dispozitsiya va sanksiya tushunchasi, turlari

«Maxsus» qism normalari – ijtimoiy xavfli qilmishning belgilarini ifodalovchi *dispozitsiya*, jazoning turi va o'lchamini belgilovchi *sanksiyadan* iborat. Dispozitsiyada alohida jinoyatlar va shu jinoyatlarning ta'rifi beriladi.

Jinoyat huquqiy normalarda dispozitsiyaning quyidagi to'rt turi: *oddiy*, *tasvirlov*, *blanket* va *havalaki* dispozitsiya nazarda tutiladi.

Oddiy dispozitsiyada jinoyat tarkibining belgilari ifodalanmasdan, jinoyatning umume'tirof etilgan nomi ko'rsatiladi. Masalan, «Qasddan odam o'ldirish jinoyati» (97-moddaning 1-qismi). Bunday dispozitsiyada jinoyatning belgilari ochib ko'rsatilmaydi. Ba'zan bunday dispozitsiyalar «nomlanuvchi dispozitsiya», deb ham ataladi.

Tasvirlovchi dispozitsiyada muayyan jinoyat turining belgilari ko'rsatiladi. Masalan, firibgarlik jinoyatini ifodalovchi 168-moddada jinoyatning nomi ko'rsatilmagan, uning asosiy belgilari ham ko'rsatib berilgan: firibgarlik, ya'ni aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mulkini yoki mulkiy huquqini qo'lga kiritish.

Blanket dispozitsiyada muayyan jinoyatning belgilari boshqa huquq sohasiga oid qonunlar yoki me'yoriy hujjatlar asosida aniqlanadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 200-moddasi dispozitsiyasi, unda veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish hayvon yoki parrandalar epidemiyasi (epizotiyasi) tarqalishiga, ularning yalpi qirilib ketishiga yoki boshqa og'ir oqibatlar kelib chiqishiga sabab bo'lsa, ushbu modda bilan javobgarlikka tortishga asos bo'ladi, deyilgan. Veterinariya qoidalarini va zootexnika qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Qonunlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari yoki tegishli vazirliklarning yo'riqnomalarida belgilab qo'yilishi mumkin. Jinoyatning obyektiv tomonini aniqlashda ushbu qoidalar ko'rsatilgan hujjatlarga murojaat qilinadi va qaysi qoidalar buzilganligi aniqlanadi. Blanket dispozitsiya qonunlarni ixchamlashtirish va amalda qo'llanishini osonlashtirishda katta ahamiyatga ega.

Havalaki dispozitsiyada normaning mazmunini aniqlash uchun kodeksning boshqa bir normasiga murojaat etiladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 100-moddasida zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish jinoyati berilgan. Zaruriy mudofa holatini aniqlash uchun Jinoyat kodeksining 37-moddasiga murojaat qilish lozim.

Aralash (kombinatsiyalashgan) dispozitsiya dispozitsiyaning ikki yoki undan ortiq elementlaridan iborat bo'ladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 137-moddasi, 1-qismiga ko'ra, ushbu kodeksning 245-moddasida nazarda tutilgan alomatlar mavjud bo'lmagan holda odam o'g'irlash jinoyat deb hisoblanadi. Ushbu moddada dispozitsiyaning ham oddiy (odam o'g'irlash), ham havolaki (Jinoyat kodeksining 245-moddasida nazarda tutilgan alomatlar mavjud bo'lmasa) turlari mavjud bo'lganligi sababli «aralash», deb yuritiladi.

Sanksiya – Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi muayyan moddasi dispozitsiyasida nazarda tutilgan jinoyat uchun belgilangan jazo turi va miqdorini belgilovchi qismi; sanksiyaning og'irligiga qarab, turli jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasini taqqoslash mumkin.

Huquq nazariyasida sanksiyaning quyidagi turlari mavjud: nisbiy muayyan, mutlaq muayyan, alternativ va havolaki sanksiyalar.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksida nisbiy muayyan va alternativ sanksiyalar nazarda tutilgan:

Nisbiy muayyan sanksiya – jazo miqdorining muayyan chegarasini (qismini yoki eng quyi va eng yuqori qismini) belgilovchi sanksiya. Masalan, Jinoyat kodeksining 99-moddasida onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirgani uchun uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi, qasddan odam o'ldirganlik uchun 97-moddaning birinchi qismida o'n yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum etish jazosi belgilangan.

Alternativ sanksiya – ikki yoki undan ortiq jazo turlaridan birini qo'llash imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 206-moddasi, 1-qismida hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqqanlik uchun besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lgan jazo turlari belgilangan. Alternativ sanksiyaning belgilanishi sudyalarga shaxsning ijtimoiy xavfliligiga, qilmishning xususiyatiga qarab jazolardan birini tayinlash imkonini beradi.

Sanksiyaning yuqoridagi turlarini belgilanishi sudga qaysi jazo turini belgilashni va uning miqdori qanday bo'lishini ko'rsatib beradi. Sanksiyaning tuzilishi dispozitsiyaning xususiyatiga bog'liq: jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi qancha yuqori bo'lsa, jazo ham shuncha og'ir bo'ladi; aniq bir jinoyatning ijtimoiy xavfliligi qancha yuqori bo'lsa, sanksiyaning doirasi ham shuncha keng bo'ladi.

Jinoyat qonunining amal qilishi u qonuniy kuchga kirgan paytdan boshlanadi. Xuddi shu paytdan boshlab, jinoyat qonunining tartibga soluvchi funksiyasi harakatga keladi.

2.4. Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi

Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi hududiylik fuqarolik, universal va aniqlik prinsiplariga asoslanadi.

Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi haqidagi masala muhim siyosiy ahamiyatga egadir, chunki bu masala davlatimizning mustaqilligi va suveren huquqi bilan bevosita bog'liqdir.

Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi Jinoyat kodeksining 11–12-moddalarida berilgan. Jinoyat kodeksining 11-moddasida O'zbekiston Respublikasi hududida jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan tatbiq etiladigan qoidalar belgilab berilgan. Unga muvofiq qilmish:

1. O'zbekiston hududida boshlangan, tamomlangan yoki to'xtatilgan bo'lsa;
2. O'zbekiston hududidan tashqarida sodir etilib, jinoiy oqibati esa, O'zbekiston Respublikasi hududida yuz bergan bo'lsa;

3. O'zbekiston hududida sodir etilib, jinoiy oqibati esa, O'zbekiston hududidan tashqarida yuz bergan bo'lsa;

4. Bir necha qilmishlardan iborat yoki boshqa qilmishlar bilan birgalikda sodir etilgan bo'lib, uning bir qismi O'zbekiston hududida yuz bergan bo'lsa, O'zbekiston hududida sodir etilgan jinoyat, deb topiladi.

O'zbekiston bayrog'i ostida yoki O'zbekiston portida ro'yxatga olingan dengiz yoki havo kemasi O'zbekiston hududidan tashqarida bo'lib, chet el davlati hududi hisoblanmagan joyda jinoyat sodir etilsa, bunday jinoyat uchun ushbu kodeksga muvofiq javobgarlikka tortiladi.

Jinoyat kodeksi 11-moddasiga binoan jinoyatga tayyorgarlik yoki suiqasd qilish chet elda amalga oshirilib, O'zbekiston hududida tugatilsa yoki jinoiy oqibat ro'y bersa, jinoyat respublika hududida sodir etilgan, deb hisoblanadi. Ushbu moddadagi qoidalarga ko'ra, agar jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, dalolat qilish, yordamchilik chet el davlatlarida sodir etilsa-yu, bajaruvchi O'zbekiston Respublikasi hududida harakat qilgan bo'lsa, yoki aksincha, ishtirokchilik O'zbekiston hududida ro'y berib, bajaruvchi chet elda harakat qilgan bo'lsa, jinoyat O'zbekiston hududida sodir etilgan hisoblanadi.

Agar qonunlar, xalqaro shartnomalar yoki bitimlarga muvofiq chet el fuqarolarining javobgarligi to'g'risidagi masala O'zbekiston Respublikasi sudlariga tegishli bo'lmasa, ular O'zbekiston Respublikasi hududida jinoyat sodir etgan holda xalqaro huquq normalariga muvofiq hal qilinadi.

Jinoyat kodeksining 11-moddasida ifodalangan *hududiylik prinsipi* shuni anglatadiki, bu prinsip davlat hokimiyatining suverenitetidan kelib chiqadi va uning huquqda, xususan, jinoyat huquqida ifodalanishi hisoblanadi. Davlat suvereniteti va hududiylik prinsipi davlat hokimiyatining muayyan hudud doirasida chegaralanganligi va uning qonunlari ushbu hududdagina amal qilishini anglatadi. O'zbekiston Respublikasi hududida jinoyat sodir etgan har bir shaxs uning O'zbekiston Respublikasi fuqarosi, chet el fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs ekanligidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining tegishli moddasi bilan javobgarlikka tortiladi. Yer kurasining muayyan bir qismida O'zbekiston mustaqil hududga ega ekanligi uning suveren davlat bo'lishini ta'minlaydi. Davlatning hududi deganda, O'zbekiston suvereniteti ostida bo'lgan hudud tushuniladi. Bu hudud quruqlik, suv va havo yo'llari chegarasi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududiga diplomatik va konsulliklar joylashgan chet davlatdagi hududlar ham kiradi. Ular joylashgan hudud xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga ko'ra eksterritorial, ya'ni ularda jinoyat sodir etilsa, mahalliy qonunga emas, balki ular qaysi davlat fuqarosi bo'lsa, o'sha davlatning milliy qonunchiligiga asosan javobgarlik masalasi hal qilinadi. Shuning uchun diplomatik vakolatxonalar va konsullik muassasalarida sodir etilgan jinoyatlar O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan javobgarlikka tortiladi. Respublikada boshqa davlatlarning vakolatxonalari hududida sodir etilgan jinoyatlar ham shunday hal qilinadi. Vakolatxona hududi sifatida, nafaqat, vakolatxona binolari, shuningdek, bu bino joylashgan yer uchastkasi, ushbu davlat hududi yurisdiksiyasida imunitetga ega bo'lgan vakolatxona boshliqlari, xizmatchilari tomonidan egallangan yashash joylari, ularning mashinalari ham hisoblanadi.

Agar jinoyat vakolatxona hududi yoki uning xizmatchilariga qarshi O'zbekiston hududida turib sodir etilsa, O'zbekiston Respublikasi hududida sodir etilgan, boshqa hollarda esa, boshqa davlat hududida sodir etilgan hisoblanadi.

Yer yuzi chegarasi – xalqaro bitimlar bilan belgilangan davlat chegarasi. Yer yuzi chegarasiga suv bilan qoplanmagan hududlar shuningdek, orollar kiradi. O'zbekiston Respublikasi hududida sun'iy ravishda hosil qilingan hududlar ham, masalan, sun'iy orollar, suvda qurilgan uy, shuningdek, texnik qurilmalar, masalan, ko'priklar, suv osti quvurlari ham yer yuzi chegarasi hisoblanadi. Anklavlar (boshqa davlat chegaralari bilan to'rt tomondan o'ralgan va dengizga chiqish mumkin bo'lmagan hududlar), shuningdek, qattiq holdagi suv resurslari – muzliklar ham yer yuzi chegarasi sifatida e'tirof etiladi.

Suv chegarasi – davlat hududidagi suyuqlik holida mavjud bo'lgan suvlar. Suv chegarasi ichki va hududiy suvlarga bo'linadi. Yer osti suvlari va mineral suvlar suv chegarasiga kirmaydi.

Agar suv (ko'llar, daryolar) bir necha davlat chegarasi doirasida bo'lsa, ko'llar maxsus chegara belgilari bilan, daryolar suv oqimining o'rta qismidan chegaralanadi. Masalan, O'zbekiston bilan Afg'oniston chegarasi Amudaryoning uzuniga suv o'rtasi hisoblanadi. Ochiq dengiz va okeanlar hech bir davlatning hududi hisoblanmaydi. Dengiz va okeanlar bilan tutashgan davlatning suv chegarasi esa, xalqaro bitimlar bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining jinoyat qonunining amal qilish doirasi qaysi davlat hududida

bo'lishidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasining harbiy kemalari va samolyotlariga nisbatan ham amal qiladi. Jinoyat qonunining amal qilish doirasi ochiq dengizda suzayotgan harbiy bo'lmagan kemalar va ular ustidagi havo havzalarida uchayotgan samolyotlarga nisbatan ham amal qiladi.

Havo havzasi deganda, quruqlik va suv ustidagi hudud tushuniladi.

Jinoyat kodeksining 11-moddasida belgilangan to'rt holat, nafaqat, o'zining mazmuni jihatidan obyektiv hisoblanadi, balki qonunda bu holat jinoyat tarkibi obyektiv tomoni belgilariga qarab belgilagan. Bu elementlar bevosita jinoyat obyektiv tomonini tashkil etadi. Boshqa belgilar jinoyatni sodir etilgan hududini aniqlashiga ta'sir ko'rsatmaydi, ammo sud va tergov organlari tomonidan ko'rib chiqilishi lozim.

Jinoyat kodeksining 11-moddasi jinoyat sodir etilgan hududni uning namoyon bo'ladigan turli shakllariga nisbatan (jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, suiqasd qilish, ishtirokchilikda jinoyatni sodir qilish) jinoyat tarkibiga doir qoidalarni aniqlash imkonini beradi.

Qonunga ko'ra, jinoyat tarkibiga obyektiv tomondan faqat ijtimoiy xavfli bo'lgan qilmishlarga kiritiladi, jinoyatning oqibati esa, bunga kiritilmaydi, chunki qilmishni yuridik baholash uchun ro'y berishi mumkin bo'lgan oqibat e'tiborga olinmaydi, muayyan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) sodir etilgan joy jinoyatning sodir etilgan joy hisoblanadi.

Jinoyat tarkibining obyektiv tomoniga ijtimoiy xavfli qilmish bilan bir qatorda jinoiy oqibatlar ham kiritiladi, qoidaga ko'ra, muayyan ijtimoiy xavfli oqibat ro'y bergan joy qilmish sodir etilgan joy, deb hisoblanadi. Bu qoida O'zbekiston hududidan tashqarida boshlangan, lekin oqibati esa O'zbekiston hududida ro'y bergan qilmishlarga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Uzoqqa cho'zilgan, davomli, murakkab tarkibli jinoyatlar sodir etilgan joyni aniqlash ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular bir necha davlat hududlarida bajarilgan hollarda paydo bo'ladi. Jinoyat kodeksining 11-moddasi, 2-qismi, «g» bandiga muvofiq, agar O'zbekiston hududida boshqa qilmishlar bilan qo'shib yoki muqobil ravishda yagona murakkab jinoyatni vujudga keltirgan harakatlarning faqat bir qismi bajarilgan, boshlangan, tugatilgan yoki to'xtatilgan bo'lsa, u holda jinoyat O'zbekiston Respublikasi hududida sodir etilgan, deb hisoblanishi lozim.

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarning joyini aniqlashda bajaruvchining jinoiy xatti-harakatni amalga oshirgan joyi inobatga olinishi kerak. Shu boisdan, agar tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar o'z faoliyatlarini O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida amalga oshirgan, ayni paytda bajaruvchi muayyan jinoyat tartibini qisman yoki to'la O'zbekiston hududida bajargan bo'lsa, u holda, bunday jinoyatni sodir etilgan joyi O'zbekiston Respublikasi deb topilib, barcha jinoyat ishtirokchilari O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonuniga binoan javobgarlikka tortilishi lozim. Tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi o'z vazifalarini O'zbekiston hududida bajargan bo'lsa-yu, lekin bajaruvchi jinoyatni mazkur hududdan tashqarida sodir etgan hollarda ham masala xuddi shunday hal qilinadi.

Jinoyat kodeksining 11-moddasi, 4-qismiga muvofiq, shuningdek, «Chet el davlatlarining diplomatik va konsullik vakolatxonalarini to'g'risida»gi Nizomga ko'ra, quyidagilar jinoyat yurisdiksiyasidan, ya'ni shaxsiy immunitetdan foydalanadilar va daxlsiz hisoblanadilar:

- 1) diplomatik vakolatxonalar boshliqlari (elchi, ishonchli vakil);
- 2) maslahatchilar;
- 3) savdo vakillari va ularning o'rinbosarlari;
- 4) harbiy-dengiz va harbiy havo attashelari;
- 5) sekretar-arxivariuslar;
- 6) ularning oila a'zolari va ular bilan birga yashovchilar.

O'zbekiston Respublikasida jinoiy yurisdiksiyadan cheklangan darajada konsullik xizmatidagi mansabdor shaxslar, diplomatik vakolatxonalar xodimlari, shuningdek, xalqaro tashkilotlarning vakillari va mansabdor shaxslari, parlament va hukumat delegatsiyalarining a'zolari foydalanishadi.

Hududiy daxlsizlik huquqidan foydalanuvchi shaxslar doirasi manfaatdor taraflarning kelishuviga muvofiq kengaytirilishi mumkin. Hududiy daxlsizlik huquqi, shuningdek, diplomatik vakolatxonalarning hududi, xizmat va turar joylariga ham taalluqli hisoblanadi. Ammo bu huquq diplomatik vakillik funksiyalardan g'arazli maqsadlarda foydalanish huquqini bermaydi.

Jinoyat kodeksining 12-moddasi jinoyat qonunida nazarda tutilgan *fuqarolik prinsipiga* muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan amal qilinishi belgilangan.

Fuqarolik prinsipiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari yoki O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashovchi fuqaroligi bo'lmagan shaxslar respublika hududidan tashqarida jinoyat sodir etganda ham O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi bilan javobgarlikka tortiladi. Buning uchun ular o'sha davlat sudining hukmi bilan javobgarlikka tortilmagan bo'lishlari lozim.

Jinoyat kodeksining 12-moddasi, 3-qismida jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi *universallik prinsipiga* asoslanishini belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, chet el fuqarolari, shuningdek, O'zbekiston hududida doimiy yashamaydigan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston hududidan tashqarida sodir etgan jinoyatlari uchun faqat xalqaro shartnomalar va bitimlarda nazarda tutilgan hollardagina O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi bo'yicha javobgarlikka tortiladilar.

Fuqarolik prinsipi subyektiv tarkibning belgisi jinoyat qonunining qonunda ko'rsatilgan shaxslar toifasiga, ya'ni respublika fuqarolari va respublika hududida doimiy yashovchi fuqaroligi bo'lmagan shaxslar nisbatan amal qilishini anglatadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi fuqarosi degan huquqiy maqomga ega bo'lgan shaxslardir. O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini tasdiqlovchi hujjatlarga pasport, pasport olingunga qadar tug'ilganlik guvohnomasi kiradi.

Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston hududida yashovchi respublika fuqarosi hisoblanmagan va o'zining boshqa davlat fuqarosi ekanligini tasdiqlovchi hujjatga ega bo'lmagan shaxslardir. Jinoyat kodeksining 12-moddasiga ko'ra, boshqa davlat hududida jinoyat sodir etgan har qanday shaxslar emas, balki O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashovchi fuqaroligi bo'lmagan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi. O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy yashovchi fuqaroligi bo'lmagan shaxslar deganda, respublika hududida doimiy yashashga ruxsat berilgan shaxslar tushuniladi.

Shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish asosi sifatida kodeksga ko'ra, nafaqat, jinoyatning boshqa davlat hududida sodir etilganligi ko'rsatilgan.

Bu holatda muayyan qilmishni jinoyat, deb hisoblash uchun quyidagi ikki shart talab qilinadi.

1) qilmish qaysi davlatda sodir etilgan bo'lsa, shaxsning ana shu davlat qonuni bilan jinoiy javobgarlikka tortilishi belgilanganligi;

2) bu qilmishni O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga ko'ra jinoyat, deb kvalifikatsiya qilinishi.

Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi *universallik prinsipi* xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash zaruratidan kelib chiqqan bo'lib, uning mazmuni shundan iboratki, har bir davlat uning hududida xalqaro bitimlarda ko'zda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan chet el fuqarolariga nisbatan o'z jinoyat qonunini qo'llash huquqiga egadir.

Bundan tashqari boshqa davlatlar jinoyat qonunida jinoyat qonuni hudud bo'yicha amal qilishining *aniqlik prinsipi* ham mavjud. Bu prinsipga ko'ra, qilmish davlat yoki uning fuqarolari manfaatlariga zarar yetkazsa, har bir davlat o'z hududidan tashqarida jinoyat sodir etgan chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga nisbatan o'z jinoyat qonunini tatbiq etadi.

Agar O'zbekiston Respublikasi fuqarosi chet el davlati hududida jinoyat sodir etgan bo'lsa, xalqaro bitim va shartnomalarda boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, uning ushlab berilishi mumkin emas. Agar xalqaro bitimlarda yoki shartnomalarda jinoyatchilarni ushlab berish nazarda tutilgan bo'lsa va ularga O'zbekiston Respublikasi qo'shilgan, bu shartnoma Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilingan bo'lsa, jinoyatchi ushlab berilishi mumkin. Bu xalqaro jinoyatchilarni ushlab berish prinsipi, deyiladi. Bu prinsipga muvofiq, jinoyat sodir etgan shaxs jinoyat sodir etilgan davlatga yoki jinoyat qaratilgan davlatga yoxud qaysi davlatning fuqarosi bo'lsa, o'sha davlatga topshiriladi. Jinoyatchilarni ushlab berish (ekstraditsiya) ikki tomonlama (masalan, o'zaro huquqiy yordam to'g'risidagi) shartnomalar asosida tartibga solinadi.

2.5. Jinoyat qonunining vaqt bo'yicha amal qilishi

Jinoyat kodeksining 13-moddasi, 1-qismiga ko'ra, qilmishning jinoyligi va jazoga sazovorligi ana shu qilmish sodir etilgan paytda amalda bo'lgan qonun bilan belgilanadi. Jinoyat qonunini vaqt bo'yicha amal qilishini to'g'ri belgilash quyidagi:

- a) qonunning amal qilish vaqtini aniqlash zarurligi;
- b) jinoyat sodir etilgan vaqtni aniqlash kabi shartlarga asoslanishi kerak.

Amalga kiritilgan va o'z kuchini yo'qotmagan qonun amalda, deb hisoblanadi. Har bir aniq holatda jinoyat sodir etilgan paytda amaldagi jinoyat qonuni kuchga kirganligini aniqlash muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasida qonun hujjatlarini qabul qilish va ularni kuchga kirishi, amalda bo'lishi O'zbekiston Respublikasining «Qonun loyihalarining umumxalq muhokamasi to'g'risida»gi va «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunlari bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasining «Qonun loyihalarining umumxalq muhokamasi to'g'risida»gi Qonuniga ko'ra, qonun loyihalarini umumxalq muhokamasiga qo'yish tashabbusi qonunchilik tashabbusi huquqiga ega bo'lgan organlar va shaxslarga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qo'mitalari va komissiyalariga tegishlidir. Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinadi. Qonun loyihalari umumxalq muhokamasi uchun umumxalq muhokamasiga qo'yish haqida qaror qabul qilinganidan keyin o'n kundan kechiktirmay «Xalq so'zi», «Народное слово» gazetalarida e'lon qilinadi. Ular maxsus nashrlarda va ommaviy axborot vositalarida ham chop etilishi mumkin. Qonun loyihasining umumxalq muhokamasi ixtiyoriylik, tenglik, oshkoralik, hamma uchun ochiqlik va erkin fikr bildirish prinsiplari asosida amalga oshiriladi.

Jinoyat kodeksining 13-moddasi, 1-qismida harakat yoki harakatsizlikning sodir qilish vaqti jinoyat tamomlangan vaqt, deb hisoblangan bo'lsa, ijtimoiy qilmish bajarilgan vaqt jinoyat sodir qilingan vaqt, deb topiladi. Bu qoida formal tarkibli jinoyatlarga nisbatan amal qiladi.

Agar Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida jinoiy oqibat yuz berishi bilan jinoyat tamom bo'lgan, deb hisoblangan bo'lsa, jinoiy oqibat yuz bergan payt jinoyat sodir etish vaqti, deb topiladi. Bu qoida esa, moddiy tarkibli jinoyatlarga nisbatan amal qiladi. Uzoqqa cho'zilgan jinoyatlar (masalan, dizertirlik) uning to'xtatilishi, ya'ni jinoyatchining ushlanishi bilan tamom bo'lgan hisoblanadi.

Davomli jinoyatlar (masalan, qalbaki hujjatdan foydalanib bir necha marta davlat yoki jamoat mulkini talon-taroj qilish) oxirgi marotaba sodir qilingan jinoiy harakat amalga oshirilgan vaqtdan boshlab tamomlangan hisoblanadi. Demak, davomli jinoyatlar uchun javobgarlik jinoyat to'xtatilgan yoki oxirgi jinoyatlarning tamom bo'lgan vaqtda amalda bo'lgan qonun asosida hal qilinadi. Ishtirokchilikda sodir qilingan jinoyatlar bajaruvchi jinoyatning obyektiv tomonini bajargan vaqtdan boshlab tugallangan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni 27-moddasiga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlar orqaga qaytish kuchiga ega emas va ular amalga kiritilganligidan keyin yuzaga kelgan munosabatlarga nisbatan tatbiq etiladi. Qonun, u amalga kiritilgunga qadar yuzaga kelgan munosabatlarga nisbatan, agar bu hollar qonunda bevosita nazarda tutilgan bo'lsa, tatbiq etilishi mumkin. Agar qonun xatti-harakatlar sodir etilgan paytda javobgarlikka sabab bo'lmagan yoki yengilroq javobgarlikka sabab bo'lgan xatti-harakatlar uchun jismoniy shaxslarning javobgarligini belgilash yoki kuchaytirishni nazarda tutsa yoxud jismoniy shaxslarga moddiy zarar keltirsa, bunday qonun orqaga qaytish kuchiga ega emas.

Jinoyat kodeksining 13-moddasi, 2-qismida jinoyat qonunini orqaga qaytish kuchi tushunchasi va prinsipi ifodalangan. Biror qilmishni sodir etgan shaxs uchun yangi qonun kuchga kirguniga qadar, shuningdek, jazoni o'tayotgan va o'tab turganlar uchun ayni vaqtda, avval sudlangan bo'lishsa, ularga nisbatan ham yangi qonunga ko'ra ish yuritiladi, ya'ni yangi qonun qilmishning jinoyligini bekor qilishi, jazoni yengillashtirishi yoki boshqacha tarzda jinoyatni sodir etganlar holatini yaxshilashi mumkin.

Qilmishning jinoiyligini bekor qilish deganda, jinoyat qonunida javobgarlik belgilangan qilmishni jinoyatlar qatoridan chiqaradigan qonunning qabul qilinishi tushuniladi. Bu qonun kuchga kirgan kundan

boshlab, shunday qilmishlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan tergov idoralari va sudlardagi jinoyat ishlari to'xtatilishi lozim. Jazoni o'tayotganlar ilgari sudlangan hollarda ular sudlanmagan, deb topiladi.

Quyidagilar jazoni yengillashtiruvchi qonun hisoblanadi:

- a) yangi qonunda sanksiya nazarda tutilib, jazolardan biri yengilroq bo'lsa;
- b) yangi qonunda jazoning eng ko'p qismi yoki eng kam qismi kamaytirilgan bo'lsa, yengilroq jazo turi nazarda tutilgan bo'lsa;
- d) yangi qonunda qo'shimcha jazo nazarda tutilmagan bo'lsa;
- e) moddiy zarar qoplanganida mahkumni jamiyatdan ajratilishi (ozodlikdan mahrum qilish yoki qamoq)ni nazarda tutmaydigan jazo choralari qo'llash.

Yangi jinoyat qonunining qattiq yoki yumshoqligini baholashda, nafaqat, normaning sanksiyasi, balki boshqa holatlar ham shaxsning ahvolini yengillashtiradigan yoki og'irlashtiradigan holat, deb baholashga xizmat qilishi mumkin. Masalan, shartli ravishda jazodan ozod qilish shartlarining o'zgarishi, sudlanganlik muddatining tugashi yoki olib tashlanishi shartlarining o'zgarishi, shartli hukm qilishda sinov muddatining qisqarishi, jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish muddatining o'zgarishi va boshqalar, *shaxsning ahvolini boshqacha tarzda yaxshilaydigan holatlar*, deb qaraladi.

Jinoyat kodeksining 13-moddasi, 3-qismiga muvofiq, «qilmishni jinoyat deb hisoblaydigan, jazoni kuchaytiradigan yoki shaxsning holatini boshqacha tarzda yomonlashtiradigan qonun orqaga qaytish kuchiga ega emas». O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni 27-moddasida ham bu qoida mustahkamlab qo'yilgan, ya'ni agar qonun xatti-harakatlar sodir etilgan paytda javobgarlikka sabab bo'lmagan yoki yengilroq javobgarlikka sabab bo'lgan xatti-harakatlar uchun yuridik va jismoniy shaxslarning javobgarligini belgilash yoki kuchaytirishni nazarda tutsa yoxud yuridik va jismoniy shaxslarga moddiy zarar keltirsa, u orqaga qaytish kuchiga ega, deb belgilab qo'yilgan.

2.6. Jinoyat qonunini sharhlash

Huquq normlarini sharhlash – bu tafakkur jarayoni bo'lib, u kodeksdagi atamalar va ifodalarning ma'nosini ochib berish asosida jinoyatlar huquqiy normalarni tushuntirishdan iborat. O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni 31-moddasiga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash normativ-huquqiy hujjatda noaniqliklar topilgan yoki u amaliyotda noto'g'ri va mantiqqa zid tarzda qo'llanilgan hollarda amalga oshiriladi. Sharhlash jarayonida normativ huquqiy hujjatlarga tuzatishlar, qo'shimchalar va aniqlashtiruvchi normalar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Qonunlarga Konstitutsiyaviy sud, qonun osti hujjatlariga esa, ularni qabul qilgan organlar rasmiy sharh beradi.

Qonunni sharhlashning maqsadi qonun talabidan kelib chiqqan holda uni aniq tushuntirishdan iboratdir. Jinoyat qonunini sharhlash subyekti, sharhlash usuli va sharhlash hajmiga ko'ra qator guruhlariga bo'linadi.

Kodeks sharhlovchi subyektiga ko'ra: legal sharhlash, sud tomonidan sharhlash, ilmiy (doktrinal) sharhlash turlariga bo'linadi.

Legal sharhlash qonunda bunday vakolat berilgan davlat organi tomonidan amalga oshiriladi. Bu sharhlash rasmiy bo'lib, majburiy ahamiyatga egadir. Bu sharhlash *autentik sharhlash*, deb ham yuritiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi shunday vakolatga ega bo'lgan organdir. Qonunni sharhlashning bu turi qonuniy kuchga ega bo'ladi. Bunday sharhlash yangi qonunni vujudga keltirmaydi, balki amaldagi qonunlarni tushuntiradi.

Sud tomonidan yoki kazual sharhlash sud tomonidan aniq bir jinoiy ishni ko'rishda amalga oshiriladi va shu ish uchun majburiy ahamiyatga ega bo'ladi. Sud tomonidan qonunni sharhlashga O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining qonunlarni qo'llash amaliyoti to'g'risidagi qarorlarini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Oliy sud plenumi sudlov amaliyotini o'rganish va umumlashtirish natijasida, shuningdek, sud idoralari, prokuratura va boshqa qonunni qo'llaydigan idoralarning so'rovlariga javob sifatida ham u yoki bu qonuni tushunish va tatbiq etishning to'g'riligiga oid tushuntirishlar berishga haqlidir. Bu ko'rsatmalar ularni qo'llovchi organlar uchun majburiy hisoblanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining «Savdo sohasidagi jinoyatlar va boshqa huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida», «Kontrabanda va bojxona qoidalarini buzish to'g'risidagi ishlar bo'yicha sud amaliyoti haqida»gi qarorlari ham sud sharhi hisoblanadi. Bu sharhlash *normativ sharhlash*, deb ham yuritiladi.

Ilmiy yoki doktrinal sharhlar ilmiy muassasalar, huquqshunos olimlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning xodimlari tomonidan qonunga berilgan sharhlardir. Ushbu sharhlar turini biz ilmiy maqolalarda, monografiyalarda uchratishimiz mumkin. Doktrinal sharhlar majburiy bo'lmasa-da, lekin jinoyat qonunini to'g'ri tushunish va to'g'ri qo'llashda muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga u qonunchilikni takomillashtirish, fanning taraqqiyotiga xizmat qiladi.

1. Jinoyat qonuni va uning belgilari nimalardan iborat?
2. Jinoyat qonuni kim yoki qaysi davlat organi tomonidan qabul qilinadi?
3. Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi normalari bilan «Maxsus» qismi normalari farqi nimada?
4. Dispozitsiya nima? Ularning turlarini bayon eting.
5. Sanksiya nima? Ularning turlarini izohlang.
6. Jinoyat qonunining amal qilish doirasi deganda, nimani tushunasiz?
7. Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi qanday prinsiplarga asoslanadi va bunday prinsiplarning belgilanishidan maqsad nima?
8. Jinoyat qonunlarining vaqt bo'yicha amal qilish tartibi qanday?
9. Jinoyat qonuni qaysi hollarda orqaga qaytish kuchiga ega? Ularning har biriga alohida to'xtalib o'ting.
10. Jinoyat qonunlarini sharhlar deb, nimaga aytiladi va sharhlashning qanday turlaridan ko'proq foydalaniladi?

3-bob. JINOYAT TUSHUNCHASI

3.1. Jinoyat tushunchasi va belgilari

Jinoyat tushunchasi jinoyat huquqi fanining predmetini tashkil etuvchi toifalardan biri hisoblanadi. Jinoyat huquqida boshqa huquq tarmoqlari uchun baza hisoblangan «jinoyat» tushunchasining mohiyati ochib berilgan.

Jinoyat huquqining asosiy vazifasi shaxs va jamiyat o'rtasida yuzaga keladigan nizolarning ijtimoiy xavfli ekanligi va ularning jinoyat huquqiy tartibga solinishi kerakligini belgilashdan iboratdir.

Jinoyat – bu ijtimoiy va huquqiy hodisa hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 2-moddasida ko'rsatilgan vazifalarni amalga oshirish maqsadida jinoyat tushunchasini belgilab qo'ygan.

Jinoyat kodeksida jinoyat tushunchasi aniq belgilangan bo'lib, 14-moddaning 1-qismiga ko'ra, Jinoyat kodeksi bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat, deb topiladi. *Jinoyat* – shaxsning jinoyat qonuni bilan taqiqlangan ma'lum bir shakldagi xatti-harakati hisoblanadi.

Jinoyat tushunchasi harakat yoki harakatsizlik shaklidagi shaxsning xulq-atvori (xatti-harakati, faoliyati)ni ifodalaydi. Shu bilan birga, jinoyat qonunida ruhiy jarayonlar, o'ylar, fikriy xulosalar qanchalik zarar keltiruvchi bo'lishiga qaramay, jinoyat hisoblanmasligi belgilab qo'yilgan.

Jinoyatga moddiy tushuncha berish g'oyat muhim bo'lib, bu nafaqat jinoyat huquqining o'ziga, balki jinoyat-protsessual, jinoyat-ijroiya huquqi, kriminalistika, kriminologiya va boshqa huquqiy fanlar uchun ham zarurdir.

Shaxs tomonidan sodir qilingan qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jinoyat, deb hisoblanishi uchun u ijtimoiy xavfli bo'lishi kerak.

Ijtimoiy xavflilik – bu jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan manfaatlar (obyektlar)ga zarar yetkazilishi yoki shunday zarar yetkazish xavfi hisoblanadi.

Demak, shaxs tomonidan sodir qilingan qilmish jinoyat, deb hisoblanishi uchun u ijtimoiy xavflilik xususiyatiga ega bo'lishi kerak, bunday qilmish quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. *Harakat* – bu faol xulq-atvor bo'lib, nafaqat, shaxs tana a'zolarining (jismoniy) harakatida ifodalanadi, u aytilgan so'z, ruhiy, tahdidlar (qo'rqitishlar)da ham namoyon bo'lishi mumkin.

2. *Harakatsizlik* – passiv xulq-atvor bo‘lib, bajarilishi shart yoki mumkin bo‘lgan majburiyatni bajarishning real imkoni bo‘la turib bajarmaslikda ifodalanadi.

3. *Aralash jinoyatlar* – bu shunday jinoyatlarki, ular obyektiv tomondan harakat va harakatsizlik yig‘indisidan iborat bo‘ladi yoki boshqacha aytganda, harakat va harakatsizliklar natijasi hisoblanadi. Bunday jinoyatlar ko‘pincha ma‘lum bir qoidani buzish bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 204, 260, 266-moddalarida javobgarlik belgilangan qilmishlar.

Harakat bilan sodir etilgan jinoyatlar bir yoki bir necha harakatlardan iborat bo‘lishi mumkin. Harakat bilan sodir etilgan jinoyatlarda harakatning boshlanishi va tugallanishi boshqa jinoyat-huquqiy hodisalarni – jinoyatdan ixtiyoriy qaytish, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat, ishtirokchilik kabilarni belgilab berishi ham mumkin. Masalan, ishtirokchilikda amalga oshirilayotgan harakatlarda jinoyat tashkilotchi, dalolatchi harakatlari bilan boshlansa, bajaruvchi harakati bilan tugallanadi.

Bundan tashqari, «jinoiy harakat» jinoyat huquqida takroran sodir etilgan jinoyatlar, uzoqqa cho‘zilgan va davomli jinoyatlarni aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, harakat tushunchasi orqali jinoyat sodir etish bosqichlari, tamom bo‘lmagan jinoyatlarni ham aniqlash mumkin.

Harakatsizlik esa, harakatdan tashqi jihatdan ifodalanish xususiyatiga ko‘ra farq qiladi. Harakatsizlik ma‘lum bir harakatdan saqlanish yoki obyektiv jihatdan bajarilishi zarur va yuridik tomondan bajarilishi majburiy bo‘lgan bir necha harakatlarni bajarmaslikda ifodalanadi. Masalan, hokimiyat harakatsizligi (Jinoyat kodeksining 208-moddasi).

Jinoyat – huquqiy hodisa sifatida o‘ziga xos jihatlarni ifodalovchi ma‘lum bir belgilarga ega. Har qanday ijtimoiy xavfli qilmish ham jinoyat hisoblanmaydi, qilmishning jinoyat, deb hisoblanishi uchun unda jinoyat qonunida o‘rnatilgan belgilar va jinoyat tarkibi mavjud bo‘lishi kerak.

Jinoyat kodeksida jinoyat belgilarini mustahkamlovchi maxsus modda mavjud emas. Shu sababdan jinoyat belgilari jinoyat qonunida jinoyatga berilgan ta‘rif asosida aniqlanadi.

Ammo shuni alohida ta‘kidlash joizki, faqat ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqargan qilmishlarga jinoyat hisoblanmay, balki qonun bilan qo‘riqlanadigan obyektga real zarar yetkazish xavfini keltirib chiqaradigan ijtimoiy xavfli qilmishlar ham jinoyat hisoblanadi. Jinoyat kodeksining 14-moddasi, 2-qismida «Ushbu kodeks bilan qo‘riqlanadigan obyektlarga zarar yetkazadigan yoki shunday zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqaradigan qilmish ijtimoiy xavfli qilmish, deb topiladi», deyilgan.

Bundan ko‘rinib turibdiki, jinoyatga berilgan ta‘rifdan kelib chiqib, qilmishda jinoyatning barcha belgilari bo‘lsagina u jinoyat, deb topiladi. Agar muayyan zararli oqibatning kelib chiqishida shaxsning aybi bo‘lmasa, bunday qilmish jinoyat hisoblanmaydi. Jinoyat huquqida bunday harakatlar qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar, deb aytiladi.

Har qanday ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat, deb hisoblash uchun barcha jinoyatlar uchun zarur bo‘lgan jinoyatning belgilari, shuningdek, shu jinoyatda aybning mavjud ekanligi va aybning shakllari ishlab chiqilgan, ana shu belgilar va aybning biror shakli mavjud bo‘lsagina qilmish jinoyat hisoblanadi.

Yuqorida jinoyatga berilgan ta‘rifdan kelib chiqqan holda jinoyatning quyidagi belgilarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- 1) qilmishning ijtimoiy xavfliligi;
- 2) qilmishning huquqqa xilofliligi;
- 3) qilmishda aybning mavjudligi;
- 4) qilmishning jazoga sazovorligi.

Birinchi navbatda qonunda jinoyatning belgisi sifatida «*qilmishning ijtimoiy xavfliligi*»ni belgilab qo‘yilgan.

Ijtimoiy xavfli qilmish – murakkab va o‘z tuzilishiga ega bo‘lgan ijtimoiy-huquqiy toifa.

Ijtimoiy xavflilik jinoyatning qonun chiqaruvchi va huquqni qo‘llovchi organlar erki bilan bog‘liq bo‘lmagan obyektiv belgisidir. Lekin bu toifanining qonun chiqaruvchi va huquqni qo‘llovchi organlar uchun ahamiyati shundaki, bu toifa orqali qanday ijtimoiy xavfli qilmishning jinoyat ekanligi belgilanadi.

Ijtimoiy xavfli qilmish tushunchasi harakat yoki harakatsizlik bilan birga qilmish natijasida yuzaga kelgan zararli oqibatni ham qamrab oladi. Shuning uchun Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismiga kiritilgan jinoyatlar ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Ularning ijtimoiy xavfliligi qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi mumkinligi bilan ifodalanadi. Ijtimoiy munosabatlar iqtisodiy, g'oyaviy, shaxsga tegishli bo'lishi mumkin. Zarar esa, moddiy, ruhiy (ma'naviy) va jismoniy bo'lishi mumkin.

Qilmishning ijtimoiy xavfliligi bir qancha o'zgaruvchan sharoitlar, ya'ni jinoyat sodir etilgan vaqt, joy, yetkazilgan zararining miqdori, aybning darajasi va shakli, shunday turdagi jinoyatlarning qay darajada tarqalganligi, aholi huquqiy ongining darajasi kabi holatlar bilan bog'liq bo'ladi. Shuningdek, ijtimoiy xavflilik *ko'p tomonlamalik xususiyat-ma'nosiga* ega bo'lib, miqdor va sifat ko'rsatkichlarga asosan aniqlanadigan ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatini ham o'z ichiga oladi.

Jinoyat kodeksining 54-moddasida sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetkazilgan zararining xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga oladi, deb belgilab qo'yilgan.

Demak, *ijtimoiy xavflilik xususiyati* – jinoyatning sifat jihatini ifodalasa, *ijtimoiy xavflilik darajasi* – jinoyatning miqdor ko'rsatkichini aks ettiradi.

Ijtimoiy xavflilik xususiyati – jinoyatning xavflilik (zarar yetkazish) holati bo'lib, tajovuz obyektining tarkibi, ya'ni aniq ijtimoiy munosabatga yetkazilgan (moddiy, jismoniy, ma'naviy, tashkiliy-boshqaruv bilan bog'liq) zararining tarkibi, tajovuz qilish usuli, xususiyatlari (zo'rlik ishlatib yoki ishlatmasdan), aybning shakllari (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida), jinoyatning motiv va maqsadi (shaxsiy, g'arazli niyatlarda) bilan bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy xavflilik darajasi – qilmish xavfliligining siyosiy ifodasi bo'lib, zararining hajmi (moddiy zarar, ko'p miqdorda zarar yetkazish, shaxsning badaniga og'ir va o'rtacha og'ir shikast yetkazish), aybning xususiyatlari (oldindan o'ylab qo'yilgan, to'satdan vujudga kelgan), jinoyat motivi va maqsadining o'zgarishi, shuningdek, jinoyat sodir etilgan joy, vaqt, vaziyati bilan bog'liq jinoyatning xavflilik darajasi bilan belgilanadi.

Jinoyatning moddiy belgisi hisoblangan ijtimoiy xavflilik yuqoridagi xususiyatlardan tashqari, «ijtimoiy xavf tug'dirmaydigan, ya'ni shaxs, jamiyat va davlatga zarar yetkazmaydi va zarar yetkazish xavfini keltirib chiqarmaydigan kam ahamiyatli qilmishlar Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat belgilariga formal jihatdan ega bo'lsa ham, jinoiy qilmish (harakat yoki harakatsizlik), deb hisoblanmaydi», degan qoidani ham o'z ichiga oladi.

Demak, ijtimoiy xavflilik jinoyatning moddiy (tashqi) belgisini ifodalaydigan tarkibi hisoblanadi. Ijtimoiy xavflilik jinoyatning moddiy belgisi bo'lsa, jinoyatning formal belgisi – uning *huquqqa xilofligi* hisoblanadi.

Huquqqa xiloflik – ijtimoiy xavfli qilmishning jinoyat qonuni bilan taqiqlanganligini ifodalaydi. Bu belgi qonuniylik prinsipining «qonunda ko'rsatilmagan bo'lsa, demak jinoyatning o'zi yo'q», qoidasidan kelib chiqadi («*Nullum crimen sine culpa*»).

Huquqqa xiloflik jinoyatning yuridik belgisi bo'lib, keng ma'noda:

- *birinchidan*, jinoyat qonuni bilan ijtimoiy xavfli va aybli qilmishlarning taqiqlanganligini;
- *ikkinchidan*, jazo qo'llash tahdidini bildiradi.

Bundan tashqari, bu belgi «Jinoyat qonunining analogiya bo'yicha qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi», qoidasini ham o'z ichiga oladi. Demak, jinoiy huquqqa xiloflik deganda, jinoyatlarning jinoyat huquqiy normalarda ko'rsatilgan jazo qo'llash tahdidi bilan taqiqlanishi tushuniladi.

Huquqqa xiloflik ma'lum bir ijtimoiy xavfli qilmishga qarshi kurashish – davlatning mutlaq vakolati ekanligidan darak beradi. Ya'ni qilmishni huquqqa xilof deb topish, uning davlat tomonidan ijtimoiy xavfliligini rasman belgilanishini bildiradi. Qilmishning jinoyat qonuni bilan taqiqlanishi uning ma'lum darajada ijtimoiy xavfli, deb topilganligini anglatadi. Shuning uchun ham qonunda qilmishning jinoyat, deb belgilanishi uning huquqqa xiloflik xususiyatini ko'rsatadi.

Shaxsning unday yoki bunday xulq-atvori, uning shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, g'ayriqonuniy, deb topilgunga qadar jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydi.

Jinoyatning huquqqa xilofililik belgisining mohiyati shundaki, huquqqa xilof qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ga u yoki bu vakolatli mansabdor shaxslar (huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari) tomonidan qanday baho berilishidan qat'iy nazar, bunday qilmish uchun qonunda javobgarlik belgilanmaguncha formal jihatdan ijtimoiy xavfli, deb hisoblanmaydi. Jinoyat kodeksida («Maxsus» qismi) belgilangan jinoyat qonunlarini shartli ravshda ikki guruhga bo'lish mumkin:

- 1) kriminologik jinoyatlar;
- 2) jinoyat huquqiy jinoyatlar¹.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi ayrim moddalarida muayyan qilmish uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin yana sodir etilsa, jinoyat deb hisoblanadi. Masalan, qasddan badanga yengil shikast yetkazish (Jinoyat kodeksining 109-moddasi), pornografik narsalarni tayyorlash yoki tarqatish (Jinoyat kodeksining 130-moddasi), tuhmat (Jinoyat kodeksining 139-moddasi), haqorat qilish (Jinoyat kodeksining 140-moddasi) va hokazolar. Bunday qilmishlar birinchi marta sodir qilinsa, jinoiy qilmish darajasidagi ijtimoiy xavfli tus olmaydi. Ammo bunday qilmish ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilsa, ijtimoiy xavfli tus oladi va jinoyat, deb hisoblanadi.

Huquqqa xilofililikni belgilashda Jinoyat kodeksining faqat «Maxsus» qismi normalariga tayanmasdan, «Umumiy» qism institutlari ham e'tiborga olinishi shart. «Umumiy» qism normalari «Maxsus» qism normalarini mustahkamlab, «Maxsus» qism normalarining buzilishi «Umumiy» qism normalarining buzilishiga olib keladi.

Jinoyat tushunchasini izohlashda ijtimoiy xavflilik va huquqqa xilofililik jinoyatning asosiy va bir-biriga aloqador belgilari ekanligini ko'rish mumkin. Jinoyatda ijtimoiy xavflilik belgisining mavjud emasligi o'z navbatida huquqqa xilofililikning mavjud emasligini bildiradi, ya'ni faqat jinoyat qonuni bilan ijtimoiy xavfli, deb topilgan qilmishlarga huquqqa xilof hisoblanadi.

Jinoiy huquqqa xilofililik qilmishga ijtimoiy xavflilik darajasini berib, aynan shu daraja orqali qilmish «jinoyat» xususiyatiga ega bo'ladi. Aynan ijtimoiy xavflilik va huquqqa xilofililik belgilari birgalikda qilmishning jinoiyligi va u uchun jinoiy javobgarlik asosini belgilovchi omil hisoblanadi. Formal jihatdan jinoyat tarkibi mavjud bo'lsa ham, lekin jinoyat qonunida belgilanmagan ijtimoiy xavfli qilmishlar jinoyat, deb hisoblanmaydi. Shuning uchun har doim ham ijtimoiy xavflilik qilmishni jinoyat, deb belgilash uchun yetarli asos bo'la olmaydi. Bu borada huquqqa xilofililik belgisining ustunligini Jinoyat kodeksining 14-moddasi, 1-qismidagi jinoyat tushunchasiga berilgan ta'rif ham izohlab beradi. Shuning uchun ham «huquqqa xilofililik» belgisi – «jinoyatning formal belgisi», deb ataladi.

Huquqqa xilofililik – jinoiy qilmish tufayli huquqiy normalarning buzilishini ifodalaydi. Huquqqa xilofililik shaxs tomonidan Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan normalarning buzilishi demakdir.

Aybning mavjudligi (aybdorlik) belgisi – qonun chiqaruvchi tomonidan Jinoyat kodeksida jinoyat tushunchasiga aybga jinoyat belgilaridan biri sifatida ta'rif berilgan. Aybning mavjudligi belgisi jinoyat huquqining «ayb uchun javobgarlik prinsipi»dan kelib chiqib, «*Nullum crimen, nulla poena sine culpa*», ya'ni «Aybsiz jinoyat ham, jazo ham yo'q», qoidasini o'z ichiga oladi¹.

Ayb – bu shaxsning ijtimoiy xavfli qilmishi va uning oqibatiga bo'lgan ruhiy munosabati.

Shaxs faqat aybli ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bo'ladi.

Aybdorlik tushunchasi Jinoyat kodeksining 20-moddasi mazmuniga ko'ra, «Ushbu kodeksda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishni qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etgan shaxs jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilishi mumkin»ligidan kelib chiqadi.

Jinoyat tushunchasidagi aybli harakat yoki harakatsizlik – ijtimoiy xavfli qilmishning qasd yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilishini bildiradi.

Aybdorlik jinoyat belgisi bo'lishi bilan birga jinoiy javobgarlikning asosiy belgilaridan biri ham hisoblanadi.

Quyidagi holatlardan kelib chiqib shaxsning aybdorligini yoki aybsizligini aniqlash mumkin:

1. Shaxsning o'zi sodir qilayotgan qilmishining ijtimoiy xavfliligi, uning darajasi va xususiyatini tushunishi;
2. Shaxsning sodir etayotgan qilmishi tufayli vujudga keladigan oqibatning ijtimoiy xavfliligini tushunishi;
3. Shaxsning o'z harakatlarini boshqara olishi.

Shaxs o'z qilmishining faktik tomonidan tashqari ijtimoiy ahamiyatini ham ongli ravishda anglay olishi kerak. Demak, aybning mavjudligi jinoiy xulq-atvor uchun javobgarlikka tortish uchun asos, aniqrog'i, jinoyat subyekti aybdorligini aniqlashning muhim sharti hisoblanadi.

Aybdorlik – jinoiy javobgarlik yoshi sifatida jinoyat subjektining o'zi sodir etgan qilmishiga munosabatini ifodalash bilan birga aybning belgilaridan biri hisoblanadi, ayb esa shaxsning o'z qilmishiga bo'lgan ruhiy munosabatini ifodalaydi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib aytish kerakki, shaxs sodir qilgan jinoyatida aybning shakli qasd yoki ehtiyotsizlikning mavjudligi va faqat shaxsning aybli xulq-atvorining ma'lum bir turi sifatida uning muhim belgisi bo'lib hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 14-moddasi, 1-qismida jinoyat tushunchasiga berilgan ta'rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, jinoyat qonunida ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) sodir etishni taqiqlabgina qolmasdan, ular uchun jinoiy jazoni ham belgilab qo'ygan. Bu esa, o'z navbatida jinoyatning «jazoga sazovorlik» belgisini keltirib chiqaradi. Bu belgi jinoyat huquqining «javobgarlikning muqarrarligi prinsipi»dan kelib chiqadi.

Jinoyatning jazoga sazovorlik belgisi – har qanday jinoyat uchun jazo tayinlanishining muqarrarligini bildiradi. Jazo esa sud hukmi bilan tayinlanadigan davlatning majburlov chorasidir. Jinoyat kodeksining 42-moddasida jazoga «Jazo jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qo'llanadigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat majburlov chorasidir», deb ta'rif berilgan.

Lekin bu qoidadan «Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jazolar majburiy va barcha hollarda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo qo'llanishi kerak», degan xulosaga kelmaslik kerak. Chunki Jinoyat kodeksida jazo belgilangan aybli ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni jazodan ozod qilish ham nazarda tutilgan (Jinoyat kodeksining 69–76-moddalari).

Biroq, yuqoridagi holat, Jinoyat kodeksining 14-moddasi, 1-qismida ko'rsatilgan normadan kelib chiqqan holda jinoyat tarkibi mavjud barcha ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun jazo qo'llanilishi kerakligini rad etmaydi. Shu bilan birga, jazoga sazovorlik – bu faqat jinoyatning oqibati emas, bunday oqibatga aniq jinoyat uchun qo'llaniladigan davlatning majburlov chorasi sifatidagi jazo ham kiradi. Jazoga sazovorlik yuqoridagilardan tashqari, jinoyat huquqiy sanksiyadan iborat huquq normasini ifodalovchi keng ma'nodagi tushuncha hamdir.

Har bir huquq sohasi kabi jinoyat huquqida ham sanksiyalar mavjud bo'lib, ular jinoyat huquqi normalarini buzganlik uchun jinoyat huquqiy ta'sir choralari ko'rinishidagi jazolarni o'zida aks ettiradi.

Aynan jinoiy jazo jinoyat sodir etishning oqibati sifatida javobgarlikning muqarrarligini keltirib chiqaradi va asosiy ogohlantiruvchi vosita hisoblanadi. Shuning uchun ham «jinoyat jazoni keltirib chiqaradi», degan qoida javobgarlik muqarrarligining kafolati hisoblanadi.

Jazo qo'llash tahdidini ifodalovchi sanksiyasi bo'lmagan huquqiy norma jinoyat huquqiy taqiqni anglatmaydi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarida nisbiy-muayyan va alternativ sanksiyalar nazarda tutilgan bo'lib, ular sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi, jinoyatni amalga oshirishda aybning darajasi va shu bilan birga boshqa holatlarni ham e'tiborga olib jazo tayinlash imkoniyatini beradi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida nazarda tutilgan jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish holatlari qo'llanilishi mumkin bo'lgan jinoyatlar uchun ham muayyan jazo turi yoki turlari ko'zda tutilgan. Agar sodir etilgan qilmish uchun Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi normasida sanksiya, ya'ni muayyan jazo turi nazarda tutilmagan bo'lsa, u jinoyat hisoblanmaydi. Masalan, Jinoyat kodeksining 223-moddasi, 3-qismida: «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida nazarda tutilgan siyosiy boshpana huquqidan foydalanish uchun kirish hujjatlarini tegishli darajada rasmiylashtirmasdan O'zbekiston Respublikasiga

kelgan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar javobgarlikdan ozod qilinadilar», deyiladi. Jinoyat kodeksining 211-moddasi, 4-qismida: «Basharti, shaxsga nisbatan pora so'rab tovlamachilik qilingan bo'lsa yoki bu shaxs jinoiy harakatlar sodir etilgandan keyin bu haqda o'z ixtiyori bilan arz qilsa, chin ko'ngildan pushaymon bo'lib, jinoyatni ochishda faol yordam bergan bo'lsa, bunday shaxs javobgarlikdan ozod etiladi», deyiladi. Bu keltirilgan ikki normaning birinchisida shaxsning qonunga xilof ravishda chet elga chiqishi yoki respublikamizga kirishi jinoyatining tarkibi, ikkinchisida esa pora berish jinoyatining belgilari mavjud. Ammo qonunda belgilangan asoslar bo'lgani uchun bunday qilmishlari uchun shaxsga jazo qo'lanilishi nazarda tutilmagan. Shunga ko'ra, bunday shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Demak, jazoga sazovorlik jinoyatning belgisi sifatida jinoyat qonuniga xilof qilmish uchun jazo mavjudligini hamda jinoyat va jazo tushunchalari bir-biri bilan doimo o'zaro aloqadorlikda ekanligini bildiradi. *Jazoga sazovorlik* – Jinoyat kodeksiga tegishli moddalari dispozitsiyasida ko'rsatilgan belgilarning mavjudligi ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsga nisbatan jinoiy jazo qo'llash lozimligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, jinoyat belgilari qilmishning jinoiyligini belgilovchi asosiy mezon bo'lib, jinoyatning moddiy (tashqi) belgisi – «ijtimoiy xavflilik» bo'lsa, jinoyatning formal belgisi – «huquqqa xiloflilik», deb hisoblanadi, shuningdek, jinoyatning «aybning mavjudligi» va «jazoga sazovorlik» belgilari huquqqa xiloflilik belgisidan kelib chiqadi.

Demak, yuqorida sanab o'tilgan to'rt belgining barchasi qilmishda bir vaqtning o'zida mavjud bo'lsagina, qilmish jinoyat, deb topiladi va, aksincha, ana shu belgilardan bittasi bo'lmasa, qilmish jinoyat, deb hisoblanmaydi.

3.2. Jinoyatlarni tasniflash

Jinoyatlarni tasniflash deganda, jinoyatlarni u yoki bu belgilariga ko'ra, turkumlarga ajratish tushuniladi.

Jinoyat huquqida jinoyatlarni tasniflashda quyidagi *ikki mezon* nazarda tutilgan bo'lib, jinoyat qonunida jinoyatlar aynan ana shu mezonlar asosida tasniflangan:

1. Jinoyatlarning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab tasniflash.
2. Jinoyatlarning obyekti (tajovuz qaratilgan obyekt)ga ko'ra tasniflash.

Jinoyatlarni tasniflash va guruhlariga bo'lishning asosiy mezoni jinoyatlarning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasi hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 15-moddasidagi jinoyatlar tasnifi jinoyatning moddiy va formal belgilarini birlashtiradi. Bu esa, jinoyatning ijtimoiy tarkibi va u yoki bu guruhga kirishini aniq belgilaydi. Sanksiyaning xususiyati, jazo turlari va ularning og'irlik darajasi jinoyatning ijtimoiy tarkibini tashkil etadi, shuningdek, jinoyatchilikka qarshi kurash yo'nalishlari ham jinoyat ijtimoiy tarkibining elementlaridan biri hisoblanadi.

Jinoyatlarning tasnifi – Jinoyat kodeksining 15-moddasida berilgan bo'lib, unda Jinoyat kodeksining «Umumiy» va «Maxsus» qismi normalari tizimini e'tiborga olgan holda jinoyatlar o'zining xavflilik darajasiga ko'ra yengilidan og'iriga qarab tasniflangan.

Jinoyat kodeksining 15-moddasiga muvofiq, jinoyatlar o'z xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra:

- a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar;
- b) uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar;
- d) og'ir jinoyatlar;
- e) o'ta og'ir jinoyatlarga bo'lingan.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Bunday jinoyat guruhiga – onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi (Jinoyat kodeksining 99-moddasi), ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish (101-modda), kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish (106-modda), qiynash (110-modda), o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish (112-modda), besoqolbozlik (120-modda), ko'p xotinli bo'lish (126-

modda), tarix yoki madaniyat yodgorligini nobud qilish, buzish yoki ularga shikast yetkazish (132-modda), ayolni erga tegishga majbur qilish yoki uning erga tegishiga to'sqinlik qilish (136-modda), fuqarolarning murojaatlari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (144-modda) kabilarni kiritish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgustdagi «Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi Qonuni bilan Jinoyat kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlardan oldin esa, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlarga qonunda ozodlikdan mahrum qilishga nisbatan yengilroq jazolar nazarda tutilgan jinoyatlar kiritilgan edi.

Uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ortiq, lekin besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi.

Bunday jinoyatlar guruhiga – kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish (Jinoyat kodeksining 98-moddasi), qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish (105-moddaning 2-qismi), kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik (116-moddaning 4-qismi), ayolni jinsiy aloqa qilishga majbur etish (121-moddaning 2-qismi), bolani almashtirib qo'yish (124-modda), o'n olti yoshga to'lmagan shaxsga nisbatan uyatsiz buzuvchi harakatlar qilish (129-moddaning 2-qismi), qabrni tahqirlash (134-modda), saylov huquqining yoki ishonchli vakillar vakolatlarining amalga oshirilishiga to'sqinlik qilish (147-modda), talonchilik (166-moddaning 1,2-qismi) kabi jinoyatlar kiradi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan jinoyatlar O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgustdagi Qonuni bilan Jinoyat kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlardan oldin esa, uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik orqasida sodir etilib, qonunda ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kirgan.

Og'ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda besh yildan ortiq lekin o'n yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Agar qonunda ozodlikdan mahrum qilishning eng oz qismi uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar uchun tayinlansa, eng ko'p qismi og'ir jinoyatlar guruhiga kiruvchi jinoyatlar uchun nazarda tutilgan. Masalan, Jinoyat kodeksining 118-moddasi (nomusga tegish) sanksiyasida ozodlikdan mahrum qilishning muddati uch yildan yetti yilgacha berilgan. Demak, eng yuqori qismi yetti yil bo'lganligi uchun bu jinoyat og'ir jinoyatlar guruhiga kiradi.

Og'ir jinoyatlar guruhiga – qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (104-moddaning 2-qismi), nomusga tegish (118-moddaning 1,2-qismlari), voyaga yetmagan shaxsni g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish (127-moddaning 3-qismi), odamlardan foydalanish uchun ularni yollash (135-moddaning 2-qismi), odam o'g'irlash (137-moddaning 2-qismi), urushni targ'ib qilish (150-modda), yollanish (154-modda), milliy, irqiy yoki diniy adovat qo'zg'atish (156-moddaning 2-qismi), davlat sirini oshkor qilish (162-moddaning 2-qismi), bosqinchilik (164-moddaning 1,2-qismlari) kabi jinoyatlarni kiritish mumkin.

O'ta og'ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda o'n yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki o'lim jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Bunday jinoyatlar guruhiga – qasddan odam o'ldirish (Jinoyat kodeksining 97-moddasi), jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish (119-moddaning 3,4-qismlari), agressiya (151-modda), urushning qonun va udumlarini buzish (152-modda), genotsid (153-modda), terrorizm (155-moddaning 2,3-qismlari), davlatga xoinlik qilish (157-modda), josuslik (160-modda), qo'poruvchilik (161-modda) kabi jinoyatlar kiradi.

Jinoyatlarni ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatiga ko'ra tasniflash nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Masalan, shaxs tomonidan u yoki bu toifadagi jinoyatlarning sodir etilishi ozodlikdan mahrum qilish (Jinoyat kodeksining 50-moddasi), shartli hukm qilish (72-modda), jinoiy javobgarlikdan ozod qilish (64–68-moddalar), jazoni yengilrog'i bilan almashtirish (74-modda) kabi holatlarning qo'llanishi singari jinoyat huquqiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Jinoyatlarni obyektiga ko'ra tasniflash masalasi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismidagi jinoyatlarni maxsus (turdosh) obyektiga qarab guruhlariga ajratish va maxsus obyektning ahamiyatiga qarab joylashtirilishini belgilaydi. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi jinoyatning maxsus (turdosh) obyektiga ko'ra, bo'lim va boblarga ajratilgan. Ya'ni, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi, birinchi bo'limida «Shaxsga qarshi jinoyatlar», ikkinchi bo'limida «Tinchlik va insoniyatning xavfsizligiga qarshi jinoyatlar»,

uchinchi bo'limida «Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar», to'rtinchi bo'limida «Ekologiya sohasidagi jinoyatlar» va shu kabi jinoyatlar bo'limlarga ajratib joylashtirilgan. Bunda bevosita obyekti bir-biriga o'xshash jinoyatlar bitta bo'limga kiritilib, ana shu bo'lim yoki bobdagi jinoyatlarning barchasi uchun umumiy bo'lgan obyekt maxsus (turdosh) obyekt, deb yuritiladi.

Jinoyatlarni tasniflash Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismidagi jinoyatlar uchun nazarda tutilgan sanksiyalar turlari va hajmi (og'irlik darajasi) bilan bog'liq bo'ladi.

Jinoyatlarni tasniflash, avvalambor, jinoyat qonunini qo'llashda ahamiyatga ega. Ayniqsa, jinoyat-huquqiy institutlar va normalarni joy-joyiga qo'yish, shuningdek, jinoyat sodir etish bosqichlari, ishtirokchilik, xavfli va o'ta xavfli retsidiv jinoyat kabilarni e'tiborga olishda jinoyatlarni tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Sud amaliyotida jinoyatlarning tasnifi jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilish, ular uchun odilona jazo tayinlash, jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish kabi masalalarni hal qilishda bosh mezon bo'lib xizmat qiladi.

Demak, jinoyatlarni tasniflashning ahamiyati quyidagilarda ko'rinadi:

- *birinchidan*, jinoyatlarni tasniflash jinoyat huquqiy institut va normalarni joy-joyiga qo'yish, shuningdek, jinoyat sodir etish bosqichlari, ishtirokchilik, jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish, o'ta xavfli retsidiv jinoyatlar, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish kabi jinoyat huquqiy institutlarni to'g'ri qo'llashga ta'sir etadi;

- *ikkinchidan*, u yoki bu toifadagi jinoyatni sodir etgan shaxsга nisbatan ma'lum bir jinoyat huquqiy oqibat vujudga keladi (masalan, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish va shu kabi boshqa oqibatlar).

3.3. Jinoyatlarning boshqa huquqbuzarliklardan farqi

Huquqbuzarliklar turli-tuman bo'lib, asosan, qaysi huquq sohasi bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning buzilganligi bilan bog'liqdir. Huquqbuzarlikning jinoiy, ma'muriy, intizomiy, fuqaroviy, mehnat, oila, xo'jalik, yer, suv, ekologiya, havo va boshqa turlari mavjud. Ushbu huquqbuzarliklarning bir-biridan farqlovchi belgilari qanday, degan savol tug'iladi.

Huquqbuzarlik keng doiradagi qilmishlar uchun bir turkumdagiga tegishli bo'lgan tushuncha hisoblanadi.

Jinoyat – bu o'zining maxsus belgilariga ega bo'lgan huquqbuzarlik. Lekin ko'pchilik huquqshunos olimlar jinoyat o'zining muhim jihatlari, xususiyatlari va belgilariga ega, boshqa huquqbuzarliklar bunday tarkibiy elementlarga ega bo'lsa ham jinoyat ulardan farq qiladi, chunki jinoyat boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan shaxs, jamiyat va davlat (manfaatlari)ga ko'proq xavf tug'diradi¹. Jinoyat ijtimoiy xavflilik darajasining yuqori ekanligi bilan boshqa huquqbuzarliklardan farq qiladi.

Jinoyat kodeksining 2-moddasiga ko'ra, umuminsoniy qadriyatlar jinoyat huquqiy muhofaza obyektlari bo'lib hisoblanadi. Fuqarolik, ma'muriy, mehnat, moliya, soliqqa oid huquqbuzarliklarning obyekti esa, jinoyat obyektidan keng hisoblanadi.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 2 va 10-moddalariga ko'ra, ma'muriy huquqbuzarlikning obyekti, fuqarolarning huquq va erkinliklari, davlat va jamoat tartibi, boshqaruvning belgilangan tartibi va hokazolar hisoblanadi. Bu huquq sohasining umumiy obyekti – jamiyat hayotining ma'lum bir sohasidagi fuqarolarning yurish-turish qoidalari hisoblanadi.

Fuqarolik huquqining obyekti esa, Fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo'yilgan bo'lib, unga fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holati, mulk huquqi va boshqa ashhyoviy huquqlar, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquq, shartnoma majburiyatlari va o'zga majburiyatlar hamda shaxsiy nomulkiy huquqlar kiradi.

Oila huquqining muhofaza qilish obyekti oila-nikohga oid munosabatlar hisoblanadi.

Intizomiy huquqbuzarlik xatti-harakatlari davlat va xizmat intizomiga tajovuz qiladi. Ular qonun, qonunosti aktlari va vakolatli mansabdor shaxs tomonidan qabul qilinadigan hujjatlar bilan qo'riqlanadi. Intizomiy xatti-harakatlar uchun javobgarlik ko'proq mehnat qonunchiligi va harbiy ustavlarda nazarda tutilgan bo'ladi.

Demak, jinoyat boshqa huquqbuzarliklardan birinchi navbatda obyekt bilan farq qilib, jinoyatning obyekti umuminsoniy qadriyatlar hisoblansa, boshqa huquqbuzarliklarning obyektlari esa ancha kengroq bo'ladi.

Ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatiga ko'ra, jinoyat ma'lum bir darajada ijtimoiy xavfli bo'lgan boshqa huquqbuzarliklardan ko'ra jamiyatga ko'proq zarar yetkazishi bilan ajralib turadi.

Ijtimoiy xavflilik darajasi – jinoyat va huquqbuzarlik bir xil bo'lib qolganida (ularni ajratish imkoni bo'lmaganida) jinoyatlarni boshqa huquqbuzarliklardan farqlovchi asosiy mezon hisoblanadi. Aynan ijtimoiy xavflilik barcha huquqbuzarliklarning moddiy-ijtimoiy tarkibi va belgisi hisoblanadi. Masalan, yo'l harakati qoidalarini buzish ham jinoyat (Jinoyat kodeksining 266-moddasi), ham ma'muriy huquqbuzarlik (Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 125, 128-moddalari) hisoblanadi.

Demak, jinoyatlar boshqa huquqbuzarliklardan ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyati bilan farq qilib, jinoyat tufayli boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan ko'proq zarar yetkaziladi (ayb g'ayriijtimoiy, motivizatsiya o'zgarmas, sodir etish usuli esa o'ta shavqatsizlik bilan amalga oshiriladi). Jinoyatlarni boshqa huquqbuzarlikdan farqlashda ijtimoiy xavflilikning asosiy elementi shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga yetkazilgan zararining miqdori hisoblanadi. Masalan, harbiy sohadagi huquqbuzarliklarni jinoyatlardan ajratish qiyin bo'lib, bunda Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi muayyan moddasi dispozitsiyasida jinoyatlar sodir etilgan vaqt, joy va vaziyat asosiy mezon sifatida ko'rsatiladi. Masalan, harbiy qism yoki xizmat joyini o'zboshimchalik bilan bir kecha-kunduzdan o'n kecha-kunduzgacha tashlab ketilgan bo'lsa, qilmish Jinoyat kodeksining 287-moddasi, 1-qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi, agar bunday muddat bir kecha-kunduzgacha bo'lsa, u intizomiy huquqbuzarlik hisoblanadi.

Qonunda jinoyatlarni huquqbuzarliklardan farqlovchi subyekiv belgilar: aybning shakli, maqsad va motivining o'zgarماسligi kabi holatlar belgilab qo'yilgan. Masalan, qasddan badanga yengil shikast yetkazish jinoyat bo'lsa (Jinoyat kodeksining 109-moddasi), ehtiyotsizlik orqasida badanga yengil shikast yetkazish fuqaroviy huquqbuzarlik hisoblanadi (Fuqarolik kodeksining 1003, 1004-moddalari).

Jinoyatlarni boshqa huquqbuzarliklardan farqlovchi yana bir belgi – *ularning huquqqa xiloflik xususiyati* hisoblanadi.

Jinoyatlar uchun javobgarlik ham jinoyat qonuni bilan tartibga solinadi. Bu uni boshqa huquqbuzarliklardan farqlaydi. Boshqa huquqbuzarliklar sodir etilganida, o'sha huquq sohasiga tegishli normalar, ya'ni qonunlar emas, balki qonunosti normativ hujjatlardagi qoidalar ham buziladi.

Faqat jinoyat sodir etilganida sudlanganlikni vujudga keltiruvchi jinoyat jazoni qo'llash mumkin, boshqa huquqbuzarliklarning huquqiy sanksiyalari esa hech qachon «sudlanganlik»ni keltirib chiqarmaydi. Bundan tashqari, jinoyat jazosi davlatning majburlov choralarini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Barcha qilmishlar ham huquqbuzarlik, deb tan olinmaydi. Qonun chiqaruvchi bu borada shaxs, jamiyat va davlat uchun ko'proq xavfli bo'lgan xatti-harakatlarni huquqbuzarlik sifatida baholaydi. Shaxs tomonidan sodir qilingan qilmish uchun javobgarlik Jinoyat kodeksida ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday qilmish jinoyat, deb hisoblanmaydi.

Qilmish jinoyat qonunida huquqqa xilof, deb e'lon qilinganidan boshlab jinoyatga aylanadi, davlat esa o'z navbatida bunday qilmishlarga qarshi jinoyat huquqiy vositalar bilan kurashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Jinoyatlarni boshqa huquqbuzarliklardan farqlashning moddiy mezoni *huquqbuzarlik oqibatida yuzaga kelgan zarar hajmi* hisoblanadi.

Jinoyatlar hamma vaqt ham boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan jamiyatga ko'proq zarar yetkazadi, jinoyatchilarning aybi xavfliroq, motivi o'zgarmas, qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ni sodir etish usuli esa qo'polroq, ya'ni xavfliroq hisoblanadi.

Obyekti bir xil bo'lgan jinoyat va ma'muriy huquqbuzarliklarning, har ikkisida ham – shaxs, ularning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlari, mulk obyekti hisoblanadi, ularni bir-biridan farqini ko'rsatuvchi asosiy belgi «yetkazilgan zarar» miqdori hisoblanadi.

Fuqaroviy huquqbuzarlik – jarima va zararni qoplash ko'rinishidagi jazo qo'llash tahdidi bilan taqiqlangan, shaxsiy va shaxsiy nomulkiy huquqlar bilan bog'liq mulkiy munosabatlarning buzilishi. Jinoyatlarni fuqaroviy huquqbuzarliklardan turli shakldagi mulkka yetkazilgan zarar bilan bog'liq mulkka qarshi va iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar ajratib turadi.

Jinoyatlarni huquqbuzarliklardan farqlashga misol sifatida oila-nikoh munosabatlari sohasida ota-onalar va bolalarning majburiyatlarini keltirish mumkin. Oila kodeksiga ko'ra ota-onalar o'zlarining voyaga yetmagan yoki muomalaga layoqatsiz voyaga yetgan, ammo yordamga muhtoj farzandlarini boqishga majbur. Mehnatga layoqatli voyaga yetgan farzandlar ham o'zlarining mehnatga layoqatsiz, yordamga muhtoj ota-onalariga g'amxo'rlik qilishlari shart. Bunday majburiyatlarning buzilishi Jinoyat kodeksining 122, 123-moddalarida nazarda tutilgan jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Mansabdor shaxs tomonidan o'z mansab vakolatidan foydalangan holda sodir etilgan g'ayriqonuniy qilmish shaxsning huquq va manfaatlarini, jamiyat va davlat manfaatlariga ko'p miqdorda zarar yoki jiddiy ziyon yetkazilishiga sabab bo'lsa, bunday qilmish jinoyat deb, agar bunday oqibat mavjud bo'lmasa, unda bunday qilmish *intizomiy huquqbuzarlik*, deb hisoblanadi.

O'zboshimchalik shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga ko'p miqdorda zarar yoki jiddiy ziyon yetkazilishiga sabab bo'lsa, (Jinoyat kodeksining 229-moddasi) jinoyat deb, bunday oqibat mavjud bo'lmasa, ma'muriy huquqbuzarlik (Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 200-moddasi), deb topiladi.

Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash ancha miqdorda sodir etilsa, jinoyat (Jinoyat kodeksining 184-moddasi), ancha miqdordan kam bo'lgan miqdorda sodir etilsa, soliqqa oid huquqbuzarlik hisoblanadi.

Demak, jinoyat boshqa huquqbuzarliklardan quyidagi belgilar bilan farq qiladi:

1) umumiy obyektiga ko'ra (jinoyatning obyekti faqat umuminsoniy qadriyatlar bo'lsa, boshqa huquqbuzarliklarning obyekti ancha kengroqdir);

2) ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatiga ko'ra (jinoyat tufayli boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan jamiyatga ko'proq, og'irroq zarar yetkaziladi);

3) g'ayrihuquqiylikiga ko'ra (jinoyatlar faqat Jinoyat kodeksi bilan taqiqlansa, boshqa huquqbuzarliklar qonunosti me'yoriy hujjatlari bilan ham tartibga solinadi, g'ayriaxloqiy qilmishlar esa axloq normalarida belgilangan bo'ladi);

4) yetkazilgan zararining miqdoriga ko'ra (jinoyatlar tufayli boshqa huquqbuzarliklarga nisbatan jamiyatga ko'proq zarar yetkaziladi).

3.4. Jinoyatchilik tushunchasi va uning sabablari

Jinoyat va jinoyatchilik bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hodisa bo'lib, *jinoyat* – jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat qonunida taqiqlangan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)ni aybli sodir etishdan iborat bo'lgan hodisa bo'lsa, jinoyatchilik muayyan vaqt mobaynida sodir etilgan barcha turdagi jinoyatlarning yig'indisidan iborat.

Jinoyatchilik g'oyat murakkab ijtimoiy huquqiy hodisa bo'lib, uning kengroq ta'rifini quyidagicha ifodalash mumkin:

- jinoyatchilik kishilik jamiyatida mavjud bo'ladigan o'zining qonuniyatlariga, sifat va miqdor tavsifiga ega bo'lgan, jamiyat va kishilar uchun salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan va uning ustidan davlat va jamiyatning maxsus nazorat choralari o'rnatishni talab qiladigan salbiy, ijtimoiy-huquqiy hodisadir.

Alohida ijtimoiy xavfli qilmishlarning jinoyat ekanligi masalasi jinoyat huquqida o'rganiladi. Kriminologiya fani esa, qilmishning jinoyat va jinoyat emasligini emas, balki jinoyatchilikni kishilik jamiyatida mavjud bo'ladigan salbiy ijtimoiy hodisa sifatida o'rganadi.

Jinoyat huquqi jinoyatga yuridik fakt sifatida qarasa, kriminologiya jinoyatni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganadi. Shunga ko'ra, jinoyat huquqi bilan kriminologiya fani bir-biri bilan uzviy bog'liq ekanligi jinoyat huquqida belgilanadi. Shunga ko'ra, kriminologiya o'zining boshlang'ich asoslarini jinoyat huquqidan oladi.

Jinoyat hodisasi – jinoyat-huquqiy nuqtayi nazaridan o'rganilganda, bu hodisa inson tomonidan jinoyat qonuni bilan taqiqlangan akti sodir etish, deb baholanadi. Jinoyatga jinoyat huquqiy nuqtayi nazardan baho beriladigan tushuncha jinoyat huquqi nazariyasida ishlab chiqilgan. Jinoyat huquqida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishga jinoyat tarkibi qoidalarini tatbiq etilib, jinoyat tarkibi to'rt tomondan, ya'ni jinoyatning obyekti va obyektiv tomoni, subyekti va subyektiv tomoni tahlil qilinib, qilmishning jinoyat yoki jinoyat emasligi

aniqlanadi, Jinoyat kodeksidagi muayyan moddasining belgilariga taqqoslanib ko'riladi va o'sha moddada nazarda tutilgan jinoyat sodir etilgan, deb topiladi.

Qilmishni jinoyat deb, hisoblash masalasi to'rt belgi bilan, ya'ni qilmishning ijtimoiy xavfliligi, huquqqa xilofligi, jazoga sazovorligi va aybning mavjudligi belgilari bilan ifodalansa, jinoyat kriminologiya nuqtayi nazardan o'rganilganda ikki jihatdan yondashiladi, ya'ni:

- *birinchidan* – jinoyat sodir qilgan shaxsning o'zini tavsifi va uni o'rab turgan atrof-muhit nuqtayi nazardan;

- *ikkinchidan* – jinoyatga bir marta sodir qilingan alohida akt sifatida emas, balki vaqt va makonda sodir etilgan jarayon nuqtayi nazardan o'rganiladi.

Demak, jinoyat hodisasi jinoyat-huquqiy nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, shaxsni jinoyat qonunining muayyan moddasi bilan javobgar qilish uchun zarur bo'lgan belgilar tizimi tahlil qilinadi. Kriminologiya nuqtayi nazardan qaralganda esa, jinoyat sodir qilishning sharoit va sabablari, jinoyat sodir etgan kishining o'ziga xos shaxsiy xususiyatlari va jinoiy xulqning oqibatlari o'rganiladi. Shunga ko'ra, jinoyat hodisasi kriminologiya nuqtayi nazardan tahlil qilinganda ushbu shaxs tomonidan jinoiy faoliyatni davom ettirishi yoki yangi jinoyat sodir etish mumkinligining oldini olish uchun qanday harakatlar qilish kerakligi va boshqa shaxslar tomonidan ham shunday qilmish sodir etilishining oldini olish uchun qanday choralar ishlab chiqish kerakligi nazarda tutiladi. Bundan tashqari, jinoyat sodir qilgan shaxsga qonun doirasida jinoyatning oldini olishda qanday aniq choralar ko'rish mumkinligini ham belgilaydi.

Jinoyat huquqi jinoyatni jinoyat sodir qilish paytida qonunda belgilangan yoshga yetgan aqli raso shaxs tomonidan sodir etilgan yuridik fakt sifatida o'rgansa, kriminologiyada jinoyatchilik quyidagi belgilarda ifodalanadigan hodisa, deb o'rganiladi:

1. Jinoyatchilik – jamiyatda mavjud bo'ladigan hodisa.
2. Jamiyat va kishilar uchun salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan va uning ustidan davlat va jamiyatning maxsus nazorat choralarini o'rnatishni talab qiladigan salbiy ijtimoiy hodisa.
3. Jinoyatchilik – o'zgaruvchan hodisa.
4. Jinoyatchilik – ijtimoiy-huquqiy hodisa.

Jinoyatchilik – kishilik jamiyatida mavjud bo'ladigan o'zgaruvchan hodisa. Jinoyatchilikning holati, darajasi, strukturasi inson taraqqiyoti davomida sifat va miqdor jihatdan o'zgarib boruvchi hodisaligi shundaki, jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy huquqiy o'zgarishlarga qarab o'zgarib boradi. Sifat jihatidan sodir etish usuli, uyushgan guruh bo'lib sodir etilishi, zamonaviy fan va texnika yutuqlaridan foydalanib sodir etilishi va hokazolarda ifodalanadi.

Jinoyatchilikning ijtimoiy hodisa ekanligi shundaki, jinoyatlarning subyektlari jamiyat a'zolarining o'z ichidagi shaxslar bo'lib, ular o'zlari bilan birga yashab turgan jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga va jamiyat a'zolariga tajovuz qiladi. Jinoyatchilik hodisaning sharoit va sabablari ham ijtimoiy sabablar tufayli yuz beradi.

Jinoyatchilik ijtimoiy hodisa sifatida boshqa har qanday ijtimoiy munosabatlardagi iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy, ruhiy boshqaruv, huquqiy va hokazo munosabatlar bilan bog'lanib ketgan. Shuning uchun ham jinoyatchilikning o'sishi, xususiyatlari, ijtimoiy jarayonlarning o'zaro aloqadorligi qarama-qarshiliklar, kriminologik vaziyatlarning miqyosi bilan belgilanadi.

Jinoyatchilik sodir etilgan jinoyatlarning oddiy yig'indisidan iborat bo'lmay, bir butun ijtimoiy hodisani tashkil qiluvchi jinoyatlar tizimidan iborat. U o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'zining ijtimoiy munosabatlar bilan bog'lanib ketgan. Shuning uchun uning sabablari ham ana shu ijtimoiy munosabatlarda yotadi.

Jinoyatchilik muayyan hududda, muayyan vaqt mobaynida sodir etilgan jinoyatlar jamidan iborat ekan, jinoyat va jinoyatchilikning aloqadorligi bir qismdan bir butunga, alohidalikdan umumiylikka ega bo'lgan umumiy qonuniyatlarga asoslanadi. Jinoyatchilikning qonuniyatlari alohida turdagi jinoyatlar orqali emas, balki uni bir butun salbiy ijtimoiy hodisa sifatida tahlil qilish orqali aniqlanadi.

Jinoyatchilikni oddiy raqamlarda ifodalab, uning mazmun va mohiyatini ochib berib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, jinoyatchilik kriminologiyada sifat va miqdor ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi. Jinoyatchilikning miqdor ko'rsatkichlari uning darajasi va dinamikasi bo'lsa, sifat ko'rsatkichlari uning strukturasi va xususiyatlaridagi o'zgarishlardir.

O'zbekiston bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tishi jarayonida uyushgan jinoyatchilik, giyohvand vositalar bilan noqonuniy muomala qilish, korrupsiya jinoyatlarining o'sganligi kuzatildi. Bular jinoyatchilikdagi sifat o'zgarishlardir.

Jinoyatchilikning sabablari g'oyat murakkab mavzulardan biri hisoblanib, insoniyatning ko'p ming yillik tarixida bu salbiy ijtimoiy hodisa odamlarning eng ilg'or qismini har doim tashvishga solib kelgan. Nima sababdan odamlarning muayyan qismi jinoyat sodir qiladi? Jinoyat sodir qilishning sababi qayerda yotadi? Bu muammo fanlarning turli tarmoqlari mutaxassislari tomonidan jiddiy munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda va hozirgi kunda ham olimlar bu borada bir fikrga kelishgan emas. Jinoyatchilik sabablari to'g'risidagi masalalar «Kriminologiya» darsligining III bo'limida, ya'ni 5 va 6-boblarda batafsil bayon qilingan¹.

1. Jinoyat deb nimaga aytiladi?
2. Jinoyatning belgilarini bayon eting.
3. Jinoyatni tasniflash deb nimaga aytiladi? Uning turlarini izohlang.
4. Jinoyatlarni sifat ko'rsatkichlariga ko'ra tasniflash nima?
5. Jinoyatlarni miqdor ko'rsatkichlariga ko'ra tasniflash nima?
6. Jinoyatlarni tasniflashning ahamiyati nimalarda ifodalanadi?
7. Jinoyat qilmishni boshqa huquqbuzishlardan farqi nima?
8. Jinoyat va jinoyatchilik nima?
9. Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlarga qanday jinoyatlar kiradi?
10. Jinoyatlarni ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra tasniflashda qanday mezon asos qilib olingan?
11. Jinoyat qaysi belgilariga ko'ra boshqa huquqbuzarliklardan farq qiladi?
12. G'ayriaxloqiy qilmishlar nima va ularning jinoyatlardan farqi bormi?

4-bob. JINOYAT TARKIBI

4.1. Jinoyat tarkibi tushunchasi va uning ahamiyati

Jinoyat kodeksining 16-moddasi, 2-qismida jinoyat uchun javobgarlik va uning asoslari belgilangan bo'lib, unda: «Ushbu kodeksda nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan qilmishni sodir etish javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi», deb yozilgan. Ushbu jinoyat huquqiy

tushunchada jinoiy javobgarlik uchun asos deb, aybdorning qilmishida jinoyat tarkibining mavjudligi belgilangan bo'lsa-da, lekin jinoyat tarkibi tushunchasini o'zi to'liq ochib berilmagan.

Jinoyat tarkibi haqidagi ta'limot jinoyat huquqi fanining markaziy masalalaridan biridir. Jinoyat tarkibining to'g'ri aniqlanishi jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish uchun asos hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida odil sudlovni amalga oshirish va qonunchilikni mustahkamlash hamda pirovard natijada ayblanuvchining taqdirini hal etishda katta ahamiyatga egadir. Shuni qayd etish zarurki, jinoyat tarkibi haqidagi ta'limotda jinoyat huquqining «Umumiy» va «Maxsus» qismlariga oid masalalarni o'rganishga har tomonlama e'tibor berilmoqda. «Maxsus» qismga tegishli bo'lgan har qanday masalani o'rganish jinoyat tarkibi to'g'risidagi ta'limot bilan bog'liq ravishda olib borilishi zarur.

Yuridik adabiyotlarda jinoyat tarkibiga turlicha ta'riflar berilgan. Lekin jinoyat tarkibi haqidagi ta'limotning qator masalalari bo'yicha olimlar o'rtasida yagona bir fikr mavjud emas.

Adabiyotlardagi jinoyat tarkibini aniqlashga doir fikrlarning turlicha ekanligiga qaramay, ko'pgina mualliflar jinoyat tarkibi tushunchasini obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisidan iboratligini tan olib, jinoyat tarkibi ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat, deb topishga xizmat qiladi, deya ta'kidlashadi.

Ijtimoiy xavfli qilmishning jinoiyligini aniqlash (kriminalizatsiya qilish) vositasi faqat jinoyat tarkibidir. Qilmishning jinoyat ekanligini aniqlash (kriminalizatsiya qilish)da biron-bir aniq jinoiy xatti-harakatni, agar o'zida muayyan jinoyat tarkibining alomatlarini mujassamlantirgan bo'lsa, qonun bo'yicha javobgarlikni belgilashdir. Qilmishning jinoiyligini aniqlash (kriminalizatsiya)ga ilmiy yondashmoq zarur. Qonunshunoslarning biror qilmishning jinoiyligini aniqlash haqidagi taklifi jinoiylilikni aniqlash va ijtimoiy so'rov o'tkazilgandan keyingina qilinmog'i lozim bo'lib, bu tadqiqot Jinoyat kodeksiga yangi jinoyat tarkibini kiritishning maqsadga muvofiqligi haqida ijobiy xulosa chiqarish imkonini beradi. Jinoyat tarkibini mavjud yoki mavjud emasligini aniqlashning maqsadi ham muayyan ijtimoiy xavfli qilmishning jinoiyligini aniqlashdir. Qonunni amalda qo'llash faoliyatida jinoyat tarkibi katta ahamiyatga ega bo'lib, shaxsni javobgarlikka tortish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Qilmishda jinoyat tarkibining yo'qligi esa, jinoyat qidiruv ishlari olib borishni taqozo etmaydi.

Jinoyatni tasniflashda ham jinoyat tarkibi katta ahamiyatga egadir. Jinoyatni tasniflash shaxsning xatti-harakatida jinoyat tarkibining mavjudligini aniqlash jarayoni bo'lib, ya'ni shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishning alomatlari muayyan bir jinoyat-huquqiy normada ko'zda tutilgan jinoyat tarkibi alomatlariga mos kelishini aniqlashdan iboratdir.

Jinoyatni tasniflash jarayoni bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish dalillar yig'ish orqali aniqlanadi. Bu bosqichda jinoyat tarkibi mavjudligini tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi aniq dalillarni yig'ib, ularni baholash zarur bo'ladi. Jinoyat tarkibining biror belgisi mavjud emasligi jinoiy javobgarlikni inkor etib, jinoyat ishning to'xtatilishiga sabab bo'ladi.

Jinoyatni tasniflashning ikkinchi bosqichida ushbu jinoyat tarkibini o'zida aks ettirgan moddani aniqlash zarur bo'ladi.

Yakunlovchi, ya'ni jinoyatni tasniflashning uchinchi bosqichida taqqoslash o'tkazilishi (shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish bilan muayyan jinoyat huquqiy normadagi jinoyatga berilgan ta'rifning o'xshashligini solishtirish) zarur. Agar sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishning alomatlari va jinoyat huquqiy normada belgilangan alomatlar bilan to'liq mos kelsa, u holda jinoyatni tasniflash jarayoni tugaydi.

Faqat shu bosqichdan keyingina shaxsning xatti-harakatlarida jinoyat tarkibi borligi haqida so'z yuritish mumkin bo'ladi va sodir etilgan qilmishi uchun shaxs jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Jinoyatni tasniflashning bunday jarayoni Jinoyat kodeksining 4-moddasida bayon etilgan qonuniylik prinsipiga to'liq mos keladi, ya'ni qilmishning jinoiyligi, qilmishga yarasha jazo tayinlash va boshqa huquqiy oqibatlar faqat Jinoyat kodeksiga solishtirish bilan aniqlanadi.

Jinoyat tarkibi ma'lum bir ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat, deb topish uchun zarur bo'lgan obyektiv va subyektiv belgilarning minimal va yetarli yig'indisidir¹.

Sodir etilgan qilmishda Jinoyat kodeksida ko'rsatilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan taqdirdagina shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun minimal va yetarli asos mavjud bo'ladi.

Shunday qilib, jinoyat tarkibining bir necha vazifasi mavjud:

- 1) jamiyat uchun xavfli qilmishning jinoiyligini aniqlash vositasi;
- 2) jinoiy javobgarlik uchun asos bo'lishi;
- 3) jinoyatchilik darajasini aniqlashda qonunchilik namunasi bo'lishi;
- 4) jinoyatlarni farqlovchi vosita sifatida xizmat qilishi.

Demak, jinoyat tarkibi jinoyatning o'ziga xos xususiyati bo'lib, o'zida jinoyatning barcha alomatlarini mujassamlashtirgan bo'ladi va shu alomatlarining shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishda mavjud ekanligi qilmishni jinoyat, deb hisoblash uchun asos bo'ladi.

4.2. Jinoyat tarkibining tuzilishi

Jinoyat tarkiblarining tuzilishi bo'yicha ularni moddiy, formal va kesik tarkiblarga ajratish mumkin.

Moddiy tarkibli jinoyatlar deyilganda, jinoyatning shunday tarkibi tushuniladiki, unda jinoyat natijasida biron-bir moddiy oqibat kelib chiqishi yoki kelib chiqishi mumkinligi nazarda tutiladi. Masalan, qasddan odam o'ldirish. Bu moddiy tarkibli jinoyat, chunki qasddan odam o'ldirganlik uchun shaxsni javobgarlikka tortish uchun ijtimoiy xavfli harakatning sodir etganligi kifoya qilmay (o'ch olish, urish va boshqalar), balki uning natijasida zararli oqibat, ya'ni o'lim kelib chiqqan bo'lishi kerak. Ayrim hollarda obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra o'lim yuz bermagan bo'lsa, aybdor shaxs odam o'ldirishda ayblanmay, qasddan odam o'ldirishga suiqasd qilganlik uchun javobgarlikka tortiladi.

Formal tarkibli jinoyat deyilganda, biron-bir zararli oqibatning kelib chiqishi shart bo'lmay, biron-bir oqibat kelib chiqqan taqdirda ham jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir qilmaydigan jinoyatlar tushuniladi.

Ijtimoiy xavfli harakat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun uni ijtimoiy xavfli qilmishi (harakat yoki harakatsizlik) sodir etganligini aniqlash kifoya qilinadi. Masalan, uydirmalar tarqatish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'lanilgandan keyin sodir etganligini aniqlash lozim. Bunday hollarda jinoiy javobgarlikka tortish uchun jinoyat sodir etilganligi natijasida oqibatning vujudga kelishi shart emas.

Kesik tarkibli jinoyat deyilganida, shunday jinoyat tarkibi tushuniladiki, jinoyatning oxiriga yetgan vaqtini qonun oldingi bosqichiga ko'chiradi, ya'ni jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd qilish bosqichiga ko'chiradi. Masalan, bosqinchilik (164-modda) yoki tovlamachilik (165-modda) yoxud jinoiy uyushma tashkil etish (242-modda).

Jinoyat tarkibini qonun chiqaruvchi organ tomonidan ifodalash usuliga ko'ra oddiy va murakkab turlarga bo'lish mumkin.

Oddiy tarkibli jinoyatlarda jinoyat tarkibining har bir tarkibiy elementlari bittadan bo'ladi: 1 ta obyekt, 1 ta harakat (harakatsizlik), 1 ta oqibat, 1 ta ayb shakli. Masalan, Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 1-qismi «Qasddan odam o'ldirish jinoyati».

Murakkab tarkibli jinoyatlarda jinoyat tarkibi elementlarining har biri yoki ulardan biri ikki yoki undan ortiq miqdorda bo'ladi. Masalan, ikki obyektli yoki ko'p obyektli jinoyatlar, bir necha oqibat keltirib chiqaruvchi jinoyatlar va h.k. Ko'p obyektli jinoyat hisoblangan Jinoyat kodeksining 164-moddasida javobgarlik belgilangan bosqinchilikni murakkab tarkibli jinoyat sifatida misol keltirish mumkin.

4.3. Jinoyat tarkibining elementlari

Jinoyat tarkibining to'rt belgisi elementlar orqali ta'riflansa, har bir tomoni esa, muayyan alomatlar orqali ifodalanadi.

Obyektiv belgilar deganda, jinoyat tarkibining obyeksi va obyektiv tomonlarini ta'riflovchi belgilar nazarda tutiladi, subyektiv alomatlar deganda esa, jinoyatning subyektiv tomoni va jinoyat subyektini ifodalovchi belgilarga aytiladi.

Jinoyatning obyeksi jinoiy tajovuz qaratilgan va ana shu tajovuz tufayli unga zarar yetkazilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy munosabatlardir.

Jinoyat jinoyat qonuni bilan muhofaza qilinadigan har qanday ijtimoiy munosabatlarga, masalan, shaxsning hayoti, sog'lig'i, qadr-qimmat, davlat manfaatlariga, mulk huquqini amalga oshirishga, odil sudlovni amalga oshirishga xo'jalik yoki iqtisodiy faoliyat va boshqalarga ziyon yetkazadi.

Jinoyat tarkibining *ikkinchi elementi* uning obyektiv tomonidir. Jinoyatning obyektiv tomoni sodir etilgan jinoyatning tashqi tomonini ifodalovchi elementdir.

Qilmishning ijtimoiy xavfliligi jinoyatlar obyektiv tomonining zaruriy belgisi hisoblanadi. Biroq, ko'pchilik qilmishlarni jinoyat, deb hisoblash uchun u tufayli ro'y bergan ma'lum bir oqibatlarini aniqlamoq zarur.

Amalga oshirilgan ijtimoiy xavfli qilmish va uning natijasida kelib chiqqan oqibatlar orasidagi sababiy bog'lanish moddiy tarkibli jinoyatlarning uchinchi, zaruriy belgisi hisoblanadi. Jinoyatning obyektiv tomoni fakultativ belgilarisiz to'liq bo'lmaydi. Demak, jinoyatning obyektiv tomoni: ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlik va uning amalga oshirilishi natijasida kelib chiqadigan oqibatlar o'rtasidagi sababiy bog'lanish, shuningdek, fakultativ belgilar: joyi, vaqti, usuli, sharoiti, jinoyatni amalga oshirish quroli va vositasi singari belgilardan iboratdir.

Jinoyat tarkibining *uchinchi elementi* uning subyektiv tomonidir.

Jinoyat tarkibining subyektiv tomoni jinoiy qilmishning ichki tomoni bo'lib, shaxsning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmish va uning oqibatlariga bo'lgan ruhiy munosabatini ko'rsatadi. Bunda aybidan tashqari jinoyatning subyektiv tomonini tasniflovchi motiv va maqsad ham mavjud bo'ladi.

Ayb qasddan yoki ehtiyotsizlik shaklida bo'lishi mumkin. Ehtiyotsizlikdan sodir etilgan jinoyatlar jinoiy o'z-o'ziga ishonish yoki beparvolik ko'rinishida amalga oshirilishi mumkin. O'z navbatida qasddan qilingan jinoyat to'g'ri qasddan yoki egri qasddan sodir qilingan bo'lishi mumkin. Ehtiyotsizlikdan sodir etilgan jinoyatlar o'z-o'ziga ishonish yoki beparvolik orqasida amalga oshirilishi mumkin. Ayrim hollarda, Jinoyat kodeksida moddaning nomi yoki uning dispozitsiyasida aybning shakli ko'rsatiladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 97-moddasida qasddan odam o'ldirish, 98-moddasida kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish, 102-moddasida ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish, 111-moddasida ehtiyotsizlik orqasida badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazish ko'rsatilgan.

Ammo ko'pchilik moddalarning nomi va dispozitsiyalarida aybning shakli ko'rsatilmagan. Bunday holatlarda jinoyat huquqiy normada ko'rsatilgan jinoyatning ayb shakli qasddan (21-modda) yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan (22-modda) jinoyat haqidagi umumiy tushunchalarni tahlil qilish orqali aniqlanadi.

Qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan ayb jinoyat subyektiv tomonining *zaruriy belgisi* hisoblanadi.

Motiv va maqsad jinoyat subyektiv tomonining qo'shimcha (fakultativ) belgisi hisoblanadi, ammo ba'zi bir jinoyatlarda ularning mavjudligi zarur bo'ladi, Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 2-qismida g'arazli maqsadlarda yoki bezorilikdan yoxud o'likning qismlaridan foydalanish yoki transplantat olish maqsadida yoxud boshqa jinoyatlarni yashirish maqsadida odam o'ldirish jinoyatlarida motiv va maqsad zaruriy belgi hisoblanadi. Bunday jinoyatlarda motiv va maqsad og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirishning zaruriy belgilari hisoblanadi. Ba'zi bir boshqa jinoyat tarkiblarida jinoyatning motivi va maqsadi zaruriy belgi bo'lmasligi va shunga bog'liq holda ular jinoyat subyektiv tomonining fakultativ belgilari bo'ladi.

Jinoyat tarkibining *to'rtinchi elementi* uni sodir etgan shaxs, ya'ni jinoyatning subyektidir.

Jinoyat kodeksining 17-moddasiga binoan jinoiy javobgarlikka jismoniy shaxslar tortiladi. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqiga binoan faqat jismoniy shaxslargina jinoyatning subyeksi bo'lishi mumkin. Yuridik shaxslar esa, jinoyatning subyeksi bo'la olmaydi, lekin ba'zi bir xorijiy davlatlar qonunchiligida yuridik shaxslarning ham jinoiy javobgarligi ko'zda tutilgan. Shaxs Jinoyat kodeksining 17-moddasida ko'rsatilgan belgilarga ega bo'lsagina uni jinoiy javobgarlikka tortish mumkin, ya'ni birinchidan, u jinoyat sodir etish vaqtida qonunda belgilangan yoshga to'lgan bo'lishi lozim. Jinoyat kodeksining 17-moddasiga binoan aybdorning sodir etgan ijtimoiy xavfli harakati uchun javobgarlikka tortilishning yosh chegaralari aniq belgilangan. Ushbu moddaning 1-qismiga muvofiq, jinoyat sodir etgunga qadar o'n olti yoshga to'lgan shaxslar javobgarlikka tortiladi. 17-moddaning 2-qismida ko'rsatilishicha, «Jinoyat sodir etgunga qadar o'n uch yoshga to'lgan shaxslar javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirganliklari (97-moddaning 2-qismi) uchungina javobgarlikka tortiladilar».

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsning aqli raso bo'lishi lozim. Aqli rasolik tushunchasi Jinoyat kodeksining 18-moddasida bayon etilgan bo'lib, unda ta'kidlanishicha: «Jinoyat sodir etish vaqtida o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan va o'z harakatlarini boshqara olgan shaxs aqli raso, deb topiladi».

Agar jinoyat sodir etgan shaxs sud tibbiyot tekshiruvi xulosasiga ko'ra aqli noraso, deb topilsa, jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas (Jinoyat kodeksining 18-moddasi, 2-qismi).

Ayrim holatlarda ijtimoiy xavfli harakatlar sodir etgan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilishi uchun subyektning umumiy belgilari (yoshi va aqli rasoligi) yetarli bo'lmay, bundan tashqari jinoyat subyektining maxsus belgilarini aniqlash lozim bo'ladi, masalan, harbiy jinoyatlarning subyektlari, albatta, harbiy xizmatchi bo'lishi, mansabdorlik jinoyatlarning subyekti mansabdor shaxs bo'la oladi. Ayrim hollarda subyekt faqat shifokor, transport vositasining haydovchisi bo'ladi va hokazolar.

Shuning uchun ham yuridik adabiyotlarda jinoyatning maxsus subyekti tushunchalari beriladi, ya'ni bunday shaxs umumiy belgilardan tashqari jinoyat huquqiy normalarda ko'rsatilgan alohida (maxsus) belgilarga ham ega bo'lishi lozim.

4.4. Jinoyat tarkibining turlari

Yuridik adabiyotlarda jinoyat tarkibini tasniflashga oid olimlarning turli xil qarashlari mavjud. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilganida amalga oshirish natijasida turli darajadagi og'ir oqibatlar kelib chiqadi. Bundan tashqari, jinoyat sodir etayotgan shaxslarning ijtimoiy xavflilik darajasi ham bir xil emas. Shuni hisobga olgan holda jinoyat qonuni tomonidan bir xil turdagi jinoyatlarga nisbatan bir-biridan ijtimoiy xavflilik darajasi bilan ajralib turadigan alohida jinoyat tarkibi shakllantirilgan.

Ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra:

1. Asosiy (oddiy) tarkibli;
2. Og'irlashtiruvchi tarkibli;
3. Yengillashtiruvchi tarkibli jinoyatlarga ajratish mumkin.

Oddiy tarkibli jinoyatlarda sodir etilayotgan jinoyatning har biri uchun xos bo'lgan belgilar ko'rsatilmay, jinoyatning nomi aytiladi xolos. Masalan, o'g'rilik (169-modda) o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-taroj qilish. Har safar o'g'rilik jinoyati sodir etilganida, albatta, o'zganing mulki yashirin ravishda talon-taroj etilganligi belgisi aniqlanishi lozim.

Asosiy tarkibga nisbatan og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi hollar qo'shimcha belgilarga bo'lib, uning ijtimoiy xavflilik darajasini, katta va kichiklikni ifodalaydi. Masalan, o'g'rilik o'ta xavfli retsivist tomonidan sodir etilganda bu og'irlashtiruvchi holdagi tarkib (169-moddaning 4-qismi); kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish (98-modda); onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishi (99-modda); zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib, odam o'ldirish (100-modda); ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish (101-modda); jinoyatning bu tarkiblari qasddan odam o'ldirishning (97-modda) asosiy tarkibiga nisbatan yengillashtiruvchi tarkib hisoblanadi. Chunki bu jinoyat tarkiblarida Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 1-qismi ko'zda tutilgan asosiy tarkibga nisbatan jinoyatning bu turini sodir etganlik uchun yengillashtiruvchi holatning belgilari mavjud.

Odatda, jinoyat-huquqiy normalarning birinchi qismida sodir etilgan jinoyatning asosiy tarkiblari uchun javobgarlik, keyingi qismlarida esa jinoyatni og'irlashtiruvchi holatlarda sodir etganlik uchun javobgarlik ko'zda tutiladi.

4.5. Jinoyat tarkibining zaruriy va fakultativ belgilari

Jinoyat tarkibining tomonlari va Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismining moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlar tarkibining bir xil emasligini ko'ramiz. «Maxsus» qismning ayrim moddalarida o'sha jinoyat tarkibining barcha belgilari batafsil ko'rsatilgan bo'lsa, boshqa bir moddasida o'sha jinoyat uchun zarur bo'lgan eng asosiy belgilari ko'rsatilgan. Jinoyat huquqida alohida jinoyatlar tarkibini tahlil qilib va umumlashtirib jinoyat tarkibi to'g'risidagi umumiy ta'limot va ana shu asosida jinoyat tarkibi to'g'risidagi umumiy qoidalar ishlab chiqilgan.

Jinoyat tarkibi to'g'risidagi qoidalar jinoyat huquqining bosh masalalaridan biri bo'lib, qilmishni jinoyat, deb hisoblashning, jinoiy qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilishning, javobgarlikning asoslarini belgilashning

hal qiluvchi omili hisoblanadi. Shunga ko'ra, har bir huquqni himoya qiluvchi va huquqni amalda qo'llovchi organlar xodimlari jinoyat tarkibiga tegishli masalalarni chuqur o'zlashtirib olishlari kerak.

Jinoyat tarkibining umumiy belgilarini ikkiga bo'lish mumkin, bular:

- a) jinoyat tarkibining zaruriy belgilari;
- b) jinoyat tarkibining fakultativ belgilari.

Jinoyat tarkibining zaruriy belgilari Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan barcha jinoyatlar uchun zarur bo'lgan belgilardir. Bu belgilar barcha jinoyatlar tarkibi uchun shart bo'lgan eng kam belgilardir. Har qanday jinoyat tarkibini ishlab chiqishda ana shu belgilar asosiy belgi sifatida olinadi. Ko'pchilik jinoyat tarkiblari uchun ana shu zaruriy belgilaridan boshqa belgilar jinoyat tarkibidan tashqarida bo'lgan belgilar bo'lib qoladi. Zaruriy belgilar barcha jinoyatlar uchun shart bo'lib, «Maxsus» qism moddalarida yoki «Umumiy» qismda asosiy qoida tariqasida nazarda tutiladi.

Jinoyat tarkibi barcha tomonlari (elementlari) uchun zaruriy bo'lgan belgilar quyidagilardir:

- a) jinoyatning obyektini – ijtimoiy munosabatni tavsiflovchi belgilar;
- b) obyektiv tomonini, ya'ni ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikni tavsiflovchi belgilar;
- d) subyektiv tomonini, ya'ni aybni tavsiflovchi belgilar;
- e) subyektni, ya'ni jismoniy shaxsning aqli rasoligi, muayyan jinoyat uchun javobgarlikka tortilish yoshini tavsiflovchi belgilar.

Jinoyat tarkibining fakultativ belgilari barcha jinoyatlar uchun zaruriy bo'lmagan, ammo «Maxsus» qismning bir qancha moddalarida nazarda tutilgan jinoyat tarkiblari uchungina zaruriy hisoblangan belgilardir.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida shunday jinoyatlar borki, qilmishni o'sha modda bilan kvalifikatsiya qilish uchun jinoyat tarkibining umumiy belgilari kamlik qiladi.

Qonun chiqaruvchi organ ana shunday tarkibli jinoyatlarni ajratib, yana boshqa belgilarning ham bo'lishi kerakligini ko'rsatib, o'sha moddani tuzib chiqqan. Fakultativ belgilar qandaydir qo'shimcha belgi bo'lmasdan, bu belgilarisiz qilmishni o'sha modda bilan kvalifikatsiya qilib bo'lmaydi. Demak, fakultativ belgilar ham muayyan jinoyatlar uchun jinoyat tarkibi doirasiga kiradigan, qilmishni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi hisoblanadi. Masalan, qilmishni Jinoyat kodeksining 210-moddasi (pora olish) bilan kvalifikatsiya qilish uchun subyekt mansabdor shaxs bo'lishi kerak. Uy-joyga kirib talonchilik qilishda (166-moddaning 3-qismi, «b» bandi) ayblash uchun shu jinoyat tarkibi obyektiv tomoni uchun fakultativ belgi hisoblangan jinoyat joyi, ya'ni uy-joyga kirib, talonchilik qilish sodir etilgan bo'lishi kerak. Demak, jinoyat tarkibining fakultativ belgilari jinoyat tarkibining umumiy belgilari nuqtayi nazardan olganda fakultativ belgi, bir norma jinoyat tarkibi nuqtayi nazardan olganda fakultativ belgilar zaruriy belgi sifatida jinoyat tarkibi doirasiga kiradi.

Jinoyat tarkibining fakultativ belgilari:

- a) jinoyatning obyektini tavsiflovchi belgilar, ya'ni qo'shimcha obyektli jinoyatlar (masalan, bosqinchilik, bezorilik va hokazolar);
- b) obyektiv tomonini tavsiflovchi belgilar, ya'ni jinoyat joyi, usuli, sharoiti, quroli va hokazolar;
- d) subyektiv tomonini tavsiflovchi belgilar, ya'ni jinoyatning motivi, maqsadi;
- e) jinoyat subyektni tavsiflovchi belgilar, ya'ni maxsus subyektlar (mansabdor shaxs ekanligi, o'ta xavfli retsidivistlik va hokazo).

Jinoyat ijtimoiy hayotning turli jabhalarida sodir etilishi mumkin va shunga ko'ra, bu jinoyatlar mazmuniga ko'ra yetkazilgan zararining miqdori turlicha, ijtimoiy munosabatning ahamiyati jihatidan ham har xil bo'ladi. Jinoyat tajovuz bir vaqtning o'zida bir necha ijtimoiy munosabatga (obyektga) nisbatan tajovuz qilinishi, bu ijtimoiy munosabatlar bir xil yoki har xil bo'lishi mumkin. Bunday hollarda tajovuz qilingan ijtimoiy munosabatlarning biri asosiy obyekt, boshqasi esa qo'shimcha obyekt bo'lishi mumkin. Masalan, bosqinchilik jinoyati (Jinoyat kodeksining 164-moddasi) shaxsning hayoti yoki sog'liqqa xavfli bo'lgan zo'rlik ishlatib sodir etiladi. Ammo qonun chiqaruvchi organ bu jinoyatni mulkiy jinoyatlar guruhiga kiritgan. Chunki shaxs o'zganing mulkini g'ayriqonuniy ravishda egallash uchun hujum qiladi. Subyektning

asosiy maqsadi shaxsni hayotdan mahrum qilish yoki badaniga shikast yetkazish emas, balki o'zganing mulkini g'ayriqonuniy yo'l bilan egallashning eng xavfli usulini tanlagan va bunda mulk egasining qarshiligini sindirish maqsadida uning hayoti yoki sog'lig'i uchun xavfli bo'lgan zo'rlik ishlatadi. Shunga ko'ra, bosqinchilik jinoyatida mulk asosiy obyekt sifatida qatnashadi. Jabrlanuvchining hayoti yoki sog'lig'i uchun xavfli bo'lmagan hujum bosqinchilik jinoyatini tashkil qilmaydi va hokazolar.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida shunday jinoyatlar borki, bu jinoyatlar tarkibi uchun jinoyat predmeti ushbu jinoyat tarkibi uchun zaruriy belgi sifatida jinoyat tarkibi doirasiga kiradi. Masalan, Jinoyat kodeksining 176-moddasida qalbaki pul, aksiz markasi yoki qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish jinoyatlarida bu narsalar jinoyatning predmeti sifatida shu jinoyat tarkibi doirasiga kiruvchi zaruriy belgi hisoblanadi.

«Maxsus» qismdagi bir qator jinoyatlar tarkibi uchun jinoyat sodir qilish vaqti, joyi, usuli va hokazolar jinoyat tarkibi doirasiga kiritilib, jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida nazarda tutilgan.

Jumladan, Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 2-qismi, «j» bandida o'ta shafqatsizlik bilan, «l» bandida bezorilik oqibatida odam o'ldirish nazarda tutilib, usul zaruriy belgi sifatida qatnashmoqda. Odam o'ldirishni («e» bandi) ommaviy tartibsizliklar jarayonida sodir qilganlik uchun javobgarlik belgilanib, vaqt zaruriy belgi sifatida qatnashmoqda, uy-joyga kirib bosqinchilik, talonchilik yoki o'g'rilik jinoyatini sodir qilish jinoyatida jinoyat joyi jinoyat tarkibi doirasiga kiritilib qilmishni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida qatnashmoqda.

«Maxsus» qismning asosiy ko'pchilik moddalarida jinoiy oqibatning miqdori yoki darajasi jinoyat tarkibi doirasiga zaruriy belgi sifatida kiritilgan. Masalan, talonchilik (Jinoyat kodeksining 166-moddasi) ancha miqdorda qilinsa, ushbu moddaning 2-qismi («b» bandi), ko'p miqdorda qilinsa, 3-qismi («v» bandi), juda ko'p miqdorda qilinsa, 4-qismi («a» bandi) bilan javobgarlik belgilangan.

«Maxsus» qismning bir qancha moddalarida jinoyat subyektiv tomonining fakultativ belgisi hisoblangan jinoyatning motivi va maqsadi zaruriy belgi sifatida jinoyat tarkibi doirasiga zaruriy belgi sifatida kiritilgan.

Jumladan, 97-moddaning 2-qismi, «i» bandida g'araz maqsadlarda odam o'ldirish, 133-moddaning 2-qismi, «a» bandida o'lgan odamning a'zolarini g'arazgo'ylik yoki boshqa past niyatlarda ajratib olish uchun, 139-moddaning 3-qismi, «g» bandida tuhmat, g'arazgo'ylik yoki boshqa past niyatlarda sodir qilganlik uchun javobgarlik belgilangan va hokazolar.

Subyektning fakultativ belgilari sifatida shaxsning individual xususiyatlari hisobga olinishi mumkin. Masalan, subyektning tibbiyot xodimi, mansabdor shaxs ekanligi, xavfli yoki o'ta xavfli retsidivist ekanligi va hokazolar.

Yuridik adabiyotlarda jinoyat tarkibi fakultativ belgilar ahamiyatining uch jihatini ko'rsatadi.

Birinchi jihatdagi ahamiyati – bu belgilar qonun chiqaruvchi organ tomonidan o'sha normaning asosiy tarkibi doirasiga kiritilib, «Maxsus» qism moddasi dispozitsiyasida nazarda tutilgan belgilar (masalan, 205,206-moddalar – faqat mansabdor shaxslar tomonidan sodir qilinishi) shu moddalarning dispozitsiyasida ko'rsatiladi. 192-moddada esa, raqobatchining ishbilarmonlik nufuziga putur yetkazish maqsadida bila turib yolg'on ma'lumotlarni tarqatish uchun javobgarlik nazarda tutilib, bu «maqsad» subyektiv tomonining belgisi sifatida shu moddaning dispozitsiyasida ko'rsatilgan.

Ikkinchi jihatdan ahamiyati shundan iboratki, bu belgilar jinoyat tarkibi doirasida jazoni og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi holat sifatida nazarda tutilgan. «Maxsus» qismning deyarli ko'pchilik moddalarida o'sha jinoyatning og'irlashtiruvchi turlari sifatida nazarda tutilib, og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi belgilar ko'rsatilgan.

Uchinchi jihatdan ahamiyati shundaki, bu belgilar jinoyat tarkibi doirasiga kirmaydigan va qilmishni kvalifikatsiya qilishga ta'sir qilmaydigan belgilar bo'lib, bular qo'shimcha belgilar bo'lishi mumkin. Ammo qonunda bu belgilarga befarq qaralmay sud tomonidan jazo tayinlashda hisobga olinadigan holatlar hisoblanadi.

Bunday holatlar Jinoyat kodeksining 55 va 56-moddalarida nazarda tutilgan bo'lib, 55-moddada sud tomonidan jazoni yengillashtiruvchi holat hisobga olinishi mumkin bo'lgan belgilarning eng asosiylari nazarda tutilgan. 56-moddada esa, jazoni og'irlashtiruvchi holat, deb hisobga olinadigan belgilarning qat'iy

ro'yxati berilgan. Ushbu belgilar qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasiga (ijtimoiy xavflilik darajasini kamaytiruvchi yoki oshiruvchi) ta'sir qiladigan bo'lsa, sud jazo tayinlashda hisobga olishi mumkin.

Jinoyat kodeksining 55-moddasida nazarda tutilgan jazoni yengillashtiruvchi holatlarning ro'yxati qat'iy bo'lmay, ushbu ro'yxatda ko'rsatilmagan, ammo jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasining kamayishiga ta'sir qiluvchi boshqa holatlarni ham yengillashtiruvchi holat deb hisobga olish mumkin.

Jinoyat kodeksining 56-moddasida jazoni og'irlashtiruvchi holatlarning qat'iy ro'yxati berilgan bo'lib, sud jazo tayinlashda shu moddada ko'rsatilgandan boshqa holatlarni og'irlashtiruvchi holat, deb hisobga olish mumkin emas.

4.6. Jinoyat va jinoyat tarkibining o'zaro munosabati

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat tushunchasi va jinoyat tarkibining umumiy tushunchasi eng murakkab bo'lgan masalalardan biridir. Jinoyat tushunchasi Jinoyat kodeksining 14-moddasida berilgan bo'lib, Jinoyat kodeksi bilan taqiqlangan aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi, deyiladi. Bu jinoyat tushunchasi va jinoyat tarkibi to'g'risida gap ketganda bitta hodisa, ya'ni jinoyat hodisasi sodir etilganligi to'g'risida gap boradi. Jinoyat va jinoyat tarkibi o'xshash tushunchalar bo'lsa-da, ammo ular mazmun va mohiyati jihatidan aynan bir xil tushunchalar emas.

Jinoyat va jinoyat tarkibi sodir etilgan obyektiv haqiqat bo'lib, inson xulqining yuridik akti hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 14-moddasida jinoyat to'g'risida umumiy tushuncha berilgan bo'lib, jazolash tahdidi bilan jinoyat qonunida taqiqlangan qilmishni aybli sodir qilishdan iboratligi aytiladi va bu tushunchada har bir jinoyatning belgilari ifoda etilmaydi, balki jinoyat to'g'risida umumiy tushuncha beriladi, xolos. Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismining har bir moddasida esa, alohida bir jinoyatning jinoyat tarkibini ifodalovchi asosiy belgilari beriladi. Har qanday jinoyat insonning harakati yoki harakatsizligi natijasida sodir qilgan ijtimoiy xavfli qilmishidir. Chunki bunday qilmish tufayli shaxs va jamiyatning manfaatlariga tajovuz qilinadi. «Maxsus» qismning moddalarida esa, shunday qilmishning sodir etishni qonunda taqiqlanganligi, bunday taqiqlarini buzib sodir etilganda shunday qilmishni sodir etganlikda ayblilik va jazoga sazovorlik belgilanadi.

Jinoyatning umumiy tushunchasi jinoyatning ijtimoiy-siyosiy mazmunini ochib beradi, uning ijtimoiy xususiyati bo'lgan ijtimoiy xavfliligini ko'rsatib beradi. Jinoyat tushunchasi uning belgilarini ko'rsatib, qilmishga tavsif beradi. Ijtimoiy xavfli ekanligini belgilaydi va bu bilan jinoyat qilmishni boshqa huquq buzishlardan farqini ham aniqlab beradi. Jinoyat qilmishni kvalifikatsiya qilishda faqatgina Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismining moddalarigina emas, balki «Umumiy» qism moddalaridan ham foydalaniladi. «Maxsus» qism normalarini amalda tatbiq qilishning umumiy qoidalari «Umumiy» qism moddalarida belgilanadi. Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismining normalarini ishlab chiqishda qonun chiqaruvchi organ muayyan jinoyat tarkibning belgilarini imkon boricha aniq qilib belgilashga harakat qiladi. Jinoyat tarkibining umumiy tushunchasi esa, jinoyat tarkibining tomonlarini umumlashtirilgan holda ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, barcha jinoyatlar tarkibi yuzasidan abstrakt (mavhum) tasavvur hosil qiladi, xolos. Bunda jinoyat huquqi faqat «Maxsus» qism normalari qoidalaridagina emas, balki «Umumiy» qism qoidalaridan ham foydalanadi.

Shunday qilib, jinoyat tarkibining umumiy tushunchasi biron-bir normada emas, balki jinoyat huquqi nazariyasida ishlab chiqiladi va jinoyatning yuridik tavsifini o'zida ifoda etadi.

Jinoyat tarkibining umumiy tushunchasi ilmiy bilishning muhim bosqichi hisoblanib, faqat o'quv jarayonidagina emas, balki dastlabki tergov organlari va sud faoliyatida sodir etilgan jinoyatni nazariy jihatdan to'g'ri kvalifikatsiya qilishning nazariy bazasi bo'lib hisoblanadi.

1. Jinoyat tarkibi deb nimaga aytiladi va jinoyat tarkibining ahamiyati qanday?
2. Jinoyat tarkibining elementlari (tomonlari)ni bayon eting.
3. Jinoyat tarkibining belgilarini ayting. Zaruriy belgilari nima, fakultativ belgilari nima?

4. Jinoyat tarkibining turlarini izohlang.
5. Jinoyatlarni ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra tasniflashning turlarini tushuntiring.
6. Jinoyatlarni obyektiv tomoniga ko'ra tasniflashning turlari va mezonlarini tushuntiring.
7. Formal tarkibli jinoyatlarga qanday jinoyatlar kiradi?
8. Moddiy tarkibli jinoyatlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalarda ifodalanadi?
9. Kesik tarkibli jinoyatlarning va jinoyatlarga tayyorgarlik ko'rish, suiqasd qilish bosqichlaridan farqi nimada?
10. Jinoyat va jinoyat tarkibining o'zaro munosabati qanday?

5-bob. JINOYAT OBYEKTI

5.1. Jinoyat obyekti tushunchasi

Jinoyatning obyekti jinoyat tarkibining elementlaridan biridir. Har qanday jinoyat shubhasiz u yoki bu obyektni tajovuz qilish bilan sodir etiladi. Shuning uchun jinoyat obyekтини to'g'ri aniqlash jinoyatning huquqiy mohiyatini aniqlash, eng asosiysi, jinoyat obyektiga yetkazilgan zararga qarab, qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilish imkonini beradi.

Jinoyat huquqi nazariyasida *jinoyatning obyekti* deganda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan har qanday ijtimoiy munosabat jinoyatning umumiy obyekti hisoblanadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 2-moddasida: «Jinoyat kodeksining vazifalari shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan qo'riqlash, shuningdek, jinoyatlarning oldini olish, fuqarolarni respublika konstitutsiyasi va qonunlarga rioya qilish ruhida tarbiyalashdan iboratdir», deyilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonuni tomonidan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar jinoyatning umumiy obyekti hisoblanadi. Ammo har qanday ijtimoiy munosabatlar ham jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyekti bo'la bermaydi, ba'zi ijtimoiy munosabatlar boshqa huquqiy normalar bilan qo'riqlanadi. Masalan, qarz beruvchi bilan qarzdor o'rtasida da'volar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi.

Jinoyat obyekti aniqlash orqali aybdor qanday jinoyat (o'g'rilik, nomusga tegish, haqorat qilish va hokazolar)ni sodir etganligini aniqlashimiz mumkin. Jinoyat obyekti har bir jinoyat tarkibining zaruriy elementidir. Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanmaydigan obyekti qarshi qaratilgan harakat jinoyat hisoblanmaydi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim hollardagina Jinoyat kodeksining moddalarida jinoyatning obyekti to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan bo'ladi. Qolgan barcha hollarda jinoyat obyekti Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismining aniq bir moddasida nazarda tutilgan qilmishning jinoyatga tarkibi uning joylanishi bo'yicha tahlil etib aniqlanadi. *Ijtimoiy munosabatlar* insonlar o'rtasidagi hayotni faoliyat jarayonida vujudga keladigan ma'lum aloqalardir. Ma'lumki, har qanday ijtimoiy munosabat tarkibiga, albatta, uning subyektlari kiradi. Shuning uchun ijtimoiy munosabatlarning subyekti har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs (davlat, birlashma, jamoa va boshqalar) bo'lishi mumkin. Har qanday ijtimoiy munosabatning zaruriy elementi uning predmetidir. Aybdor jinoyat predmetiga ta'sir etish bilan Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazadi. Masalan, o'zganing mulkini o'zlashtirishda aybdor shaxs mulkiy munosabatlarga ta'sir etib, jinoyat predmeti hisoblangan pul, qimmatbaho buyumlar yoki boshqa narsalarni talon-taroj qiladi.

5.2. Jinoyat obyekti turlari

Jinoyat huquqida jinoyatning obyekti uch turga bo'lib, o'rganilgan. Bular:

- a) jinoyatlarning umumiy obyekti;

- b) jinoyatlarning maxsus obyekti;
- d) jinoyatning bevosita obyekti.

Jinoyatlarning umumiy obyekti jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlardir. Ya'ni boshqacha qilib aytganda, Jinoyat kodeksining barcha moddalari yig'indisi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlardir.

Jinoyat kodeksining barcha moddalari yig'indisi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar jinoyatning umumiy obyekti tashkil qilar ekan, ana shu jinoyatlarni muayyan tizimda tasniflab joylashtirish uchun umumiy obyekti tarkibiga kiruvchi barcha jinoyatlarning obyekti jihatidan bir-biriga o'xshashlari ajratib olinadi va muayyan guruhdagi jinoyatlar tarkibiga kiritiladi. Bunda obyekti jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan jinoyatlar guruhini maxsus obyektli jinoyatlar, deb topiladi.

Maxsus obyekt – jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan, o'zaro bir-biri bilan bog'liq va o'xshash bo'lgan ijtimoiy munosabatlar bo'lib, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismidagi barcha jinoyatlarning obyekti jihatidan o'xshashlari ajratib olinib, so'ng muayyan guruhdagi jinoyatlar turkumiga kiritiladi.

Maxsus obyektli jinoyatlardan alohida ijtimoiy munosabatlar, ya'ni «Maxsus» qismning alohida moddasi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar ajratib olinadi va buni jinoyat huquqida bevosita obyekt, deb aytiladi.

Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismining bir qancha moddalarida ikki obyektli jinoyatlar uchun javobgarlik belgilanib, bunda o'sha jinoyatni «Maxsus» qismning u yoki bu bobiga kiritishda (masalan, bosqinchilik, mansabdorlik jinoyatlari va hokazolar). Bunday ikki obyektli jinoyatlarni Jinoyat kodeksining qaysi bo'limi yoki bobiga kiritish kerakligi masalasi ushbu jinoyat tarkibida qaysi obyekt asosiy va qaysi biri qo'shimcha obyekt ekanligiga qaraladi. Masalan, bosqinchilik jinoyati tufayli ham shaxsning sog'lig'iga, ham mulkka tajovuz qilinadi. Qonun chiqaruvchi organ bu jinoyatni mulkiy jinoyatlar bobiga kiritgan. Bosqinchilikda kishining sog'lig'i mulkka nisbatan muhim bo'lsa-da, subyekt birinchi navbatda o'zganing mulkini g'ayriqonuniy ravishda egallash maqsadida hujum qiladi. Ammo mulkni egallash uchun mulk egasining qarshiligini sindirish kerak bo'ladi. Jinoyatchining asl maqsadi mulkni egallashga qaratilgan. Shuning uchun qonun chiqaruvchi organ bosqinchilikni shaxsga qarshi jinoyatlar guruhiga emas, balki mulkka qarshi jinoyatlar bobiga kiritgan.

Yuqorida bayon qilinganlarga asoslanib, aytishimiz mumkinki, «Maxsus» qismning moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni tasniflashning mezonini sifatida maxsus va bevosita obyektlarning ahamiyatiga qarab hal qilingan.

Jinoyat predmeti

Jinoyat predmeti jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektning ijtimoiy xavfli harakat to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladigan elementidir.

Jinoyatning obyekti va predmeti aynan bir xil bo'lmaydi. Biroq, shuni hisobga olish kerakki, predmet har doim ham jinoyatning doimiy belgisi bo'lib hisoblanmaydi. Jinoyat kodeksida shunday jinoyat tarkiblari uchun javobgarlik ko'zda tutilganki, ularning predmetini ko'rsatish qiyin, chunki predmet deyilganda moddiy (ko'z bilan ko'riladigan, o'lchovi, sifati va o'ziga xos belgilariga ega bo'lgan) narsani tushunamiz.

Jinoyat predmetini to'g'ri aniqlash jinoyatni tasniflashda, uni boshqa o'xshash jinoyat tarkibining belgilardan ajratish, jazoni og'irlashtiruvchi holatlarda mavjudligini aniqlash va kvalifikatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega.

Jinoyat obyektining tasniflanishi

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatning obyekti: umumiy, maxsus, bevosita obyektlarga ajratiladi.

Umumiy obyekt deyilganda, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan barcha ijtimoiy munosabatlarning yig'indisi tushuniladi.

Jinoyat kodeksining 2-moddasida muhofaza obyektlari sifatida shaxs, uning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlari, mulk, tabiiy muhit, tinchlik, insoniyat xavfsizligi ko'rsatilgan bo'lib, ularning hammasi birgalikda umumiy obyekt hisoblanadi.

Jinoyatning umumiy obyekti tushunchasi jinoyatning ijtimoiy-siyosiy mohiyatini ochib beradi. Umumiy obyekt barcha jinoyatlar uchun bitta, zero, har qanday jinoyat u yoki bu ijtimoiy munosabatga zarar yetkazib, Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan boshqa ijtimoiy munosabatlarga ham ziyon yetkazadi, shuning uchun ijtimoiy munosabatlarning bir guruhiga emas, balki barchasiga ta'sir etadi.

Maxsus obyekt jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy mohiyatiga ko'ra bir-biriga o'xshash yoki yaqin bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga oladigan obyektlar guruhidir.

Maxsus obyekt jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan umumiy obyektga kiruvchi bir-biriga yaqin yoki o'xshash ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bu ijtimoiy munosabatlar guruhiga obyektlarni erkin va pala-partish ravishda kiritmasdan, ularning o'xshashligi (bir turdagiligi)ga qarab ajratiladi.

Maxsus obyekt Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismidagi jinoyat huquqiy normalarni klassifikatsiya qilish asosida aniqlashadi. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi xuddi shu tartibda, ya'ni maxsus obyektning hisobga olgan holda tuzilgan.

Maxsus obyektning to'g'ri aniqlash ijtimoiy xavfli harakatning xususiyati va ahamiyatini, uning qo'riqlanayotgan ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rnini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, obyekt jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini va xususiyatini aniqlashga yordam beradi.

Jinoyat huquqi «Maxsus» qismi tizimida boblarning joylashuv tartibi, avvalo, jinoyat obyektining ahamiyati va jamiyat uchun bo'lgan qimmatiga bog'liq qonun chiqaruvchi organ tomonidan «Maxsus» qism boblarining ma'lum tartibda, qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarning ahamiyati jihatidan joylashtirilishi bu munosabatlarni qo'riqlashning muhimligini ta'kidlaydi.

Jinoyat qonunining rivojlanish tarixida birinchi marta 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan amaldagi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tizimida insonning hayoti, sha'ni, qadr-qimmat va hokazolarni qo'riqlashga ustuvor ahamiyat berildi, ya'ni fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinligi, hayoti, sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmat birinchi o'ringa qo'yilgan. Jinoyat kodeksining 1-bo'limi «Shaxsga qarshi jinoyatlar», deb ataladi.

«Maxsus» qismda ikkinchi o'rinda tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar va uchinchi o'rinda iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar va boshqa guruhdagi jinoyatlar muayyan ketma-ketlik asosida joylashtirilgan.

Bevosita obyekt, deyilganida, ijtimoiy xavfli tajovuz bevosita qaratilgan ijtimoiy munosabat tushuniladi. Aynan jinoyatning bevosita obyekti to'g'ri aniqlash jinoyatni kvalifikatsiya qilishda katta ahamiyat kasb etib, jinoyatga yarasha jazo tayinlashda muhim o'rin tutadi.

Jinoyat sodir etilayotganida birdaniga bir necha bevosita obyektlarga zarar yetkazilishi mumkin. Ayrim hollarda bu jinoyatni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etsa, boshqa hollarda ta'sir etmaydi, ammo jazo tayinlanishida hisobga olinishi lozim. Masalan, bosqinchilik (Jinoyat kodeksining 164-moddasi) ikki obyektli jinoyat hisoblanadi. Bosqinchilik sodir etishda aybdor shaxs o'zgalar mulkiga tajovuz qilish bilan birga jabrlanuvchining sog'lig'iga ziyon yetkazadi. Bir jinoyat sodir etilganida, bir necha obyektga zarar yetkazilgan bo'lsa, obyektlar ichidan yetkazilgan zararining muhimligi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida aniqlanadi va u bevosita obyekt hisoblanadi.

Jinoyatning bevosita obyekti jinoyat huquqi nazariyasida uch turga bo'lib o'rganiladi:

- 1) asosiy bevosita obyekt;
- 2) qo'shimcha bevosita obyekt;
- 3) fakultativ bevosita obyekt.

Agar jinoyatning bevosita obyekti bitta emas, balki bir nechta bo'lsa, ulardan biri asosiy obyekt hisoblanadi. Chunonchi, bezorilikning asosiy obyekti jamoat tartibi, bosqinchilik jinoyatida mulk, yolg'on xabar berish jinoyatida odil sudlov organlarining to'g'ri ishlash faoliyatidir. Mana shu asosiy obyekt konkret jinoyatni Jinoyat kodeksining tegishli bobiga kiritish uchun asos bo'ladi.

Ikki obyektli jinoyatlarda zarar asosiy obyektidan tashqari boshqa obyektga ham yetkazilib, u qo'shimcha obyekt hisoblanadi. Qo'shimcha obyekt murakkab tarkibli jinoyatlarda bo'lib, boshqa jinoyat tarkibidan ajratishda muhim ahamiyatga egadir.

Jinoyat huquqi nazariyasida yana fakultativ obyekt degan tushuncha ham bor. Bu shunday ijtimoiy munosabatdirki, jinoyat sodir etilganda ma'lum zarar yetkazilishi ham, yetkazilmasligi ham mumkin. Masalan, bezorilik (277-modda) sodir etilganda, aybdor tomonidan shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazilishi yoki yetkazilmasligi ham mumkin. Shuning uchun fakultativ obyekt shunday obyekt, shu obyeksiz qilmish muayyan jinoyat tarkibini tashkil etmasligi ham mumkin.

Ayrim hollarda jinoyatning bevosita obyektini jinoyat huquqiy normada to'g'ridan to'g'ri ko'rsatiladi. Jinoyat kodeksining 157-moddasi «Davlatga xoinlik qilish» deb atalgan. Bu moddada yozilishicha: «Davlatga xoinlik qilish, ya'ni O'zbekiston Respublikasi fuqarosining O'zbekiston Respublikasining suvereniteti, hududiy daxlsizligi, xavfsizligi, mudofaa salohiyati yoki iqtisodiyotiga zarar yetkazish» yoki Jinoyat kodeksining 158-moddasida «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining hayotiga tajovuz qilish» uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lib, bu jinoyatlarda bevosita obyekt to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan bo'lib, bular O'zbekiston Respublikasi suvereniteti, hududiy daxlsizligi, xavfsizligi, iqtisodiyoti va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining hayotidir.

Ko'p hollarda jinoyat-huquqiy normada bevosita obyekt to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilmaydi. Shuning uchun moddalar joylashuviga qarab, jinoyatning ijtimoiy-siyosiy mohiyati va yuridik tahlili asosida Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'zda tutilgan jinoiy javobgarlikni belgilovchi norma aniqlanadi.

5.3. Jinoyat predmetining jinoyat sodir etish quroli va vositasidan farqi

Jinoyat tarkibini tahlil etishda jinoyatni sodir etishda foydalanilgan vosita va qurollarini jinoyat predmetidan ajratish lozim. Jinoyat sodir etishda foydalanilgan vosita va qurollar moddiy narsalar bo'lib, ulardan aybdor jinoyatni sodir etish, ya'ni jinoiy natijaga erishish, jinoyat predmetiga ta'sir etish uchun foydalanadi.

Jinoyat vositalari va qurollarining jinoyat predmetidan farqi shundaki, jinoyat vositasi va qurolidan jinoyatni sodir etishda foydalaniladi. Masalan, qandaydir narsadan jinoyatchi jinoyat sodir etishda (osonroq bo'lishi uchun) foydalansa, vosita yoki qurol hisoblanadi. Jinoyat tufayli ta'sir etiladigan narsalar jinoyatning predmeti bo'ladi. Masalan, o'g'rilik orqali pul talon-taroj qilinsa, bu jinoyatning predmeti pul bo'ladi.

Ba'zi qurol va vositalar turli sharoitlarda jinoyat predmeti yoki jinoyat vositasi bo'lishi mumkin. Masalan, talon-taroj qilishda pul jinoyat predmeti bo'ladi, lekin u pora berishda jinoyat vositasi ham bo'lishi mumkin. Yoki qurol odam o'ldirishda jinoyat vositasi bo'lsa, u qonunga xilof ravishda qurol saqlash jinoyatining predmeti bo'ladi.

1. Jinoyatning obyektini deb nimaga aytiladi? Jinoyat tarkibi tomonlari tizimidagi ahamiyati nimada?
2. Jinoyat obyektini va ijtimoiy munosabatlar obyektlari o'rtasidagi farq va ularning nisbati nimada?
3. Jinoyat obyektlarining turlarini bayon eting.
4. Jinoyat obyektlarini tasniflashning ahamiyati nimalarda ifodalanadi?
5. Jinoyatlarning maxsus obyektini deganda nimani tushunasiz?
6. Jinoyatlarning bevosita obyektini nima?
7. Jinoyatlarning predmeti nima va jinoyat obyektidan farqi nima?
8. Jinoyat predmetini jinoyatni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati nimada?
9. Jinoyat kodeksida belgilangan jinoyat obyektlarini sanab bering.

6-bob. JINOYATNING OBYEKTIV TOMONI

6.1. Jinoyatning obyektiv tomoni tushunchasi va uning ahamiyati

Jinoyatning obyektiv tomoni ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi tomoni bo'lib, jinoyatning qanday sodir etilganligini ko'rsatadi. Aynan ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi tomoni bir jinoyatni ikkinchisidan ajratish

imkonini beradi, chunki bitta obyektga qilingan tajovuz ijtimoiy xavfli qilmishning xususiyati va darajasiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, o'g'rilik yashirin sodir etilsa, talonchilik ochiqdan ochiq, bosqinchilik esa, jabrlanuvchining badaniga shikast yetkazilishiga olib kelgan hujum qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Jinoyatning obyektiv tomoni, asosan, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalari dispozitsiyasi va bandlarida ko'rsatiladi. Aynan moddaning dispozitsiyasida jinoyatning obyektiv tomoni ta'riflanadi, ko'rsatiladi.

Har qanday jinoyat turli harakat, ayrim hollarda esa, harakatsizlik orqali sodir etiladi. Masalan, qasddan odam o'ldirish ko'pchilik hollarda faol harakat orqali sodir etiladi (pichoq urish, quroldan o'q otish, qandaydir narsa bilan qattiq, jarohat yetkazish, bo'g'ish va hokazolar), ammo xuddi shunday o'lim harakatsizlik (onaning o'z chaqalog'ini qasddan ovqatlantirmasligi, yordamga muhtoj holda yotgan shaxsni qarovsiz qoldirish va boshqalar) natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ya'ni, har qanday ijtimoiy xavfli qilmish harakat yoki harakatsizlik natijasida sodir etilishi mumkin.

Ayrim hollarda jinoyatning oxiriga yetkazilgan, deb topilishi uchun qandaydir aniq oqibat yuzaga kelishi kerak (moddiy tarkibli jinoyat), boshqa hollarda sodir etilgan ijtimoiy xavfli «qilmishning o'zi» (oqibatning kelib chiqishi talab qilinmaydi, formal tarkibli jinoyat) uchun javobgarlik belgilanadi. Ko'rinib turibdiki, aynan jinoyatning obyektiv tomoni qilmishning moddiy yoki formal tarkibli jinoyat ekanligini farqlash imkonini beradi. Bundan xulosa qilib, har qanday jinoyatning obyektiv tomoni qilmishdan iboratdir, desak xato bo'lmaydi. Ijtimoiy xavfli qilmish har qanday jinoyat obyektiv tomonining zaruriy belgisidir.

Moddiy tarkibli jinoyatlar obyektiv tomonning zaruriy belgisi ijtimoiy xavfli qilmishdan tashqari ijtimoiy xavfli oqibat va ro'y bergan oqibat bilan qilmish o'rtasida sababiy bog'lanishning mavjud ekanligi hisoblanadi. Formal tarkibli jinoyatlar uchun qilmishning o'zi yetarli va oqibatning ro'y berishi talab qilinmaydi.

Ayrim hollarda jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi va xususiyatiga jinoyat sodir etilgan joy, vaqt, sharoit, foydalanilgan vosita va qurollar ham ta'sir etadi. Ayrim hollarda bu holatlar jinoyatning zaruriy belgisi, boshqa hollarda esa, javobgarlikni og'irlashtiradigan holat bo'lishi mumkin.

Jinoyat obyektiv tomonining yuqorida aytilgan fakultativ belgilari, agar jinoyatning zaruriy belgilari bo'lmasa yoki aybdor javobgarligini og'irlashtirmasa, jazo tayinlashda hisobga olinishi mumkin.

Demak, ta'kidlab o'tish lozimki, moddiy tarkibli jinoyatlar obyektiv tomonining zaruriy belgilari quyidagilardan iborat:

- 1) ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik);
- 2) ijtimoiy xavfli oqibat;
- 3) ijtimoiy xavfli qilmish bilan kelib chiqqan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish.

Formal tarkibli jinoyatlarning zaruriy belgisi ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir.

Kesik tarkibli jinoyat deyilganda, shunday jinoyat tarkibi tushuniladiki, jinoyatning oxiriga yetgan vaqtini qonun oldingi bosqichiga ko'chiradi, ya'ni jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd qilish bosqichiga ko'chiradi. Masalan, bosqinchilik (165-modda) yoxud jinoiy uyushma tashkil etish (242-modda).

Moddiy va formal tarkibli jinoyatlar obyektiv tomonning fakultativ belgilari jinoyat sodir etish joyi, vaqti, sharoiti, vositasi, usuli va hokazolardir.

6.2. Ijtimoiy xavfli harakat va harakatsizlik tushunchasi

Ijtimoiy xavfli qilmish – bu insonning ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazuvchi tashqi dunyodagi g'ayriqonuniy, ongli, faol yoki nofaol xulq-atvori.

Qilmish har qanday jinoyatning zaruriy belgisi hisoblanadi. Har qanday jinoiy qilmish ijtimoiy xavflidir, qilmishning bunday xavfliligi uning qonun bilan muhofaza etiladigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy xavfli qilmishning darajasi, eng avvalo, yetkazilgan zararining hajmi va tajovuz qilingan obyektning qiymati bilan belgilanadi.

Qilmish – bu insonning ongli xulq-atvori. Shuning uchun jinoyat huquqiy ma'noda qilmish deyilganda, ongli, shuningdek, ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqishga sabab bo'lgan tana harakati tushuniladi.

Har qanday jinoyat o'zining obyektiv belgilariga ko'ra, ijtimoiy xavfli harakat yoki passiv xulq (harakatsizlik) yo'li bilan sodir etiladi.

Ijtimoiy qilmishning keng tarqalgan turi bu harakatdir. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan jinoyatlarning uchdan ikki qismiga yaqini harakat orqali sodir etiladi. Har bir harakat negizida inson tomonidan ma'lum maqsadlar sari, ongli yo'naltirilgan tana harakati yotadi. Jinoyat huquqiy ma'nodagi harakat bilan tana harakati o'zaro uzviy bog'liqdir. Lekin ular bir xil emas. Instinktiv, reflektor va impulsiv tana harakatlari ong bilan boshqarilmaganligi va inson erki bilan yunaltirilmaganligi uchun, jinoyat huquqiy ma'nodagi harakatni keltirib chiqarmaydi. O'z navbatida jinoyat huquqiy ma'nodagi harakat birgina ongli va irodaviy tana harakati bilan cheklanmaydi, balki u o'zida tana harakatlarining o'zaro bog'liq tizimini o'zida aks ettiradi. Bu qilmishning ijtimoiy xavfliligini vujudga keltiradi.

Harakat shaxsning xulq-atvori, uning ongli ravishda sodir etiladigan xatti-harakati bo'lib, imo-ishora, til, qo'l va oyoq bilangina emas, balki boshqa narsalar vositasi bilan ham qilinishi mumkin. Masalan, odam o'ldirish yoki badanga shikast yetkazish uchun avtomashinadan foydalanish, itga qoptirish va hokazolar.

Jinoiy harakatning obyektiv chegarasi to'g'risidagi masala muhim hisoblanadi. Ijtimoiy xavflilik va g'ayrihuquqiy ham bo'lgan harakat irodaviy va ongli tana harakati amalga oshirilgan vaqtdan boshlangan hisoblanadi. Bunday harakatlar sirasiga, nafaqat, himoya qilinadigan obyektlarga zarar yetkazishga qaratilgan va «Maxsus» qism moddalarida tamom bo'lgan jinoyatlar sifatida aks ettirilgan harakatlar, balki jinoyat sodir etishga yetarli sharoit yaratib beruvchi harakatlar ham kiradi: tayyorgarlik harakatlari, tashkilotchilar, dalolatchilarning harakatlari. Harakatning oxiri deganda, uning tugashi (bunga aybdorning erkiga bog'liq bo'lmagan harakatlar ham kiradi) yoki zarali oqibatlarning kelib chiqishi yoki qilmishning ijtimoiy xavflilik va g'ayrihuquqiylik xususiyatini yo'qotishi tushuniladi.

Jinoyat-huquqiy harakatlar tashqi tomondan inson, hayvon yoki moddiy predmetga jismoniy ta'sir qilish shaklida ifodalanishi mumkin. Jinoyat kodeksidagi 90 % jinoyatlar shunday shaklda sodir etiladi.

Jinoyat huquqiy harakat muayyan so'z yoki iboralarini yozish yoki aytishda ham ifodalanishi mumkin. Masalan, tuhmat, haqorat. Ba'zida boshqa odamlar ham ijtimoiy xavfli harakat vositasi bo'lishi mumkin. Masalan, aqlidan noraso yoki kichik yoshdagi bolalar o't qo'yishga yoki odam o'ldirishga dalolat qilinganida, dalolatchi o'sha jinoyatni bevosita sodir qilishda ayblanadi. Aqli noraso yoki subyekt yoshida bo'lmagan shaxslar esa, o'z harakatlarining ijtimoiy xavfliligini tushunmaganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Harakatsizlik – shaxsning ijtimoiy xavfli, ongli va passiv xulq-atvori. Harakatsizlik shaxsning qilishi lozim va mumkin bo'lgan harakatni qilmaganligi natijasida, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazilganligi yoki zarar yetkazish xavfi tug'ilganligida ifodalanadi.

Ijtimoiy xavfli harakatsizlik xuddi ijtimoiy xavfli harakatday tashqi dunyoga ta'sir o'tkazadi va ma'lum o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Harakatsizlik birgina holatda muayyan harakatni amalga oshirishdan o'zini tiyish bilan birga jinoiy xulq-atvor tizimini aks ettirishi mumkin. Misol uchun, mansabga sovuqqonlik bilan qarash jinoyatida mansabdor shaxs o'ziga yuklatilgan vazifani doimiy ravishda bajarmay keladi.

Harakatsizlik faqatgina ijtimoiy xavfli va g'ayrihuquqiy bo'lgan taqdirdagina, jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, harakatsizlik uchun jinoiy javobgarlikni kelib chiqishining zaruriy shartlaridan yana biri imkoniyatning borligi va majburiyligi. Masalan, jinoyatchilar tomonidan bog'lab qo'yilgan qorovul talon-tarojning oldini olmasa, o'z vazifalariga insofsiz munosabatda bo'lganligi uchun javobgarlikka tortib bo'lmaydi, chunki u jismonan o'z vazifalarini bajara olmaydi.

Insonning har qanday qilimishi har doim ongli va aql-irodasi bilan sodir etiladi. Shuning uchun o'z harakatlarining ahamiyatini anglay olmagan yoki harakatlarini boshqara olmagan shaxsning harakatlari, hatto ijtimoiy xavfli oqibatlarga olib kelgan taqdirda ham jinoyat hisoblanmaydi. Masalan, fuqaro A. sirpanib ketayotib, omon qolish niyatida biror narsani ushlab qolishga harakat qiladi. Biroq, yiqilayotib fuqaro O.ning kiyimidan tutadi, yiqilish natijasida fuqaro O. og'ir jarohat oladi. Bunday holda kelib chiqqan oqibat uchun A. jinoiy javobgarlikka tortilmaydi, chunki bu uning ongiga, aql irodasiga bog'liq bo'lmagan tarzda yuz bergan.

Shaxsning yengib bo'lmaydigan jismoniy kuch yoki ruhiy zo'rlik ta'sirida qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatga xavf soluvchi qilmishi va uning oqibatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Jinoyat huquqi nazariyasida yengib bo'lmaydigan kuch deganda, ma'lum bir (aniq) shaxsni stixiyali kuchlar (yong'in, toshqin, bo'ron va h.k.) ta'sirida o'z irodasiga qarshi ma'lum bir xatti-harakatlarni qilib qo'yish hodisalari (masalan, avtobus to'xtatishi natijasida yo'lovchilardan biri yiqilayotib, qo'lini beixtiyor yonida turgan yo'lovchining ko'ziga tegib jarohatlashi, toshqin natijasida shifokorning chaqiruvga bora olmasligi va bemorning halok bo'lishi va h.k.) tushuniladi.

Tabiiy ofatni haqiqatan ham yengib bo'lmaganligini aniqlash uchun shaxsning unga qarshi kurash qobiliyati, vaziyat hisobga olinadi.

Jismoniy zo'rlik deganda, shaxsning boshqalarning jismoniy ta'sirida jamiyat uchun xavfli qilmishlarning amalga oshirishi tushuniladi va bunda jismoniy ta'sir uning ixtiyorini butunlay olib qo'yadi (masalan, jinoyatchilar qorovulning qo'l-oyoqlarini bog'lab, narsalarni o'g'irlab ketadi). Bunday holat qorovulning jinoiy javobgarligini istisno qiladi. Chunki bunda kelib chiqqan oqibat shaxsning ixtiyoridan tashqarida yuz beradi. Agar shaxs jinoyatni bartaraf qilish imkoniyatiga ega bo'la turib, jismoniy zo'rlik natijasida undan foydalanmagan bo'lsa, jinoiy javobgarlikni istisno qilmaydi. Sud tomondan jazo tayinlashda Jinoyat kodeksining 55-moddasiga muvofiq holda jazoni yengillashtiruvchi holatlar sifatida hisobga olinishi mumkin. Masalan, ijtimoiy xavfli qilmish zaruriy mudofaa holatda sodir etilgan taqdirda shaxs javobgarlikka tortilmaydi.

Ruhiy zo'rlik deyilganda, shaxsni o'ldirish moddiy yoki ma'naviy zarar yetkazish bilan qo'rqitilishi natijasida sodir etgan harakat yoki harakatsizligi tufayli ijtimoiy xavfli oqibatning ro'y berishi tushuniladi. Ruhiy ta'sir natijasida yetkazilgan zarar uchun aybdor oxirgi zarurat hollaridan tashqari barcha hollarda javobgarlikka tortiladi. Sud jazo tayinlayotganda bu holatlarni javobgarlikni yengillashtiruvchi holat sifatida e'tiborga olishi kerak. Qilmish ijtimoiy xavfli bo'lishi yangi jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaza oladigan darajada xavfli bo'lishi kerak.

Qilmishni jinoyat, deb topish uchun uning ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'lib, aybdorga nisbatan Jinoyat kodeksida muayyan jazo belgilangan bo'lishi kerak. Odatda, qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi jinoyat huquqiy norma sanksiyasida ifodalangan bo'ladi. Shubhasiz, jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasi bir xil bo'lmaydi (masalan, hayotga qarshi jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasi sog'liqqa qarshi jinoyatlarga nisbatan yuqori va boshqalar).

Jinoyat kodeksida ijtimoiy xavfli, deb ko'rsatilgan qilmishlarning qat'iy ro'yxati berilgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida ba'zi qilmishlar ijtimoiy xavfliligini yo'qotib, dekriminalizatsiya qilinsa, ya'ni Jinoyat kodeksidan chiqarilsa, boshqalari ijtimoiy xavfli deb, kriminalizatsiya qilinishi mumkin. Masalan, Jinoyat kodeksidan chayqovchilik uchun javobgarlik ko'zda tutilgan modda olib tashlandi, chunki O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida bu qilmish o'zining ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotdi yoki 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan Jinoyat kodeksida birinchi marta odamlardan foydalanish uchun yollashning ijtimoiy xavfi ortganligi munosabati bilan javobgarlik belgilanadi (Jinoyat kodeksining 135-moddasi).

Jinoiy qilmish har doim faqat ijtimoiy xavfli bo'libgina qolmasdan, balki g'ayriqonuniy harakat hamdir, ya'ni jinoyat-huquqiy normalar bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilishdir.

Qilmishning ijtimoiy xavfliligi, g'ayriqonuniyligi, jinoiy jazoga sazovorligi va ayblilik jinoyatining zaruriy belgilaridir. Ijtimoiy xavfli qilmish ijtimoiy xavflilik va g'ayriqonuniy belgilarisiz sodir etilgan hollarda jinoyat tarkibi ham bo'lmaydi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida nazarda tutilgan ko'pchilik jinoyatlar ma'lum shaxslarning harakatlari, ya'ni faol xulqi natijasida sodir etiladi. Muayyan moddada javobgarlik ko'zda tutilgan jinoiy harakat bir harakatni sodir etish natijasida vujudga kelishi yoki qator harakatlardan (masalan, Jinoyat kodeksining 110-moddasi: qiynash, muttasil ravishda do'pposlash, ya'ni do'pposlashning uch yoki undan ko'p marta sodir etilishi) iborat bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat, deb topish uchun uni sodir etish bir harakat yoki bir necha harakatlardan iborat bo'lganligining ahamiyati yo'q. Ko'pchilik hollarda jinoiy harakat, ya'ni pichoq urish, sovuq qurol ishlatish va boshqa yo'llar bilan sodir etiladi. Biroq, jinoiy harakat so'z bilan, imo-ishoralar orqali (bezorilik, haqorat, o'ldirish bilan qo'rqitish va boshqalar) sodir etilishi mumkin.

Qilmish harakatsizlik bilan ham sodir etilishi mumkin. Odatda, harakatsizlik shaklidagi qilmishlar shaxsning mansab yoki kasb bilan bog'liq vazifalarini yetarlicha bajarmasligi natijasida orqasidan kelib

chiqadi. Masalan, kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik (116-modda); xavf ostida qoldirish (117-modda); mulkni qo'riqlashga vijdotsiz munosabatda bo'lish (172-modda); mansabga sovuqqonlik bilan qarash (207-modda); hokimiyat harakatsizligi (208-modda); sud qarorini bajarmaslik (232-modda); jinoyat haqida xabar bermaslik yoki uni yashirish (241-modda) va boshqalar. Shu munosabat bilan harakatsizlik shaklida sodir etilgan har bir qilmishda aybdor shaxs muayyan majburiyatlarini, vazifalarini buzganligini aniqlash, u ma'lum bir tarzda harakat qilishi lozimligini, xulqi e'tiborga olingan holda jinoiy javobgarlik masalasi hal qilinishi lozim.

Jinoiy harakatsizlikning boshlanishi muayyan harakatni amalga oshirishga majbur va bunga imkoniyati bo'lgan shaxs tomonidan uni amalga oshirmaslik oqibatida jinoyat qonuni bilan himoya qilinadigan obyektga zarar yetkazish hisoblanadi. Harakatsizlik zarar yetkazish bilan yoki uni yetkazish xavfining yo'qolishi bilan tugaydi. Harakatsizlikning boshlanishi va tugash vaqtini aniqlash ishtirokchilik, jinoyatdan ixtiyoriy qaytish va boshqa shu kabi masalalarni hal qilishda ahamiyatga egadir.

Jinoyat huquqiga oid adabiyotlarda «aralash harakatsizlik» tushunchasi qo'llaniladi. Bunday holatda jinoyat-huquqiy harakatsizlik murakkab xususiyatga egadir. Har doim ham harakatsizlik mutlaq passiv bo'lavermaydi. Zimmasiga huquqiy majburiyat yuklatilgan shaxs tomonidan ana shu majburiyatni to'liq bajarmaslik yoki tegishli shaklda bajarmaslik ham jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Misol uchun, mansabga sovuqqonlik bilan qarash jinoyatida, mansabdor shaxs o'z majburiyatini tegishli shaklda bajarmaydi.

Jinoyat kodeksining 117-moddasida hayoti yoki sog'lig'i xavf ostida qolgan va o'zini o'zi qimoya qilish imkoni bo'lmagan shaxsga yordam ko'rsatmaslik, basharti, aybdor bunday ahvoldagi shaxsga yordam berishi shart va bunday imkoniyatga ega bo'lsa yoxud aybdorning o'zi jabrlanuvchini xavfli ahvolga solib qo'ygan va ushbu moddaning 1 va 2-qismidagi oqibatlarni keltirib chiqarsa, jinoiy harakatsizlik sodir qilingan hisoblanadi. Bu holda shaxsning zimmasidagi ma'lum tarzda harakat qilish majburiyati qonun mazmunidan kelib chiqadi. Demak, jinoiy harakatsizlik shaxsning qonun, shartnoma, kelishuv va boshqalar bo'yicha ma'lum harakatlarni bajarmasligi yoki uning mansab, kasbiy vazifalarini hisobga olgan holda bajarmasligida ifodalanadi.

Uzoqqa cho'zilgan, davomli va murakkab jinoyatlarning obyektiv tomoni ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning qator xususiyatlari bilan ifodalanadi. Uzoqqa cho'zilgan jinoyat deb, ma'lum davrgacha cho'zilgan jinoiy harakat yoki harakatsizlikka aytiladi. Bu jinoyat muayyan jinoiy harakat yoki harakatsizlik bilan boshlanadi.

Jinoyat qonunida aybdorga yuklatilgan majburiyatning uzoq vaqt davomida bajarilmay kelishidan iborat harakatsizlik ham uzoqqa cho'zilgan jinoyat hisoblanadi. Masalan, aliment to'lash to'g'risidagi sud qarorini qasddan bajarmay yurish, tayyorlanayotgan yoki sodir bo'lgan ayrim jinoyatlar haqida xabar bermaslik va h.k.

Uzoqqa cho'zilgan jinoyatlar jinoiy harakat yoki harakatsizlik sodir etilgan vaqtdan boshlanib, aybdorning o'zi shu harakatni to'xtatishi yoki jinoyatga to'sqinlik qiluvchi biron voqea yuz berishi bilan tamomlanadi.

Davomli jinoyat deb, bir maqsadga erishish uchun bir-biriga o'xshash bir necha harakatdan iborat bo'lgan jinoyatga aytiladi. Bu jinoyatlarning har biri alohida olinganida mustaqil jinoyat tarkibining obyekti bo'lishi mumkin. Davomli jinoyat biror harakatning sodir bo'lishi bilan boshlanib, oxirgi jinoiy harakat bilan tamom bo'lgan hisoblanadi.

Murakkab jinoyat deb, ikki yoki undan ko'p alohida jinoyat belgisi bo'lgan, lekin sodir qilinishdagi harakatlar bir-biriga yaqin aloqadorligi sababli bir butun jinoyat tarkibini tashkil etuvchi jinoyatga aytiladi.

6.3. Jinoiy oqibat tushunchasi

Jinoiy oqibat jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektidagi ijtimoiy zararli o'zgarishlar shaklida namoyon bo'ladi. Tajovuz predmetini yo'qotish (mulkning yo'q qilinishi, hayotdan mahrum qilish, davlat sirlari bilan bog'liq hujjatlarni yo'qolishi), tashkilot, korxona, muassasalarining normal faoliyat olib borishining, fuqarolarining ijtimoiy, mehnat, uy-joy, saylov va boshqa huquqlarining buzilishi ijtimoiy xavfli oqibat hisoblanadi.

Jinoiy oqibat tajovuz obyektlarida g'ayriijtimoiy o'zgarishlarni keltirib chiqarganligi sababli, ularning tarkibiy tasnifi ham to'g'ridan to'g'ri bu obyektlarning tarkibiga bog'liqdir. Shunday qilib, qarshi jinoyatlar siyosiy va iqtisodiy zararni davlatga, shaxsga qarshi jismoniy va ruhiy ziyonni jinoyatlar keltirib chiqaradi.

Jinoyatlar o'zining tuzilishiga ko'ra, oddiy (bir vaqtdagi va bir negizdagi) va murakkab (ikki obyektli, davomiy) bo'ladi. Bunday tasnif yoki jinoyat tarkibining ikki obyektidan iboratligi yoki bir obyektning mohiyatidan, yoxud zararli o'zgarishlarni qilish jarayonining o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Masalan, bosqinchilik ikki obyektli jinoyat hisoblanib, ular shaxsning sog'lig'i va fuqarolarning mulkiy manfaatlaridir.

Moddiy tarkibli jinoyatlar obyektiv tomonining ikkinchi zaruriy belgisi jinoiy oqibatdir.

Jinoiy oqibat deganda, qilmishning sodir etilishi natijasida jinoyat huquqi bilan qo'riqlanayotgan ijtimoiy munosabatlarda yuz bergan o'zgarish tushunilishi kerak. Shuningdek, oqibat ijtimoiy munosabatlarga to'g'ridan to'g'ri zarar yetkazadi yoki bevosita zarar yetkazish xavfini tug'diradi. Jinoiy oqibatlar Jinoyat kodeksi tomonidan qo'riqlanayotgan ijtimoiy munosabatlarni ma'lum darajada o'zgartiradi (masalan, o'zganing shaxsiy mulkiga zarar yetkazish, insonni hayotdan mahrum qilish, shaxsning sog'lig'iga zarar yetkazilishi va hokazolar).

Kelib chiqqan oqibat moddiy bo'lmasligi ham mumkin (masalan, fuqarolarning teng huquqliligi, yozishmalar siri, telefon so'zlashuvlari, boshqa xabarlarini eshitishi, fuqarolar bilan munosabatda bo'lish, vijdon erkinligini buzish va hokazolar).

Moddiy va jismoniy zararni aniq o'lchash imkoniyati mavjud. Shuning uchun bunday zararni jinoyat tarkibida miqdoriga ko'ra farqlaydilar. Bunda oddiy, og'irlashtiruvchi va maxsus tarkibga bo'lish odat qilingan. Misol uchun mulkni talon-taroj qilishda: talon-taroj oddiy, ko'p va juda ko'p miqdorda bo'ladi (shu asosda differensiallashtiriladi).

Jinoyat kodeksining atamalarining huquqiy ma'nosi bo'limida ko'p miqdordagi zarar, ancha miqdordagi zarar, juda ko'p zarar, juda ko'p miqdor, ko'p bo'lmagan zarar, ko'p miqdor, ancha miqdorlarning eng kam oylik ish haqining muayyan baravari miqdorida hisoblanishining aniq mezonlari belgilab qo'yilgan.

Biroq, moddiy zararlarining siyosiy, mafkuraviy, tashkiliy, ruhiy, ijtimoiy va boshqa tomonlarini o'lchash ancha murakkabdir. Bunday zararlarini o'lchash birligi sifatida vaqt, tajovuz obyektida zararli oqibatining cho'zilishi (davomiyligi), yetkazilgan zararining chuqurligi, qaytarib bo'lmasligi kabilar tan olinadi. Nomoddiy oqibatni aniq o'lchamay, aniqlamay turib quyidagi savollarga javob topish mushkuldir: qilmish ijtimoiy xavflimi yoki kam ahamiyatlimi, jinoyat sodir etilganmi yoki huquqbuzarlikmi, shaxsni jazoga tortishda yetkazilgan zararining ijtimoiy xavfliligi hisobga olinishi kerakmi? Misol uchun, ma'muriy mayda bezorilik jinoiy bezorilikdan jamoat tartibini buzishdagi qo'pollik darajasining belgilariga qarab farqlanadi. Bezorilikdan kelib chiqadigan zarar murakkab tarkibli bo'lib, bir qator tashkiliy, jismoniy, mulkiy, ma'naviy oqibatlardan iborat bo'ladi. Sodir etilgan qilmishda yuqoridagilarning barchasi yoki ayrimlari mavjud bo'lishi mumkin. Agar bezorilik nomoddiy va nojismoniy bo'lmagan zararining o'zi bilan cheklangan bo'lsa, bunda tashkiliy yoki ma'naviy zararni o'lchash masalasini hal qilish zarur bo'ladi. Bunda jinoyatning davomiyligi, sodir etilgan qilmishning joyi, vaqti, sharoiti, ishtirokchilarning xususiyati kabi masalalar inobatga olinadi. Ijtimoiy xavfli qilmish natijasida kelib chiqadigan oqibatlarni moddiy va nomoddiy turlarga bo'lish mumkin. O'z navbatida moddiy oqibatlarni mulkiy va shaxsiy xususiyatdagi ikki turga ajratish mumkin:

Moddiy xususiyatdagi oqibatlar ma'lum o'lchovga ega. Masalan, sog'liqqa qarshi jinoyatlar, oqibatlarga qarab yengil, o'rtacha og'ir va og'ir tan jarohatlariga ajratiladi. Yetkazilgan zarar obyektini aniqlash jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish va adolatli jazo tayinlanishida muhim ahamiyatga egadir.

Moddiy tarkibli jinoyatlarda sodir etilgan qilmishning oqibatlari bu qilmishlarni oxiriga yetkazilgan jinoyat sifatida kvalifikatsiyalash imkonini beradi. Qonunda ko'rsatilgan oqibatlarning kelib chiqmaganligi qilmishlarni jinoyatga suiqasd qilish sifatida baholash imkonini beradi. Ayrim hollarda aynan qilmishning oqibatlari jinoyatning ma'muriy huquqbuzarliklardan farqlovchi belgisi hisoblanadi.

Jinoyat-huquqiy normalarda oqibatning ko'rsatilish shakllari turli xil bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda Jinoyat kodeksining moddasida oqibat to'g'ridan to'g'ri ko'rsatiladi (masalan, Jinoyat kodeksining 104-moddasida qasddan badanga og'ir shikast yetkazishning ta'rifi berilib, ushbu jinoyatning oqibatlari aniq ko'rsatilgan). Ayrim hollarda oqibat jinoyat huquqiy me'yorlarni izohlash yo'li bilan aniqlanadi.

6.4. «Moddiy» va «formal» tarkibli jinoyatlar

Jinoyat tarkibining moddiy va formal jinoyatlarga bo'linishi jinoyatni tamom bo'lish vaqtini aniqlash va uni to'g'ri kvalifikatsiya qilish uchun ahamiyatlidir.

Jinoiy oqibatning kelib chiqishi bilan jinoyat tarkibi tugaydi. Biroq, ayrim hollarda, jinoyatni tamom bo'lgan deb, topish uchun zaruriy element hisoblangan oqibat kelib chiqqandan so'ng ham bir qator oqibatlarni kelib chiqishi davom etadi. Bunday oqibatlar qo'shimcha yoki navbatdagi oqibat, deb nomlanadi. Jinoyatni kvalifikatsiyalashda ular ahamiyat kasb etmaydi, sud tomonidan og'irlashtiruvchi holat sifatida inobatga olinadi. Misol uchun jabrlanuvchi o'ldirilganidan so'ng uning rafiqasi kasal bo'lib qolishi, onasining aqldan ozishi va hokazolar. Mana shu holatlar sud tomonidan og'irlashtiruvchi holat sifatida tan olinishi mumkin, qachonki, ularning jinoiy qilmish bilan bog'liqligi isbotlangan bo'lsa. Xo'jalik va mansabdorlik jinoyatlarida qo'shimcha oqibat boy berilgan foyda, turli neustoykalar bo'lishi mumkin.

Shunday holatlar ham bo'ladiki, subyekt kelib chiqishini xohlamagan, lekin oldindan ko'ra bilgan oqibatlar mustaqil jinoyat sifatida topiladi hamda jinoyatlar jami bo'yicha ikki yoki undan ortiq jinoyatlarni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortiladi. Masalan, agar subyekt avtomashinani olib qochib, g'ildiraklari va magnitofonini yechib olib, mashinani odam ko'rmaydigan joyga tashlab ketsa va bu yerda mashina yaroqsiz holatga kelib qolsa, uchta jinoyatning jami bo'yicha avtomashinani olib qochish, o'g'rilik va mulkka zarar yetkazish uchun javobgarlik yuzaga keladi.

Jinoyat qonunida bir nechta murakkab tarkibli, ikki oqibatli jinoyatlar ham o'z ifodasini topgan. Bunday jinoyatlar kvalifikatsion tarkibli, deb nomlanadi. Bularga jabrlanuvchining o'limiga olib kelgan og'ir tan jarohatini yetkazish, insonlarni qurbon bo'lishiga olib kelgan, mulkni nobud bo'lishiga sabab bo'lgan og'ir oqibatlarni keltirib chiqargan davlat sirini oshkor qilish va boshqalar. Bunday jinoyatlarda obyektga birinchi zararni yetkazuvchi asosiy jinoiy oqibat – bu tan jarohatini yetkazish, mulkni nobud qilish. Ikkinchisi esa, keyin kelib chiqqan og'ir oqibatlar bo'lib, ular ham moddaning dispozitsiyasida ko'rsatilgan zaruriy oqibat hisoblanadi. Bunda aybning shaklida ham o'ziga xos tomoni bor: asosiy oqibatga – to'g'ri qasd; ikkinchisi, albatta, ehtiyotsizlik orqasida ro'y bergan bo'ladi.

Jinoyat huquqida alternativ, formal tarkibli jinoyatlar tushunchasi ham mavjud. Bular qatoriga obyektiv tomoni ikki mustaqil qismdan tashkil topadigan jinoyat tarkibini kiritish darkor: birida faqat qilmishning sodir etilishi nazarda tutiladi, ikkinchisida qilmish bilan bir qatorda ijtimoiy xavfli oqibatni kelib chiqishi nazarda tutiladi. Misol uchun, Jinoyat kodeksining 186-moddasida etil spirti, alkogolli mahsulot va tamaki mahsulotini qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan so'ng yoki ancha miqdorda sodir etilganligi uchun javobgarlik belgilangan. Ko'rinib turibdiki, ushbu jinoyatning obyektiv tomoni ma'muriy jazo qo'llanganidan so'ng ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etishda yoki ijtimoiy xavfli qilmish natijasida ancha miqdorda zarar yetkazilishida ifodalanadi.

6.5. Sababiy bog'lanish va uning jinoyat-huquqiy ahamiyati

Moddiy tarkibli jinoyatlar obyektiv tomonining zaruriy belgilaridan uchinchisi – sababiy bog'lanish. *Sababiy bog'lanish* sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish va uning natijasida kelib chiqqan ijtimoiy xavfli oqibat o'rtasidagi bog'liqlik.

Jinoyat huquqida jinoiy oqibatlar kelib chiqishiga sabab va sharoit bo'lib, faqatgina jinoyat subyektining harakat yoki harakatsizligi hisoblanadi. Hech qanday tabiat kuchlari, aqli noraso shaxslar, hayvonlar yoki mexanizmlarning harakati jinoyatning sababi bo'la olmaydi. Shunisi bilan jinoyat huquqidagi sababiy bog'lanish jinoyat ishida sud ekspertlari tomonidan aniqlanadigan sababiy bog'lanishdan farqlanadi. Masalan, odam o'ldirish bilan bog'liq barcha ishlarda sud-tibbiy ekspertizasi o'tkaziladi va unda o'lim kelib chiqishining biologik sabablari aniqlanadi. Sud-tibbiy ekspertizasi «Ana shu shaxsning harakatlari o'lim kelib chiqishiga sabab bo'lganmi», degan savolni qo'ysa sud yoki tergovchi qo'pol xatoga yo'l qo'ygan bo'ladi. Bu savolga javobni jinoyatni tasniflash vaqtida sud yoki tergovchi o'zi beradi. Sud-tibbiy ekspertizasi esa, quyidagi xulosalarni beradi: uyqu arteriyasiga qattiq o'tkir jism bilan urish oqibatida ko'p qon yo'qotilib, yurak to'xtashiga olib kelgan va o'lim kelib chiqishiga sabab bo'lganmi? Bu ma'lomotlarga asoslanib, tergovchi yoki sud gumon qilinuvchining (ayblanuvchi, sudlanuvchi) tegishli harakati (harakatsizligi) jabrlanuvchining o'lishiga sabab bo'lgan-bo'lmaganligini aniqlaydi.

Shaxsning harakat (harakatsizligi) natijasida g'ayriijtimoiy, zararli oqibatlar kelib chiqish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Agar harakat ijtimoiy foydali yoxud ijtimoiy neytral bo'lsa, unda sababiy bog'lanishni aniqlash kerak emas. Misol uchun:

1). Agar oshxonaga yashirinchalik tushayotgan o'smir qorovulning baqirishi oqibatida qochib ketayotib, oyog'ini sindirib olgan bo'lsa, qorovulning harakatlarini og'ir tan jarohati yetkazilishida sabab bo'lgan, deb topib bo'lmaydi.

2). P. mast yotgan D.ni o'rnidan turg'izib, uyiga jo'natganidan so'ng P. ko'rmaydigan masofada D. mashina ostiga tushib qolishi kabi harakatlar o'rtasida sababiy bog'lanish mavjud emas.

Kelib chiqqan ijtimoiy xavfli oqibat uchun jinoiy javobgarlik masalasi faqat bu oqibat aynan shu qilmish sodir etilishi natijasida kelib chiqqanligi aniqlangandan so'ng ko'rsatilishi mumkin. Agar oqibat sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish natijasida emas, balki boshqa sabablar tufayli kelib chiqqan bo'lsa, u holda bu oqibatlar ushbu qilmishni sodir etgan shaxsga yuklatilishi mumkin emas. Masalan, shaxsning badaniga shikast yetkazilgan va u tibbiy yordam uchun shifokorga murojaat qilgan va qon qo'yish natijasida OITS kasalligi yuqtirilganida badanga shikast yetkazgan shaxs jabrlanuvchining OITS bilan kasallanganligi uchun javobgar bo'lmaydi, chunki uning harakatlari bilan jabrlanuvchining OITS bilan kasallanishi o'rtasida sababiy bog'lanish yo'q. Jabrlanuvchi bu kasallikka tibbiyot xodimining beparvoligi yoki o'z vazifasiga sovuqqonlik bilan qaralganligi tufayli yo'liqqan.

Ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning zararli oqibatdan ilgari amalga oshirilishi sababiy bog'lanishning muhim belgilaridan biridir. Zararli oqibat esa, ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning natijasi bo'lib, u ayni vaqtda yoki keyin sodir bo'ladi. Aks holda, ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlik bilan zararli oqibat o'rtasida sababiy bog'lanish mavjud bo'lmaydi.

Ko'pchilik hollarda sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish va kelib chiqqan oqibatlar o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aniqlash sud-tergov amaliyotida unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi, chunki oqibatlar (masalan, hayotga tajovuz qilinganida hayot uchun muhim a'zolarga o'q otish yo'li bilan odamni o'ldirish, sovuq qurol bilan badanga shikast yetkazish) ma'lum va aniq ko'rinib turadi. Ammo ayrim hollarda sababiy bog'lanishni aniqlash anchagina murakkab ish bo'lib, ekspertiza o'tkazish talab etiladi. Bu ko'proq avtotransport harakati xavfsizligi qoidalarini buzish tufayli sodir etiladigan jinoyatlarni tergov qilishda qo'llaniladi.

Sababiy bog'lanish faqat harakat bilan sodir qilinadigan jinoyatlardagina jinoyat tarkibi obyektiv tomoning zaruriy belgisi hisoblanadi. Harakatsizlik bilan qilinadigan jinoyatlardagi sababiy bog'lanishni aniqlashda quyidagi xususiyatlar ko'zda tutiladi:

- 1) shaxsga muayyan harakatlar qilish majburiyati yuklatilganligi;
- 2) bu harakatni qilmaslik natijasida shu jinoyat tarkibi uchun qonunda belgilangan zararli oqibatning yuz bergan bo'lishi.

Sababiy bog'lanish mavjudligini aniqlashda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

1. Oqibat sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) natijasida kelib chiqqan bo'lishi kerak.

2. Kelib chiqqan oqibat sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishning yoxud bu qilmish sodir etilishi natijasida ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqishining real xavfi bo'lishi kerak. Agar jinoiy oqibat ijtimoiy xavfli qilmishning natijasi bo'lmasa, ya'ni uning sodir etilishi natijasida obyektiv tarzda oqibatning kelib chiqishi real bo'lmasa, shaxs jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Harakatsizlik yo'li bilan sodir etilgan jinoyatlarda sababiy bog'lanish muammolari xuddi faol harakat bilan jinoiy qilmish sodir etishdagi kabi hal etiladi. Qilmishning g'ayriijtimoiy, huquqqa xilofligi yoki axloqqa zid ekanligini aniqlash qilmish va jinoiy oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishni tadqiq qilishning *birinchi bosqichini* tashkil qiladi.

Tadqiqotning *ikkinchi bosqichi* g'ayrihuquqiy va axloqqa zid qilmish zararli oqibatlarni kelib chiqishiga kerakli sharoit yaratganligini aniqlashni o'z ichiga oladi. O'zganing mulkini ehtiyotsizlik orqasidan nobud

qilishda, uyga ketayotib elektr plitkani choynagi bilan yoniq holatda qoldirib ketgan farroshni javobgarlikka tortib bo'lmaydi. Chunki ekspertiza tomonidan aniqlanishicha, omborga omborxona mudiri tomonidan rastratani yashirish niyatida, farroshning yong'in xavfsizligi qoidalarini buzishidan foydalangan holda o't qo'yib, yo'q qilingan. Bu holatda farrosh yong'in xavfsizligi qoidalarini buzgan. Biroq, uning harakatlari amalga oshirilgan yoki amalga oshirilmaganligidan qat'iy nazar, yong'in boshqa shaxs tomonidan sodir etilgan.

Sababiy bog'lanish mavjudligini aniqlashning *uchinchi bosqichi*, haqiqatan ham qilmish aynan jinoiy oqibatning sababi bo'lganligi aniqlashdan iboratdir. Harakatsizlikdagi sababiy bog'lanishni aniqlash o'ziga xos xususiyatga egadir. Agar harakatda shaxs qurol yoki vositalarni ishlatgan holda tashqi dunyoda bevosita o'z kuchi bilan o'zgarishlar qilsa, harakatsizlikda esa, shaxs faol o'zgartiruvchi harakatlarini amalga oshirmasa-da, tashqi tabiat kuchlariga, hayvonlarga, mexanizmlarga va boshqa shaxslarga zarar yetkazilishi uchun imkoniyat yaratadi. Harakatsizlik va jinoiy oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishni aniqlash bosqichlari va shartlari harakatdagi bilan bir xildir. Biroq, jinoiy harakatsizlikning o'ziga xosligini inobatga olmoq darkor, ya'ni shaxs zararli oqibatlar kelib chiqishini oldini olishga majbur bo'lgan yoki imkoniyati bo'lganligini aniqlamoq kerak bo'ladi.

6.6. Jinoyat sodir etish vaqti, joyi, holati, uslubi, qurol va vositalari

Agar qonun chiqaruvchi qonunning tegishli moddasida jinoyat tarkibida fakultativ belgilardan aqalli bittasini ko'rsatsa, u holda bu belgi jinoyatning zaruriy belgisi bo'lib qoladi. Muayyan qilmishning sodir etilishida bu belgining yo'qligi, shaxsning qilmishida jinoyat tarkibining yo'qligini anglatadi.

Jinoyatning obyektiv tomonini to'liq tavsif etish uchun jinoyat sodir etilgan joy, vaqt, usuli, vaziyat va qo'llanilgan vositalar kabi jinoyat obyektiv tomonining fakultativ belgilarini ko'rib chiqish kerak.

Jinoyat obyektiv tomoni fakultativ belgilari muayyan jinoyat tarkibining zaruriy va zaruriy bo'lmagan belgilari bo'lishi mumkin. Jinoyat obyektiv tomonining fakultativ belgisi qonunda ko'rsatilganida, shunday belgisiz sodir etilgan qilmish uchun shaxsni javobgarlikka tortish mumkin bo'lmaydi. Shuning uchun fakultativ belgilarning yuridik ahamiyati shundaki, ular jinoyat obyektiv tomonining zaruriy yoki zaruriy bo'lmagan belgisi hisoblanadi. Zaruriy yoki fakultativ belgilar ayrim hollarda jinoyatning zaruriy belgilari hisoblansa, boshqa hollarda sodir etilgan jinoyat uchun javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat bo'lib, jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir etmaydi.

Fakultativ belgi jinoyatning zaruriy belgisi hisoblanmaganida jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir etmasa-da, jazo tayinlanishida javobgarlikni og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi holat sifatida hisobga olinishi mumkin va lozim. Fakultativ belgilar ichida usul va vosita qilmishning vujudga kelishiga bevosita bog'liq. Bu ikki belgi qilmishning bevosita xususiyatini anglatadi. Jinoyat sodir etilgan joy, vaqt va sharoit jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga jinoiy tajovuz amalga oshiriladigan sharoitlar sifatida namoyon bo'ladi.

Jinoyatning sodir etish usuli ijtimoiy xavfli qilmishning obyektiv tomonining fakultativ belgilaridan biridir. Jinoyatni sodir etish usuli uning qanday sodir etilganligi, uning tartibi, uslubini ko'rsatadi. Jinoyatni sodir etish usuli qonunda muayyan jinoyatning javobgarlikni og'irlashtiruvchi (kvalifikatsiyalovchi) belgisi sifatida ko'rsatilishi mumkin.

Jinoyat sodir etilishining usuli ko'p hollarda uning zaruriy belgisi sifatida muayyan jinoyat huquqiy normada to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilishi mumkin (masalan, o'zini o'zi o'ldirish darajasiga yetkazish (Jinoyat kodeksining 103-moddasi) uchun javobgarlik faqat moddiy tomondan yoki boshqa jihatlardan aybdorga qaram bo'lmagan shaxsga rahmsiz muomala qilish yoxud uning sha'n va qadr-qimmatini muttasil ravishda kamsitish yo'li bilan amalga oshirilganda; bosqinchilik (Jinoyat kodeksining 164-moddasi), ya'ni o'zganing mulkini talon-taroj qilish maqsadida hujum qilib, tovlamachilik (Jinoyat kodeksining 165-moddasi), ya'ni jabrlanuvchi yoki uning yaqin kishilariga zo'rlik ishlatish yoki jabrlanuvchi yoxud uning yaqin kishilariga zo'rlik ishlatish, mulkka shikast yetkazish yoki nobud qilish yoxud jabrlanuvchi uchun sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish yo'li bilan qo'rqitib, o'zgan mulkni yoki mulkiy huquqni topshirishni, mulkiy manfaatlar berishni yoxud mulkiy yo'sindagi harakatlar sodir etishni talab qilish yoki jabrlanuvchini o'z mulki yoxud mulkka bo'lgan huquqini berishga majbur qiladigan sharoitga solib qo'yish yo'li bilan amalga oshirish; talonchilik (Jinoyat kodeksining 168-moddasi), ya'ni o'zganing mulkini ochiqdan ochiq talon-taroj qilish va boshqalar. Bu mulkka qarshi jinoyat tarkiblarida jinoyat sodir etish usullari universal belgi hisoblanib, talon-taroj qilishning bir shaklidan ikkinchisini farqlash imkonini beradi.

Ayrim hollarda jinoyatni sodir etish usuli jazoni og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi (masalan, Jinoyat kodeksining 97-moddasi) qasddan odam o'ldirish quyidagi hollarda javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatda sodir etilgan hisoblanadi: a) boshqa shaxslarning hayoti uchun xavfli bo'lgan usulda; b) o'ta shafqatsizlik bilan odam o'ldirish; tuhmat, nashr qilish yoki boshqacha ko'paytirilgan matnda yoxud ommaviy axborot vositalari orqali sodir etilsa (Jinoyat kodeksining 139-moddasi, 2-qismi), zo'rlik ishlatib ozodlikdan mahrum qilish (Jinoyat kodeksining 138-moddasi), jismoniy azob berish yo'li bilan sodir etilsa va boshqalar.

Jinoyat sodir etish usuli muayyan jinoyatning zaruriy yoki kvalifikatsion belgisi bo'lsa va u noto'g'ri aniqlanganida hukmni o'zgartirish uchun asos bo'ladi.

Jinoyat obyektiv tomonining fakultativ belgilaridan yana biri – jinoyat sodir etish vositasi.

Jinoyat sodir etish vositalari aybdorning ijtimoiy xavfli qilmish sodir etish vaqtida jinoyat obyektiga ta'sir etish uchun foydalangan predmet yoki qurollar, elektr toki, radiatsiya, ultratovush vositalari bo'lishi mumkin. *Jinoyat sodir etish qurollari* deyilganda, aybdor jinoyatni sodir etish oldidan tayyorlangan va foydalangan har qanday predmet, masalan, sovuq qurollar, transport vositalari, asbob-uskunalar va hokazolar bo'lishi mumkin.

Ko'pchilik hollarda aybdorlar qurol va vositalardan jinoyat izini yashirish va jinoyatning sodir etilishini osonlashtirish uchun foydalanadilar. Jinoyat sodir etish quroli va vositasi bir sharoitda jinoyatni sodir etishni osonlashtirsa, boshqa bir sharoitda ularni qo'llamasdan jinoyatni sodir etish mumkin emas. Vosita va qurolning jinoyat-huquqiy ahamiyati quyidagilardan iborat:

- a) ular jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishga ta'sir qiladi;
- b) ulardan foydalanish jazo tayinlash vaqtida javobgarlikni og'irlashtirishi yoki yengillashtirishi mumkin.

Vosita va qurol jinoyat sodir etish usuli bilan uzviy bog'liq, ayrim hollarda uning tarkibini belgilaydi. Ba'zan jinoyat tarkibining obyektiv tomoni zaruriy belgilari qatoriga vosita va qurolning kiritilishi, nafaqat, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarini dispozitsiyalarini shakllantirishda, balki «Umumiy» qism moddalarini qoidalaridan ham kelib chiqadi. Vosita va qurol jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, jinoyatni yashirish va hokazolar uchun jinoiy javobgarlikni aniqlashda inobatga olinadi.

Jinoyat vositalari va qurollari jinoyatni kvalifikatsiya qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, Jinoyat kodeksining 202-moddasi, 3-qismida ko'rsatilgan hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzganlik uchun javobgarlik yer, suv yoki havoda ishlatiladigan mexanizatsiyalashtirilgan vositalardan yoxud portlatish qurilmalari, zaharli kimyoviy moddalardan foydalanish va hokazolar.

Bezorilik, sovuq qurol yoki kishining sog'lig'iga shikast yetkazish mumkin bo'lgan narsalarni namoyish qilish orqali sodir etilib, sog'liqqa obyektiv xavf solganda, Jinoyat kodeksining 277-moddasi, 2-qismi bo'yicha kvalifikatsiya etiladi. Bezorilik o'q otish qurolini namoyish qilib, ularni qo'llab yoki qo'llash bilan qo'rqitish orqali sodir etilsa, 277-moddaning 3-qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat sodir etish qurollari va vositalarini to'g'ri aniqlash, nafaqat, qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilishda, balki maxsus ushbu qurol va vositalarni musodara qilish masalasini hal etishda muhim ahamiyatga ega.

Jinoyat sodir etilgan joy deyilganda, jinoyat boshlangan yoki jinoiy oqibat ro'y bergan muayyan hudud yoxud bino tushuniladi. Ayrim hollarda jinoyat sodir etilgan joy ijtimoiy xavfni qilmishning zaruriy belgisi hisoblanadi. Masalan, ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqaruvchi harakatlar (Jinoyat kodeksining 220-moddasi) (bu qilmish faqat ozodlikdan mahrum qilish muassasalaridagina sodir etilishi mumkin); ozodlikdan mahrum qilish joylaridan qochish (222-modda) bunga misol bo'la oladi.

Jinoyat sodir etilgan joy jinoyatni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida nazarda tutilgan bo'lsa, jinoyat kvalifikatsiyasi ham shunga asosan hal qilinadi. Masalan, giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni o'tkazish maqsadini ko'zlab qonunga xilof ravishda tayyorlash, egallash, saqlash va boshqa harakatlar ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash joylarida, o'quv yurtlarida yoki o'quvchilar, studentlar o'quv, sport yoxud jamoat tadbirlarini o'tkazadigan boshqa joylarda sodir etilganida (Jinoyat kodeksining 273-moddasi, 3-qismi) joy jinoyatni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida qatnashadi.

Jinoyat sodir etilgan joyning aniqlanishi jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilish masalasini hal qilishda, jinoyat bir joyda sodir etilib, uning jinoiy oqibatlari boshqa joyda ro'y bergan hollarda, O'zbekiston hududidan tashqarida yoki boshqa chet davlat hududidan tashqaridagi havo, dengiz yoki daryo kemalarida sodir etilganligini hal etishda katta ahamiyatga ega.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan vaqt deyilganda, nafaqat, yilning, kunning ma'lum bir vaqti tushunilmasdan, jinoyat sodir etgan shaxsning jinoiy javobgarligiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan hodisalar yuz bergan muayyan davr tushuniladi. Masalan, jinoyatni harbiy xizmatni o'tash vaqtida, favqulodda holat vaqtida sodir etganlik, shubhasiz, javobgarlikni kuchaytiradi. Onaning tug'ish vaqtida yoki tug'ishi hamon o'z chaqalog'ini o'ldirganida vaqt qilmishni Jinoyat kodeksining 99-moddasi bilan kvalifikatsiya qilish uchun ahamiyatga ega. Agar shaxs tuqqanidan ma'lum vaqt o'tganidan keyn o'z chaqalog'ini o'ldirsa, u holda uning harakatlari Jinoyat kodeksining 97-modda bilan kvalifikatsiya qilinadi, aybdor qasddan odam o'ldirganlik uchun javobgarlikka tortiladi Jinoiy bezorilik, ommaviy tadbirlar o'tkazilayotgan vaqtda sodir etilgan bo'lsa, Jinoyat kodeksining 277-moddasi, 3-qismi, «v» bandi bo'yicha kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat sodir etish holatlari muayyan jinoyat sodir etilayotganda mavjud bo'lgan va jinoyat sodir etgan shaxsning javobgarligi masalasini hal etishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatuvchi holatlarning yig'indisi. Masalan, zaruriy mudofaa sharoitida jinoyat sodir etish, oxirgi zarurat, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab vaqtida zarar yetkazish, buyruq yoki boshqa vazifani ijro etish, kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik holatlari jinoiy javobgarlikni istisno qiladi yoxud jinoyatchiga nisbatan tayinlanadigan jazoni yengillashtirish uchun asos bo'ladi.

Jinoyatni sodir etilgan vaziyat ayrim hollarda, masalan, buyruqni bajarmaslik, jangovar vaziyatda sodir etilgan bo'lsa (280-moddaning 2-qismi); boshliqqa qarshilik ko'rsatish yoki uni xizmat vazifalarini buzishga majbur qilish jangovar vaziyatda sodir etilsa (280-moddaning 3-qismi), javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi.

1. Jinoyatning obyektiv tomoni, deb nimaga aytiladi?
2. Jinoyat tarkibi element (tomon)lari tizimida obyektiv tomonning ahamiyati nimada?
3. Jinoyat obyektiv tomonining belgilarini bayon eting.
4. Jinoyat obyektiv tomonining zaruriy belgilari va ularning ahamiyatini izohlang.
5. Jinoyat obyektiv tomoni fakultativ belgilarining ahamiyati va zaruriy belgilardan farqi nimada?
6. Ijtimoiy xavfli qilmishni jinoiy, deb hisoblashning yuridik belgilari nimalarda ifodalanadi?
7. Harakat nima, harakatsizlik nima?
8. Ijtimoiy xavfli oqibat nima?
9. Jinoiy oqibatni jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati nimalarda ifodalanadi?
10. Sababiy bog'lanishning jinoyat huquqiy ahamiyatini tushuntiring.
11. Jinoyat obyektiv tomoni fakultativ belgilarini jinoyatni kvalifikatsiya qilishdagi ahamiyati nimalarda ifodalanadi?
12. Jinoyat obyektiv tomonining jinoyat tarkibi elementlaridan farqlovchi o'ziga xos xususiyatlari qanday?

7-bob. JINOYAT SUBYEKTI

7.1. Jinoyat subyekti tushunchasi

Jinoyat huquqi nazariyasiga ko'ra, har qanday ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan, qonunda belgilangan yoshga yetgan va aqli raso jismoniy shaxslar jinoyatning subyekti bo'ladi. Jinoyat subyekti jinoyat tarkibining zaruriy elementidir, ya'ni jinoyat sodir qilgan shaxs bo'lmasa, o'z-o'zidan jinoyat ham bo'lmaydi.

Jinoyat qonuniga muvofiq, jinoyat subyekti faqat jismoniy shaxs bo'la oladi va Jinoyat kodeksining 17-moddasida yozilishicha: «Jinoyat sodir etgunga kadar o'n olti yoshga to'lgan, aqli raso jismoniy shaxslar javobgarlikka tortiladilar». Yuridik shaxs (tashkilot, muassasa, korxona va hokazo)lar jinoyatning subyekti bo'la olmaydi. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, bir qator chet el davlatlarining jinoyat qonuniga ko'ra, yuridik shaxs ham jinoyatning subyekti bo'la olmaydi. Lekin tashkilot, muassasa, korxona faoliyati bilan bog'liq jinoiy oqibat uchun to'g'ridan to'g'ri uning rahbarlari va mas'ul shaxslar javob beradilar. Bular, asosan, ekologiya sohasidagi jinoyatlardir (masalan, atrof-tabiiy muhitni ifloslantirish (193-modda), yerdan, yer osti boyliklaridan foydalanish va qo'riqlash qoidalarini buzish (197-modda), o'simliklar, o'rmon va boshqa ekinlarni yo'q qilish yoki zarar yetkazish (198-modda) va hokazo).

Sud-tergov amaliyotida hayvonlar tomonidan jamiyat manfaatlariga zarar yetkazilgan ishlar ham uchraydi. Masalan, hayvonlar tomonidan insonga har xil darajadagi tan jarohati yetkazilishi, shuningdek, hayvonlar tomonidan insonlarga jinoiy maqsadlarda hujum qilinganligi ham uchraydi. Bu hollarda, birinchidan, inson tomonidan maxsus o'rgatilgan itga buyruq berilishi natijasida inson sog'lig'iga zarar yetkazilsa, bunda hayvon tomonidan yetkazilgan zarar uchun uning egasi javobgar bo'ladi.

Ikkinchi holatda, biron-bir hayvon tomonidan o'zgalarning aralashuvisiz inson sog'lig'iga zarar yetkazilgan bo'lsa, uning egasi jinoiy javobgarlikdan ozod qilinadi va bunday holda hayvon egasining fuqarolik-huquqiy javobgarligi to'g'risidagi masala qo'zg'atilishi mumkin.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, jinoyat subyekti faqat jismoniy shaxs, ya'ni insongina bo'la oladi. Biroq, Jinoyat kodeksining 17-moddasi (jismoniy shaxslarning javobgarligi)ga ko'ra, har qanday inson ham jinoyatning subyekti bo'la olmaydi. Shaxsning qonunda belgilangan subyekt yoshiga yetganligidan tashqari u o'z harakatlarini boshqara olishi va harakati tufayli kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli oqibatni ham anglashi kerak bo'ladi.

O'z harakatini idora qila olmaydigan va oqibatini anglamaydigan shaxslarning ijtimoiy xavfli qilmishi tufayli qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatga zarar yetkazilsa, ularning harakatida qasd yoki ehtiyotsizlik shaklidagi ayb mavjud bo'lmaydi.

Jinoyat subyektining asosiy belgilaridan yana biri – qonunda belgilangan yosh bo'lib, muayyan yoshga to'lgan shaxslargina jinoiy javobgarlikka tortiladi. So'zsiz insonda ma'lum yoshga yetgandan keyingina atrofdagi voqealarni qabul qilishi, o'z harakatlariga to'g'ri baho berishi va o'z xohishini kerakli yo'nalishga yo'naltira olish qobiliyati shakllanadi. Inson ma'lum bir yoshga yetgandan keyin muayyan bir jinoyat qonuni bilan man qilingan harakatlar uchun javobgarlik yuzaga kelishini to'g'ri anglay oladi. Jinoyat kodeksining 17-moddasiga muvofiq, 16 yoshga to'lgan, aqli raso shaxslar jinoyatning subyekti hisoblanadi. Bu yoshda o'smir har bir voqeani to'g'ri qabul qiladi, uning dunyoqarashi va huquqiy fikrlashi shu darajaga yetadiki, u o'z qilmishining xavfli ekanligini to'g'ri baholay oladi. Biroq, ba'zi bir alohida jinoyatlar uchun qonunda javobgarlik yoshi 14 yosh deb belgilangan. Javobgarlikni og'irlashtiradigan holatda qasddan odam o'ldirish uchun esa 13 yosh belgilangan (97-moddaning 2-qismi). Yuqoridagilardan kelib chiqib:

- 1) jismoniy shaxs ekanligi;
- 2) aqli rasoligi;
- 3) qonun bilan belgilangan yoshga yetganligi jinoyat subyektining belgilaridir, deb aytish mumkin.

Jinoyat qonunida jinoyat subyektining umumiy belgilaridan tashqari qo'shimcha va maxsus belgilari ham nazarda tutilgan. Buni jinoyatning maxsus subyekti, deyiladi. Masalan, mansabdorlik jinoyatining subyekti jinoyat subyektining umumiy belgilari (yosh, aqli rasolik)dan tashqari belgilangan tartib bo'yicha mansabdor shaxs ham bo'lishi kerak. Harbiy jinoyatlarda jinoyatning subyekti faqat harbiy xizmatchilar bo'ladi va hokazolar.

7.2. Jinoyat subyektining yoshi

Jinoyat qonuni bo'yicha javobgarlikka tortish yoshiga yetgan shaxsgina jinoyatning subyekti, deb hisoblanadi. Qonun chiqaruvchi ma'lum bir yoshni belgilash vaqtida shaxsning hayotiy tajribasi, psixofiziologik va ijtimoiy-ruhiy holatining darajasini hisobga olgan.

O'zbekiston Respublikasining jinoyat qonunida birinchi marta jinoiy javobgarlikka tortilishiga asos bo'lishi uchun yoshining to'rt darajasi belgilangan. Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 1-qismiga ko'ra, jinoyat qilgunga qadar 16 yoshga to'lgan shaxs javobgarlikka tortiladi. Jinoyat kodeksida ko'pchilik jinoyatlar uchun javobgarlik 16 yoshdan belgilangan.

Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 2-qismiga ko'ra, «13 yoshga to'lgan shaxslar javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirganlik (97-moddaning 2-qismi) uchungina javobgarlikka tortiladilar». Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 2-qismida belgilangan subyekt yoshi eng past yosh bo'lib, Jinoyat kodeksidagi yagona norma hisoblanadi. Oldingi qonunlarda bunday yosh chegarasi belgilanmagan edi.

Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 3-qismiga ko'ra, jinoyat sodir etgunga qadar 14 yoshga to'lgan shaxslar quyidagi jinoyatlarni sodir etganlik uchun javobgar bo'ladilar: qasddan odam o'ldirish (97); qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (104); qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish (105); kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish (106); nomusga tegish (118); jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish (119); odam o'g'irlash (137); bosqinchilik (164); tovlamachilik (165); talonchilik (166); o'g'rilik (169); mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish (173, 2–3); ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqaruvchi harakatlar (220); ozodlikdan mahrum qilish joylaridan qochish (222); o'qotar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini qonunga xilof ravishda egallash (247); radioaktiv materiallarni qonunga xilof ravishda egallash (252); temiryo'l, dengiz, daryo, havo transporti vositasi yoki aloqa yo'llarini yaroqsiz holatga keltirish (263); transport vositasini olib qochish (267); giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda egallash (271); og'irlashtiruvchi holatlarda bezorilik (277, 2–3).

Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 4-qismida quyidagi jinoyatlar uchun javobgarlik yoshi 18 yosh, deb belgilangan: voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash (122); ota-onani moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash (123); voyaga yetmagan shaxsni g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish (127); fuqarolarning murojaatlari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (144); saylov yoki referendum tashkil qilish, ularni o'tkazish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (146); ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish (193); atrof-tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish (194); atrof-tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko'rmaslik (195); hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish (205); hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish (206); mansabga sovuqqonlik bilan qarash (207); hokimiyat harakatsizligi (208); mansab soxtakorligi (209); pora olish (210); harbiy yoki muqobil xizmatdan bo'yin tovlash (225); ma'muriy nazorat qoidalarini buzish (226); aybsiz kishini javobgarlikka tortish (230); adolatsiz hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror chiqarish (231); sud qarorini bajarmaslik (232); qonunga xilof ravishda ushlab turish yoki hibsga olish (234); ko'rsatuv berishga majbur qilish (235) va «Harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar» bo'limidagi (279–302) jinoyatlar.

Jinoyat kodeksining 17-moddasiga ko'ra, jinoyatchilarning yoshi chegaralari aniq belgilanishi uchun shaxsning yoshi to'liq (tug'ilgan yili, oyi, kuni) aniqlanishi lozim.

Shaxsni ma'lum bir yoshga to'lgan, deb hisoblash uchun uning yoshi tug'ilgan kundan emas, balki keyingi kundan boshlanadi. Shaxsni yoshi tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnoma yoki pasportga qarab aniqlanadi. Ushbu hujjatlar va yoshni aniqlaydigan dalillar bo'lmaganda, tug'ilgan vaqt sud-tibbiyot ekspertizasi orqali aniqlanadi. Lekin ekspertiza ham aniq yil, oy va kunni aytib bera olmasa, ekspert komissiyasi shaxsning jismoniy va aqliy rivojlanishini e'tiborga olib, muayyan yilni tug'ilgan yili, deb belgilaydi. Bunday holda yilning oxirgi kuni (31-dekabr) tug'ilgan kun, deb belgilanadi. Ba'zi hollarda ekspertiza aniq yilni ham ayta olmasdan o'rtacha yoshni belgilaydi (masalan, 12 dan 15 gacha). Bu hollarda shaxsning minimal yoshi olinadi (bu vaziyatda 12 yosh olinadi).

Jinoyat kodeksida birinchi marta 18 yoshga to'lmagan shaxslarning jismoniy va aqliy yetuklik darajasi va ruhiyatini hisobga olib, voyaga yetmaganlar uchun Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida alohida javobgarlik belgilandi (masalan, 18 yoshga yetmaganlar uchun o'lim jazosi qo'llanilmaydi).

7.3. Aqli rasolik va aqli norasolik tushunchasi

Aqli rasolik – bu jinoyat subyekting zaruriy belgilaridan biri. Jinoyat kodeksining 18-moddasida: «Jinoyat sodir etish vaqtida o'z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan va o'z harakatlarini boshqara olgan shaxs aqli raso, deb topiladi», deyiladi. Shunga ko'ra, «Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish vaqtida aqli noraso holatda bo'lgan, ya'ni surunkali ruhiy kasalligi, ruhiy holati vaqtincha buzilganligi, aqli zaifligi yoki boshqa tarzda ruhiy kasalligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini anglay olmagan yoki harakatlarini boshqara olmagan shaxs javobgarlikka tortilmaydi» (Jinoyat kodeksining 18-moddasi, 2-qismi). Lekin bu aqli noraso shaxsga qilmishi uchun hech qanday chora ko'rilmaydi, degani emas.

«Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan va sud tomonidan aqli noraso, deb topilgan shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilishi mumkin» (18-moddaning 3-qismi).

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari bemor shaxsga hukm e'lon qilingunga qadar yoki belgilangan jazoni o'tayotgan vaqtida yoki ozodlikda qoldirilgan, ammo uning harakatlari atrofida qilargacha xavf tug'dirganida, qo'llaniladi.

Aqli norasolik – *yuridik* va *tibbiy* mezonlar bilan ifodalanadi. Shaxsni aqli noraso, deb topish uchun har ikki mezon bir vaqtda mavjud bo'lishi shart. Har qanday ishdagi yuridik ko'rsatkich, ya'ni jinoyatni sodir etgan shaxs haqiqatan o'z harakati va uning oqibati uchun javob bera oladimi yoki yo'qmi, degan masalalar sud tomonidan to'la aniqlanishi kerak.

Tibbiy ko'rsatkich belgilariga ega bo'lgan ruhiy kasalliklarga:

- a) surunkali ruhiy kasallik;
- b) vaqtinchalik ruhiy kasallik;
- d) aqlning pastligi;
- e) kasallikning boshqa holatlari kiradi.

Surunkali boshqa kasallik davolab bo'lmaydigan yoki qiyin davolanadigan ruhiy kasallik bo'lishi mumkin. Masalan, shizofreniya, progressiv falajlik, paranoiya, epilepsiya, bosh miya sifilisi (yallig'lanishi) va hokazo.

Vaqtinchalik ruhiy kasallik ruhiy holatning vaqtinchalik buzilishi bo'lib, shaxs keyinchalik sog'ayib ketadi, masalan, *белая горячка* – umumiy yuqumli kasalliklar davridagi ruhiy kasallik va hokazo. Aqlning pastligi yoki oligofreniya – tug'ma yoki tug'ilish vaqtida inson ruhiy holatining ishdan chiqishi.

Aqlning pastligi uch darajaga bo'linadi: yengil darajali debillik (imbetsilnost), o'rta daraja (idiotiya), to'liq, ya'ni aqliy qobiliyatning ishdan chiqishi. Kasallikning boshqa holatlari inson ruhiyatining ruhiy kasalliklardan tashqari holatdagi buzilishidir (masalan, giyohvandlik vositasini vaqtincha iste'mol qilmaslik tufayli ro'y beradigan ruhiy holat, yuqumli kasallik vaqtidagi ruhiy yetishmaslik).

Aqli norasolikning yuridik mezoni shundan iboratki, bunda shaxs o'z harakatlari to'g'risida o'ziga hisob bera olmaydi (intellektual belgi) va o'z harakatlarini boshqara olmaydi. Yuridik mezonning intellektual belgisi shuni bildiradiki, bunda shaxs o'z harakatini, uning g'ayriqonuniy va jamoat uchun xavfli ekanligini tushunmaydi. Shaxsni aqli noraso, deb topish uchun qonun bo'yicha tibbiy va yuridik mezonlar aniqlanishi lozim. Ko'pchilik hollarda, agar shaxs o'z harakatlari to'g'risida o'ziga hisob bera olmas ekan, o'z harakatlarini ham boshqara olmaydi. Biroq, sud-tergov amaliyotida shaxs o'z harakatlari yuzasidan hisob bera oladi, lekin uni boshqara olmaydigan holatlar ham kuzatilgan. Masalan, shaxs giyohvandlik vositasini iste'mol qilishi kerak bo'lgan vaqtda uni topa olmasa, har qanday harakatni sodir etishga, shu jumladan, dorixonaga o'g'rilikka kirishga ham qodir bo'ladi. Bunda giyohvand jinoyat qilayotganligi to'g'risida o'ziga hisob beradi, lekin o'z harakatlarini boshqara olmaydi. Bu hollarda tibbiy ko'rsatkichlardan birining mavjudligi shaxsni aqli noraso, deb topilishi uchun asos bo'ladi.

Har bir jinoyat ishini ko'rishda shaxsni aqli noraso, deb topish uchun, albatta, sud-psixiatriya ekspertizasi o'tkazilishi lozim. Qonunga ko'ra, aqli noraso, deb topilgan shaxs jinoyatning subyekti bo'la olmaydi va u harakatlarida jinoyat tarkibi bo'lmaganligi sababli jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

7.4. Jinoyatning maxsus subyekti

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatning maxsus subyekti tushunchasi berilgan. *Shaxsni jinoyatning maxsus subyekti*, deb hisoblash uchun subyektning zaruriy belgilari bilan birga (yosh, aqli rasolik), albatta, boshqa belgilar ham bo'lishi kerakki, bunday belgisiz shaxsning tegishli norma bilan jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Ko'p hollarda ushbu belgilar jinoyat-huquqiy normalar dispozitsiyasida ko'rsatiladi yoki ularni sharhlash orqali aniqlanadi. Jinoyatning maxsus subyekti belgilari turlicha bo'lib, ular xizmat, kasb, fuqarolik yoki harbiy majburiyat bo'yicha bo'lishi mumkin. Masalan, boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlarning subyekti faqat mansabdor shaxs bo'la oladi (205, 206, 207, 208, 209, 210, 211-moddalar), harbiy xizmatga oid jinoyatlarda faqat harbiy xizmatchilar subyekt bo'la oladi (279–300-moddalar). Transport harakati va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlarda uning subyekti faqat transport vositasini boshqarayotgan shaxs bo'la oladi (260, 266-moddalar).

Ta'mirlash qoidalarini yoki transportni ekspluatatsiyaga chiqarish qoidalarini buzganlik jinoyatida subyekt faqat ta'mirlovchi yoki transportning texnik holati uchun javobgar shaxsgina bo'la oladi. Davlat sirlarini oshkor qilganlik uchun davlat sirlari xizmat yoki kasb yuzasidan ishonib topshirilgan shaxsgina javobgarlikka tortiladi (162-modda).

Jinoyat qonunining «Maxsus» qismini o'rganish shuni ko'rsatadiki, jinoyatning maxsus subyekti belgilarini quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) fuqaroligi;
- 2) demografik belgilari (jinsi, yoshi);
- 3) mansabi;
- 4) harbiy xizmatga aloqadorligi;
- 5) bajarayotgan ishi;
- 6) kasbiy majburiyati;
- 7) shaxsiy majburiyatlari;
- 8) subyektning asosiy holatlari (retsdivist, xavfli retsdivist).

Bu tasnif, albatta, taxminiydir. Har bir ijtimoiy xavfli harakat sodir etilganida sud-tergov xodimlari jinoyatning maxsus subyektining alohida belgilarini aniqlashi lozimki, bularsiz harakat sodir etgan shaxs ushbu jinoyatning subyekti, deb topilmasligi kerak.

7.5. Jinoiy javobgarlik vujudga keladigan yoshni belgilash asoslari

Jismoniy sog'lom bo'lgan kishilarda o'z qilmishi va uning oqibatlarini idora qila olish qobiliyati muayyan yoshga yetganidan keyingina shakllanadi. Bu yoshga yetguncha shaxsda ma'lum hayotiy tajriba to'planadi. Uni o'rab turgan muhitni qabul qilish va baholash mezonlari shakllanadi. O'z xulqining xususiyatini, uning jamiyat uchun foydali va zararli jihatlarini anglash, muayyan qilmishning zararli ekanligi va uni sodir etishni taqiqlanganligini anglash, ana shu taqiqlashni bilgani holda harakatning qaysi variantini qo'llashni tanlash qobiliyati shakllanadi.

Mutaxassislarining ta'kidlashlaricha, shaxs 16 yoshga to'lganidan keyin yuqorida ta'kidlab o'tilganlarni anglash qobiliyati shakllanadi. Shaxs (o'smir) bu yoshga yetganida shunday ijtimoiy yetuklikka erishadiki, o'z xulqining xususiyatini, qilmishi jinoyat ekanligini, bunday qilmish uchun jinoyat qonuniga binoan javob berish zarurligini anglaydi. Hatto, ayrim qilmishlarning jinoyat ekanligini ancha oldin, ya'ni 16 yoshga yetmasdan ham anglay boshlaydi. Yuqorida bayon etilganidek, jinoyat sodir qilish paytida qonunda belgilangan yoshga yetgan shaxslargina jinoyatning subyekti bo'ladilar. Demak, shaxsning muayyan yoshga yetganligi uni jinoiy javobgarlikka tortish shartlaridan biri hisoblanadi.

Qonunda belgilangan yoshga yetmagan kichik yoshdagilar o'zlarining yoshi, ruhiy va jismoniy rivojlanishi jihatidan o'z qilmishlari uchun hali to'la javob bera olmaydilar, o'z harakatlari (yoki harakatsizlik)larini oqilona boshqara olishmaydi. Chunki ular ongining rivojlanishi darajasi hali bu darajagacha rivojlanmagan bo'ladi.

Jinoyat subyekti bo'la olish yoshi, asosan, voyaga yetmagan ongining rivojlanganlik darajasi, sodir etilayotgan hodisa va jarayonlarni anglash, shunga muvofiq ravishda harakat qila olish qobiliyati shakllangan davrdagi yoshidan hisoblandi. Kichik yoshdagilarda bunday qobiliyat hali shakllanmaganligi tufayli ular jinoyat subyekti bo'la olishmaydi.

Shaxs o'z xulqining ijtimoiy xavfli xususiyatda ekanligini anglashi, tarbiya, hayotni kuzatish, atrofdagilarning ta'sirida asta-sekin shakllanadi. Shaxs qanday harakatlarni qilish yoki qilmaslikni, yaxshi va yomon ekanligini asta-sekin ajratib boradi va bu masalalarni ajratishda oila tarbiyasi g'oyat muhimdir. Shaxs muayyan yoshga yetganidan keyin muayyan hayot tajribasi to'planadi, yaxshi va yomonni ajratish qobiliyati shakllanadi, o'z hayotiy ehtiyojini qondirishda harakatning u yoki bu variantini tanlash, muayyan muammoni hal qilishning u yoki bu yo'lini tanlash qobiliyati shakllanadi. Ana shunday qobiliyat o'n olti yoshga to'lgan voyaga yetmaganlarda shakllanadi, deb hisoblab Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 1-qismida 16 yoshga to'lgan yosh jinoyatning subyekt yoshi sifatida belgilangan. Demak, Jinoyat kodeksining 17-moddasida belgilanganiga ko'ra, O'zbekistonda 16 yoshga to'lgan shaxslar jinoyat subyekti yoshiga to'lgan hisoblanadilar. Ammo shunday jinoyatlar borki, ularni 16 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlar ham jinoyat ekanligini, bunday qilmishlar uchun jinoyat qonunida jazo belgilanganligini biladilar.

Shuni hisobga olib, Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 2-qismida faqat javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirish jinoyatlari uchun Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 2-qismi) o'n uch yoshga to'lgan voyaga yetmaganlar shu jinoyatning subyekti bo'lishlari nazarda tutilgan. Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 3-qismida o'n to'rt yoshga to'lganlar subyekt bo'la olishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning qat'iy ro'yxati berilgan. Bular 97-moddaning 1-qismi (qasddan odam o'ldirish), 98-modda (kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish, 104-modda (qasddan badanga og'ir shikast yetkazish), 105-modda (qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish) 106-modda (kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish), 118-modda (nomusga tegish), 119-modda (jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiyy usulda qondirish, 137-modda (odam o'g'irlash), 164-modda (bosqinchilik), 165-modda (tovlamachilik), 166-modda (talonchilik), 169-modda (o'g'rilik), 173-moddaning ikkinchi va uchinchi qismlari (mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish), 220-modda (ozodlikdan mahrum etish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqarish), 222-modda (ozodlikdan mahrum qilish joylaridan qochish), 247-modda (o'q-otar qurol, o'q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini qonunga xilof ravishda egallash), 252-modda (radioaktiv materiallarni qonunga xilof ravishda egallash), 263-modda (temiryo'l, dengiz, daryo, havo transporti vositasi yoki aloqa yo'llarini yaroqsiz holatga keltirish), 267-modda (transport vositalarini olib qochish), 271-modda (giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda egallash), 14 yoshga to'lganlar subyekt bo'la oladigan jinoyatlarning ushbu ro'yxati qat'iy bo'lib, ana shu ro'yxatda ko'rsatilganidan boshqa birorta jinoyat uchun shaxs o'n to'rt yoshdan jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

1959-yilda qabul qilinib, 1995-yil 1-aprelgacha amalda bo'lgan Jinoyat kodeksidagiga nisbatan amaldagi 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan Jinoyat kodeksida o'n to'rt yoshga to'lganlar subyekt bo'la oladigan jinoyatlarning ro'yxati qisqartirilgan. Jumladan, 1959-yilda qabul qilingan Jinoyat kodeksida ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish (86-modda) uchun o'n to'rt yoshga to'lganlar ham jinoiy javobgarlikka tortilgan.

Ayrim amaliyot xodimlari, hatto, ba'zan yuristlar ham ayrim og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik o'n to'rt yoshdan belgilangan, deb hisoblashadi. Bunday deb hisoblash to'g'ri emas. Agar qonun chiqaruvchi organ og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik yoshini o'n to'rt yoshga to'lganlik hisobidan olinganda edi, o'ta og'ir jinoyat hisoblangan terrorizmga, davlatga xoinlik qilish, josuslik, jinoiy uyushma tuzish va hokazo jinoyatlar uchun o'n to'rt yoshdan javobgarlikni belgilagan bo'lar edi. Vaholanki, qonunda 14 yoshga to'lganlar subyekti bo'la oladigan jinoyatlar ro'yxatida ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar ham (masalan, 169-moddaning 1-qismi), uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar (masalan, 104-moddaning 1-qismi) ham bor.

Ushbu ro'yxatdagi jinoyatlar uchun o'n to'rt yoshga to'lganlarning jinoyat subyekti bo'la olishida, asosan, shu yoshdagilarning ana shu qilmishlarni jinoyat ekanligini bilganligi, qonunda ularni sodir etish taqiqlanganligini bilganligi asos qilib olingan.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida shunday jinoyatlar borki, ularni faqat o'n sakkiz yoshga to'lganlarga sodir qila oladilar. 1959-yili qabul qilingan Jinoyat kodeksida o'n sakkiz yoshga to'lganlar subyekt bo'la oladigan jinoyatlar ro'yxati «Umumiy» qism moddasida (10-modda) berilmaganligi tufayli subyekt yoshiga qarab javobgar qilish masalasida xatoga yo'l qo'yishlar bo'lar edi. Amaldagi Jinoyat

kodeksida o'ʻn sakkiz yoshga to'lganlar subyekt bo'la oladigan jinoyatlarning ro'yxati berilib, bu borada yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan xatolarga chek qo'yildi.

O'ʻn sakkiz yoshga to'lganlar quyidagi jinoyatlarning subyekti bo'la oladilar: 122-modda (voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash); 123-modda (ota-onani moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash); 127-modda (voyaga yetmagan shaxsni g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish); 144-modda (fuqarolarning murojaatlari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish); 146-modda (saylov yoki referendum tashkil qilish, ularni o'tkazish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish); ekologiya sohasidagi ayrim jinoyatlar (193–195-moddalar); ayrim mansabdorlik jinoyatlari (205–210-moddalar); odil sudlovga qarshi ayrim jinoyatlar (230–232, 234–235-moddalar); barcha harbiy xizmatni o'tash bilan bog'liq bo'lgan jinoyatlar (279–302-moddalar).

Sud shaxsni muayyan jinoyatni sodir etishda ayblar ekan, u ayblanayotgan jinoyatchining subyekti yoshiga yetganligini to'g'ri aniqlab olishi kerak. Agar jinoyat sodir etishda ayblanayotgan shaxsning tug'ilgan vaqti aniq bo'lsa, jinoyat subyekti yoshiga to'lgan, deb hisoblashda 13,14,16 yoki 18 yoshga to'lgan, deb hisoblash uchun tug'ilgan kuni emas, balki tug'ilgan kunidan hisoblab, ana shu yoshga to'lgan kuni to'la o'tib bo'lganidan keyin (ya'ni, kech soat 24.00 o'tganidan keyingina) subyekt yoshiga yetgan hisoblanadi. Demak, shaxs o'zi tug'ilgan kuni jinoyat sodir qilsa, u hali subyekt yoshiga yetmagan hisoblanadi va faqat ertasiga, ya'ni soat kech 24.00 dan keyin sodir qilgan jinoyati uchun jinoyat subyekt yoshiga yetgan hisoblanadi.

Ayrim hollarda jinoyat sodir qilgan voyaga yetmaganlarning yoshi aniq bo'lmaydi. Bunday holda uning yoshini aniqlash ekspertlariga yuboriladi. Bu borada sobiq SSSR Oliy sudi plenumining 1976-yil 3-dekabrda «Voyaga yetmaganlar jinoyat ishlari to'g'risidagi qonunlarni, ularni jinoyatga va boshqa g'ayriijtimoiy faoliyatga jalb qilish to'g'risidagi qonunlarni sudlarda qo'llanish amaliyoti to'g'risida»gi qarori 6-bandida quyidagicha tushuntirish berilgan edi: «Shaxsning tug'ilgan yili sud-tibbiyot ekspertizasi tomonidan aniqlab berilgan bo'lsa, o'sha yilning oxirgi kuni (31-dekabr) tug'ilgan kuni, deb olinadi. Agar ekspertlar eng kam va eng ko'p muddat (masalan, 15 yosh bilan 17 yosh o'rtasida) ko'rsatib aniqlab bergan bo'lsa, eng kam belgilab berilgan yosh miqdoridan olinib tug'ilgan yili belgilanadi». Hozirgi kunda ham yoshi aniq bo'lmagan shaxslarning jinoyat subyekti yoshiga yetgan yoki yetmaganligi ana shu qoidaga amal qilingan holda aniqlanmoqda.

Ayrim hollarda aqliy rivojlanish darajasi jismoniy rivojlanish yoshiga nisbatan orqada qolib ketgan shaxslar ham ijtimoiy xavfli qilmish sodir qiladilar. Jismoniy rivojlanish yoshi muayyan jinoyat subyekti yoshiga yetgan, ammo aqliy rivojlanish darajasi orqada qolib ketganlar jinoyatning subyekti bo'la oladimi, degan savol tug'iladi.

Jinoyat kodeksining 17-moddasi mazmuniga ko'ra, jinoyat subyekti bo'lish uchun shaxsning qonunda ko'rsatilgan yoshga to'lmaganligi va aqli raso bo'lishi talab qilinadi. Aqliy rivojlanish darajasi orqada qolib ketgan shaxslar aqli norasolar bilan tenglashtirilmaydi. Ularning aqli rivojlanishi orqada qolib ketgan bo'lsa-da, aqli raso hisoblanadi va shunga ko'ra, ular muayyan jinoyatning subyekti bo'laveradi. Ammo sudlar bunday shaxslarga jazo tayinlashda javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilishning asoslarini ko'rib chiqishlari kerak. Lekin bunday shaxslarning javobgarligini hal qilishda sud uning o'z harakatlari ahamiyatini anglay olish va harakatlarni boshqara olish qobiliyatidan kelib chiqishlari kerak.

1. Jinoyatning subyekti, deb nimaga aytiladi?
2. Jinoyat subyekti jinoyat tarkibi tizimida tutgan o'rni nimalarda ifodalanadi?
3. Jinoyat subyekti belgilarini bayon eting.
4. Aqli rasolik, deb nimaga aytiladi?
5. Aqli norasolik, deb nimaga aytiladi?
6. Aqli norasolik mezonlarini izohlang.
7. Jinoyat kodeksida jinoyat subyekti yoshi necha yoshdan belgilangan?
8. Shaxsni muayyan yoshga yetgan, deb hisoblash tartibi qanday?
9. Jinoyatning maxsus subyekti, deb nimaga aytiladi?
10. Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyatning maxsus subyektlarini sanab bering.
11. Jinoyatning subyekti va jinoyatchi shaxsi tushunchalarining farqi nimada?

8-bob. JINOYATNING SUBYEKTIV TOMONI

8.1. Jinoyatning subyektiv tomoni tushunchasi, belgilari va ahamiyati

Jinoyatning subyektiv tomonini aniq belgilash jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish va adolatli, shaxsning aybi darajasini hisobga olgan holda jazo tayinlashning zaruriy shartidir. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqining muhim xususiyatlaridan biri subyektning aqli rasoligi, ya'ni aybdorning o'z harakatini boshqara olganligi va harakati tufayli kelib chiqqan oqibatning ijtimoiy xavfliligini anglashi hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 20-moddasiga muvofiq, ijtimoiy xavfli qilmishni qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etgan shaxs jinoyat sodir etilishida aybdor, deb topilishi mumkin, ya'ni subyektiv aqli rasolik shuni anglatadiki, shaxs faqat qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilgan qilmishi uchun aybdor bo'lgandagina jinoiy javobgarlikka tortiladi. Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatning subyektiv tomoni deyilganda, aybdor shaxsning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmish va uning oqibatlariga bo'lgan ruhiy munosabati tushuniladi.

Jinoyatning subyektiv tomonini aniqlash sud-tergov amaliyotida ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi. Shu munosabat bilan jinoyatchi tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish, uning maqsadi va motivlarini chuqur o'rganish lozim.

Aynan jinoyatning subyektiv tomonini to'g'ri aniqlash jinoyatchi shaxsning ijtimoiy xavfliligi darajasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Jinoyatning maqsadi, motivi va aybni yetarlicha tadqiq etmaslik jinoyatni kvalifikatsiya qilishda xatoliklarga yo'l qo'yilishiga olib kelib, shaxsning u sodir etmagan qilmish uchun jinoiy javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladi, bu esa adolatli jazo tayinlash odillik prinsipining buzilishiga olib keladi. Shuning uchun sud-tergov amaliyotida jinoyatning motivi, maqsadi va aybni to'g'ri aniqlashga juda katta e'tibor berish kerak, chunki Jinoyat kodeksining 9-moddasiga muvofiq, «shaxs qonunda belgilangan tartibda aybi isbotlangan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bo'ladi». Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat subyektiv tomonining zaruriy belgisi aybning qasd yoki ehtiyotsizlik shaklidir.

Jinoyatning maqsadi va motivi esa, subyektiv tomonining fakultativ belgisi hisoblanadi. Maqsadi va motiv jinoyat subyektiv tomonining fakultativ belgisi hisoblanib, agar ular jinoyat huquqiy normada to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsagina, jinoyatni kvalifikatsiya qilishga ta'sir etadi, boshqa hollarda esa, ular jinoyatning kvalifikatsiyasiga ta'sir qilmaydi, balki jazo tayinlashda hisobga olinishi zarur.

8.2. Murakkab aybli jinoyatlar

1994-yilgi Jinoyat kodeksida murakkab aybli jinoyatlarni sodir qilishda qasd va ehtiyotsizlikning uyg'unligi birinchi marta ochib berilgan. Shu vaqtgacha bu tushuncha qonunda yo'q edi. Jinoyat kodeksining 23-moddasida belgilanishicha: «Agar shaxsning qasddan jinoyat sodir etishi natijasida ehtiyotsizlik orqasida boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz bergan va shunday qilmishni qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan, deb topiladi».

Jinoyat kodeksida shunday normalar mavjudki, ularda ijtimoiy xavfli harakat aybning qasd shaklida sodir etilgan bo'lishi mumkin, kelib chiqqan oqibatlar esa, ehtiyotsizlik orqasida yuz bergan bo'lishi (masalan, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'lsa (Jinoyat kodeksining 104-moddasi, 3-qismi, «d» bandi). Bunda shaxs qasddan badanga og'ir shikast yetkazadi, o'limga nisbatan esa, ehtiyotsizlikdan munosabatda bo'ladi, chunki aybdor jabrlanuvchining sog'lig'iga tajovuz qilganda uni o'ldirish niyati bo'lmagan. Umuman bu qilmish qonunga ko'ra (Jinoyat kodeksining 33-moddasi) qasddan sodir etilgan, deb hisoblanadi.

Biroq, shuni nazarda tutish lozimki, Jinoyat kodeksi aybning faqat ichki shaklini, ya'ni qasd va ehtiyotsizlikni nazarda tutadi. Shu munosabat bilan murakkab aybli (23-moddada) jinoyatlar aybning uchinchi shakli emas, balki shaxsning jinoiy qilmishida qasd va ehtiyotsizlikning uyg'unlashuvidir xolos.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan har bir muayyan holda shaxsning aybini yuz bergan oqibatga nisbatan belgilash lozim. Shuning uchun, agar oqibat yuz bersa, unda shaxsning ehtiyotsizlikdan kelib chiqqan oqibatning yuz berishida aybi bo'lmasa, uni yuz bergan oqibatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortish mumkin emas. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, murakkab aybli jinoyatlarda ehtiyotsizlik faqat jazoni og'irlashtiruvchi oqibatlarga nisbatan bo'lishi mumkin, lekin murakkab aybli jinoyatlar umuman qasddan qilingan jinoyat hisoblanadi.

8.3. Ayb va uning shakllari

Ayb har qanday jinoyat subyektiv tomonining zaruriy belgisidir. Aybsiz holda zarar yetkazganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortish va jazo tayinlanishi mumkin emas. Ayb deganda, shaxsning sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishi va uning oqibatlariga (qasddan yoki ehtiyotsizlik ko'rinishidagi) bo'lgan ruhiy munosabati tushuniladi.

Jinoyat qonunchiligida va sud amaliyotida aybning og'irligini anglatuvchi, uning miqdoriy xususiyatini aks ettiruvchi «aybning darajasi» tushunchasi ishlatiladi. Aybning darajasi shaxsning jinoyat holatlariga bo'lgan munosabati shakllari va tarkibining jami bilan aniqlanadi hamda ijtimoiy xavfli qilmishning darajasi bilan belgilanadi. Bular quyidagilardan iborat: ruhiy munosabatining xususiyatlari, jinoyatning motiv va maqsadi, shaxsni tavsiflaydigan holatlarga oid jinoiy qasd yoki ehtiyotsizlikning kelib chiqishiga turtki bo'lgan sabab va shart-sharoitlardir.

Yuridik adabiyotlarda ayb turlicha talqin etiladi. Qator mualliflar jinoyatning subyektiv tomonini tadqiq etishda ayb va jinoyatning subyektiv tomoni tushunchasini aynan bir xil, deb hisoblashsa, boshqalari jinoyatning subyektiv tomoni aybga nisbagan keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga jinoyatning motivi va maqsadini ham qamrab oladi, deb hisoblaydilar. Shubhasiz, bular aynan bir xil tushunchalar emas.

Qonunga muvofiq, Jinoyat kodeksida (Jinoyat kodeksining 20-moddasi) nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmishni qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etgan shaxs jinoyat sodir etilishida aybdor, deb topilishi mumkin.

Jinoyat kodeksining 20-moddasiga muvofiq jinoyat:

- 1) qasddan;
- 2) ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin.

Aybning qasd shaklida jinoyat *to'g'ri* yoki *egri* qasd bilan sodir etilishi mumkin. Jinoyat tamom bo'lgan vaqt ijtimoiy xavfli qilmish bajarilgan vaqt, deb hisoblanadi. Uni sodir etgan shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglagan va shunday qilmishni sodir etishni istagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan, deb topiladi. Qasddan sodir etilgan jinoyatga berilgan bu ta'rif *to'g'ri* qasd bilan amalga oshiriladigan jinoyatlar tarkibiga nisbatan berilgan.

Jinoyatni sodir etgan shaxs qilmishning ijtimoiy xavfliligini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlarini oldindan ko'ra bilgan va ularning yuz berishini istagan bo'lsa, u *to'g'ri* qasd bilan sodir etilgan hisoblanadi. Jinoyatni sodir etgan shaxs o'z qilmishining xavfliligini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlarini oldindan ko'ra bilgan va ularning yuz berishiga ongli ravishda yo'l qo'ygan bo'lsa, u *egri* qasd bilan sodir etilgan hisoblanadi.

O‘z-o‘ziga ishonish yoki beparvolik orqasida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyat, deb topiladi. O‘zbekiston Respublikasi jinoyat qonuni tarixida birinchi marta 1994-yilgi Jinoyat kodeksida murakkab aybli jinoyat tushunchasi o‘z aksini topdi.

Sud-tergov amaliyotida aybdorning sodir etgan jinoyati va yuz bergan oqibatlariga bo‘lgan munosabati har xil bo‘lgan hollarda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda turli muammolarga duch kelinadi, bunday hollarda ayb shakllarining to‘g‘ri aniqlanishi sodir etilgan jinoyatni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilishning zaruriy sharti ekanligidan kelib chiqib, Jinoyat kodeksining 23-moddasida murakkab ayb tushunchasiga ta’rif berilgan.

Agar shaxsning qasddan jinoyat sodir etishi natijasida ehtiyotsizlik orqasida boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz bergan va shunday qilmish uchun og‘irroq javobgarlik belgilangan bo‘lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan, deb topiladi.

8.4. Ayb shakli sifatida qasd va uning turlari

Jinoyat kodeksida javobgarlik ko‘zda tutilgan ko‘pchilik jinoyatlar qasddan sodir etiladi. Shubhasiz, qasddan sodir etilgan jinoyatlarning ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyatlarga nisbatan ijtimoiy xavflilik darajasi yuqoridir. Shaxs qasddan jinoyat sodir etayotganida uni oldindan rejalashtiradi, batafsil tayyorgarlik ko‘radi. Shuning uchun qasddan sodir etilgan jinoyatlarga qarshi jinoyat huquqiy choralar yordamida kurashish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Buni hisobga olgan holda qonun chiqaruvchi organ tomonidan qasddan jinoyat sodir etgan shaxslar uchun qattiqroq jazo choralarini belgilagan. Masalan, qasddan odam o‘ldirganlik uchun (97-moddaning 1-qismi) o‘n yildan o‘n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish, ehtiyotsizlik orqasida odam o‘ldirganlik (102-moddaning 1-qismi) uchun esa, ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan.

Faqatgina qasddan sodir etilgan jinoyatlar og‘ir va o‘ta og‘ir jinoyatlar sirasiga kiritilgan. Shuningdek, qasddan jinoyat sodir etish alohida huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi: bunga shaxsni o‘ta xavfli retsidivist, deb topish; jazodan shartli ozod qilishga nisbatan qattiqroq shartlar qo‘yilganligi va boshqalar kiradi.

Qasddan sodir etilgan jinoyatlarning yana bir xususiyati shundaki, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish, jinoyatni sodir etishga suiqasd qilish hamda jinoyatda ishtirokchilik faqat qasddan sodir etilgan jinoyatlardagina bo‘ladi.

Jinoyat kodeksining 21-moddasi, 1-qismida qasddan sodir etilgan jinoyat tushunchasiga ta’rif berilgan: «Ushbu kodeks moddasida jinoyat tamom bo‘lgan payt ijtimoiy xavfli qilmish bajarilgan vaqt, deb hisoblangan bo‘lib, uni sodir etgan shaxs o‘z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglagan va shunday qilmishni sodir etishni istagan bo‘lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan, deb topiladi».

Jinoyat kodeksining 21-moddasi, 2–3-qismlarida belgilanishicha: «Ushbu kodeks moddasida jinoyat tamom bo‘lgan vaqt ijtimoiy xavfli oqibat yuz bergan vaqt, deb topilgan qilmishlar to‘g‘ri yoki egri qasddan sodir etilgan bo‘lishi mumkin.

Agar shaxs o‘z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko‘zi yetgan va ularning yuz berishini istagan bo‘lsa, bunday jinoyat to‘g‘ri qasddan sodir etilgan, deb topiladi».

Jinoyat kodeksining 21-moddasi, 4-qismida egri qasddan sodir etilgan jinoyatga ta’rif berilgan: «Agar shaxs o‘z qilmishining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglagan, uning ijtimoiy oqibatlariga ko‘zi yetgan va ularning yuz berishiga ongli ravishda yo‘l qo‘ygan bo‘lsa, bunday jinoyat egri qasddan sodir etilgan, deb topiladi».

Qasdnning tafakkuriy (intellektual) va irodaviy belgilari mavjud. Tafakkuriy (intellektual) holat qasdnning mazmunini, irodaviy holat esa uning yo‘nalishini belgilaydi. Shuning uchun qasdnning mohiyati va yo‘nalishini tafakkuriy, irodaviy holatini to‘g‘ri belgilash, shubhasiz, jinoyatni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilishga yordam beradi.

Shaxs tomonidan jinoyatni faktik tomonining anglanishi jinoyat sodir etish vaqti, joyi, usuli, sharoitlarini tafakkuriy (intellektual) holat tarkibiga kiritish imkonini beradi. Biroq, ayrim olimlar ko‘rsatilgan belgilarga nisbatan aybdorning munosabatini tafakkuriy holat tarkibiga kiritishni noto‘g‘ri, deb hisoblaydilar. Bizning fikrimizcha, bu belgilar tafakkuriy holat tarkibida bo‘lmog‘i darkor. Misol uchun, aldash yo‘li bilan o‘zganing mulkini egallab olmoqchi bo‘lgan firibgar, bu harakatlarini jabrlanuvchini aldash osonroq bo‘lgan vaqt va sharoitida sodir etadi. Bunda firibgar o‘zganing mulkini egallash g‘ayrihuquqiyiligini anglashi bilan

bir qatorda, u o'zining aldoviga haqiqat tusini berishi uchun ma'lum bir sharoitlarini yaratayotganligini ham biladi.

Tafakkuriy holatning zaruriy belgilaridan yana biri – bu harakat yoki harakatsizlikni sodir etayotgan subyekt o'z qilmishi oqibatida zararli oqibatlar kelib chiqishini oldindan ko'ra bilgan bo'lishi kerak. Agar ayblanuvchi kelib chiqqan oqibatlarni oldin bilmagan yoki ko'ra bilishi mumkin bo'lmagan bo'lsa, uni javobgarlikka tortish uchun asos ham bo'lmaydi.

Ijtimoiy xavfli oqibatlarni oldin ko'ra bilish deganda, subyektning jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga o'z qilmishi tufayli yetkaziladigan zararning oldindan xayolan ko'z oldiga keltirishi tushuniladi. To'g'ri qasdning tafakkuriy holati shaxsning ijtimoiy xavfli xususiyatdagi qilmishini anglashi va uning ijtimoiy xavfli oqibatlarini ko'ra bilishidir. To'g'ri qasdning irodaviy holati jinoyat sodir etgan shaxsning o'zi sodir etgan qilmishidan kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli oqibatni istaganidir.

O'zining harakati yoki harakatsizligining ijtimoiy xavfli ekanligini anglash deganda, shaxs jinoyat sodir etayotganida uning sodir etilishi tufayli vujudga keladigan barcha holatlarini tushunishi nazarda tutiladi. Masalan, shaxs qaysi obyektga zarar yetkazayotganligini, o'z qilmishining g'ayriqonuniy, ijtimoiy xavfli ekanligini tushunadi. Shaxsning o'z qilmishining ijtimoiy xavfli ekanligini anglashi, insonning hayotiy faoliyati, bilimi, malakasiga bog'liq. Masalan, o'g'rilik sodir etayotgan shaxs, shubhasiz, tegishli ruqsatsiz, shartnomasiz va boshqalarsiz o'zganing mulkini olish mumkin emasligini tushunadi yoxud odam o'ldirayotganida, birovni hayotidan mahrum qilishga haqqi yo'qligini tushunadi va shu kabilar. Albatta, shaxs qandaydir holatlar (voyaga yetmaganlik, aqli norasolik) tufayli sodir etayotgan qilmishi xususiyatini anglamasa, u jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Shaxsning o'zi sodir etayotgan qilmishning ijtimoiy xavfli ekanligini anglashi uning g'ayriqonuniy ekanligini (ya'ni, uni sodir etish qonunda man etilganligini) anglashi zarur degani emas, ko'pchilik hollarda, jinoyat sodir etayotgan shaxs uning g'ayriqonuniy qilmish ekanligini angelaydi, ammo ayrim hollarda esa, u qandaydir qilmishning sodir etilishi qonunda man etilganligini bilmasligi mumkin, lekin shunga qaramasdan bu uni jinoiy javobgarlikdan ozod etmaydi, chunki qonunda qasd tushunchasiga aybdorning g'ayriqonuniy qilmishni anglashi kirilmagan (Jinoyat kodeksining 21-moddasi). Ayrim jinoyat-huquqiy normalarda qilmishning g'ayriqonuniy ekanligini avvaldan bilishni ko'rsatish shaxs uning g'ayriqonuniy ekanligini anglashi sifatida kiritilgan. Masalan, Jinoyat kodeksining 113-moddasi birinchi bandida bila turib, boshqa shaxsni tanosil kasalligini yuqtirish xavfi ostida qoldirish; Jinoyat kodeksining 139-moddasida bila turib, boshqa shaxsni sharmanda qiladigan uydirmalar tarqatish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, jinoiy jazo ko'zda tutilgan.

Bu va boshqa jinoyat-huquqiy normalarda qilmishning jinoyat ekanligini oldindan bilganligi shaxsni jinoiy javobgarlikka tortishning zaruriy sharti hisoblanadi. To'g'ri qasdning tafakkuriy holati, ijtimoiy-xavfli qilmish sodir etgan shaxsning o'z qilmishi tufayli kelib chiqadigan xavfli oqibatlarni oldindan ko'ra bilishida ifodalanadi. Shaxsning ijtimoiy xavfli oqibatlarni oldindan ko'ra bilishi deganda, shaxsning o'z harakatlari natijasida tajovuz etilayotgan obyektga qanchalik zarar etishini oldindan tasavvur etishi tushuniladi.

To'g'ri qasdning irodaviy holatida jinoyat sodir etgan shaxs muayyan ijtimoiy xavfli qilmish tufayli muayyan oqibat kelib chiqishini (masalan, shaxs odam o'ldirishda aynan birovni hayotdan mahrum qilishni), badanga shikast yetkazishda esa, aybdor aynan badanga og'ir shikast yetkazilishni istaydi.

Aynan irodaviy holat bo'yicha to'g'ri qasd egri qasddan farq qilinadi, chunki to'g'ri qasdda aybdorning harakatlarida muayyan oqibatlarining yuz berish istagi mavjudligi bo'lsa, egri qasdda esa, muayyan oqibat yuz berishi istagi emas, balki unga ongli ravishda yo'l qo'yilishi, ya'ni ijtimoiy xavfli oqibat yuz berishiga aybdorning befarq qarashida ifodalanadi. Bunday hollarda qilmish aybdorning harakatlari tufayli yuz bergan oqibatlardan kelib chiqqan holda kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, aybdor tajovuz qilayotib odam badaniga qandaydir jism bilan uradi va uning sog'lig'iga zarar yetkazadi. Aybdor urayotganda o'z qilmishining ijtimoiy xavfliligini angelaydi va uning harakatlari natijasida jabrlanuvchining sog'lig'iga ziyon etishini biladi (tafakkuriy holat belgisi) va ongli ravishda jabrlanuvchi sog'lig'iga zarar yetkazilishiga yo'l qo'yadi.

Egri qasddan sodir etilgan jinoyatlarda aybdor ijtimoiy xavfli oqibatlarni kelib chiqishini xohlamaydi. O'z-o'zidan egri qasdda shaxs oqibatga nisbatan aktiv emas, balki passiv munosabatda bo'ladi. Zero, bu oqibatlar ushbu jinoyat tarkibining tashqarisida joylashgan boshqa maqsadlarga erishishga qaratilgan aybdor jinoiy qilmishining salbiy natijasidir. Shuning uchun egri qasd bilan sodir etilgan jinoyatlarning to'g'ri qasd bilan sodir etilgan qilmishlariga nisbatan xavflilik darajasi pastdir. Ongli ravishda yo'l qo'yish, eng avvalo, ijtimoiy xavfli qilmishni kelib chiqishini istamaslikda ifodalanadi. Egri qasddan harakat qilayotgan shaxs bu

oqibatlarni kelib chiqishidan manfaatdor emas, shunday bo'lsa-da, boshqa maqsadlarga va hatto, jinoiy bo'lmagan maqsadlarga erishish uchun bularning kelib chiqishiga tayyordir.

Ongli ravishda yo'l qo'yish egri qasdning irodaviy tomoni sifatida, shuningdek, aybdor shaxsning o'z harakatlari ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqarishiga befarq munosabatda bo'lish shaklida ham namoyon bo'ladi. Shu sababdan ayrim vaqtlarda egri qasd «jinoiy befarqlik», deb ham nomlanadi.

Shunday holatlar ham mavjudki, aybdor ijtimoiy xavfli oqibatlar kelib chiqishini xohlamaydi, lekin ularning oldini olish imkoniyati yo'qligini ham tushunadi. Misol uchun qo'shnisini uyiga o't qo'yayotgan shaxs, uy ichida harakat qila olmaydigan nogiron shaxs borligini biladi va uning o'lishini xohlamaydi, biroq, shunday bo'lsa-da, buning oldini olish imkoniyati yo'qligini tushunadi va o'ylagan maqsadidan qaytmaydi. Qonunda imkoniyat yo'qligini tushunish u yoki bu ayb shakliga kiritilmagan. Jinoyat huquqi nazariyasida va amaliyotda bunga to'g'ri qasdning bir ko'rinishi sifatida qaraladi.

Aybdorning harakatlarida to'g'ri qasd mavjud bo'lgan hollarda, u shaxs sog'lig'iga ma'lum darajada zarar yetkazilishini istaydi (masalan, kishining u yoki bu a'zosini kesish, inson sog'lig'ini buzish va boshqalar), agar aybdor ko'zlagan oqibat yuz bermasa, uning harakatlari bu jinoyatni sodir etishga suiqasd qilish, deb kvalifikatsiya etilishi kerak. Masalan, aybdor jabrlanuvchining badaniga shikast yetkazish maqsadida unga sulfat kislota quyib yuborsa, biroq, obyektiv sabablarga ko'ra, u istagan natijaga erisha olmasa, uning harakatlarini qasddan badanga og'ir shikast yetkazishga suiqasd qilish, deb kvalifikatsiya qilinishi kerak (Jinoyat kodeksining 25 va 104-moddalari bo'yicha).

Shubhasiz, egri qasddan sodir etilgan jinoyatlarga nisbatan to'g'ri qasddan sodir etilgan jinoyat yuqori xavfga ega, shuning uchun sud buni jazo tayinlashda hisobga olishi kerak.

Formal tarkibli jinoyatlarga nisbatan Jinoyat kodeksining 21-moddasi, 1-qismida: «Ushbu kodeks moddasida jinoyat tamom bo'lgan vaqt ijtimoiy xavfli qilmish bajarilgan vaqt, deb hisoblangan bo'lib, uni sodir etgan shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglagan va shunday qilmishni sodir etishni istagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan, deb topiladi», deb belgilangan.

Formal tarkibli jinoyatlarda aybdorning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlarga bo'lgan munosabati (irodaviy belgi) ijtimoiy xavfli qilmishni kvalifikatsiya qilishda ahamiyatiga ega emas, chunki formal tarkibli jinoyatlarda oqibat jinoyat tarkibidan tashqariga chiqarilgan. Masalan, tuhmat, ya'ni bila turib boshqa shaxsni sharmanda qiladigan uydirmalar tarqatish (Jinoyat kodeksining 139-moddasi, 1-qismi) yoxud haqorat qilish, ya'ni shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini beodoblik bilan qasddan tahqirlash (Jinoyat kodeksining 140-moddasi) bu jinoyatlarni oxiriga yetgan, deb topish uchun ko'rsatilgan ijtimoiy xavfli qilmishning sodir etilishi va uni sodir etish istagi kifoya. Ko'rinib turibdiki, bu jinoyatlarni oxiriga yetkazilgan qilmish, deb topilishi uchun ularning sodir etilishining o'zi kifoya.

Formal tarkibli jinoyatlar egri qasddan sodir etilmaydi, chunki egri qasdda aybdor sodir etayotgan qilmish oqibatining ro'y berishini istamasa-da, unga ongli ravishda yo'l qo'yadi. Qasdni to'g'ri belgilash jinoyatni kvalifikatsiya qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ayb shaklini to'g'ri belgilash, adolatli jazo tayinlanishi, javobgarlikni differensiallash imkonini beradi.

Jinoyat huquqi nazariyasida olimlar qasdni oldindan o'ylangan, to'satdan paydo bo'lgan turlarga ajratiladi. Qasdning bu turlari bir-biridan uning shakllanish vaqti bilan farq qiladi. Oldindan o'ylangan qasdda jinoyat sodir etish to'g'risidagi niyat paydo bo'lishi va uni amalga oshirish o'rtasida muayyan vaqt o'tadi, ya'ni ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishda jinoyat sodir etish to'g'risida fikr paydo bo'lishi bilan jinoyat sodir etilish vaqtini ma'lum bir muddat ajratib turadi.

Qasd to'satdan paydo bo'lganida, shaxs jinoyat sodir etish to'g'risida xohish paydo bo'lgani hamon uni amalga oshiradi yoki jinoyat qasd paydo bo'lgan vaqtdan keyingi qisqa muddat ichida amalga oshiriladi. To'satdan paydo bo'lgan qasd bilan sodir etilayotgan jinoyatning, odatda, avvaldan o'ylab sodir etilgan qilmishga nisbatan xavflilik darajasi pastroq. Ko'pchilik hollarda bunday jinoyatlarning sodir etilishi ayrim holat va sharoitlarga bog'liq bo'ladi. Masalan, jabrlanuvchining provakatsion (ig'vogarona) xulqi, mulkni yetarlicha qo'riqlamaslik va shu kabilar; to'satdan paydo bo'lgan qasdning yana bir ko'rinishi kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan jinoyat sodir etish bo'lib, yuridik adabiyotlarda bunday holat «affekt holati» deyiladi.

Ammo kuchli ruhiy hayajonlanish (affekt) holati jabrlanuvchining g'ayriqonuniy zo'rlik yoki og'ir haqoratidan yoxud g'ayriqonuniy harakatlariga javob sifatida paydo bo'lgan bo'lishi kerak. Shaxs kuchli ruhiy hayajonlanish holatida jinoyat sodir etganida uning o'z harakatlarini nazorat qilishi ma'lum darajada pasayadi, o'z irodasini boshqara olmaydi va o'z harakatlari oqibatini yetarli darajada baholay olmaydi.

Shuning uchun qonunda kuchli ruhiy hayajonlanish yengillashtiruvchi holat, deb belgilangan. Masalan, Jinoyat kodeksining 98-moddasida kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirganlik uchun besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutiladi kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazganlik uchun qasddan badanga shikast yetkazishga nisbatan yengilroq jazo belgilanadi (Jinoyat kodeksining 106-moddasi).

Qasdni egri va to'g'ri qasdlarga bo'lish, nafaqat, nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga ham egadir. Misol uchun qilmishda egri yoki to'g'ri qasd borligini aniqlamasdan turib, umuman aybning qasd shakli mavjudligi haqida fikr yuritib bo'lmaydi. Qasd turlarini aniq farqlash, bir qator jinoyat huquqi institutlarini tushunish uchun ham zarurdir. Misol uchun jinoyatga suiqasd qilish faqatgina to'g'ri qasdda mavjud bo'ladi, shuningdek, jinoyatlarni to'g'ri kvalifikatsiya qilish, qilmish va aybdor shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasini aniqlash uchun ahamiyatlidir.

Subyektning qilmishi eng muhim faktik va amaliy xususiyatlariga qarab qasd aniq, alternativ va noaniq turlarga bo'linadi. Aniq qasdda aybdor erishiladigan aniq maqsadni belgilaydi va aniq zararli oqibatlarni kelib chiqishini ko'ra biladi.

Alternativ qasdda aybdor o'z qilmishi oqibatida ikki va undan ortiq muayyan oqibatlarning kelib chiqishiga bir xil imkoniyatlar borligiga ko'zi yetadi. Alternativ qasd bilan sodir etilgan jinoyatlar yetkazilgan haqiqiy zararga qarab, kvalifikatsiya qilinadi.

Noaniq qasdda subyekt qilmishning obyektiv xususiyatlari to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lmaydi hamda yetkazilgan zararining hajmini aniq tasavvur qilmasa-da, u haqdagi umumiy tasavvurga ega bo'ladi. Misol uchun, shaxsni urish, dupposlashda aybdor tan jarohati yetkazayotganligini angelaydi, lekin uning yengil, o'rtacha og'ir yoki og'ir darajada bo'lishini bilmaydi.

8.5. Ayb shakli sifatida ehtiyotsizlik va uning turlari

Odatda, ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan jinoyatlar yetkazilgan oqibatiga qarab, ayrim hollarda esa, bu oqibatlarni vujudga keltirgan usul va vositaga qarab, kvalifikatsiya qilinadi. Oqibatning yo'qligi javobgarlikni istisno etadi. Ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan jinoyatlar uchun javobgarlik faqatgina jinoyat qonunida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan holdagina kelib chiqadi.

Jinoyat kodeksining 22-moddasida aybning ehtiyotsizlik shakliga quyidagicha ta'rif berilgan: «O'z-o'ziga ishonish yoki beparvolik orqasida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmish ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyat, deb topiladi.

Agar jinoyatni sodir etgan shaxs o'z xulq-atvori qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligiga ko'zi yetga turib, ehtiyotkorlik chora-tadbirlariga ongli ravishda rioya etmagan holda bunday oqibatlar kelib chiqmasligiga asossiz ravishda umid qilgan bo'lsa, bunday jinoyat o'z-o'ziga ishonish oqibatida sodir etilgan, deb topiladi».

Ko'pchilik hollarda ehtiyotsizlik orqasidagi jinoyatlar shaxsning o'z vazifalariga sovuqqonlik bilan qarashi natijasida ijtimoiy manfaatlariga bo'lgan loqayd munosabatlar va boshqalar tufayli sodir bo'ladi. Jinoyat kodeksida ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyatlar uchun javobgarlik kelib chiqqan oqibatga qarab belgilanadi. Masalan, ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish (Jinoyat kodeksining 102-moddasi), ehtiyotsizlik orqasida badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazish (Jinoyat kodeksining 111-moddasi), transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzishning badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lishi (266-moddaning 1-qismi), yong'in xavfsizligi qoidalarining shu qoidalar bajarilishi uchun mas'ul bo'lgan shaxs tomonidan buzilishi badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazishga sabab bo'lishi (259-moddaning 1-qismi) va shu kabilar.

Ammo qator hollarda javobgarlikka tortish uchun oqibatning kelib chiqishi nazarda tutilmaydi. Masalan, davlat sirlarini oshkor qilish (Jinoyat kodeksining 162-moddasi). Bu jinoyat qasddan va shuningdek, ehtiyotsizlik orqasida ham sodir etilishi mumkin hamda davlat sirlari oshkor etilgan vaqtdan boshlab qilmish tugallangan, deb hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 22-moddasi mazmunidan ko'rinib turibdiki, ehtiyotsizlik orqasida sodir etiladigan jinoyat o'z-o'ziga ishonish yoki beparvolik orqasida sodir etilishi mumkin. O'z-o'ziga ishonish oqibatida sodir etilayotgan jinoyatning intellektual (tafakkuriy) holati shundan iboratki, aybdor o'zining xulq-atvori natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibatni oldindan ko'ra biladi.

Agar jinoiy o'z-o'ziga ishonish ehtiyotsizlikning beparvolik orqasida sodir etilgan jinoyat bilan taqqoslansa, ko'rinib turibdiki, aybning o'z-o'ziga ishonish xavfliroq shaklidir, chunki bu holda aybdor xulq-atvori natijasida qanday oqibatlar kelib chiqishi mumkinligini ko'ra bila turib, ongli ravishda ehtiyotkorlik chora-tadbirlariga rioya qilmaydi. Masalan, haydovchi mast holda avtomashinani odamlar ko'p joyda yuqori tezlikda boshqaradi, u ongli ravishda yo'l harakati xavfsizligi qoidalarini buzadi. Buning natijasida aybdor odamlar sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibat ro'y berishi mumkinligiga ko'zi yetadi va bu oqibatlar kelib chiqmasligi to'g'risidagi ishonchi xom xayol bo'lib chiqadi (irodaviy holat).

Jinoiy o'z-o'ziga ishonish ko'rinishida sodir etilgan qilmishlar transport vositasini boshqarish, tabiiy muhitni qo'riqlash va tabiatdan foydalanish bilan bog'liq jinoyatlar uchun xos. Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etilishi natijasida jinoyat-huquqiy normada ko'rsatilgan oqibat yuz bermagan bo'lsa, qilmish jinoyat-huquqiy ahamiyat kasb etmaydi. Masalan, haydovchi ongli ravishda belgilangan tezlikni oshirib, yo'l harakati xavfsizligi qoidalarini buzadi, ammo bu hech qanday oqibatlarga olib kelmadi. Bu holda haydovchiga yo'l patrul xizmati xodimlari tomonidan ma'muriy choralar qo'llaniladi.

Jinoiy o'z-o'ziga ishonishda shaxsning ongi va irodasi kelib chiqishi mumkin bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibatga, o'zining xulq-atvoriga befarq bo'lmaydi, balki hech qanday oqibat yuz bermaydi, deb hisoblaydi.

Beparvolik ko'rinishidagi jinoyatni sodir etishda shaxs qonunda ko'zda tutilgan o'z xulq-atvori tufayli kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli oqibatlarni oldindan bilmaydi. Lekin bilishi mumkin va zarur. Beparvolik ko'rinishidagi jinoyatlarni sodir etishda oqibatlarni ko'ra bilmaslik, shaxsning qonun talablariga, turli qoidalarga va boshqalarga beparvoligidan dalolat beradi. Jinoiy beparvolikda shaxs o'z xulq-atvorining ijtimoiy xavfliligi anglamaydi. Natijada, ijtimoiy xavfli oqibat yuz berishi mumkin. Shunga qaramasdan, sodir etilayotgan qilmish holatlarini hisobga olib oqibatning yuz berishi mumkinligini bilishi zarurdir. Jinoiy beparvolik o'z-o'ziga ishonishdan shunisi bilan farq qiladiki, avvalo, shaxs o'z xulq-atvorining ijtimoiy xavfli xususiyatini anglamaydi. Lekin vaziyatni hisobga olib, jinoiy oqibat yuz berishini shaxs bilishi mumkin va zarurdir.

Sud-tergov amaliyotida jinoiy beparvolikni tasodifan yuz bergan qasddan ajrata bilish lozim. Jinoyat kodeksida birinchi marta (24-moddasida) aybsiz holda zarar yetkazish tushunchasi berilgan. Unda: «Agar shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagan, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagan yoki uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetmagan va ishning holatlariga ko'ra ko'zi yetishi mumkin va lozim ham bo'lmagan bo'lsa, bunday qilmish aybsiz holda sodir etilgan, deb topiladi».

Bunday shaxsning harakatlari tufayli ijtimoiy xavfli oqibatlar kelib chiqqan taqdirda ham aybi bo'lmaydi (qasddan yoki ehtiyotsizlik shaklida) aybining yo'qligi birinchi navbatda u qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagani, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagani yoki uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetmagani va ishning holatlariga ko'ra ko'zi yetishi mumkin va lozim ham bo'lmaganligi bilan belgilanadi. Shuning uchun shaxs har qanday ijtimoiy xavfli oqibat yuz berganda ham jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Jinoyat huquqi nazariyasi va sud amaliyotida oqibatlarni kelib chiqishining oldini olish uchun aybdorda imkoniyat bo'lganmi yoki yo'qmi, degan masalalarni hal qilish uchun *obyektiv* va *subyektiv* mezon ishlatiladi.

Beparvolikning obyektiv mezoni shaxsning yozilgan va yozilmagan oldini olish qoidalariga rioya qilmasligi natijasida ijtimoiy xavfli oqibatlarni kelib chiqishini oldindan ko'ra bilish majburiyatini o'z ichiga oladi. O'z navbatida, agar haqiqiy yuzaga kelgan ijtimoiy xavfli oqibatlarni oldindan ko'ra bilish majburiyati zimmasiga yuklatilmagan shaxs ushbu xavfli oqibatlar uchun javobgarlikka tortilishi mumkin emas.

Subyektiv mezon shaxsning aniq bir vaziyatda va o'zining individual xususiyatlari bilan ijtimoiy xavfli oqibatlarni kelib chiqish imkoniyatini oldindan ko'ra bilish qobiliyatini anglatadi.

O'z-o'ziga ishonish va beparvolikning umumiy jihatlari ko'pligidan, ular aybning bir shakli tarkibiga kiritilgan. Ularning umumiyligi, eng avvalo, yagona ruhiy va ijtimoiy negizga ega ekanligida namoyon bo'ladi. Bularga hushyorlikning yo'qligi, e'tiborsizlik, ehtiyotkorlik qoidalarini mensimaslik va boshqalar kiradi.

8.6. Jinoyatning motivi va maqsadi

Jinoyatning motivi va maqsadi jinoyat subyektiv tomonining mustaqil fakultativ belgilari hisoblanadi. Jinoyatning motivi va maqsadi qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilishda, jinoyatni boshqa jinoyat tarkibidan farqlash va adolatli jazo tayinlashda muhim ahamiyatga ega.

Insonning har qanday faoliyati muayyan motiv va maqsadga egadir. Jinoyi faoliyat insonning har qanday irodaviy harakati singari muayyan motivga ega va muayyan maqsadlarga erishishga qaratilgan. Motiv va maqsad o'rtasida ichki bog'liqlik mavjud. Motivning shakllanishi muayyan maqsadning vujudga kelishini o'z ichiga oladi. Motiv subyektini o'z maqsadlari sari yo'naltiruvchi kuch hisoblanadi.

O'z navbatida motiv va maqsad bir xil tushunchalar emas, chunki ular aybdorning sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishiga bo'lgan ruhiy munosabatini turlicha ifodalaydi. Agar motiv jinoyat sodir etayotib shaxs nimaga asoslangan, degan savolga javob bersa, maqsad aybdor intilayotgan natija haqidagi tasavvurlarni, harakatlarning yo'naltirilganligini o'z ichiga oladi.

Ayrim hollarda maqsad va motiv jinoyatning zaruriy belgisi bo'lsa, boshqa hollarda javobgarligini og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi, ya'ni maqsad va motiv jinoyat subyektiv tomonining mustaqil belgisi hisoblanadi.

Jinoyatning motivi shaxsda jinoyat sodir qilishi qarori va xohishini uyg'otuvchi ichki hissiyotdir. Jinoyi maqsadga shaxs ijtimoiy xavfli harakat orqali erishishga harakat qiladi.

Jinoyatning motivi va maqsadi faqat qasddan sodir etilgan jinoyatlarga xosdir. Agar jinoyat ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilsa, uning oqibati motiv va maqsadga bog'lanmaydi. Motiv va maqsad jinoyat subyektiv tomonining belgisi sifatida bir-biriga juda bog'liqdir, chunki jinoyat sodir qilishda ichki hissiyot orqali xohish uyg'onadi va shaxsda jinoyat sodir qilish maqsadi vujudga keladi.

Jinoyatning motivi rashk, o'ch olish, bezorilik, millatlararo, shaxsiy g'araz va hokazolar bo'ladi. Sodir etilgan boshqa jinoyatni yashirish, murdaning a'zolarini transplantatsiya qilish uchun olish, shahvoniy ehtiyojni qondirish maqsadlarda foydalanish uchun jinoyat sodir qilish, xalqaro aloqalarni yomonlashtirish maqsadida urushni targ'ib qilish, nazorat qilinmaydigan foyda olish va hokazolar jinoyatning maqsadi ham har xil bo'lishi mumkin.

Jinoyatning motivi va maqsadi jinoyat-huquqiy normalarda aniq ko'rsatib o'tilgan (masalan, tamagirlik niyatida odam o'ldirish (97-moddaning 2-qismi, «i» bandi), o'lgan odamning organlari yoki tanasi a'zolarini transplantatsiya qilish maqsadida olish –133-moddada).

Lekin bir qator jinoyat-huquqiy normalarda motiv va maqsad aniq ko'rsatilmagan, faqat ularning umumiy tavsifi berilgan, xolos (masalan, mansabdor shaxs tomonidan tamagirlik yoki boshqa manfaatdorlik maqsadida bila turib rasmiy hujjatlarga yolg'on yozuvlar va ma'lumotlar kiritib qo'yish (209-moddada) va hokazolar). Bunday holatlarda jinoyatni kvalifikatsiya qilishda sodir etilgan jinoyatning aniq motivini aniqlash lozim bo'ladi.

Jinoyatni kvalifikatsiya qilishda jinoyatning motiv va maqsadi turli xil ahamiyatga ega. Masalan, talon-taroj qilishning motivi g'araz; qo'shmachilikniki esa, tamagirlik yoki boshqa istaklar (Jinoyat kodeksining 131-moddasi), odamlardan foydalanish uchun ularni yollashning muhim belgisi – shahvoniy yoki boshqa maqsadlarda foydalanish (135-moddada); urushni targ'ib qilishda – agressiyani keltirib chiqarish; terrorizm, xalqaro munosabatlarni murakkablashtirish yoki O'zbekiston Respublikasida vaziyatni yomonlashtirish jinoyatning maqsadi hisoblanadi.

Boshqa hollarda jinoyatning motiv va maqsadi javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat bo'lib hisoblanadi (masalan, g'arazli maqsadlarda yoki bezorilik harakatlari natijasida odam o'ldirish, milliy yoki irqiy adovat zahirida odam o'ldirish, kishi a'zolarini kesib olish va ulardan foydalanish maqsadida odam o'ldirish (97-moddaning 2-qismi), inson to'qimalari yoki a'zolarini kesib olish va transplantatsiya qilish g'araz yoki boshqa niyatlarda sodir qilinsa (133-moddaning 2-qismi), odamlardan foydalanish uchun ularni yollash, agar O'zbekiston Respublikasidan tashqariga olib chiqib ketish maqsadida qilinsa (135-moddaning 3-qismi va hokazo).

Ayrim hollarda jinoyatning motiv va maqsadi jinoyat huquqiy normalarida zaruriy belgi sifatida aybni yengillashtiruvchi holat sifatida ko'rsatilmagan bo'lsa, ular jazo tayinlashda e'tiborga olinishi mumkin. Masalan, ijtimoiy munosabatlarni himoya qilish motivi jinoyatchini ushlash vaqtida junga zarar yetkazilsa,

aybni yengillashtiruvchi holat bo'lib hisoblanadi. Milliy, irqiy yoxud diniy adovat motivi bilan, garaz yoki past niyatlarda jinoyat sodir qilinsa, garchi, bu motivlar jinoyat huquqiy normalarda ko'zda tutilmagan bo'lsa ham, aybni og'irlashtiruvchi holat bo'lib hisoblanadi.

8.7. Aybsiz holda zarar yetkazish

1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan amaldagi Jinoyat kodeksida birinchi marta aybsiz holda zarar yetkazish tushunchasi berildi (24-modda). Unga ko'ra, agar shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagan, anglashi mumkin va lozim ham bo'lmagan yoki uning ijtimoiy xavfli oqibatlariga ko'zi yetmagan va ishning holatlariga ko'ra, ko'zi yetishi lozim ham bo'lmagan bo'lsa, bunday qilmish aybsiz holda sodir etilgan, deb topiladi.

Aybsiz holda zarar yetkazishning formal tarkibli qilmishlarga nisbatan tatbiq qilganda ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan shaxs mavjud vaziyatga ko'ra, o'z qilmishining ijtimoiy xavfli ekanligini anglamaydi. Moddiy tarkibli qilmishga nisbatan tatbiq qilganda, ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglamagan, anglashi lozim va mumkin bo'lmaganligidir. Aynan anglashi mumkin va lozim bo'lmaganligi aybsiz holda zarar yetkazishni ehtiyotsizlikning beparvolik turidan farqlab turuvchi mezon hisoblanadi.

Bir hafta oldin ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tab kelgan A. kech soat 22.00 da tanishi K. bilan uyida suhbat qilib o'tirgan edi. Shunda eshikning qo'ng'irog'i chalinadi. A. o'rnidan turib, eshikni ochishi bilan uch kishi shaxt bilan uyga kirishadi. A. o'zining raqiblari o'ch olgani keldi, deb xayol qilib K.dan yordam berishni so'raydi. K. o'rnidan turib, o'tirgan stulni olib uyga bostirib kirganlarning birining boshiga urib, badaniga o'rtacha og'ir shikast yetkazadi. Tergov organi K. va A.larning qilmishini Jinoyat kodeksining 105-moddasi, 2-qismi, «v» bandi bilan ayb e'lon qilib, ishni sudga chiqaradi. Sud ish holatlarini batafsil tahlil qilib, A. va K.larni Jinoyat kodeksining 24-moddasi qoidalariga asoslanib, oqlov hukmi chiqaradi. Sud shunday qarorga kelishiga ana shu qilmish sodir etilgan vaqtda uyga bostirib kirgan kishi militsiya xodimi ekanligiga qaramasdan (A.ning ustidan ma'muriy nazorat o'rnatilgan), kirib kelganlarning biri profilaktika inspektori va ikki kishi mahalla posboni bo'lib, ularning birortasida ularning farqini ko'rsatib turuvchi belgi yo'q edi. Bundan tashqari, mahalla posbonlarining birini qo'lida tayoq ham bo'lgan. Sud ana shunday vaziyatda A. va K.lar o'zlariga hujum qilinganini o'ylab harakat qilgan, deb topgan.

Sud ana shunday vaziyatni hisobga olib, ularni to'g'ri oqlagan.

1. Jinoyat subyektiv tomoni, deb nimaga aytiladi?
2. Jinoyat subyektiv tomonining jinoyat tarkibi elementlari tizimidagi ahamiyati nimalarda ifodalanadi?
3. Jinoyat subyektiv tomonining belgilarini bayon eting.
4. Ayb, deb nimaga aytiladi, uning shakllarini izohlang.
5. Qasd deb nimaga aytiladi, qasddan sodir etilgan jinoyatlarning turlarini sanab o'ting.
6. To'g'ri va egri qasdning farqlari nimada?
7. Ehtiyotsizlik va uning turlarini bayon eting.
8. Qasddan va ehtiyotsizlikdan sodir etilgan jinoyatlarning farqlarini tushuntiring.
9. Jinoyatlar motivi va maqsadining huquqiy ahamiyati nimada?
10. Egri qasd bilan o'z-o'ziga ishonishning farqlari nimalarda ifodalanadi?
11. Murakkab aybli jinoyatlar deganda, qanday jinoyatlar tushuniladi?
12. Jinoyat huquqida xato deganda, nimalarni tushunasiz?

9-bob. JINOIY JAVOBGARLIK VA UNING ASOSLARI

9.1. Jinoiy javobgarlik tushunchasi

Jinoiy javobgarlik huquqiy javobgarlikning bir turi bo'lib, jinoyat huquqning asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlik jinoyat huquqi normalari bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga jiddiy zarar yetkazadigan yoki shunday zarar yetkazishi mumkin bo'lgan tajovuz qilingandagina vujudga keladi. Shunday ekan, jinoiy javobgarlik o'z navbatida qandaydir huquqiy oqibatni vujudga keltiradi. Jinoiy javobgarlik esa, jinoyat huquqiy munosabatdir. Ammo jinoyat huquqiy munosabatning kelib chiqishi uchun biron-bir yuridik fakt sodir etilishi talab qilinadi va bunday yuridik fakt jinoyatning sodir etilishi hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlik huquqiy javobgarlikning bir ko'rinishi bo'lib, u jinoyat qonunida belgilab qo'yilgan va sud tomonidan jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan javobgarlikni qo'llashdan iboratdir. Shunga muvofiq, ravishda jinoiy javobgarlik javobgarlikning boshqa turlari (axloqiy, fuqaroviy, ma'muriy va h.k.)dan, eng avvalo, o'zining mazmuni jihatidan farq qiladi.

Jinoyat kodeksining 16-moddasida jinoiy javobgarlik tushunchasi berilgan: Jinoiy javobgarlik deganda, jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan sud tomonidan hukm qilish, jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi qo'llanishida ifodalanadigan jinoyat sodir etishning huquqiy oqibati tushuniladi.

Bundan tashqari, jinoyat huquqiga oid darslik va ilmiy adabiyotlarda jinoiy javobgarlik tushunchasiga turlicha ta'rif beriladi. Jinoiy javobgarlik tushunchasi umumiy jihatdan davlat va jinoyat sodir etgan shaxs o'rtasida kelib chiqadigan jinoiy huquqiy munosabat sifatida tushuniladi. Bunda davlatda jinoyat sodir qilgan shaxsga nisbatan jinoiy huquqiy ta'sir chorasini qo'llash huquqi vujudga keladi. Jinoyat sodir qilgan shaxsga nisbatan faqat shu huquqbuzarlik uchun sanksiyada belgilangan jazo chorasini qo'llash majburiyati vujudga keladi va unga nisbatan xuddi shunday ta'sir chorasi qo'llaniladi.

Jinoiy javobgarlik vujudga kelgan vaqtdan boshlab shaxsning jinoiy javobgarligi masalasi ko'riladi. Jinoiy javobgarlik masalasi shaxsni dastlabki tergovga jalb qilish (majburlov va ehtiyot choralarini qo'llash), ishni sudda ko'rish, ayblov hukmini chiqarish, shartli hukm qilish va sudlanganlik shakllarida amalga oshiriladi. Sudlanganlikning tugashi yoki olib tashlanishi bilan jinoiy javobgarlik tugaydi. Jinoiy javobgarlik jazo va sudlanganlik elementlarisiz bir lahzali hisoblanadi. Uning boshlanishi va oxiri yo'qoladi. Sud hukmining qonuniy kuchga kirishi bilan jinoiy javobgarlik boshlanadi yoki tamom bo'ladi. Sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirishi bilan hukmda belgilangan davlatning majburlov chorasi jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan ta'sir qiladi. Yoki shu vaqtdan boshlab, jinoiy javobgarlik tugaydi. Natijada, jinoiy javobgarlik belgilanmaydi va sudlanganlik yuzaga kelmaydi.

Jinoiy javobgarlik bir qator huquqiy belgilarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- *birinchidan*, o'z yuridik mazmuniga ko'ra jinoiy javobgarlik huquqiy oqibat keltirib chiqaradi;
- *ikkinchidan*, jinoiy javobgarlikni faqat shaxsning aybi bilan sodir etilgan, ijtimoiy xavfli qilmish vujudga keltiradi;
- *uchinchidan*, sud qilmish, jazo yoki boshqa jinoyat-huquqiy ta'sir choralarni qo'llashdek davlatning majburlov shakllarida ifodalanadi;
- *to'rtinchidan*, u jinoiy huquqiy munosabatlar doirasida paydo bo'ladi, amalga oshadi va bekor bo'ladi.

Jinoiy javobgarlik sudning ayblov hukmiga oid qarori, ya'ni jinoyatni sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxsning sudlanishidan boshlanadi. Jinoiy javobgarlik quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

1. Aybdorni jazo qo'llamasdan sud qilish;
2. Aybdorga jazo belgilab, ammo uni real ijrosidan ozod qilib sud qilish;
3. Aybdorga jazo belgilab, uni ijro etgan holda sud qilish;
4. Aybdorga jazo va tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llash, shuningdek, ularning real ijro etishni belgilash bilan sud qilish.

Javobgarlikni amalga oshirishning birinchi shakli javobgarlikning ayblov hukmining chiqarilishi bilan tugallanishida ifodalanadi. Chunonchi, Jinoyat kodeksining 70-moddasiga muvofiq, ish sudda ko'rib chiqilmagunicha vaziyatning o'zgarishi bois shaxs o'zining namunali xulq-atvori, mehnatga yoki o'qishga vijdonan munosabati tufayli ijtimoiy xavfli bo'lmay qolgan holatlarda ham sud uni jazoni o'tashdan ozod etishi mumkin.

9.2. Jinoiy javobgarlik asoslari

Jinoyat huquqida shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish asoslari muhim jinoyat-huquqiy muammolardan biri hisoblanadi. Jinoiy javobgarlikka tortish asoslari falsafiy va yuridik jihatdan ko'rib chiqiladi.

Jinoiy javobgarlikning falsafiy jihati shaxsda o'z harakatini boshqara olish erkinligi mavjud bo'lgan, qonun doirasida harakat qilishi mumkin bo'lgan, ammo bu imkoniyatni suiiste'mol qilib, qonuniy taqiqni buzgan hollarda qo'llaniladi. Shaxs o'z harakatlarini amalga oshirishda mustaqil bo'ladi.

Bu masala yuzasidan uch yo'nalishda fikr bildiriladi:

- *birinchi yo'nalish*, (fatistik yo'nalish) tashqi vaziyat shaxsni boshqaradi, uning xulqiga ta'sir etadi va faqat shu muhit ta'sirida harakat qilishga majbur qiladi. Bunda javobgarlikka tortish uchun asos bo'lmaydi yoki shaxsga uning aybisiz ayb qo'yiladi;

- *ikkinchi yo'nalish*, (indeterministik yo'nalish) inson faoliyati hech narsaga bog'liq bo'lmaydi, u har doim mustaqil tarzda o'z xohishiga ko'ra harakat qiladi;

- *uchinchi yo'nalish*, inson faoliyati atrof-tashqi muhitga bog'liq bo'ladi, uning ijtimoiy qobiliyati, shaxsiy ehtiyoji har qanday holatda qanday harakat qilish kerakligini belgilaydi. Bu shaxsning erkinligi bo'lib, u mustaqil harakat qiladi va o'z harakati uchun mustaqil javob beradi.

Jinoiy javobgarlikning *yuridik jihati*, jinoiy javobgarlikning nima uchun, qanday qilmish uchun va u qaysi sharoitlar mavjud bo'lganida vujudga kelishini belgilaydi Jinoyat kodeksining 16-moddasida belgilanishicha jinoiy javobgarlikka tortish uchun Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjud bo'lgan qilmishni sodir etish asos bo'ladi.

Bu norma jinoiy javobgarlikning faktik va yuridik asosini belgilaydi.

Jinoiy javobgarlikning faktik asosi shaxs tomonidan sodir etilgan qilmishdir. Qilmishning jinoyat, deb tan olinishi uchun unda qonunda ko'zda tutilgan jinoyat tarkibining barcha belgilari mavjud bo'lishi kerak.

Jinoiy javobgarlikning normativ asosi Jinoyat kodeksida ko'zda tutilgan jinoyat tarkibidir. Faktik va normativ asoslar jinoiy javobgarlikning umumiy asosini tashkil qiladi. Sodir etilgan qilmish bilan qonunda ko'rsatilgan belgilar o'rtasida to'liq muvofiqlik mavjud bo'lsa, qilmishga baho berish davlatning vakolatli idoralarga aybdorni jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirish imkonini beradi. Yuqoridagilardan quyidagicha xulosa qilish mumkin:

1. Jinoiy javobgarlikning yagona va yetarli asos sodir etilgan qilmishda jinoyat tarkibining barcha belgilarining mavjud bo'lishidir.

Jinoyat kodeksida jinoyat tarkibi tushunchasi berilmagan bo'lsa-da, jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat tarkibiga ta'rif berilgan. Jinoyat tarkibi deganda, Jinoyat kodeksida javobgarlik belgilangan muayyan ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat sifatida tavsiflaydigan obyektiv va subyektiv elementlarning yig'indisi tushuniladi. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi normalarining dispozitsiyasida qaysi qilmish jinoyat ekanligi ko'rsatilgan va ularga ta'rif berilgan. Jinoyatning obyektiv belgilari yordamida Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar (jinoyatning obyekt), qilmishning o'zi hamda oqibatlar va ular o'rtasidagi sababiy bog'lanish (jinoyatning obyektiv tomoni); jinoyatning subyektiv belgilari orqali ayb, jinoyatning motivi va maqsadi (subyektiv tomon) va jinoyat sodir etgan shaxsga qo'yiladigan talablar anglanadi.

2. Faqat sodir etilgan qilmishdagina jinoyat tarkibi bo'lishi mumkin. Bu orqali Jinoyat kodeksida shaxsni jinoyat sodir etish haqidagi fikr, o'y, xayol uchun jinoiy javobgarlikka tortilmasligini kafolatlanadi.

3. Jinoyat tarkibi mavjud bo'lgan qilmish ijtimoiy xavfli, ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilgan yoki ular shunday zararni yetkazishning real xavfini keltirib chiqargan bo'lishi lozim. Jinoiy javobgarlik asoslari belgilangan Jinoyat kodeksining 16-moddasida qilmishning ijtimoiy xavfli bo'lishi ko'rsatilmagan. Lekin

Jinoyat kodeksining boshqa moddalari mazmunidan bunday xulosaga kelish mumkin, ularda shaxs, davlat yoki jamiyat uchun xavfli bo'lgan qimishlar jinoyat, deb hisoblanishi belgilangan.

Qilmishning ijtimoiy xavfliligi obyektiv mezon hisoblanadi. Qonun chiqaruvchining vazifasi qilmishni ijtimoiy xavfli, deb baholab, unga qarshi kurashishidan iboratdir. Agar qilmishda jinoyat tarkibining barcha belgilari bo'lib, lekin u ijtimoiy xavfli bo'lmasa, u jinoyat, deb topilmaydi.

4. Jinoiy javobgarlikka tortish asosini aniqlash uchun sodir etilgan qilmishni Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi normasi bilan tahlil qilish lozim. Agar sodir etilgan qilmishning tarkibiy elementlari «Maxsus» qism moddasi dispozitsiyasida ko'rsatilgan jinoyat tarkibiga muvofiq bo'lsa, sodir etilgan qilmishda jinoyat tarkibi mavjud bo'lib, shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi. Agar sodir etilgan qilmishda jinoyatning biror belgisi bo'lmasa yoki u ijtimoiy xavfli bo'lmasa, jinoyat deb baholanmaydi. Masalan, o'zini o'zi o'ldirish yoki o'zini o'zi o'ldirishga suiqasd qilish. Bu qilmish ijtimoiy xavfli bo'lsa-da, shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Bunda jinoyat qonunini analogiya bo'yicha qo'llashga yo'l qo'yilmaydi.

Jinoyat huquqiga taalluqli bo'lgan jinoyat tarkibi elementlaridan adabiyotlarda jinoiy javobgarlikka tortish uchun sodir etilgan qilmishning mavjud bo'lishi yagona asos bo'ladi¹.

Jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos shaxs tomonidan jinoyat tarkibi mavjud bo'lgan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan vaqtdan boshlab vujudga keladi. Biroq, uni aniq bir shaxsга nisbatan tatbiq etish uchun yuridik hujjat – sudning qonuniy kuchga kirgan ayblov hukmi mavjud bo'lishi lozim. Sudning hukmi jinoiy javobgarlikni qo'llashning asosi hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 5-moddasida fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi belgilangan bo'lib, unga ko'ra: «Jinoyat sodir etgan shaxslar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, bir xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lib, qonun oldida tengdirlar». Bu asos hech qanday shaxs holatni yaxshilovchi yoki yengillashtiruvchi holat bo'lib hisoblanmaydi, degan xulosa kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Jinoyat kodeksining 8-moddasida: «Hech kim aynan bitta jinoyat uchun ikki marta javobgarlikka tortilishi mumkin emas», deyilgan. Bitta qilmish uchun ikki marta jinoiy javobgarlikka tortmaslik faqat jinoiy javobgarlikka xos xususiyatdir. Ammo bitta jinoyat uchun jinoiy javobgarlik bilan bir qatorda boshqa javobgarlik choralari ham qo'llanishi mumkin. Masalan, jinoyat tufayli yetkazilgan moddiy zarani qoplash (fuqaroviy javobgarlik), ishdan bo'shatish (intizomiy javobgarlik).

9.3. Jinoiy javobgarlikning ma'muriy, intizomiy va fuqaroviy javobgarlikdan farqi

Jinoiy javobgarlik faqat uning o'zigagina xos bo'lgan belgilarga ega bo'lib, bu belgilari orqali ma'muriy intizomiy fuqaroviy javobgarliklardan farq qiladi:

1) *qo'llanish asoslari bo'yicha*: jinoiy javobgarlik qilmishida Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat tarkibining barcha belgilari mavjud bo'lsagina qo'llanadi. Javobgarlikning boshqa turlari (intizomiy, fuqaroviy javobgarlik)da jinoyat munosabati bilan keltirilgan zarar yoki boshqacha huquqbuzarlik uchun qo'llanadi;

2) *qo'llashning mazmuni bo'yicha*: jinoiy javobgarlik sodir etilgan jinoiy qilmish uchun faqat davlat nomidan sud tomonidan ayblov hukmi chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoiy jazo yoki boshqacha majburlov chorasini qo'llanishi bilan bog'liq bo'lib, shaxsning huquqiy holatini jiddiy cheklashdan iboratdir. Javobgarlikning boshqa turlarida esa, hatto sud tomonidan tayinlangan majburlov chorasi ham davlat nomidan tayinlanmaydi. Demak, jinoiy javobgarlik, o'z mazmuniga ko'ra, javobgarlikning eng og'ir turi hisoblanadi;

3) *javobgarlikning qo'llanish subyekti bo'yicha farqi*: jinoiy javobgarlik faqat sud tomonidan tayinlanadi va qonuniy kuchga kirgan ayblov hukmida ifodalanadi. Boshqa birorta organ yoki mansabdor shaxs jinoiy javobgarlikka tortishga haqli emas. Javobgarlikning boshqa choralarini sud tomonidan ham boshqa idora va mansabdor shaxslar tomonidan ham qo'llanishi mumkin;

4) *qo'llanish tartibi bo'yicha farqi*: jinoyat-protsessual qonunida jinoiy javobgarlikka tortishning maxsus tartibi belgilangan bo'lib, faqat Jinoyat-protsessual kodeksida tergov organlari va sudning jinoiy javobgarlikka tortish to'g'risidagi faoliyati tartibga solinadi. Boshqa javobgarlik turlari yuzasidan javobgarlikka tortish tartibi boshqa huquqiy normalar bilan tartibga solinadi;

5) *javobgarlikka tortiladigan subyektlarning doirasi bo'yicha farqi*: jinoiy javobgarlik shaxsiy xususiyatga ega bo'lib, faqat jismoniy shaxslargina jinoiy javobgarlikka tortiladi. Masalan, korxonadan chiqayotgan iflos suvlar suv yoki atrof-muhitni ifloslantirsa va buning uchun Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan oqibat yuz bersa, korxona emas, balki korxonadagi buning uchun mas'ul bo'lgan jismoniy shaxslar javobgarlikka tortiladi.

Boshqa turdagi javobgarlik, masalan, fuqaroviy javobgar yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

1. Jinoiy javobgarlik nima va u qanday elementlardan iborat?
2. Jinoiy javobgarlik to'g'risida qanday nazariyalar mavjud?
3. Jinoyat huquqiy munosabatlarning subyektlari kimlar?
4. Jinoiy javobgarlikning asosi nima?
5. Shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun qanday asoslar bo'lishi kerak?
6. Jinoyatlarning ro'yxati qayerda berilgan va bu ro'yxat qat'iymi yoki taxminiymi?
7. Jinoiy javobgarlik nima?
8. Jinoiy jazo qo'llash nima?
9. Jinoiy javobgarlikning vaqt bo'yicha chegarasi bormi?
10. Jinoiy javobgarlikning intizomiy, ma'muriy javobgarlikdan farqi nimada?

10-bob. JINOYATNI SODIR ETISH BOSQICHLARI

10.1. Jinoyat sodir etish bosqichlari tushunchasi va uning turlari

Jinoyat ijtimoiy xavfli qilmish sifatida jinoyatchining u yoki bu qasdi muayyan vaqt (jinoiy niyatning paydo bo'lishidan boshlab, toki, uni to'liq amalga oshirish va jinoiy maqsadga erishgunga qadar bo'lgan davr) oralig'ida amalga oshiriladigan harakat (harakatsizlik) sifatida tushuniladi. Jinoyatning tamom bo'lganligini aniqlash sodir etilgan jinoyat tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Jinoyat sodir etish bosqichlari – bu qasddan jinoyat sodir etishning muayyan bosqichi bo'lib, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, jinoyatga suiqasd qilish va tamom bo'lgan jinoyatlarda ifodalanadi. A.S.Yakubovning fikriga ko'ra, jinoyat sodir etishning dastlabki bosqichi qasdning shakllanish bosqichi hisoblandi.

Jinoyat sodir etish bosqichi sifatida qasdning shakllanishi va aniqlanishi:

- *birinchidan*, jinoyatni jinoiy bo'lmagan qilmishlardan ajratish imkonini beradi;

• *ikkinchidan*, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning profilaktik faoliyati samaradorligiga ko'maklashadi.

Ijtimoiy xavflilik nafaqat tamom bo'lgan, balki tamom bo'lmagan jinoyatlarning ham asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. Bu jinoyatlar uchun javobgarlik belgilash orqali qonun shaxsning huquq va erkinliklarini, mol-mulkini, jamoat tartibi va xavfsizligini, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy tuzumi va qonun himoyasida bo'lgan boshqa obyektlarni himoya qiladi.

Barcha jinoiy qilmishlarda ham jinoyatga tayyorgarlik ko'rish bosqichi mavjud bo'lmaydi. Jinoyat ehtiyotsizlik orqasida, jumladan, harakatsizlik bilan jinoyatlar sodir etilganida, jinoyatga tayyorgarlik va suiqasd bosqichlari mavjud bo'lmaydi. Biroq ayrim jinoyatlarda harakatsizlik orqali jinoyatga suiqasd qilinishi mumkin (masalan, onaning o'z chaqalog'ini o'ldirish maqsadida ovqatlanirtmasligi).

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish dastlabki yoki tugallanmagan jinoiy qilmishda ifodalanadi. Bu qilmishning tugallangan jinoyatdan farqi, unda «Maxsus» qism moddasida ko'rsatilgan jinoyat belgilari to'liq bajarilmaydi: obyektiv tomonni ifodalovchi belgilarning to'liq bajarilmasligi yoki ijtimoiy xavfli oqibatning yo'qligidir. Tugallangan jinoyatlarda qilmishning jinoiyligini ifodalovchi barcha belgilar mavjud bo'ladi.

Tamom bo'lmagan jinoyat uchun javobgarlik masalasi, shaxsning jinoiy faoliyati o'ziga bog'liq bo'lmagan holda jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd qilish bosqichida to'xtatilgan bo'lsagina vujudga keladi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd uchun javobgarlikka tortish uchun jinoyat qasddan bo'lishi kerak. Egri qasdda jinoyat sodir etishning ushbu ikki bosqichi bo'lmaydi. Chunki jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilishda shaxsning jinoyat sodir etish istagi natijaga erishishga qaratilgan ongli va maqsadli harakatlardan iborat bo'ladi. Masalan, odam o'ldirishga suiqasd qilish faqat to'g'ri qasd bilan sodir etiladi, qachonki, shaxs o'lim yuz berishini anglagan va istagan bo'lgandagina suiqasd bo'lishi mumkin.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish faqat to'g'ri qasddan sodir etilgan jinoyatlarda mavjud bo'ladi. Egri qasd bilan sodir etilgan jinoyatlarda esa, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish bosqichlari bo'lmaydi. Jinoyatchi jinoiy oqibat yuz berishini xohlamagan holda jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd qilishi mumkin emas. Bunday hollarda jinoiy oqibat uning harakat ishning maqsadini tashkil qilmaydi. Jinoyatning qasddan sodir etilishi har ikki bosqich uchun ham zaruriy belgi hisoblanadi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish har qanday jinoiy oqibatning yuz berishini istisno etadi. Aynan jinoiy oqibatning yuz bermaganligi tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan jinoyatlar o'rtasidagi farqni belgilab beradi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish jinoyat sodir etish uchun shart-sharoitlarni yaratishda ifodalanadi. *Jinoyatga suiqasd* (harakat bilan, alohida hollarda harakatsizlik bilan) bevosita jinoyatni sodir etishga qaratilgan bo'lib, jinoyatning obyektiv tomoni amalga oshiriladi, ammo u jinoyatchiga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra oxiriga yetkazilmaydi. Tamom bo'lgan jinoyatda jinoyat tarkibining barcha belgilari mavjud bo'ladi. Dastlabki ikki bosqich – jinoyatga tayyorgarlik va suiqasd jinoyat huquqi nazariyasida «*taxminiyl jinoiy harakat*» tushunchasi asosida birlashtirilgan.

Shaxsning harakatida tamom bo'lmagan jinoyat belgilarining mavjudligi obyektiv va subyektiv belgilar bilan chegaralangan. Shuningdek, jinoyatni sodir etish bosqichlari jinoyat turlariga ham bog'liq bo'ladi. *Jinoyatni sodir etish bosqichi*, jinoyatchining aniq jinoiy tajovuzni amalga oshirishga qaratilgan jinoiy qasddir. Jinoyatni sodir etish bosqichlari qator obyektiv belgilari bilan farqlanadi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish moddiy tarkibli jinoyatlarga xos bo'lib, bu jinoyatning sodir etilish shakliga bog'liqlidir. Bu qoida jinoyat sodir etishning ikkinchi bosqichi, ya'ni jinoyatga suiqasd qilishga ham to'liq taalluqlidir.

Harakat orqali amalga oshiriluvchi formal tarkibli jinoyatga suiqasd bu jinoyatning obyektiv tomoni:

- a) murakkab, ya'ni bir qancha harakatlardan iborat bo'lsa;
- b) davomli harakatlarda ifodalanadi.

Jinoyat huquqi nazariyasiga ko'ra, jinoyatga harakatsizlik orqali ham tayyorgarlik ko'rilishi mumkin. Amaliyotda esa, bunday holatlar uchramaydi, chunki buni isbot qilish juda qiyin, uning xavflilik darajasi juda past.

Jinoyat sodir etish bosqichlari bir-biridan obyektiv belgilar – jinoiy harakatning tugash vaqtiga ko‘ra farqlanadi. Bu o‘rinda tajovuzning tamom bo‘lish vaqtiga ko‘ra farq qiluvchi moddiy va formal tarkibli jinoyatlarni farqlash lozim bo‘ladi.

Ba‘zi amaliyot xodimlari va nazariyotchilar agar formal tarkibli jinoyat harakat orqali sodir etilgan bo‘lsa, unga suiqasd qilish mumkinligini ta’kidlashadi. Bu holat jinoyat obyektiv tomonining boshlanish vaqti bilan tugallanish vaqti o‘rtasida muayyan vaqt o‘tganida ahamiyatga ega. Bunga pora berish jinoyati misol bo‘la oladi. Mansabdor shaxs bilan bo‘lgan kelishuvga ko‘ra pora beruvchi mansabdor shaxsga poraxo‘rlik jinoyatning predmeti – katta miqdordagi pul summasini pochta yoki telegraf orqali yuboradi. Pora berish predmeti yuborilganidan boshlab uni olgungacha bo‘lgan vaqt oralig‘ida jinoyatga suiqasd qilinishi mumkin. Bunga firibgarlik jinoyati ham misol bo‘la oladi. Firibgarga jabrlanuvchi uchinchi shaxs orqali mulkiy huquqini o‘tkazadi. Mulkiy huquq uchinchi shaxsga o‘tkazilgan vaqtdan boshlab, firibgar uni qabul qilib olguniga qadar bo‘lgan vaqt oralig‘ida jinoyatga suiqasd qilinadi.

Jinoiy oqibatning kelib chiqishi jinoyatning uchinchi, oxirgi bosqichini ifodalaydi. Moddiy tarkibli jinoyatlar obyektiv tomonning zaruriy belgisi bo‘lgan oqibat kelib chiqqach, jinoyat tamom bo‘lgan hisoblanadi. Jinoyatning oqibati– tajovuz obyektiga yetkazilgan turli: moddiy, jismoniy, ruhiy, siyosiy, ijtimoiy zararlarda ifodalanadi. Zararning xususiyati va miqdori Jinoyat kodeksida belgilanadi. Shuning uchun qonun talabidan kelib chiqib, jinoyatning tamom bo‘lgan yoki bo‘lmaganligini belgilash mumkin.

Amaliyotda jinoyatning har uch bosqichini ham amalga oshirish zarur bo‘lmagan holatlar mavjud. Ba‘zi hollarda shaxs jinoyatga faqat tayyorgarlik ko‘radi va shu bosqichning o‘zida jinoiy harakat tugaydi. Ba‘zan jinoyatga suiqasd qiladi, ya’ni o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra, qilmishini oxiriga yetkaza olmaydi. Uchinchisida shaxs jinoyat tarkibi belgilarini to‘liq sodir etadi. Agar shaxs jinoyatga tayyorgarlik ko‘rib (qurol tayyorlasa), so‘ng jabrlanuvchini poylab unga o‘q uzsa, ammo o‘q tegmasa, qilmish odam o‘ldirishga suiqasd, deb baholanadi. Agar o‘q tegib shaxs o‘lsa, jinoyat tamom bo‘lgan hisoblanib, oldingi ikki bosqichni ham qoplab ketadi.

Jazo tayinlashda jinoyat sodir etilishining har bir bosqichini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Chunki ular qilmishning ijtimoiy xavfliligini belgilaydi. Umumiy qoidaga ko‘ra, suiqasd tayyorgarlik ko‘rishdan, tamom bo‘lgan jinoyat esa, suiqasddan xavfliroqdir. Bu jinoyatning qaysi bosqichda tugallanganligiga qarab, og‘irroq jazo tayinlanishini anglatadi. Jinoyatning har bir bosqichi alohida kvalifikatsiyani talab qiladi, bu aybdorning qilmishni to‘g‘ri anglab olish, uning xavflilik darajasini belgilash uchun kerak bo‘ladi. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasiga muvofiq, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish yoki unga suiqasd qilish uchun xuddi tamom bo‘lgan jinoyatga hos bo‘lgan jazo tayinlangan. Tamom bo‘lmagan jinoyat uchun javobgarlik asosi Jinoyat kodeksining 25-moddasi, 1, 2-qismlarida nazarda tutilgan jinoyatga tayyorgarlik yoki jinoyat sodir qilishga suiqasd qilganlik tarkibining mavjudligidir. Shuning uchun mazkur bosqichlarda to‘xtatilgan jinoyatni huquqiy baholash uchun «Umumiy» qism normalariga murojaat qilinadi. Undagi umumiy asoslarning jami tamom bo‘lmagan jinoyat uchun javobgarlikning huquqiy negizini tashkil etadi. Shunday qilib, jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish va suiqasd qilish bosqichlarini baholashda Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi, 25-moddasi, shuningdek, «Maxsus» qismdagi bunday tamom bo‘lgan jinoyat uchun nazarda tutilgan javobgarlik qo‘llaniladi.

10.2. Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish

Jinoyat kodeksining 25-moddasi, 1-qismida jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish tushunchasi berilgan bo‘lib, unga ko‘ra: «Shaxsning qasddan qilinadigan jinoyatni sodir etish yoki yashirish uchun shart-sharoit yaratuvchi qilmishi o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan holatlarga ko‘ra sodir etilishi boshlangunga qadar to‘xtatilgan bo‘lsa, bunday qilmish jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish, deb topiladi».

Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish jinoyat sodir etish uchun shart-sharoitning yaratilishi jinoyat tarkibi obyektiv tomoni amalga oshirilgunga qadar shaxsga bog‘liq bo‘lmagan holda jinoyatning uzilib qolishidir.

Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish subyektiv tomondan faqat to‘g‘ri qasd bilan amalga oshiriladi. Jinoyatga tayyorgarlik ko‘rish orqali shaxs o‘z harakatining ijtimoiy xavfliligini, bu harakatlari orqali o‘ziga jinoyat sodir etish uchun sharoit yaratayotganligini anglaydi. Suiqasddan farqli ravishda Jinoyat kodeksining

«Maxsus» qismida ko'rsatilgan ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish ushbu bosqichda hali boshlanmagan bo'ladi.

Jinoyatga tayyorgarlik bosqichining quyidagi obyektiv belgilari mavjud:

- 1) qilmishning bevosita jinoyat sodir etish uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan bo'lishi;
- 2) jinoyatni yashirish uchun shart-sharoit yaratuvchi faoliyatning mavjud bo'lishi;
- 3) shaxsga bog'liq bo'lmagan holda jinoyat sodir etishning jinoyatning boshlanguniga qadar to'xtatilishi.

Jinoyat sodir etish uchun shart-sharoit yaratish deganda, jinoyat quroli yoki vositalarini izlash, tayyorlash, jinoyat sodir etish vaqti va sharoitini aniqlash, jinoyat sodir etishga xalaqit berishi mumkin bo'lgan to'siqlarni bartaraf etish, sheriklarni yollash, jinoiy guruh tuzish va jinoyat sodir etishga qaratilgan boshqa harakatlar tushuniladi.

Tayyorgarlik jarayonini batafsil bayon qilish ancha qiyin, shu sababli qonun chiqaruvchi jinoyatni sodir etish uchun ko'riladigan tayyorgarlikni barcha turlarini «*shart-sharoit yaratish*» tushunchasiga kiritadi. Tayyorgarlikning dastlabki ikki obyektiv belgisi muqobil ahamiyatga ega. Tayyorgarlik kelgusida jinoyat sodir etish uchun shart-sharoit yaratishga, shuningdek, bundan keyin jinoyatni yashirishga yoki ayni bir vaqtning o'zida unisiga ham, bunisiga ham qaratilgan bo'lishi mumkin.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish qonun bilan qo'riqlanadigan biror obyektga bevosita xavf tug'dirmaydi va shu belgisi bilan u jinoyatga suiqasd qilishdan farq qiladi. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish jinoyatni sodir etishni osonlashtirish maqsadida amalga oshiriladigan faol harakatlardan iboratdir. Jinoyat sodir etish uchun amalga oshiriladigan harakatlar ikki xil bo'ladi: biri jinoyat tarkibining elementi bo'lsa, ikkinchisi jinoyat sodir etilishini ta'minlovchi aktdir. Bu ikki harakatning mavjudligi shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi.

Bu harakatlar jinoyat sodir etishga yoki jinoyatni yashirishga yordam beruvchi harakatlardan iborat bo'lishi mumkin. Jinoyat sodir etish bosqichi sifatida tayyorgarlik faqat aniq bir jinoyat sodir etish uchun tayyorgarlik ko'rilgandagina mavjud bo'ladi. Bunda subyekt jinoyatni oxiriga yetkazishiga ishonadi. Agar shaxs har ehtimolga qarshi, masalan, biron-bir qilmishni amalga oshirish quroli yoki vositasini tayyorlashi yoki olishi jinoyat sodir etish bosqichi sifatida baholanmaydi. Ba'zi hollarda shaxsning bunday harakati mustaqil jinoyat tarkibini tashkil qilishi mumkin. Masalan, qasddan odam o'ldirish maqsadida o'qotar quroldan foydalanish uchun unga qonunga xilof tarzda egalik qilsa, aybdor Jinoyat kodeksining 247-moddasidagi alohida jinoyat tarkibi bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Jinoyat quroli deganda, amaliyotda ham, nazariyada ham bevosita uning yordamida jinoyat sodir etiladigan, ya'ni jinoyat obyektiv tomonini to'liq yoki qisman amalga oshiruvchi predmet tushuniladi. Bunga o'qotar qurollar, pichoq, qilich, nayza misol bo'la oladi.

Jinoyatni sodir etish vositasi esa, qilmishning sodir etilishini osonlashtiradi. Masalan, qalbaki hujjat, mulkni talon-taroj qilish vositasi bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir predmet ba'zi bir jinoyatlar uchun qurol, ba'zi bir jinoyatlar uchun vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Masalan, jabrlanuvchining mulkini o'g'irlash maqsadida, unga uyqu dorini berib uxlatib qo'yilsa, bu jinoyat sodir etish vositasi bo'ladi. Ammo shu doridan odam o'ldirish maqsadida foydalanish ham mumkin. Bunday holatda, bu – jinoyat sodir etish quroli, deb topiladi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish jinoyat sodir etish uchun ishtirokchilarni izlashda ham ifodalanadi. Masalan, kelishuv bitimini tuzish, qo'rqitish, jinoyatni sodir etishsa, boyib ketishlariga ishontirish, jinoiy yo'l bilan topilgan boylikni bo'lishishni taklif qilish va hokazolar.

Kelishuv – bu kamida ikki kishining jinoyat sodir etishga yoki jinoyat izini yashirishga qaratilgan bitimi. Masalan, bir kishi jinoyat sodir etsa, ikkinchisi jinoyat izlarini yo'qotadi. Kelishuv ikki xil, jinoyat sodir etishga yoki uni yashirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rishga qaratilgan qilmishlarni yo'nalishiga ko'ra ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Jinoyat sodir etishga shart-sharoit yaratuvchi qilmishlar.
2. Jinoyatni yashirishga qaratilgan qilmishlar.

Jinoyat sodir etishga sharoit yaratuvchi harakatlarga: jinoyat qurolini qidirish, tayyorlash, moslash, kelishish va boshqalarni kiritish mumkin. Jinoyat sodir etish quroli yoki vositalarini qidirish qonuniy yo'l bilan (o't qo'yish maqsadida benzin sotib olish), shuningdek, g'ayriqonuniy yo'l bilan (o'g'irlik yo'li bilan o'qotar qurolni egallash) amalga oshirilishi mumkin.

Qurol yoki vositalarni jinoyat sodir etishga moslashtirish – biron-bir predmetga muayyan shakl berish, qayta ishlash kabi harakatlardan iborat. Jinoyat sodir qilish yoki uni yashirishga qaratilgan harakatlar ko'p bo'lib, ularning barchasini bir vaqtning o'zida ko'rib chiqish mumkin emas, shuning uchun qonun chiqaruvchi qonunda uning umumlashgan shaklini qo'llaydi.

Subyektiv tomondan tayyorgarlik ko'rish faqat to'g'ri qasddan sodir etiladi. Ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladigan jinoyatlarga tayyorgarlik ko'rish mumkin emas. Tayyorgarlik ongli ravishda amalga oshirilgan maqsadli harakat bo'lib, bu bosqichda jinoyatni sodir etishga bo'lgan qasd amalga osha boshlaydi. Shaxs o'z harakati bilan jinoyatni sodir etishga yoki uni yashirishga tayyorgarlik ko'rayotganini anglaydi. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish jinoyat sodir qilishdan ijtimoiy xavfli oqibat yuz berishi bilan farq qiladi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rishni baholashda bu jinoyatni sodir etishning dastlabki bosqichi aybdorga bog'liq bo'lmagan holda tugatilganligini hisobga olish lozim. Ko'pchilik hollarda jinoyatga tayyorgarlik ko'rish huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan shu bosqichning o'zida to'xtatiladi. Ba'zi hollarda shaxs jinoyat sodir etib bo'lmazligiga, jinoiy harakatni amalga oshirishning imkoni yo'qligiga (jinoyat sodir etish quroli yoki vositasining yaroqsizligi, ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdan bosh tortishi) ishonch hosil qiladi. Jinoyatga tayyorgarlikning aybdorga bog'liq bo'lmagan asoslarga ko'ra, uzilib qolganligi tergov organi xodimlari tomonidan isbotlanadi. Obyektiv tomonni bajarishgacha bo'lgan xatti-harakatning uzilib qolishi, jinoyatni tayyorgarlik bosqichidayoq tugallanganligini aniqlash uni suiqasd qilishdan ajratish imkonini beradi.

Aynan jinoiy harakatning jinoyat obyektiv tomonining faktik jihatdan ijro etilgunga qadar uzilib qolishi, jinoyatga tayyorgarlik ko'riganligini aniqlash uchun asos bo'ladi. Agar shaxs jinoyatga tayyorgarlik ko'rish bosqichida boshqa bir jinoyatni sodir etgan bo'lsa, bunda uning har bir jinoyati alohida-alohida kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, shaxs bosqinchilik jinoyatini sodir etish uchun qurolga ega bo'lish maqsadida qurol o'g'irlasa, bunda uning jinoyati o'g'irlik va bosqinchilik jinoyatiga tayyorgarlik ko'rish, deb topiladi.

10.3. Jinoyatga suiqasd qilish

Suiqasd – bu jinoyatni sodir etishning ikkinchi bosqichi bo'lib, jinoyatni sodir etishga va ijtimoiy xavfli oqibatga erishishga qaratilgan, jinoyatning obyektiv tomonini ifodalovchi ongli harakat bo'lib, shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra tugatiladi. Suiqasdda tayyorgarlik bosqichidan farqli ravishda jinoyat sodir etish uchun sharoit yaratilmasdan, balki uni sodir etishning bevosita boshlanishi bo'lib, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektga tajovuz qilinadi va zarar yetkazish xavfi vujudga keladi. Qonunga xilof bo'lgan ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish xavfi yoki ijtimoiy xavfli oqibatning yuz berishi real bo'lib qoladi. Ammo jinoyat shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxiriga yetkazilmaydi.

Jinoyat kodeksining 25-moddasiga muvofiq: «Qasddan sodir etiladigan jinoyat boshlanib, shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxiriga yetkazilmagan bo'lsa, jinoyat sodir etishga *suiqasd*, deb topiladi».

Boshqacha qilib aytganda, *suiqasd* bu qasddan sodir etilgan jinoyatning tugallanmay qolishi yoki aybdor istagan oqibatning ro'y bermasligidir. Shunday qilib, *suiqasd* o'zida bevosita jinoyat sodir etishning boshlanishini ifodalaydi. Bu bosqichda qonun himoyasida bo'lgan obyektga bevosita tajovuz qilinadi, aniq bir jinoyatning obyektiv tomoni amalga oshiriladi. *Suiqasdda* shaxs qonun bilan qo'riqlanadigan obyektni real xavf ostida qoldiradi, lekin obyektiv va subyektiv sabablar natijasida jinoiy oqibat yuz bermaydi. Masalan, qasddan odam o'ldirish maqsadida jinoyatchi jabrlanuvchiga zahar beradi, lekin moddaning zararsizligi tufayli jinoiy oqibat yuz bermaydi. Shuning uchun ham *suiqasdning* ijtimoiy xavflilik darajasi tamom bo'lgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga yaqin turadi.

Jinoyat huquqi nazariyasida *suiqasd* obyektiv va subyektiv belgilarga ega, deyiladi. Ko'pchilik mutaxassislar *suiqasdning* uch obyektiv belgisi mavjudligini ta'kidlashadi. Birinchi navbatda, *suiqasd* jinoyat sodir etishga qaratilgan harakat (yoki harakatsizlik)ni ifodalaydi. *Suiqasd* bu bevosita jinoyat sodir etishga qaratilgan harakat (harakatsizlik)dir. Ayni shu harakat (harakatsizlik) jinoyatni amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Aybdor aniq bir obyektga tajovuz qilib, uni zarar yetkazish xavfi ostida qoldiradi, ba'zi hollarda unga zarar yetkazadi ham. Bu belgining asosiy mazmuni Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida ifodalangan jinoyat obyektiv tomonining qisman bajarilishi (masalan, o'g'irlik jinoyatini sodir etish maqsadida shaxsning uyga kirishi, qulfni buzishi)da ifodalanadi. O'q otish qurolidan odam o'ldirishga *suiqasd* bo'lganligini aniqlash uchun, quroldan o'q otilgan yoki otilmaganligini aniqlash lozim bo'ladi. Onaning o'z chaqalog'ini o'ldirishga *suiqasd* qilganligini bilish uchun chaqaloqning ovqatlanirilganligi yoki aksini aniqlash kerak bo'ladi.

Ko'pchilik hollarda *suiqasd* harakat (qasddan odam o'ldirish maqsadida zahar berish) orqali amalga oshiriladi. Shu bilan bir qatorda ba'zi bir hollarda harakatsizlik (masalan, onani o'z chaqalog'ini o'ldirish maqsadida uni emizmaganligi) ham *suiqasdni* amalga oshirish shakli bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, *suiqasdda* jinoyat oxiriga yetkazilmaydi. *Suiqasd* shu belgisi bilan tamom bo'lgan jinoyatdan farq qiladi.

Tamom bo'lgan jinoyatdan farqli ravishda *suiqasdda* jinoyatning obyektiv tomoni jinoyat sodir etayotgan shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra, o'zining to'liq belgilariga ega bo'lmaydi. Bu belgi, asosan, obyektiv tomondan jinoiy oqibatning yo'qligida ifodalanadi. Masalan, shaxs o'q otish quroli yordamida odam o'ldirish jinoyatini sodir etmoqchi bo'ladi, ammo qurolning otmaganligi sababli shaxs o'lmay qoladi. Bu o'rinda jinoyat subyektiv jihatdan tugallangan, lekin uni faktik jihatdan tugallanmaganligi uni tamom bo'lgan jinoyatdan farqlash imkonini beradi. Tamom bo'lgan jinoyatni *suiqasddan* farqlashda, aybdorning jinoiy harakati boshlanishidan to jinoiy oqibat yuz bergunga qadar qancha vaqt o'tganligi ahamiyatga egadir. Agar jinoiy oqibat muayyan vaqt o'tgandan so'ng yuz bersa (masalan, jabrlanuvchini o'ldirish maqsadida unga *suiqasd* qilib og'ir tan jarohati yetkazsa va jabrlanuvchi bir necha kundan so'ng vafot etsa), qilmish tamom bo'lgan jinoyat, deb baholanadi. Qonunga ko'ra, oqibat ayblanuvchining qasddan qilgan harakati tufayli yuz berganida, oradan qancha vaqt o'tishidan qat'iy nazar, jinoyat tamom bo'lgan, deb hisoblanadi.

Moddiy tarkibli jinoyatlarda *suiqasd* jinoyat obyektiv tomonining zaruriy belgisi bo'lgan ijtimoiy xavfli oqibatning yuz bermasligida ifodalanadi. Og'ir tan jarohati yetkazish maqsadida aybdor lezviya bilan jabrlanuvchiga tajovuz qiladi, ammo lezviya jabrlanuvchi kamarining temir qismiga tegadi va natijada, og'ir tan jarohati yetkazilmaydi va jinoiy oqibat kelib chiqmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, *suiqasd*, deb topish uchun har doim ham obyektga zarar yetkazilishi talab etilmaydi. Qator hollarda jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaziladi. Masalan, katta summadagi pulni o'g'irlash maqsadida aybdor seyfni ochadi, ammo u yerda oz miqdordagi pul bo'ladi. Bunday hollarda qilmish tamom bo'lgan jinoyat emas, balki ko'p miqdordagi pulni o'g'irlashga *suiqasd*, deb kvalifikatsiya qilinadi.

Formal tarkibli jinoyatlarda, *suiqasd* jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi barcha harakatlarning to'liq bajarilmasligida ifodalanadi (masalan, pora beruvchi mansabdor shaxsning qarshiligiga qaramasdan, pora predmetini uning stoli ustida qoldiradi).

Suiqasd jinoyat tarkibining zaruriy belgisi jinoiy oqibat ro'y bermaganida ahamiyatga ega bo'ladi. Shu o'rinda *suiqasdning* jinoyat sodir etishning boshqa bosqichlaridan farqlovchi quyidagi belgilarini ko'rish mumkin. *Suiqasd* subyektga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra, jinoiy oqibat yuz bermagan holdagina ahamiyatga ega bo'ladi. Subyekt jinoyat sodir etish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan barcha harakatlarni bajaradi, ammo istalgan oqibat yuz bermaydi.

Suiqasdning obyektiv tomonini ifodalovchi uchinchi belgi jinoyatning shaxsga bog'liq bo'lmagan holda tugallanmay qolishidir. Bu belgi jinoyatga tayyorgarlik ko'rishga ham xosdir. Bu holatlar turlicha bo'lishi mumkin (masalan, kalitning yaroqsizligi tufayli eshikning ochilmasligi). Jinoyatning tamom bo'lishiga to'sqinlik qilgan turli holatlarga: ularning har biri jinoyatchining xohishiga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra vujudga kelishi hosdir. Aynan shu belgi suiqasdning yuqorida ko'rsatilgan obyektiv belgilarini birlashtirib, uni jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishdan farqlash imkonini beradi.

Jinoyatni sodir etishdan ixtiyoriy qaytishda shaxsda jinoyatni oxiriga yetkazish uchun barcha shart-sharoit mavjud bo'ladi. Masalan, aybdor o'g'rilik jinoyatini sodir etish maqsadida avtomobil topa olmaganligi haqida xabar bergach, sherigi jinoyatni oxiriga yetkaza olmaydi. Agar aybdor o'zi xohishi bilan jinoiy faoliyatini to'xtatsa, bunda jinoyatni sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, deb topiladi.

Subyektiv tomondan, suiqasd faqat to'g'ri qasddan sodir etiladi. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish bosqichi kabi suiqasd ham jinoyatni amalga oshirishda qasdning amalga oshirishga qaratilgan bosqichi hisoblanadi. Aybdor jinoyat sodir etayotganida uni oxiriga yetkazishga harakat qiladi. U o'z harakati bilan aniq bir jinoyatni sodir etayotganini, jinoyat obyektiv tomonining bir qismini bajarayotganini anglaydi, ijtimoiy xavfli oqibat yuz berishini biladi (moddiy tarkibli jinoyatlarda) va jinoyatni oxiriga yetkazishni istaydi. Suiqasdda shaxsning harakati jinoiy maqsadni amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Masalan, nomusga tegish jinoyatida zo'rlik ishlatish jinoiy maqsadga erishish vositasi bo'ladi, agar zo'rlik shu maqsadda ishlatilmasa, bu jinoyat sodir etishga suiqasd, deb baholanmaydi.

Agar shaxs biror aniq maqsadni ko'zlab harakat qilsa-yu, uning harakati natijasida boshqa oqibat kelib chiqsa, shaxsning maqsadi qanday oqibatga erishishga qaratilgan bo'lsa, u o'sha jinoyatga suiqasd qilishda ayblanadi. Masalan, shaxs jabrlanuvchining sog'lig'iga og'ir shikast yetkazish maqsadida uni ursa, lekin buning natijasida unga o'rtacha og'ir shikast yetkazilsa, bu og'ir shikast yetkazishga suiqasd, deb topiladi.

Jinoyat kodeksida suiqasdning turlari ko'rsatilmagan. Jinoyat-huquqiy nazariyasida suiqasd tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan suiqasdgga ajratilgan. Bundan tashqari, yaroqsiz obyektga tajovuz, deb nomlanuvchi suiqasdning turi ham mavjud. Ammo sud amaliyotida suiqasdning bu turi ahamiyatga ega bo'lsa-da, unga e'tibor berilmaydi.

Tamom bo'lmagan suiqasdda jinoyatchi jinoyatning tamom bo'lishi uchun zarur bo'lgan harakatlarni o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, oxiriga yetkaza olmaydi. Masalan, shaxs o'g'irlik qilish maqsadida uyga kiradi, barcha boyliklarni olib chiqib ketish uchun tayyor qilib qo'yganida, to'satdan uyning egasi kelib qolib, uni tutib oladi.

Tamom bo'lgan suiqasdda esa, shaxs jinoyatni sodir etish uchun zarur bo'lgan barcha harakatlarni amalga oshiradi, lekin o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, jinoyat tamom bo'lmaydi va jinoiy oqibat yuz bermaydi. Tamom bo'lgan suiqasdning o'ziga xos xususiyati shundaki, jinoyatchi o'zi tomonidan jinoyatni oxiriga yetkazish uchun hech qanday qo'shimcha harakat yoki kuch talab etilmasligiga ishonch hosil qiladi. Bunda aybdorga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra, jinoiy oqibat ro'y bermaydi. Qasddan odam o'ldirish maqsadida, aybdor jabrlanuvchiga o'q uzadi, lekin o'q tegmaydi yoki unga tan jarohati yetkazadi, xuddi shu maqsadda qo'shnisini zaharladi, ammo shifokorlarning sa'y-harakati bilan jabrlanuvchining hayoti saqlanib qoladi. Suiqasdning tamom bo'lgan va tamom bo'lmagan turlarga bo'linishi qonunni qo'llashda katta ahamiyatga ega. Chunki:

- *birinchidan*, tamom bo'lgan suiqasdning ijtimoiy xavfliligi tamom bo'lmagan suiqasdgga nisbatan yuqori;
- *ikkinchidan*, suiqasdning ikki turga bo'linishi jinoyatni oxiriga yetkazish masalasini hal qilishda muhim ahamiyatga ega;
- *uchinchidan*, jazo tayinlashda e'tibor beriladi;
- *to'rinchidan*, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish masalasini aniqlashda katta ahamiyatga ega.

Jinoyat huquqida ba'zi bir nazariyotchilar suiqasdning uchinchi turini – yaroqsiz suiqasd ham mavjud, deb hisoblashadi. Bu o'z navbatida yaroqsiz obyekt (predmet)ga suiqasd va yaroqsiz vosita bilan suiqasd qilishga bo'linadi.

Yaroqsiz obyekt (predmet)ga suiqasd qilish shaxsning xatosi tufayli jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektga zarar yetkazilmasligida ifodalanadi. Bunda shaxs jinoyat obyektiga nisbatan emas, balki predmetiga

nisbatan xato qiladi. Shaxsni o'ldirish maqsadida yaroqsiz quroldan o'q o'zish, aybdor tomonidan zahar, deb hisoblangan, lekin zararsiz bo'lgan kukunni shaxsga berish bunga misol bo'la oladi. Yuqoridagi misollardan suiqasdni yaroqsiz suiqasd, deb hisoblash qiyin. Yaroqsiz suiqasdda shaxs jinoyatni tugatish maqsadida aniq bir obyektga tajovuz qiladi, ammo xatoga yo'l qo'yganligi tufayli o'z maqsadiga erisha olmaydi.

Yaroqsiz vosita bilan suiqasd qilish suiqasdning yana bir turi hisoblanadi. Bunga ham yuqoridagi misollarni keltirish mumkin. Yaroqsiz obyektga suiqasd qilish jinoyat sodir etish vositasi umuman yaroqsizligi va undan belgilangan maqsadda foydalanib bo'lmasligi bilan farqlanadi.

10.4. Jinoyatni sodir etishdan ixtiyoriy qaytish

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish tushunchasi va uning huquqiy belgilari 1994-yilgi Jinoyat kodeksining 26-moddasi va 30-moddasi, 5-qismida ifodalangan. Jinoyat kodeksining 26-moddasi, 1-qismiga muvofiq, shaxs jinoyatga tayyorgarlik ko'rish harakatlarini yoki bevosita jinoyat sodir etishga qaratilgan harakatlarini oxiriga yetkazish mumkinligini anglagan holda to'xtatsa, shuningdek, jinoiy oqibat kelib chiqishini anglagan holda shunday oqibat kelib chiqishining oldini olsa, *jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish*, deb baholanadi.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish faqat jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish bosqichida, ya'ni jinoyat tamom bo'lmagan holda yuridik ahamiyatga ega.

Qonunda qaysi hollarda jinoyatdan ixtiyoriy qaytish mumkinligi belgilab qo'yilgan. Jinoyat kodeksining 26-moddasi, 1-qismiga ko'ra:

- a) shaxs tomonidan tayyorgarlik ko'rish harakatlarini to'xtatish;
- b) jinoyatni sodir etishni to'xtatish;
- d) jinoiy oqibat kelib chiqishining oldini olish – jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, deb hisoblanadi.

Shaxsning jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortilmasligi asoslari huquqiy adabiyotlarda turlicha ko'rsatilgan. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish orqali qilmishning va shaxsning ijtimoiy xavfliligi yo'qoladi.

Ixtiyoriy qaytishning asosiy huquqiy o'ziga xos tomoni jinoiy oqibat va javobgarlikning vujudga kelmasligidir. Masalan, shaxs odam o'ldirish jinoyatini sodir etish maqsadida o'q otish qurolini tayyorlaydi, biroq, odam o'ldirish jinoyatini sodir etishdan o'z xohishiga ko'ra, ixtiyoriy qaytadi va jinoyat qurolini yo'qotadi. Bunda shaxs odam o'ldirish yoki g'ayriqonuniy ravishda qurol tayyorlaganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Shaxsning xohishi jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazmaydi va shuning uchun ham u jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Shuning uchun ham Jinoyat kodeksining 26-moddasi, 2-qismida jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganlik uchun javobgarlik belgilanmasligi ko'rsatilgan.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytilgan, deb topish uchun:

- 1) shaxsda jinoyatni oxiriga yetkazish imkoni borligi;

2) jinoiy oqibat yuz berishini anglagan holda uning oldi olingan bo'lishi kerak.
Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish o'ziga xos ikki belgiga ega:

- *birinchisi*, jinoyat sodir etishdan qaytishning ixtiyoriyligi;
- *ikkinchisi*, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning qat'iyligi.

Ixtiyoriylik deganda, shaxsning boshlangan jinoiy harakatni o'z xohishi bilan hech qanday tashqi ta'sirlarsiz oxiriga yetkazish imkoni borligini anglagan holda to'xtatishi tushuniladi. Bunday qaytishning motivi turlicha (uyalish, farzandlari taqdiri haqida o'ylash, diniy e'tiqodi, jabrlanuvchiga rahmi kelishi va boshqalar), shuningdek, qarindosh va do'stlarining maslahatlariga ko'ra, bo'lishi mumkin.

Ixtiyoriy qaytishning muhim shartlaridan biri – bu shaxsning jinoyatni davom ettirish va yakuniga yetkazishga imkoni borligini anglashi. Bunday holatlarsiz, shaxs agar o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra, jinoyatni yakuniga yetkaza olmasa yoki uni sodir etishga qodir bo'lmasa, uni jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish sifatida baholashga asos bo'lmaydi. Masalan, agar shaxs qasddan odam o'ldirishga harakat qilsa, lekin atrofda odamlarning borligi, qurolning yaroqsizligi tufayli qilmishni sodir etmasa, bu ixtiyoriy qaytish hisoblanmaydi. Demak, jinoyat sodir etish uchun imkoniyatning yo'qligi ixtiyoriy qaytish hisoblanmaydi, balki jinoyatchi jinoiy harakatni to'xtatishga majbur bo'ladi.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish qat'iy bo'lishi kerak. Qat'iylilik – jinoyat sodir etayotgan shaxsning jinoyat sodir etish fikridan qaytishi va o'zining jinoiy harakatini to'xtatishi. Ixtiyoriy qaytishda vaqt jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytgan hollarda ahamiyatga ega bo'lmaydi. Bu ikki belgiga ko'ra, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish, deb hisoblash uchun:

- *birinchidan*, jinoyatni oxiriga yetkazish imkoni mavjudligi;
- *ikkinchidan*, jinoiy oqibatni oldini olingan bo'lishi kerak.

Shaxsni jinoyatni oxiriga yetkazish imkoni borligini anglashi shuni ifodalaydiki, u jinoyatni oxiriga yetkazish uchun barcha imkoniyatlarga, jinoyatni amalga oshirish uchun barcha qurol va vositalarga ega bo'ladi va buni biladi. Ixtiyoriy qaytish jinoiy oqibat yuz bergunga qadar, ya'ni tayyorgarlik va suiqasd bosqichida bo'lgan bo'lishi lozim.

Jinoyat kodeksida jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning ikki turi belgilangan bo'lib, ulardan biri jinoyatning obyektiv tomoni sodir etilgunga qadar bo'lgan barcha harakatlar, ikkinchisi, obyektiv belgilariga ko'ra, bir-biridan farq qiluvchi harakatlardir.

Ixtiyoriy qaytishning bu ikki turi obyektiv belgilariga ko'ra, bir-biridan farq qiladi, biroq har ikki tur uchun umumiy bo'lgan:

- a) jinoiy harakatni yoki jinoiy oqibat yuz berishini to'xtatish;
- b) ixtiyoriy qaytish;
- d) qaytishning qat'iyligi kabi belgilarga egadir.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishning passiv ko'rinishi moddiy va formal tarkibli jinoyatlarda bo'lishi mumkin. Bu o'rinda eng muhimi shaxsning tayyorgarlik harakatini boshlaganligi yoki jinoyat obyektiv tomonini bajarishga kirishganligi va jinoyatni to'liq sodir etmasligi hisoblanadi. Ixtiyoriy qaytishning birinchi turi passiv bo'lib, jinoiy faoliyat jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va suiqasd qilish bosqichida tugaydi. Jinoyat sodir etishga tayyorgarlik ko'rish bosqichida ixtiyoriy qaytish, odatda, passiv harakat orqali amalga oshiriladi. Masalan, jinoyatga tayyorgarlikni to'xtatish. Shuningdek, ixtiyoriy qaytish aktiv harakat bilan ham amalga oshirilishi mumkin (masalan, jinoyat qurolini yo'qotish, huquqni muhofaza qilish organlariga tayyorlanayotgan jinoyat haqida xabar berish). Ixtiyoriy qaytishning ikkinchi turi esa, shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyat oqibatining oldini olishga qaratilgan harakatdir.

Tamom bo'lmagan suiqasd bosqichidagi ixtiyoriy qaytish ham harakatsizlikda ifodalanadi. Shaxs jinoyatning obyektiv tomonini amalga oshirishni boshlagan holda uni oxiriga yetkazmasdan tugatadi. Masalan, jinoyatchi o'g'rilik jinoyatini sodir etish maqsadida uyning qulfini buzadi, ammo uyda xonadon egalari borligini ko'rib, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytadi. Tamom bo'lmagan suiqasd aktiv harakat orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Masalan, ona o'z chaqalog'ini o'ldirish maqsadida uni ovqatlantirmay

qo'yadi, lekin keyinchalik buning oldini olish maqsadida zarur choralarni ko'radi. Shaxs jinoyatni tavsiflovchi tashqi ta'sir ostida emas, balki o'zining ichki ishonchiga asosan sodir etmaydi.

Taniqli huquqshunos olimlarning fikrlariga ko'ra, tamom bo'lgan suiqasdda ixtiyoriy qaytish bo'lishi mumkin emas. Ular o'z fikrlarini qasddan odam o'ldirish jinoyati misolida ko'rib chiqib shunday deydilar, shaxs odam o'ldirishga suiqasd qilgan bo'lsa, u sodir etib bo'lingan harakatni bartaraf eta olmaydi¹.

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish subyektiv tomondan qasddan sodir etilgan jinoyatlarda mavjud bo'ladi. Masalan, jinoyatchi uy ichida odamlar uxlayotganligini bilgan holda uyga o't qo'yadi. Uning uyga o't qo'yishga bo'lgan munosabati to'g'ri qasddan, ichkarisidagi odamlarning hayotiga bo'lgan munosabati esa, egri qasddan bo'ladi. Chunki uy ichidagi odamlar olovdan qochib, o'lmay qolishi ham mumkin. Agar shaxs jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytsa, ham to'g'ri qasddan, ham egri qasddan sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatdan ixtiyoriy qaytishi mumkin.

Jinoyat kodeksining 30-moddasi ishtirokchilikda sodir etilayotgan jinoyatlardan ixtiyoriy qaytganlik uchun javobgarlikni istisno etadi. Tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchi ixtiyoriy ravishda jinoyat sodir etishdan qaytib, jinoyatni oldini olish uchun zarur bo'lgan o'ziga bog'liq barcha choralarni o'z vaqtida ko'rsa, u jinoyatda ishtirok etganligi uchun javobgar bo'lmaydi.

Bu qoidadan ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishi, yakka shaxsni jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishidan keskin farq qiladi:

- *birinchidan*, qonunda tashkilotchi, dalolatchi va yordamchiga jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytganlik uchun javobgarlikdan ozod etish uchun muayyan shartlar nazarda tutilgan;
- *ikkinchidan*, qonunda javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin bo'lgan ishtirokchilar doirasi chegaralangan, ya'ni faqatgina dalolatchi, tashkilotchi va yordamchi jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin;
- *uchinchidan*, ular tomonidan jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytib, jinoyatni oldini olish uchun o'ziga bog'liq bo'lgan barcha choralarni ko'rilgan bo'lishi zarur.

10.5. Tamom bo'lgan jinoyatlar tushunchasi

Jinoyatni tamom bo'lgan, deb topish uchun, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasida nazarda tutilgan aniq bir jinoyatning barcha belgilari (obyekt, obyektiv tomon, subyekt, subyektiv tomon) sodir etilgan bo'lishi lozim. Moddaning dispozitsiyasida ko'rsatilgan obyektiv tomonning barcha belgilari va subyektiv tomon (qasd yoki ehtiyotsizlik) to'liq mavjud bo'lganda jinoyat tamom bo'lgan, deb topiladi.

Jinoyatning tamom bo'lgan vaqtini aniqlash uchun har bir holatda uning tugallangan vaqtini bilish lozim. Bu jinoyat qonunida belgilangan aniq bir jinoyat tarkibiga bog'liq bo'ladi. Moddiy tarkibli jinoyatlarda Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida ko'rsatilgan oqibat kelib chiqqan bo'lishi lozim. Ba'zi bir jinoyatlarda uning tamom bo'lgan vaqtini aniqlash qiyin. Jinoyat belgisini tashkil qiluvchi oqibatning kelib chiqqanligi va aybdorning qasdi ayni shu oqibatni keltirib chiqarishga qaratilganligi e'tiborga olinadi. Agar qasd qilingan oqibatdan boshqa oqibat kelib chiqqan bo'lsa (masalan, shaxs qasddan odam o'ldirish maqsadida jinoyat sodir etsa, ammo badanga og'ir shikast yetkazsa). Bunday holatda jinoyat sodir etishga suiqasd bo'ladi.

Formal tarkibli jinoyatlar uchun esa, jinoiy oqibat yuz bergan yoki yuz bermaganligidan qat'iy nazar, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida nazarda tutilgan, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishi bilan jinoyat tamom bo'lgan hisoblanadi. Masalan, haqorat qilish jinoyatida shaxsning sha'ni, qadr-qimmatini kamsituvchi harakatlar sodir etilgan vaqtdan boshlab, jinoyat tamom bo'lgan hisoblanadi.

Ba'zi jinoyatlarda oqibatning yuz berishi bilan emas, balki shunday oqibatning yuz berish xavfi ostida qoldirish bilan jinoyat tamom bo'lgan hisoblanadi. Masalan tanosil yoki OITS kasalligini tarqatish jinoyatida, bila turib boshqa shaxsni tanosil kasalligini yuqtirish xavfi ostida qoldirilgan vaqtdan boshlab jinoyat tamom bo'lgan hisoblanadi (Jinoyat kodeksining 113-moddasi, 1-qismi).

Ba'zan qilmishning ijtimoiy xavfliligi yuqoriligiga qarab, jinoiy guruhni tashkil etish bilan bog'liq bo'lsa, jinoyat xuddi shu narsa tashkil etilgan vaqtdan boshlab tamom bo'lgan hisoblanadi. Masalan, jinoiy uyushma tashkil etish (Jinoyat kodeksining 242-moddasi). Bu qilmish jinoiy uyushma yoki uning bo'linmalarini tuzish yoki unga rahbarlik qilish, shuningdek, uning mavjud bo'lishi va ishlab turishiga qaratilgan faoliyatni amalga

o'shish bilan tamom bo'lgan hisoblanadi. Jinoyat huquqida bunday jinoyatlar kesik tarkibli jinoyat, deb yuritiladi.

10.6. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish hamda jinoyat sodir etishdan chin ko'ngildan pushaymon bo'lish orasidagi farq

Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishni chin ko'ngildan pushaymon bo'lish, ya'ni shaxsni o'z aybiga iqrar bo'lib, jinoyatni fosh etishga yordamlashgan faol xatti-harakatidan farqlay olish lozim:

- *birinchidan*, bu ikki tushuncha bir-biridan yuridik tabiatiga ko'ra farq qiladi. Ya'ni, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishda jinoyatning ijtimoiy xavflilik, huquqqa xiloflilik va jazoga sazovorlik belgilari mavjud emasligi sababli jinoiy javobgarlikni istisno qiluvchi holatlardan biri hisoblanadi.

Chin ko'ngildan pushaymon bo'lish esa, jinoyatning barcha belgilariga ega bo'lib, quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- a) jazoni yengillashtiruvchi holat (Jinoyat kodeksining 55-moddasi, 1-qismi);
- b) shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun asos (Jinoyat kodeksining 66-moddasi);
- d) shaxsni jinoiy jazodan ozod qilish uchun asos (Jinoyat kodeksining 71-moddasi).

- *Ikkinchidan*, ixtiyoriy qaytish jinoyat tamom bo'lgunga qadar amalga oshirilishi mumkin, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish esa, jinoyat sodir etilganidan keyingi xulq-atvor hisoblanadi.

- *Uchinchidan*, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish ham passiv, ham aktiv shaklda sodir etilishi mumkin. Chin ko'ngildan pushaymon bo'lish esa, faqat aktiv harakat orqali sodir etiladi.

1. Jinoyat huquqida dastlabki jinoiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jinoyat bosqichlari nima?
3. Qanday jinoyatlarda jinoyat bosqichlari bo'lmaydi?
4. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, deb nimaga aytiladi?
5. Jinoyatga suiqaqd qilish, deb nimaga aytiladi?
6. Jinoyatga suiqaqdning turlari?
7. Jinoyatga suiqaqd qilish bilan tamom bo'lgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi o'ziga xos xususiyatlarni bayon eting.
8. Jinoyatdan ixtiyoriy qaytish deganda nimani tushunasiz?
9. Bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi yoki yordamchi ishtirok etgan jinoyatda ixtiyoriy qaytish masalasi qanday hal qilinadi?
10. Jinoyatdan ixtiyoriy qaytishning huquqiy holatlarini bayon eting.

11-bob. JINOYATDA ISHTIROKCHILIK

11.1. «Jinoyatda ishtirokchilik» tushunchasi

Sud-tergov harakatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, aksariyat jinoyatlar bir guruh shaxslar tomonidan sodir etiladi. Shu o'rinda, ijtimoiy xavfi yuqori bo'lgan jinoyatlar ko'p hollarda bir necha kishilarning birlashishi orqali sodir etilishini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Shubhasiz, bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasi yuqoridir, chunki bir kishi tomonidan sodir etilgan qilmishdan ko'ra, bir guruh shaxslar tomonidan amalga oshirilgan jinoyat tufayli ijtimoiy munosabatlarga ko'proq zarar yetkaziladi. Jinoyatchilar guruh bo'lib harakat qilishganda, ancha ishonch bilan qo'pol va bemalol harakat qilishadi. Bunday holat ularning hayot tarziga aylanib qolishi mumkin.

Jinoyatning uyushgan guruh yoki jinoiy guruh tomonidan amalga oshirilishi yengil kechadi, iz qoldirmaslik va guvohlarni yo'qotish osonlashadi. Guruh bo'lib jinoyat sodir qilinganida guruh rahbarlarini fosh etish qiyinlashadi va ularning yashirinishi oson kechadi. Bu jihatlardan olganda, ishtirokchilikda sodir

etilgan jinoyatlarning maxsus o'rganilishi uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashda muayyan yutuqlarga erishishga yordam beradi. Turli jinoyatlarda uyushgan jinoyatchilik darajasi bir xil bo'lmay, ularning maxsus o'rganilishi talab etiladi. Guruh bo'lib jinoyatlarning sodir etilgan xavflilik darajasiga bir necha shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarga nisbatan ancha yuqoridir.

Jinoyat kodeksining 27-moddasiga ko'ra: «Ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi ishtirokchilik, deb topiladi».

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarning bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud. U yoki bu jinoyatni kvalifikatsiya qilishda, nafaqat, qilmishning ishtirokchilikda sodir etilishi, balki qonuniylik va adolatlilik prinsiplariga asoslangan holda ishtirokchilikning aniq belgilari va shakllariga e'tibor berish lozim.

Ishtirokchilik belgilarini obyektiv va subyektivga ajratish mumkin.

Ishtirokchilikning obyektiv belgilariga:

- 1) jinoyat sodir qilishda ikki yoki undan ortiq shaxsning ishtiroki;
- 2) guruh a'zolarining jinoyatni sodir qilish uchun birgalikda harakat qilishi kiradi.

Jinoyat sodir qilishda ikki yoki undan ortiq shaxsning qatnashishi ishtirokchilikning son belgisidir. Bu belgining asosiy sharti shundan iboratki, jinoyat ishtirokchilikda sodir etilganda, ishtirokchilarning barchasi aqli raso va shu jinoyat uchun qonunda belgilangan yoshga yetgan bo'lishi talab qilinadi.

Qonunda belgilangan yoshga yetmagan va aqli noraso, deb topilgan shaxs jinoyatning subyeksi, deb topilishi mumkin emas va o'z-o'zidan ishtirokchi ham bo'la olmaydi. Agar jinoyat sodir etgan shaxs subyektning barcha belgilariga ega bo'lsa va jinoyatning bajaruvchisi sifatida aqli noraso shaxsdan yoki qonunda belgilangan yoshga yetmagan shaxsdan foydalangan bo'lsa, bu holda aybdor faqat sodir etgan jinoyat uchun emas, balki voyaga yetmagan shaxsni jinoyatga yoki g'ayriijtimoiy xatti-harakatga jalb qilganlik uchun ham javobgarlikka tortiladi.

Ishtirokchilik institutini tahlil qilishda, birgalashib jinoyat sodir etgan barcha shaxslarning harakatini o'rganish lozim. Bunda har bir ishtirokchi tomonidan sodir etiladigan harakatning xususiyati, jinoiy kuchlarning muvofiqlashganligi, ular o'rtasidagi aloqadorlikning qat'iyligi asosiy element hisoblanadi. Aynan shu element majmuyi ishtirokchilikda sodir etilgan qilmish darajasini belgilashga asos bo'lib, shu orqali jinoyatni sodir etgan shaxslarga nisbatan jinoyat-huquqiy kurash chorasini belgilashga imkon beradi.

Birgalikdagi harakat shundan iboratki, bunda ishtirokchilarning jinoiy harakati birgalikda bo'ladi. Jinoyatni birgalikda sodir qilish shundan iboratki, bunda bir ishtirokchining harakati ikkinchisining bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va jinoyat natijasi umumiy harakatga bog'liqdir. Ishtirokchilarning birgalikdagi harakati jinoyatning natijasi uchun muhim shartdir. Ishtirokchilik jinoyati murakkab jarayon bo'lib, bunda har bir ishtirokchi o'zining «*tegishli*» hissasini qo'shmog'i lozim: biri uyushtiradi, biri guruh tuzadi, boshqasi ma'lumot yig'adi, to'rtinchisi jinoyat qurolini tayyorlaydi, beshinchisi uni amalga oshiradi (ya'ni, to'g'ridan to'g'ri jinoyatning obyektiv tomonini amalga oshiradi). Ushbu murakkab jarayonda har bir ishtirokchining harakati bir-biriga mos kelishi va sababiy bog'langan bo'lishi kerak, uning natijasi jinoyat ishtirokchilarning umumiy xohishi va qoniqishi bo'lishi kerak.

Demak, ishtirokchilikda jinoyat sodir etishdagi birgalikdagi harakat o'zaro bog'liq va shartli harakatlar bilan jinoyat sodir etilishi bilan belgilanadi. Jinoyat harakatning birgalikdaligi barcha ishtirokchilar uchun jinoiy oqibatning bir xilligi, umumiy jinoiy oqibat va har bir ishtirokchi o'rtasidagi harakatning o'zaro bog'liqligida ifodalanadi. Harakat, jinoiy oqibat va har bir ishtirokchining o'zaro aloqadorligi yig'indisi ishtirokchilikni ifodalaydi.

Bir qancha shaxslarning kuchlarini birlashtirish natijasida jinoyat sodir etilganida, ularning har biri mustaqil tarzda jinoiy oqibatga erishishga harakat qilgan bo'lsa yoki ular harakati jinoiy oqibat bilan bevosita bog'liq bo'lmasa, bunday jinoyatni ishtirokchilikda jinoyat sodir etish deb baholab bo'lmaydi. Chunki ularning harakati birgalikda bo'lmay, umumlashgan bo'ladi, xolos. Masalan, A. ismli shaxs B. ismli shaxsni o'ldirishga qasd qiladi va unga og'ir tan jarohati yetkazadi, shifokor S. uni davolashi jarayonida infeksiya yuqtirishi natijasida B.vafot etadi. Bu ikki harakat o'rtasida o'zaro bog'liqlik bo'lmaganligi uchun ishtirokchilik, deb baholanmaydi.

Jinoyat kodeksining 27-moddasiga ko'ra, ishtirokchilikning subyektiv belgilari ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishida namoyon bo'ladi. Ya'ni, 27-moddaning mazmuniga ko'ra, ishtirokchilik faqat qasddan sodir qilinadigan jinoyatlardagina bo'ladi. Ishtirokchilar o'rtasida jinoyat sodir etish uchun oldindan kelishuvning mavjud bo'lishi birgalikdagi harakatni belgilashda qiyinchilik tug'dirmaydi. Ular o'rtasida oldindan kelishuvning mavjud bo'lmasligi ishtirokchilikni aniqlashni qiyinlashtiradi.

Birgalikdagi harakat qilish mezonini bo'lib:

- *birinchidan*, umumiy kuch asosida yagona maqsadga erishish uchun harakat qilish;
- *ikkinchidan*, boshqa ishtirokchilarning yagona umumiy natijaga erishishga qaratilgan harakatini bilish va hisobga olish xizmat qiladi.

Jinoyat sodir etishda bir qancha shaxslarning ishtiroki obyektiv vaziyatlarni birgalikda kuch ishlatish asosida natijaga erishish, shuningdek, subyektiv vaziyat – ishtirokchilarning harakatini birlashtirish va kuchlarni birlashtirish asosida yagona maqsadga erishishga qaratilganligini bilishni o'z ichiga oladi. Birgalikdagi ishtirokchilar uchun umumiy bo'lgan muayyan natijaga erishish uchun harakat qilish ishtirokchilar kuchining birlashtirishini bildiradi. Shaxslarning birlashishi jinoiy natijaga oson erishish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Subyektiv mezonning ikkinchi belgisi ishtirokchilar bir-birining harakatini oldindan bilganligini anglatadi. Ishtirokchilikning subyektiv mezonini ishtirokchilarning o'zaro xabardorligi va kelishgan holda harakat qilishi bilan xususiyatlanadi.

O'zaro xabardorlik shu bilan xususiyatlanadiki, jinoyat sodir etishdagi barcha ishtirokchilarni, *birinchidan*, jinoyatni birgalikda sodir etganligi, *ikkinchidan*, har qanday emas, balki aniq jinoyatni sodir etish, *uchinchidan*, nafaqat, bir shaxs qilmishining ijtimoiy xavfliligi, balki boshqa shaxslar harakatining ijtimoiy xavfliligi hisobga olinadi.

Ishtirokchilikda qilingan jinoyatlarda ikki yoki undan ko'p shaxslar o'z intilishlarini birlashtiradi. O'z xohishlaridagi natijaga erishishga harakat qiladilar, ehtiyotsizlik orqasida jinoyat sodir qilganda esa, oqibat kelib chiqishini xohlamaydigina emas, balki uning kelib chiqishini oldindan ko'ra bilmaydi ham.

Subyektiv bog'liqlikning yana bir belgisi shundan iboratki, bunda bir jinoyatchining harakati boshqa ishtirokchi harakati bilan chambarchas bog'liqdir. Ya'ni jinoyat sodir qilishda bir nechta jinoyatchi birga harakat qiladi va shulardan hech bo'lmaganda ikkitasi jinoiy natija uchun o'z harakatlarini birlashtiradi va ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqishini bilgan holda u harakat qiladi va oqibatni xohlaydi. Agar jinoyat sodir qilishda jinoyatchilar bir-birlari bilan o'zaro xabardor bo'lmasalar, ularning har biri sodir etgan harakatlari uchun alohida-alohida javob beradi.

Jinoyatda ishtirokchilik instituti o'z xizmati nuqtayi nazaridan jinoyat ishtirokchilarini va ijtimoiy munosabatlarni jinoiy tajovuzlardan himoya qilish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Jinoyatda ishtirokchilikning ushbu vazifasi bir qator holatlarda jinoyatning bir qancha shaxslar tomonidan sodir etilishi bilan bog'liq. Ishtirokchilikda jinoyat sodir etish qoidalari va holatlari, *birinchidan*, ishtirokchilikda jinoyat sodir etishning obyektiv va subyektiv belgilarini, *ikkinchidan*, bunday ijtimoiy xavfli qilmish uchun jinoiy javobgarlikka tortiluvchi shaxslar doirasini chegaralab qo'yadi, *uchinchidan*, ishtirokchilardan har birining Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan obyektga ta'sirini, shuningdek, ishtirokchilikda jinoyat sodir etishning farq qiluvchi xususiyatlarini bir kishi tomonidan sodir etilgan qilmishdan farqlarini belgilaydi, *to'rtinchidan*, javobgarlikka tortish asoslarini va uni har bir ishtirokchiga nisbatan tatbiq etilishini belgilaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shunday xulosa qilish mumkinki, ishtirokchilikda jinoyat ishtirokchilari ijtimoiy xavfli harakat sodir qilayotganliklarini, qilmishlari jinoyat ekanligi va o'z harakatlari natijasida qanday ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqishini oldindan ko'ra biladilar.

11.2. Jinoyat ishtirokchilarining turlari

Jinoyat kodeksining 28-moddasiga ko'ra, jinoyatni bajaruvchi bilan bir qatorda tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilari ham jinoyat ishtirokchilari, deb topiladi.

Ishtirokchilarning quyidagi turlari mavjud:

- 1) bajaruvchi;
- 2) tashkilotchi;
- 3) dalolatchi;
- 4) yordamchidan iborat.

Jinoyatni bevosita, to'la yoki qisman sodir etgan yoxud ushbu kodeksga muvofiq javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lmagan shaxslardan yoki boshqa vositalardan foydalanib, jinoyat sodir etgan shaxs bajaruvchi, deb topiladi (Jinoyat kodeksining 28-moddasi, 2-qismi).

Qonunda bajaruvchining qator o'ziga xos belgilar ko'rsatilgan:

- *birinchidan*, jinoiy qilmishning to'liq yoki qisman amalga oshirilishi. Bunday jinoiy qilmishni to'liq amalga oshirilishi deganda, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan qilmishning obyektiv tomonini to'liq sodir etish tushuniladi, ya'ni obyektiv tomon to'liq bajariladi. Jinoyatni qisman sodir etish, jinoyat obyektiv tomonini sodir etish bo'lib, bajaruvchiga bog'liq bo'lmagan holda tamom bo'lmaydi yoki modda dispozitsiyasida ko'rsatilgan oqibatning yuz bermasligida ifodalanadi;

- *ikkinchidan*, jinoyatning bevosita bajaruvchi tomonidan sodir etilishi, bevositalik bajaruvchi shaxs tomonidan Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan jinoyatni sodir etilganligi yoki sodir etilishini anglatadi.

Bajaruvchi quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) bevosita jinoyatni sodir etgan, ya'ni obyektiv tomonini bajargan shaxs;
- 2) boshqa shaxslar bilan birgalikda jinoyatni sodir etishda ishtirok etgan shaxs (birgalikda bajaruvchi);
- 3) kodeksga muvofiq javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lmagan shaxslardan yoki boshqa vositalardan foydalanib, jinoyat sodir etgan shaxs.

Dastlabki ikki holatda jinoyat ishtirokchisi hisoblangan bajaruvchi ko'rsatib o'tilgan. Uchinchi holat esa, jinoyatda ishtirokchilikni ifodalamaydi, balki jinoyat vositasi orqali individual tartibda sodir etish hisoblanadi. Ba'zi hollarda jinoyatning obyektiv tomonini bir nechta jinoyatchilar birgalikda bajaradi, ularning barchasi bajaruvchi hisoblanadi.

Jinoyat bajaruvchisi aqli raso va qonunda belgilangan yoshga to'lgan bo'lishi kerak. Ayrim holda shaxsning o'zi jinoyatni bevosita sodir qilmasdan jinoyatning subyekti bo'la olmaydigan shaxsdan foydalanadi (masalan, o'g'rilik jinoyatini sodir qilishda shaxs 14 yoshga to'lmagan yoki aqli noraso shaxsdan foydalanadi). Bunda jinoyatchi ham subyekt yoshiga yetmaganning qilmishi uchun hamda voyaga yetmaganni jinoyatga jalb qilganligi uchun javobgarlikka tortiladi. Ba'zi hollarda jinoyatchi maxsus o'rgatilgan hayvonlardan foydalanadi va hayvon yetkazgan zarar uchun jinoyatchi javobgar bo'ladi.

Alohida hollarda bajaruvchining harakatini aniqlash uchun Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasi dispozitsiyasida ko'rsatilgan belgilarning bir qismi bo'lishi o'zi yetarli hisoblanadi. Masalan, nomusga tegish jinoyati bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilsa, ulardan biri zo'rlik ishlatgan, lekin shaxsan o'zi nomusga tekkan yoki nomusga tegmaganligidan qat'iy nazar, bajaruvchi bo'lib hisoblanadi.

Bajaruvchi tomonidan sodir etilgan qilmish subyektiv tomondan to'g'ri yoki egri qasddan sodir etilishi mumkin. Qonunga ko'ra, ishtirokchilikda sodir etilgan qilmish qasddan amalga oshirilib, ehtiyotsizlikni istisno etadi. Ishtirokchilarning qasdi o'z qilmishning ijtimoiy xavfliligini anglash va bajaruvchining harakatini o'z ichiga olishi kerak.

Jinoyatning tashkilotchisi jinoyat ishtirokchilaridan biridir. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rilishiga yoki jinoyat sodir etilishiga rahbarlik qilgan shaxs tashkilotchi, deb topiladi (28-moddaning 3-qismi), ya'ni tashkilotchi:

- 1) jinoyatga tayyorgarlik ko'rilishiga yoki
- 2) jinoyat sodir etilishiga rahbarlik qiladi.

Har ikki holatda ham u «tashkilotchi» soʻzi maʼnosidan kelib chiquvchi jinoyatga tayyorgarlikni amalga oshiradi. Jinoyat sodir etish «gʻoya»si va undan soʻnggi harakatlarni rejalashtirish, tashkil qilish unga tegishlidir.

Shu oʻrinda jinoyat sodir etish haqidagi fikrning yuzaga kelishi faqatgina tashkilotchining oʻzigagina tegishli emasligini takidlab oʻtish lozim. Baʼzi hollarda birgalikdagi bajaruvchilardan birida ham bunday fikr paydo boʻlishi mumkin. Sud amaliyotida birgalikda bajaruvchilardan birida bunday fikrning paydo boʻlishi uchrab turadi. Masalan, guruh boʻlib bezorilik qilish, nomusga tegish jinoyatlarini sodir etishda. Tashkilotchi koʻpincha jinoyat sodir qilishda bevosita qatnashmaganligi sababli uni ushlash, isbotlash va javobgarlikka tortish qiyinlashadi.

Jinoyat sodir etishga rahbarlik qilish – bu ishtirokchilar tomonidan jinoyatni amalga oshirishi jarayonini bevosita boshqarish. Jinoyatga rahbarlik qilish jinoyat sodir etish joyida amalga oshirilganda, bajaruvchining harakatlari boshqariladi. Shuningdek, rahbarlik qilish jinoyat sodir etish joyida boʻlmagan holda ham amalga oshirilishi mumkin. Masalan, telefon, ratsiya orqali bajaruvchining harakati boshqarib turilishi mumkin.

Tashkilotchi jinoyat rejasini ishlab chiqadi, boshqa ishtirokchilarni tanlaydi, ularning orasida vazifalarni taqsimlaydi, jinoyatni amalga oshirishga ularni tayyorlaydi, yoʻriqlar beradi, zarur anjomlarni yigʻadi va tayyorlaydi. Koʻpincha tashkilotchi oʻz harakatlarini himoya qilish va zarur maʼlumotlar olish uchun huquqni muhofaza qilish organlaridan bironta mansabdor shaxsni sotib olishga harakat qiladi. Qoidaga koʻra, uyushgan guruh yoki jinoiy uyushmaga tajribali jinoyatchi rahbarlik qiladi va jinoyatga tayyorgarlik koʻrish va amalga oshirishni tashkillashtiradi, uning oʻzi ham ishtirokchilar qatori ishtirok etishi mumkin.

Tashkilotchi har doim ham toʻgʻri qasd bilan harakat qiladi. Agar tashkilotchi jinoyat sodir etishga rahbarlik qilib, oʻzi jinoyatning obyektiv tomonini bajarishda bevosita ishtirok etmasa, uning harakati Jinoyat kodeksining 28-moddasi, 3-qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyat kodeksining 242-moddasi, 1-qismi mazmuniga koʻra, tashkilotchining harakati jinoiy faoliyat koʻrinishlaridan biridir. Jinoyat sodir etilishiga qiziqitiruvchi shaxs *dalolatchi*, deb topiladi (28-moddaning 4-qismi), yaʼni u har qanday shaklda:

- 1) majburlash;
- 2) ishontrish orqali dalolat qiladi.

Dalolatchi bilan bajaruvchining oʻzaro ichki aloqadorligi shundaki, dalolatchining har doim ijrochida jinoyat sodir etish maqsadini vujudga keltiradi.

Majburlash jismoniy va ruhiy boʻlishi mumkin. Ruhiy majburlash koʻpincha dalolatchi tomonidan qoʻrqitish orqali sodir etiladi (masalan, moddiy taʼminlashni toʻxtatib qoʻyish, insonni tahqirlovchi xabar yoki maʼlumotni oshkor qilish bilan qoʻrqitish va hokazo).

Shaxsga bir necha marta dalolatchi turli xil xabarlarni yetkazsa, bularning natijasida shaxs unga ishonib, jinoyat sodir etishga qaror qilsa, bir necha marta xabar yetkazgan shaxsni dalolatchi, deb javobgarlikka tortish mumkin. Lekin bir necha marta xabar yetkazgan shaxsda bajaruvchining jinoyat sodir etishi uchun moyillik tugʻdirish maqsadi boʻlishi kerak.

Ishontrishda dalolatchi tashqi tomondan jinoyatga hech qanday aloqasi boʻlmagandek koʻrinsa-da, uning manfaatlari jinoyatni sodir etgan bajaruvchining manfaatlari bilan maʼlum darajada mos keladi.

Dalolatchining jinoyat sodir etishning vositasi sifatida iltimos qilishdan ham foydalanishi mumkin va bu dalolatchi manfaatining asosini tashkil etadi. Shubhasiz, iltimos dalolatchi tomonidan faqat oʻzining tanishlari, doʻstlari va xizmatdoshlariga qilinishi mumkin. Yaqinlarga iltimos (jinoyat sodir etishni) faqat koʻndirish orqali amalga oshiriladi. Koʻndirish iltimosdan shunisi bilan farq qiladiki, dalolatchi shaxsni jinoyat sodir etishga rozi qilish uchun oʻzining bor imkoniyatini ishga soladi. Koʻndirish bir necha marta iltimos qilish shaklida boʻlishi mumkin.

Jinoyat sodir etishga umumiy yoki noaniq shaxslar guruhini dalolat qilish dalolatchilik hisoblanmaydi. Bunday harakatlar muayyan hollarda alohida jinoyat tarkibini tashkil qilishi mumkin. Masalan, davlat tuzumini Konstitutsiyaga xilof ravishda oʻzgartirishga qaratilgan Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy tuzumiga tajovuz qilish jinoyati (Jinoyat kodeksining 159-moddasi).

Dalolat aniq bir obyekt yoki shaxslarga nisbatan qaratilgan bo'lishi kerak. Sud-tergov amaliyotida dalolat qilishning boshqa turlari ham uchraydi. Jinoyat qilish uchun mukofot va'da qilish yoki to'g'ridan to'g'ri shaxsni sotib olish yoki aldash bunga misol bo'la oladi.

Dalolatchi bilan tashkilotchining harakatini farqlash lozim. Dalolatchi qanday harakat sodir etishidan qat'iy nazar, bajaruvchida jinoyat sodir etish istagini uyg'otishga va bu istakni so'ndirmaslikka harakat qiladi. Tashkilotchi esa, jinoiy faoliyatni rivojlantirishga harakat qiladi, u jinoyat sodir etishning boshlanishidan oxirigacha faoliyat yuritadi.

«Jinoyatni sodir etilishiga o'z maslahatlari, ko'rsatmalari bilan, vositalar berish yoki to'siqlarni yuqotish bilan ko'maklashgan, shuningdek, jinoyatchini, jinoyat sodir etish quroli, izlari va vositalarini yoxud jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritilgan narsalarni yashirishga, shuningdek, bunday narsalarni olish va o'tkazish to'g'risida oldindan va'da bergan shaxs yordamchi, deb topiladi» (Jinoyat kodeksining 28-moddasi, 5-qismi).

Sud-tergov amaliyotida yordamchilik ishtirokchilikning ko'p uchraydigan turidir. Jinoyat kodeksining 28-moddasi, 5-qismi tahlili shuni ko'rsatadiki, jinoyatda yordamchilik:

- 1) jismoniy yordamchilik;
- 2) ruhiy yordamchilik ko'rinishlariga ega bo'ladi.

Jismoniy yordamchilik deganda, jinoyat sodir qilinayotganda to'siqlarni olib tashlash uchun vositalar va qurollar bilan yordam berish, ya'ni jinoyatning obyektiv tomonini amalga oshirishda bajaruvchiga ko'maklashish tushuniladi. Jismoniy yordamchilik ruhiy yordamchilikdan farqli ravishda jinoyat vositalarni taklif qilish yoki shart-sharoit yaratib berishdan iboratdir.

Shuni ham hisobga olish kerakki, yordamchi yordam berishdan tashqari jinoyatni amalga oshirishga qaratilgan boshqa biron-bir harakatni qilmagan bo'lishi kerak, aks holda, yordamchining harakatlari jinoyatning obyektiv tomoni belgilari bilan mos kelsa, u jinoyatning bajaruvchisiga aylanib koladi.

Ruhiy yordamchilik:

- 1) maslahat, ko'rsatmalar berish;
- 2) jinoyatchini, jinoyat qurollarini, izlarini va vositalarini yoki jinoiy yo'l bilan topilgan buyumlarni yashirishga oldindan va'da berish;
- 3) jinoiy yo'l bilan topilgan buyumlarni olish yoki sotib berishga oldindan va'da berish shaklida bo'lishi mumkin.

Jinoyatni yashirishga oldindan va'da bermagan bo'lsa, yordamchilik, deb topilmaydi, ya'ni ishtirokchilik, deb topilmasdan, faqat jinoyatga daxldorlik, deyiladi.

Vositalar yetkazib berish deganda, jinoyat bajaruvchisiga jinoyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli buyumlar yoki vositalarni yetkazib berish tushuniladi. Bularga transport vositalari, qurol-yaroqlar va hokazolar, ya'ni jinoyat sodir qilinishi uchun yordam beradigan har qanday buyumlar kiradi.

To'siqlarni olib tashlash deganda, yordamchining bajaruvchi tomonidan jinoyatni amalga oshirishdagi to'siqlarni bartaraf qilishga yordamlashish harakati tushuniladi (masalan, qo'riqchini xizmat vazifasidan chalg'itish, signalizatsiyani o'chirib qo'yish, qo'riqchi itlarni chalg'itish va hokazo).

Yordamchi dalolatchidan shunisi bilan farq qiladiki, u o'zining harakati bilan jinoyatning boshqa bir ishtirokchisida jinoyat sodir etish istagini vujudga keltirmaydi, bu holat yordamchilikni amalga oshirgunga qadar vujudga keladi.

Ruhiy yordamchilik, jinoyat sodir qilinishida bajaruvchining qarori va xohishini mustahkamlaydi. Maslahat va ko'rsatmalarni ko'proq jinoyatni uyushtiradigan shaxs berishi mumkin. Bu holda ushbu shaxs Jinoyat kodeksining 28-moddasi, 3-qismiga ko'ra, tashkilotchi, deb topiladi.

11.3. Jinoyatda ishtirokchilikning shakllari: oddiy ishtirokchilik, murakkab ishtirokchilik, uyushgan guruh, jinoiy uyushma

Maxsus adabiyotlarda va darsliklarda jinoyatda ishtirokchilik turlicha klassifikatsiyalangan bo'lib, jinoyatda ishtirokchilik shakl va turlarga bo'linadi.

Jinoyat sodir etishda ishtirokchilik shakli deganda, jinoyat sodir etishdagi o'zaro aloqadorlik, ishtirokchilar harakatini oldindan til biriktirgan holda amalga oshirilish darajasi, subyektiv aloqadorligi va xususiyatiga ko'ra, farq qiluvchi bir necha shaxslarning birgalikdagi harakati tushuniladi. Yuqorida keltirilgan har bir belgi ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, til biriktirganlik va umumiy maqsadga erishishi uchun muvofiqlashtirilganligiga ko'ra farq qiladi. Ishtirokchilar harakatining yuqori darajada tashkil qilinganligi va til biriktirganligi ko'zlangan maqsadga erishishni osonlashtiradi.

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyani tahlil qilishda sud va tergov organlari qonunda to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilmagan, lekin jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish imkonini beradigan belgilarga e'tibor berishlari lozim.

Ishtirokchilik obyektiv (ishtirokchilar o'rtasidagi obyektiv aloqadorlik) va subyektiv (ular o'rtasidagi subyektiv bog'liqlik) mezonlarga ko'ra turlarga bo'linadi.

Obyektiv mezon ishtirokchilarning obyektiv tomondan aloqadorligida ifodalanadi, bu asosga ko'ra ishtirokchilik, ikki turga bo'linadi:

- 1) oddiy ishtirokchilik;
- 2) murakkab ishtirokchilik.

Obyektiv mezon ishtirokchilar o'rtasidagi jinoyat sodir etishdagi aloqadorlikni ifodalaydi, ya'ni rollarning taqsimlanishi, kim qaysi vazifani bajarishini belgilab qo'yilishi va boshqalar. Oddiy ishtirokchilikda birgalikda bajaruvchi shaxslar Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida ko'rsatilgan jinoyatning obyektiv tomonini bevosita til biriktirmagan holda sodir etadilar.

Murakkab ishtirokchilikda (bajaruvchi bilan bir qatorda dalolatchi, tashkilotchi, yordamchi jinoyat sodir etishda ishtirok etadi) jinoyat sodir etishda birgalikda ishtirok etishning o'ziga xosligi shunda ko'rinadiki, faqat ishtirokchigina Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida ko'rsatilgan jinoyatning obyektiv tomonini bevosita bajaradi, boshqa ishtirokchilar esa jinoyatni bilvosita bajaradilar.

Ishtirokchilik to'satdan vujudga kelishi mumkin, bu ishtirokchilarning jinoiy harakatini amalga oshirish uchun birlashishda ifodalanadi. Bezorilik, nomusga tegish jinoyatlari ko'pincha birgalikda sodir etiladi.

Ishtirokchilikning subyektiv mezoni ishtirokchilarning jinoiy harakatni amalga oshirishda o'zaro kelishganligi bilan belgilanadi. Bu mezon asosida ishtirokchilik:

- 1) oldindan til biriktirilgan;
- 2) oldindan til biriktirilmagan ishtirokchiliklarga bo'linadi.

Oldindan til biriktirilmagan ishtirokchilik, bevosita jinoyat sodir etish jarayonida yoki muayyan vaqt oralig'ida (masalan, A. ismli shaxs odam o'ldirish maqsadida B.ni ura boshlaydi, buni kuzatib turgan V. ismli shaxs ham unga qo'shilib B.ni uradi va odam o'ldirish jinoyati sodir etiladi), lekin jinoyat sodir etilgunga qadar til biriktirilmadi. Bunday ishtirokchilikda til biriktirganlik darajasi minimal bo'lib, jinoyat obyektiv tomonini tashkil qiluvchi harakatlar to'liq yoki qisman amalga oshiriladi, ishtirokchilar o'z harakati orqali boshqasining harakatini to'ldiradi.

Oldindan kelishilgan ishtirokchilikda birgalikda jinoyat sodir etish haqida oldindan til biriktirib, shuningdek, jinoyat sodir etilishidan oldinroq til biriktirgan holda jinoyat sodir etiladi. Ishtirokchilikni kvalifikatsiya qilish uchun bu kelishuvga erishilgandan so'ng qancha vaqt o'tganligi ahamiyatga ega emas.

1994-yilgi Jinoyat kodeksining 29-moddasida esa, jinoyatda ishtirokchilikning quyidagi shakllari belgilangan bo'lib, bularga:

- 1) oddiy ishtirokchilik;
- 2) murakkab ishtirokchilik;
- 3) uyushgan guruh;
- 4) jinoiy uyushmalar kiradi.

Ikki yoki undan ortiq shaxsning oldindan til biriktirmay jinoyat sodir etishda qatnashishi oddiy ishtirokchilik, deb topiladi (Jinoyat kodeksining 29-moddasi, 2-qismi).

Ishtirokchilikning birinchi shaklida jinoyatning oldindan til biriktirmay sodir etilganligi uchun ishtirokchilikning boshqa shaxslarga nisbatan ijtimoiy xavfliligi kamroq. Chunki ular birgalikda harakat qilsa-da, uyushganlik belgisi yo'q, ammo jinoyat birgalikda sodir qilinganligi uchun ishtirokchilikning eng sodda shakliga kiritilgan. Oddiy ishtirokchilikning ijtimoiy xavfliligi shundaki, bunda jinoiy harakat bir nechta shaxs tomonidan sodir etilganligi uchun undan yetadigan zarar, shubhasiz, bir kishi yetkazgan zararga nisbatan bo'ladi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi bir qancha moddalarida bir guruh shaxslar tomonidan jinoyat sodir qilishi o'sha jinoyat uchun jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida nazarda tutilgan. Masalan, bir guruh shaxslar tomonidan qasddan odam o'ldirish (97-moddaning 2-qismi, «p» bandi); bir guruh shaxslar tomonidan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (104-moddaning 2-qismi, «k» bandi); qasddan badanga o'rtacha ogir shikast yetkazish (105-moddaning 2-qismi, «p» bandi); nomusga tegish (118-moddaning 2-qismi, «v» bandi); jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish (119-moddaning 2-qismi, «v» bandi).

Ishtirokchilikning oddiy shaklida ishtirokchilar orasida avvaldan kelishuv bo'lmaydi va o'z-o'zidan bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi bo'lmaydi hamda ishtirokchilar jinoyatning obyektiv tomonini alohida-alohida bajaradilar. Aynan shu belgisi bilan oddiy ishtirokchilik ishtirokchilikning boshqa turlaridan farq qiladi.

Ishtirokchilikning bu shakli uchun til biriktirganlikning minimal darajasi xosdir. Ishtirokchilikning bu shaklida ko'proq bir kishi tomonidan boshlangan jinoyatga boshqa shaxslarning qo'shilishi nazarda tutilgan.

Oddiy ishtirokchilik ishtirokchilikning kam tarqalgan va ijtimoiy xavfi nisbatan katta bo'lmagan shaklidir. Ishtirokchilikda oldindan til biriktirmagan holda jinoyat sodir etilishini belgilashda bir qancha bajaruvchi tomonidan jinoyat sodir etilganligi, shuningdek, ular orasida vazifalarning taqsimlanganligiga e'tibor berish lozim.

Ikki yoki undan ortiq shaxsning oldindan til biriktirib jinoyat sodir etilishida ishtirok qilishi murakkab ishtirokchilik, deb topiladi (29-moddaning 3-qismi).

Oldindan til biriktirish deganda, jinoyat sodir etish yoki jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun jinoyatning obyektiv tomoni amalga oshirilgunga qadar bo'lgan kelishuv tushuniladi.

Bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib jinoyat sodir etish uchun Jinoyat kodeksida aniq bir jinoyatning zaruriy yoki kvalifikatsiya belgisi, shuningdek, og'irlashtiruvchi holat sifatida javobgarlik nazarda tutilgan.

Murakkab ishtirokchilikni xususiyatlovchi belgilardan biri jinoyat obyektiv tomonini belgilovchi belgilar barcha ishtirokchilar tomonidan emas, balki bir kishi yoki ularning ba'zi birlari tomonidan sodir etilishidir. Qolgan ishtirokchilar jinoyat obyektiv tomonini amalga oshirishda bevosita ishtirok etmaydilar. Murakkab ishtirokchilik oddiy ishtirokchilikdan vazifalarning ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanganligi bilan farqlanadi: biri jinoyatni tashkil qiladi, biri obyektiv tomonini bajaradi yoki jinoyat sodir qilishga dalolat qiladi yoxud sodir etilishiga yordam beradi.

Murakkab ishtirokchilikning asosiy belgilaridan yana biri – ishtirokchilarning oldindan til biriktirganligi hisoblanadi. Ishtirokchilikning ushbu shaklda oldindan til biriktirish uning obyektiv tomonini bajarishgacha bo'lgan vaqt ichida yuz bergan bo'lishi kerak. Ishtirokchilikning bu shaklida jinoyat ishtirokchilari jinoyatni amalga oshirish yuzasidan qilinadigan harakatlar va jinoyat natijasi to'g'risida o'zaro kelishib oladilar. Ushbu shaklda jinoyatning obyektiv tomonini faqat bajaruvchi sodir qiladi, boshqalari esa unga yordam beradilar.

Ishtirokchilikning bu shakli uchun asosiy element bo'lib, ikki yoki undan ortiq shaxsning jinoyat sodir etish boshlangunga qadar, shuningdek, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan qilmishning hech bo'lmaganda bir kishi tomonidan sodir etish boshlanguncha til biriktirilganligi hisoblanadi.

Oldindan til biriktirib jinoyat sodir etish Jinoyat kodeksining 56-moddasi, «m» bandiga ko'ra, jazoni og'irlashtiruvchi holat hisoblanadi. Oldindan til biriktirib jinoyat sodir qilish Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi ko'pgina moddalarida kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida ko'zda tutilgan. Masalan, 164-moddaning 2-qismi, «b» bandi, 165-moddaning 2-qismi, «v» bandi, 166-moddaning 2-qismi, «v» bandi, 167-moddaning 2-qismi, «b» bandi, 168-moddaning 2-qismi, «b» bandi.

Agar ishtirokchilar oldindan til biriktirib va har biri jinoyatning obyektiv tomonini bajarsa, ularning harakati Jinoyat kodeksining 28-moddasi, 2-qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi mumkin emas. Agar oldindan

kelishuv har bir ishtirokchi orasida vazifalar taqsimlanishi bilan amalga oshirilsa, lekin harakatni faqat bajaruvchi qilsa, ularning harakati ishtirokchilarning turlarini belgilaydigan Jinoyat kodeksining 28-moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Agar Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi normasida guruh tomonidan sodir etilgan jinoyat uchun oldindan til biriktirish og'irlashtiruvchi holat sifatida ko'zda tutilmagan bo'lsa, sud jazoni Jinoyat kodeksining 56-moddasiga ko'ra tayinlaydi.

Amaldagi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ishtirokchilikning ayrim shakllari kvalifikatsiya qilinuvchi yoki zaruriy belgi sifatida ko'rsatilgan. Kvalifikatsiya qilinuvchi holat sifatida bunday ishtirokchilik shakllarining bir qancha turlari berilgan: bir guruh shaxslar, bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirgan holda, shuningdek, til biriktirmay jinoyat sodir etish.

Agar «Maxsus» qism normasida «oldindan til biriktirib yoki bir guruh shaxslar tomonidan» (Jinoyat kodeksining 244-moddasi, 3-qismi, «a» bandi) degan tartib belgilangan bo'lsa, bunda bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib yoki til biriktirmagan holda jinoyat sodir etilishini tushunish lozim. Agar qonun «Maxsus» qism normasi «oldindan til biriktirib» degan ta'rif bilan cheklangan bo'lsa, kvalifikatsiya qilinadigan holatlarni belgilashda, uni jinoiy guruh yoki jinoiy uyushma sifatida talqin qilinmaydi.

Qonunda jinoyat tarkibida kvalifikatsiya qilinuvchi holat sifatida bir guruh shaxslar tomonidan jinoyat sodir etilishi ko'rsatilgan bo'lsa (Jinoyat kodeksining 97-moddaci, 2-qismi, «p» bandi; 104-moddaning 2-qismi, «k» bandi; 118-moddaning 2-qismi, «v» bandi) jinoiy javobgarlik uchun oldindan til biriktirganlik ahamiyatga ega bo'lmaydi. Bu holatda jinoyat sodir etgan shaxslarning harakti ushbu jinoyatni sodir etishga qaratilganligini aniqlash lozim. Agar bu jinoyat ularning umumiy qasdidan tashqarida sodir etilgan bo'lsa, ushbu band bilan kvalifikatsiya qilinmasdan, moddaning boshqa tegishli qismlari bilan javobgarlikka tortiladi.

Ikki yoki undan ortiq shaxsning birgalikda jinoiy faoliyat olib borish uchun oldindan bir guruhga birlashishi uyushgan guruh, deb topiladi. Uyushgan guruh ishtirokchilikning oddiy va murakkab ishtirokchilikka nisbatan xavfliroq bo'lgan shaklidir. Uyushgan guruhni xususiyatlovchi belgilardan biri – bu uning barqaror ekanligi. Bunda tashkilotchi jinoiy rejani tuzadi, ishtirokchilar o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi, ular faoliyatini yo'naltiradi va guruhdagi tartibni mustahkamlaydi. Uyushgan guruhda ikki yoki undan ortiq shaxs odatda bir nechta jinoyat qilish uchun birlashadi. Uyushgan guruhning asosiy belgisi oldindan til biriktirish yoki oldindan jinoiy harakat bilan shug'ullanish uchun uyushishi va guruh a'zolari orasida vazifalarning aniq taqsimlanishi, rejaning puxtaligi, texnik ta'minot va barqarorlikdan iboratdir. Aynan barqarorlik ushbu guruhni boshqa guruhlardan ajratib turadi. Ular orasidagi barqarorlik guruh rahbari guruh a'zolari bilan aloqa qilib, ularning harakatini nazorat qilib, boshqarib turishida namoyon bo'ladi.

Sud-tergov amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, uyushgan guruh a'zolari orasida vazifalar aniq tartibda taqsimlanadi. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi qator moddalarida uyushgan guruhning jinoiy harakati o'sha jinoyatni og'irlashtiruvchi holati sifatida ko'rsatilgan bo'lsa (masalan, 164-moddaning 4-qismi, «v», 166-moddaning 4-qismi, «v» bandi, 176-moddaning 3-qismi, «b» bandi, 177-moddaning 3-qismi, «b» bandi va boshqalar), Jinoyat kodeksining 56-moddasiga havola qilingan holda jazo tayinlanmaydi.

Uyushgan guruh faqat jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun tashkil etiladi. *Jinoiy faoliyat deganda*, jinoyat ishtirokchilarining bir nechta jinoyat sodir qilishi tushuniladi. Uyushgan guruhning doimiy a'zolari bajargan vazifasidan qat'iy nazar, uni tayyorlashda qatnashgan bo'lishsa, barcha jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikka tortilishlari shart. Agar shaxs uyushgan guruh a'zosi bo'lmasa, jinoyat sodir qilinayotganda o'zi tushunmagan holda yordam bergan bo'lsa, uning harakatlari uyushgan guruh tomonidan qilingan, deb kvalifikatsiya qilinmaydi.

Jinoyat kodeksining 242-moddasi, 2-qismida uyushgan qurolli guruh tuzish, unga rahbarlik qilish yoki unda ishtirok etish uchun javobgarlik belgilangan. Jinoiy uyushmaning boshqa belgilar bilan birgalikda qurollanish belgisi ham, ya'ni guruhda yoki guruh a'zolaridan birida o'qotar yoki sovuq qurol bo'lishi kerak. Ikki yoki undan ortiq shaxslarning amalda uyushgan jinoiy guruh tuzishi yoki unga rahbarlik qilish yoki unda ishtirok etish bilanoq jinoyat tugallangan hisoblanadi. Uyushgan qurolli guruh tuzganlik 242-moddaning 2-qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoiy guruh ishtirokchilari harakatini kvalifikatsiya qilish oldindan til biriktirib jinoyat sodir etishdan farq qiladi. Agar jinoyat oldindan til biriktirgan holda bir necha bajaruvchilar tomonidan sodir etilgan bo'lsa, u faqat «Maxsus» qismdagi tegishli moddaning o'zi bilan 28-moddani qo'llamagan holda kvalifikatsiya qilinadi. Uyushgan guruh tomonidan jinoyat sodir etilganda ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdagi vazifasi

qanday belgilanganligidan qat'iy nazar, (tashkilotchi, bajarvchi, dalolatchi, yordamchi, ishtirokchi) 28-moddani qo'llagan holda javobgarlik belgilanadi. Agar uyushgan guruh tomonidan sodir etilgan jinoyat «Maxsus» qismning tegishli moddasida kvalifikatsiya qilinadigan holat sifatida ko'rsatilgan bo'lsa (masalan, Jinoyat kodeksining 202-moddasi, 3-qismi, «d» bandi), qilmishni 28-moddaga murojaat qilmagan holda shu moddaning o'zi bilan kvalifikatsiya qilish lozim bo'ladi va barcha ishtirokchilar aniq bir jinoyat tarkibi uchun zaruriy hisoblangan belgi asosida javobgarlikka tortiladilar.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarida «uyushgan guruh yoki uning manfaatlarini ko'zlab jinoyat sodir etish» degan tushuncha ishlatiladi, bunda umumiy qoida bo'yicha jinoiy guruhning jinoiy faoliyatidan guvohlik beruvchi bir necha jinoiy tajovuzlarni amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Ammo amaliyotda guruh a'zolaridan biri bir jinoyatni sodir etishda ishtirok etib, keyin o'zining jinoiy faoliyatini to'xtatgan hollar ham uchrab turadi. Bunday hollarda ularning jinoiy qilmishlari sonidan qat'iy nazar, u uyushgan guruh tarkibida jinoyat sodir etganligi uchun (o'zi buni anglagan hollarda) jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Yana bir farq shundaki, oldindan til biriktirib jinoyat sodir etishda guruh faqatgina bir marotaba jinoyat sodir etish uchun tuzildi, uyushgan guruhda esa, bir necha marotaba jinoyat sodir etish uchun tuziladi. Demak, uyushgan guruh oldindan til biriktirish, barqarorlik, vazifalarning taqsimlanganligi, bir qancha jinoyat sodir etish maqsadida tuzilganligi kabi qator o'ziga xos belgilar bilan xususiyatlanadi. Uyushgan guruhning barqarorligi deganda, guruh ishtirokchilari o'rtasidagi doimiy aloqadorlik va jinoyat sodir etishga tayyorgarlik ko'rish yoxud bir yoki bir necha marotaba jinoyat sodir etishning maxsus usullaridan foydalanish tushuniladi.

Barqarorlik obyektiv tomondan quyidagilar bilan xususiyatlanadi:

- *birinchidan*, tashkilotchining jinoiy faoliyatni amalga oshirish maqsadi asosida tashkil etilgan guruh o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, umuiy jinoiy maqsad va manfaat, jinoiy guruh a'zolari o'rtasida vazifalarning taqsimlanganligi;

- *ikkinchidan*, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish jarayonida maxsus usullardan foydalanish, guruhdagi qat'iy tartib, doimiy nazorat va guruh a'zolari harakatini boshqarish, yuqori darajada kelishganlik va uyushganlik.

Ishtirokchilikning eng xavfli shakli jinoiy uyushmadir. Ikki yoki undan ortiq uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun oldindan birlashishi *jinoiy uyushma*, deb topiladi (Jinoyat kodeksining 29-moddasi, 5-qismi).

Jinoiy uyushma ishtirokchilikning boshqa shakllaridan yuqori darajada uyushganligi, barqarorligi, texnik vositalari bilan ta'minlanganlik darajasiga ko'ra, a'zolarining birgalikdagi keskin harakati kabilar bilan farq qiladi. Jinoiy uyushmaning xavfliligi u tomonidan sodir etiladigan jinoyatning xususiyati va og'irlik darajasi bilan belgilanadi.

Jinoiy uyushma ancha murakkab tashkiliy tuzilmadir. Undagi har bir uyushgan guruh o'ziga maxsus ajratilgan vazifalarnigina bajaradi. Shu belgi jinoiy uyushmani uyushgan guruhdan ajratib turadi.

Jinoiy uyushmaning asosiy belgilaridan yana biri uning ikki yoki undan ortiq uyushgan guruhdan tashkil topganligidadir. Mantiqiy jihatdan ham jinoiy uyushma yoki bir necha guruh birlashganida a'zolar ko'pchilikni tashkil etganligi sababli u ikki kishidan tashkil topishi mumkin emas.

Jinoiy uyushma a'zolari o'rtasida jinoiy maqsadga erishish uchun vazifalar taqsimlanadi. Jinoiy uyushma o'zida jinoiy guruhlarini o'zining tarkibiy bo'g'ini sifatida birlashtiradi. Jinoiy uyushmaning tarkibiy bo'g'ini deganda, rahbari hisoblaganda ikki yoki undan ortiq shaxsni jinoiy uyushma maqsadini amalga oshirish maqsadida muayyan yo'nalishda faoliyat yurituvchi (masalan, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish) guruh tushuniladi. Bunda har bir guruh o'z faoliyatini jinoiy uyushma maqsadini amalga oshirish uchun alohida-alohida amalga oshiradi. Buni aniqlash uchun har bir guruh faoliyati jinoiy uyushma maqsadlarini amalga oshirishga, uni qo'llab-quvvatlashga qaratilganligi, barcha guruhlar faoliyati yagona tashkiliy boshqaruv asosida boshqarilganligiga e'tibor berish lozim. Yagona tashkiliy boshqaruv, bitta tashkilotchidan, shuningdek, bir guruh tashkilotchilardan iborat bo'lishi mumkin.

Jinoyat qonunida birinchi marta (Jinoyat kodeksining 242-moddasida) jinoiy uyushma tashkil etish, ya'ni jinoiy uyushma yoxud uning bo'linmalarini tuzish yoki unga rahbarlik qilish, shuningdek, ularning mavjud bo'lishi va ishlab turishini ta'minlashga qaratilgan faoliyat uchun javobgarlik belgilanadi va uyushma tuzilganidan boshlab jinoyat tugallangan, deb hisoblanadi.

Agar Jinoyat kodeksining 212-moddasida javobgarlik belgilangan jinoyatning subyekti bo'la olmaydigan shaxs jinoiy guruhga kirib qolgan bo'lsa, guruh a'zolari qanday jinoyatni sodir qilish uchun uyushgan bo'lsalar, o'sha jinoyatni sodir etishga suiqasd qilish deb, agar bevosita qatnashgan bo'lsa, o'sha jinoyatda ayblanib javobgarlikka tortiladi.

11.4. Jinoyatda ishtirok etgan shaxslarning javobgarlik doirasi

Jinoyat qonunida birinchi marta (Jinoyat kodeksining 30-moddasida) jinoyatda ishtirok etganlik uchun javobgarlik doirasi belgilandi. Jinoyat kodeksining 30-moddasi, 1-qismiga ko'ra: «Tashkilotchi, dalolatchi va yordamchilar ham ushbu kodeks «Maxsus» qismining bajaruvchini javobgarlikka tortish uchun belgilangan moddasi bo'yicha javobgarlikka tortiladilar». Bu umumiy qoida hisoblanadi.

Qonunda jinoyat ishtirokchilari (tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi) bir tomondan va bajaruvchi, ikkinchi tomondan bir-biri bilan bog'liqdir. Jinoiy natija umumiy va yagonadirki, jinoyat sodir qilishda har bir ishtirokchining o'ziga yarasha o'rni bor, ya'ni tashkilotchi – tashkillashtiradi, dalolatchi – qiziqtiradi, yordamchi – jinoyatning amalga oshirilishiga yordam beradi.

Ishtirokchilarning sodir etilgan jinoyat uchun javobgarligi jinoyatning obyektiv va subyektiv belgilariga asosan belgilanadi. Bunda obyektiv tomon ishtirokchilardan har birining javobgarligi «Umumiy» qism qoidalari (28-modda) va Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi normasiga asosan belgilanadi.

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyat har doim qasddan sodir etilib, subyektiv tomondan ishtirokchilarning ijtimoiy xavfli xususiyatdagi oldindan ogohlantirilganligi, ularning birgalikdagi faoliyati, ruhiy tomoni esa, kuchlarni birlashtirish asosida jinoiy natijaga erishish yoki unga ongli ravishda yo'l qo'yilishida ifodalanadi.

Ishtirokchilarning javobgarligi doirasini belgilash uchun jinoyat tarkibi elementlaridan tashqari, umumiy va maxsus shartlar ham bo'lishi kerak. Umumiy shartlar o'z ichiga ishtirokchilikning turini, shaklini to'g'ri belgilashni, ishtirokchilik shakli jinoyat tarkibining zaruriy belgisi ekanligini yoki uning jazoni og'irlashtiruvchi holat ekanligi kabilarni oladi. Jinoyat kodeksining 242-moddasi, 2-qismida ishtirokchilik asosiy belgi sifatida ko'riladi va qurolli jinoiy guruh tashkil etganlik, unga rahbarlik qilganlik va unda ishtirok etganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Maxsus shartlar ishtirokchilarning javobgarligiga ta'sir qiluchi obyektiv va subyektiv belgilarga, shuningdek, eksess bajaruvchilik, bajaruvchining va boshqa ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytishini o'zida ifodalaydi.

Har bir jinoyat ishtirokchisi sodir etilgan jinoyat uchun jinoiy javobgarlikka tortiladi. Unga nisbatan jazo tayinlashda sud jinoiy javobgarlikni jinoyatning og'irligi, ayb darajasi va jinoyat sodir etgan shaxsning ijtimoiy xavfliligiga mos kelishini hisobga olishi lozim bo'ladi. Bu sud jazo tayinlashda sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavfliligini, ish holatlari va aybdor shaxsini, jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga olish kerakligini anglatadi.

Agar sodir etilgan jinoyatning xavflilik darajasi barcha ishtirokchilar uchun bir xil xususiyatga ega bo'lishi (ularning harakati «Maxsus» qismning ayni bir moddasi bilan kvalifikatsiya qilinganda), lekin ishtirokchilarning har birini ijtimoiy xavfliligi turlicha bo'lishi mumkin. Ular bir qator obyektiv va subyektiv holatlarga bog'liq bo'lib, shaxsning jinoyat sodir etishdagi ishtiroki darajasi va xususiyatida namoyon bo'ladi. Ishtirokchi xususiyati ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatda aybdorlik vazifasini belgilaydi.

Tashkilotchi, yordamchi, dalolatchining harakatlari bajaruvchining harakati qaysi norma bilan kvalifikatsiya qilingan bo'lsa, o'sha norma bilan kvalifikatsiya qilinadi, aniqrog'i bajaruvchi tomonidan jinoyatning obyektiv tomoni qay darajada bajarilgani muhim rol o'ynaydi. Agar biron-bir sababga ko'ra bajaruvchi jinoyatni oxirigacha yetkaza olmagan bo'lsa, ishtirokchilarning harakatlari ham tugallanmagan jinoyat, deb kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Jinoyat ishtirokchisi qonunda belgilangan tartibda aybi isbotlangan ijtimoiy xavfli qilmishlari uchungina javobgar bo'ladi (Jinoyat kodeksining 9-moddasi).

Jinoyat sodir qilgan shaxsga jazo tayinlashda sud jazo tayinlashning umumiy asoslariga rioya qiladi (Jinoyat kodeksining 54-moddasi). Sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetkazilgan zararni xususiyati va miqdorini, aybdorning

shaxsini hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga oladi (Jinoyat kodeksining 54-moddasi, 1-qismi).

Ishtirokchilarning jinoyat sodir etishdagi ishtiroki darajasi hamda jinoiy harakatlarning ijtimoiy xavflilik darajasi jazo tayinlashda hisobga olinadi. Sud jazo tayinlashda shaxsning sudlangan-sudlanmaganligini, giyohvandlik vositalari yoki alkogolli ichimliklarni iste'mol qilgan yoki qilmaganligini va boshqa holatlarni hisobga olishi zarur.

Sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavfliligini belgilashda aniq bir jinoyat sodir etilgan holatlardan kelib chiqish lozim (ayb shakli, jinoyat motivi, sodir etish bosqichi va boshqalar). Tashkilotchi, dalolatchi va yordamchining harakatlari bajaruvchining jinoyatni qaysi bosqichda to'xtatilganligiga qarab, ya'ni bajaruvchi jinoyatni oxiriga yetkazgan, suiqasd qilgan yoki tayyorgarlik ko'rishda to'xtatilganligiga qarab kvalifikatsiya qilinadi.

Sud-tergov amaliyotida jinoyatni faqat maxsus subyekt amalga oshirib, boshqa shaxslar jinoyat ishtirokchisi sifatida sodir etilganligi ham uchraydi. Bunda jinoyat ishtirokchi (tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi)larning jinoyatda ishtiroki darajasi aniqlanishi kerak. Jinoyatning subyekt faqat maxsus subyekt jinoyatlarda ishtirokchilar (tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi) maxsus subyekt sodir etgan jinoyatda faqat ishtirokchi sifatida kvalifikatsiya qilinadi. Masalan, onaning o'z chaqalog'ini qasddan o'ldirishida (99-moddada) subyekt faqat ona bo'ladi, tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi esa uning onasi, eri bo'lishi mumkin yoki 114-moddadagi jinoiy abortda subyekt akusher-ginekolog bo'lib, tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi har qanday shunga bog'liq shaxs bo'lishi mumkin.

Jinoyat bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan qilmish kvalifikatsiya qilinayotganida ishtirokchilikdagi bajaruvchilardan biri guruh tomonidan kelishilmagan boshqa jinoyatni sodir qilsa, unga baho berishda ayrim qiyinchiliklar vujudga keladi. Buni jinoyat huquqida *eksسس bajaruvchi*, deyiladi. Eksسس deganda, bajaruvchi tomonidan boshqa ishtirokchilarning jinoyatidan tashqari yana bir jinoyatning sodir qilinishi tushuniladi. «Boshqa ishtirokchilarning jinoiy niyati bilan qamrab olinmagan qilmish uchun uni sodir etgan shaxs javobgar bo'ladi» (30-moddaning 4-qismi).

Agar bajaruvchi jinoyatni oxirigacha yetkazishdan bosh tortsa yoki o'ziga bogliq bo'lmagan holda bajara olmasa va harakatni sodir etsa, ishtirokchilarning harakatini kvalifikatsiya qilish qiyinlashadi. Bunday holda tashkilotchi, dalolatchi, yordamchi tashkilotchilik, dalolatchilik, yordamchilikka suiqasd qilganlik uchun javobgar bo'ladi. Chunki barcha ishtirokchilar birgalikda kelishilgan jinoyat amalga oshmagan. Bajaruvchi ishtirokchilarning jinoiy niyatidan tashqari sodir etgan jinoyat uchun javobgar bo'ladi va bajaruvchining qilmishi eksسس jinoyatidir.

11.5. Jinoyatga daxldorlik

Sud-tergov amaliyotida shaxsning qasddan sodir qilgan harakati sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishga aloqador bo'ladi, lekin ishtirokchilik, deb kvalifikatsiya qilinishi mumkin bo'lmaydi. Jinoyat qonuni va jinoyat huquqida buni jinoyatda daxldorlik, deyiladi va bu qilmish uchun Jinoyat kodeksining tegishli moddasiga ko'ra, javobgarlikka tortiladi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rilyotganligi yoki jinoyat sodir etilyotganligi yoxud jinoyat sodir etilganligi haqida aniq bila turib, oldindan va'da bermasdan, hokimiyat organlariga xabar qilmaslik yoxud jinoyatchini, jinoyat sodir qilish quroli va vositalarini, jinoyat izlarini yoki jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritilgan narasalarni oldindan va'da bermagan holda yashirganlik (Jinoyat kodeksning 241-moddasida nazarda tutilgan hollardagina) daxldorlik, deb aytiladi.

Jinoyat kodeksining 31-moddasida daxldorlikning ikki turi ko'rsatilgan:

- 1) oldindan va'da bermasdan xabar bermaslik (31-moddasining 1-qismi);
- 2) oldindan va'da bermasdan yashirganlik.

Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismida daxldorlikning ikki shakli keltirilgan bo'lsa-da, jinoyat huquqi nazariyasi daxldorlikning uch shakli haqida fikr bildirilgan.

Jinoyat kodeksining 241-moddasi, 1-qismida tayyorgarlik ko'rilayotgan yoki sodir etilgan og'ir yoki o'ta ogir jinoyat haqida aniq bilgani holda xabar bermaganlik uchun jinoiy javobgarlik ko'zda tutilgan. Jinoyat kodeksida xabar bermaslik va yashirganlik uchun javobgarlik belgilanib, fuqarolarning ijtimoiy xavfli qilmish to'g'risida tegishli davlat organiga xabar berishga majburligi belgilab qo'yilgan.

Daxldorlikning jinoyat ekanligi shundan iboratki, shaxs tayyorgarlik ko'rilayotgan yoki sodir etilgan og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat to'g'risida aniq bilgan bo'lsa-da, davlat hokimiyati organlariga xabar bermaydi. Ya'ni, shaxs (aybdor)ning javobgar qilish uchun uning og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etilgan yoki jinoyatga tayyorgarlik ko'rilayotganligi to'g'risida bilgan bo'lishi talab qilinadi.

Jinoyat kodeksining 15-moddasi, 4 va 5-qismida og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar tushunchasi berilgan bo'lib, ularga, og'ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda og'ir jazo sifatida besh yildan ortiq, lekin o'n yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish nazarda tutilgan jinoyatlar kirishi belgilangan: «O'ta og'ir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, qonunda o'n yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki o'lim jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi». Shaxsning tayyorlanayotgan yoki sodir qilingan jinoyat haqida qaysi organga xabar qilishining ahamiyati yo'q, qoidaga ko'ra shaxs davlat organlari – prokuratura, militsiya, soliq inspeksiyasi, bojxona xizmati, Milliy xafsizlik xizmatiga, shuningdek, boshqa organlarga, masalan, hokimiyat, harbiy bo'linma rahbarlariga xabar berishi mumkin.

Ushbu jinoyatning obyektiv tomonini tahlil qilishda shaxsning jinoyatga tayyorgarlik ko'rilayotganligi yoki sodir qilinganligi to'g'risida uning, ya'ni og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etishga tayyorlanayotganligi yoki sodir qilinganligi haqida aniq bilganligiga e'tibor berilishi kerak.

Ba'zan, jinoyatning subyekti og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etishga aynan kim tayyorgarlik ko'rayotgani yoki sodir qilinganligini aniq bilmasligi ham mumkin.

Agar shaxsda obyektiv ravishda xabar berish imkoniyati mavjud bo'lmasa, u jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas. Ushbu jinoyat to'g'risida xabar bermagan vaqt jinoyatning tugallangan payti hisoblanib, ijtimoiy xavfli oqibat kelib chiqqan yoki chiqmaganligi ahamiyat kasb etmaydi. Shaxs tegishli organlarga jinoyatga tayyorgarlik ko'rilayotganligi yoki sodir etilganligi to'g'risida aniq ma'lumot kelib tushgan zahoti xabar berishi lozim. Sudlar jazo tayinlanayotganda tayyorgarlik ko'rilayotgan jinoyat to'g'risida xabar bermaslikka nisbatan sodir etilgan jinoyat haqida xabar bermaslik og'irroq ekanligini hisobga olishlari kerak.

Jinoyat kodeksining 241-moddasi, 2-qismida og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlarni oldindan va'da bermasdan yashirish to'g'risida so'z boradi. Oldindan va'da bermasdan yashirishga: jinoyatchini, jinoyat quroli va vositasini, boshqa dalil va ashyolarni yashirish kiradi. Jinoyatchini yashirish deganda, aybdorni huquqni muhofaza qilish organlaridan yashirish uchun uni joy bilan ta'minlash tushuniladi. Yashiruvchi jinoyat quroli yoki vositasini, jinoyat izlarini ham yo'q qilishi mumkin. Bu jinoyat qasddan sodir etiladi. Shu bilan birga aybdor og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatni yashirayotganligini tushunib yetishi lozim.

Jinoyat kodeksining 31-moddasi, 3-qismida 241-moddadagi jinoyatga subyekt bo'la olmaydigan shaxslar keltirilgan, ya'ni «Oldindan va'da bermagan holda jinoyat haqida xabar bermaganlik yoki jinoyatni yashirganlik uchun gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchining yaqin qarindoshlari javobgarlikka tortilmaydi».

1. Ishtirokchilik deb nimaga aytiladi?
2. Ishtirokchilikning belgilarini bayon eting.
3. Ishtirokchilar o'rtasidagi obyektiv va subyektiv bog'liqlik deganda nimani tushunasiz?
4. Ishtirokchilarning turlarini izohlang.
5. Ishtirokchilik va guruh tushunchalarini va ularning farqini keltiring.
6. Qanday jinoyatlar ishtirokchilikda sodir etilmaydi?
7. Oddiy va murakkab ishtirokchilik va ularning farqini tushuntiring.
8. Uyushgan guruh va jinoiy uyushma deganda nimani tushunasiz va ularning farqini tushuntiring.
9. Bir kishi tomonidan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishdagi farqlar qanday?
10. Jinoyatda tashkilotchi (dalolatchi), yordamchilarning javobgarligi qanday hal qilinadi?
11. Jinoyatga daxldorlik deganda nimani tushunasiz?

12-bob. BIR QANCHA JINOYAT SODIR ETISH

12.1. «Bir qancha jinoyat sodir etish» tushunchasi

Jinoyat huquqi fanida bir qancha jinoyatlar sodir etish alohida mavzu sifatida o'rganiladi. Jinoyat qonunida bir qancha jinoyatlar tushunchasi berilmagan bo'lsa-da, lekin takroran jinoyat sodir etish, jinoyatlar majmuyi va retsidiv jinoyat tushunchalarining nazariy yig'indisi bir qancha jinoyatlar tushunchasini beradi.

Bir qancha jinoyatlar deganda, shaxsning sud hukmi asosida aniqlangan ikki yoki undan ortiq jinoyatlarni, ulardan birortasi uchun sudlangan yoki sudlanmaganligidan qat'iy nazar, sodir etishi tushuniladi.

B. Matlubov va A.S. Yakubovlar «bir qancha jinoyat» atamasi o'rniga «takroran jinoyat sodir etish» yoki «jinoyatlarning takrorlanishi» atamalarini qo'llash to'g'ri, deb hisoblaydilar¹. Ularning fikricha, bir qancha jinoyatlar atamasi juda ko'p sonli degan ma'noni anglatib, ushbu atama miqdor jihatidan «jinoyatlar» so'zi bilan birgalikda qo'llanilganda aniq bo'lmagan miqdordagi jinoyatlar sonini anglatadi. Ma'lumki, bu institutda jinoyatlarning miqdoriy jihatlari mavjud bo'lib, u yuridik ahamiyatga ega.

Bir qancha jinoyat sodir etganlik uchun jinoyat huquqiy ta'sir choralari qo'llashda bir shaxs tomonidan kamida ikki jinoyat sodir qilingan bo'lishi kerak. Jinoyat qonuni nuqtayi nazaridan, keyingi jinoyatlar qanday miqdorda sodir etilganligidan qat'iy nazar, jinoiy faoliyat sifatida ifodalovchi ushbu hodisaning huquqiy tabiati o'zgarmaydi. Takroran jinoyat sodir etish tushunchasi esa, o'z navbatida bir harakatni uchinchi, to'rtinchi va hokazo marta sodir etilishini ham qamrab oladi.

Yuqorida bir qancha jinoyatlarga berilgan ta'riflardan kelib chiqib uning quyidagi xususiyatlarni ko'rsatish mumkin:

- 1) shaxs tomonidan ikki yoki undan ortiq mustaqil jinoyatlarning sodir etilgan bo'lishi;
- 2) har bir jinoyat sud hukmida ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Agar shaxs jinoyat sodir etgan bo'lsa, lekin jinoiy ish dastlabki tergov va sud tomonidan qonunda ko'rsatilgan asoslarga ko'ra tugatilgan bo'lsa (Jinoyat-protsessual kodeksining 83,84-moddalari), bu shaxs ilgari jinoyat sodir etgan hisoblanmaydi;
- 3) jinoiy javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilinmagan bo'lishi (64-modda), ilgari chiqarilgan hukmning ijro etish muddati o'tib ketmagan bo'lishi (69-modda), sudlanganlik muddatining o'tib ketmaganligi yoki amnistiya akti yoxud avf etish orqali jazodan ozod qilinmagan bo'lishi kerak;
- 4) har bir jinoyat tugallangan yoki tugallanmagan bo'lishi lozim.

Bu xususiyatlarning jami bir qancha jinoyatlar sodir etishni tavsiflash uchun zarur va shartdir. Mazkur belgilardan birining mavjud emasligi bir qancha jinoyat sodir etishning mavjud emasligini ifodalaydi. Ijtimoiy munosabatlar tizimida bir qancha jinoyatlarning ijtimoiy xavflilik darajasining yuqoriligi uning obyektga ko'p miqdorda zarar yetkazishi hisobiga vujudga keladi (masalan, ikki marta o'g'irlik, ikkita odam o'ldirish, ikkita bezorilik jinoyatni sodir etish). Shuningdek, bir qancha jinoyat sodir etish orqali ikki yoki undan ortiq obyektga zarar yetkazish, masalan, o'g'irlik va nomusga tegish jinoyatlarini sodir etish mumkin.

Bir qancha jinoyat sodir etish shaxs kamida ikkita jinoyatni sodir etganida vujudga keladi. Ularning miqdori bundan ham ko'p bo'lishi mumkin, biroq, ularda kamida ikkita jinoyat mavjud bo'ladi. Ikkita jinoyatning biri ma'muriy va intizomiy huquqbuzarlik bo'lgan hollarda esa, mazkur hodisa bir qancha jinoyat sodir etish, deb baholanmaydi. Shaxs tomonidan ikki yoki undan ortiq jinoyatning sodir etilishi uning ijtimoiy xavfliligini ham oshiradi.

Bir qancha jinoyatlar quyidagi yuridik oqibatlarga ega:

- 1) jazoni og'irlashtiruvchi holat bo'lib hisoblanadi;
- 2) og'irroq jazo chorasining qo'llanishiga asos bo'ladi;
- 3) ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash tartibida ularga nisbatan o'ziga xos qoidalar qo'llanadi.

Bir qancha jinoyatlar davomli va uzoqqa choʻzilgan jinoyatlardan farq qilib, ikki yoki undan ortiq jinoyatlardan tashkil topadi. Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 3-qismiga muvofiq, umumiy qasd bilan qamrab olingan yagona maqsadga yoʻnaltirilgan bir jinoyat tarkibini tashkil qiluvchi bir-biriga oʻxshash bir necha jinoiy qilmishlardan iborat boʻlgan (davomli) jinoyat takroran jinoyat sodir etilgan, deb topilmaydi. Qonun mazmuniga koʻra, bunday jinoyatlar davomli jinoyat, deb topiladi.

Davomli jinoyatlar quyidagi belgilarga ega:

- 1) bir-biriga oʻxshash boʻlgan jinoyatlardan iboratligi;
- 2) barcha harakatlarning bitta obyektga zarar yetkazishga qaratilganligi;
- 3) ularning yagona maqsad assosida birlashganligi va shuning uchun ham yagona bir jinoyat tarkibini tashkil qilishi;
- 4) qasdning yagonaligi;
- 5) davomli jinoyatlarning faqat qasddan va harakat bilan sodir etilishi.

Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 4-qismiga koʻra, uzoqqa choʻzilgan jinoyat deganda, vazifalarni uzoq vaqt bajarmasdan, bir jinoyatning uzluksiz tarkibini tashkil qilgan jinoyat tushuniladi. Bu jinoyatda qilmish yagona boʻlib uzoq vaqtga choʻzilgan. Bu jinoyat harakat yoki harakatsizlik orqali sodir etilishi mumkin. Harakatsizlik orqali bu jinoyat shaxsning huquqiy majburiyatlarini bajarmasligi orqali, harakat bilan esa qonun bilan taqiqlangan vositalarni saqlash orqali sodir etiladi. Uzoqqa choʻzilgan jinoyatlar aybning qasd va ehtiyotsizlik shakllari orqali sodir etilishi mumkin.

Bundan tashqari yuridik adabiyotlarda sistematik va tarkibli jinoyat tushunchasi mavjud. Tarkibli jinoyat shunday jinoyatki (murakkab tarkibli), u ikki mustaqil jinoiy harakatdan tashkil topadi, lekin ichki birligi va oʻzaro bogʻliqligi tufayli yagona jinoyat tarkibini tashkil etadi. Masalan, nomusga tegish jinoyati ikkita bir xil boʻlmagan harakatdan: jismoniy zoʻrluk yoki qoʻrqitish va jinsiy yaqinlik qilishdan iborat. Zoʻrluk yoki qoʻrqitishsiz ikkinchi harakat ham sodir etilmaydi.

Murakkab tarkibli jinoyatlarga bir harakat orqali sodir etiladigan, lekin ikki yoki undan ortiq oqibatlarini keltirib chiqaradigan jinoyatlar ham kiradi. Masalan, qasddan badanga ogʻir shikast yetkazish odam oʻlimiga sabab boʻlsa, jinoyat hisoblanadi (104-modda).

12.2. Takroran jinoyat sodir etish

Takroran jinoyat sodir qilish bir qancha jinoyatlar tizimida oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, Oʻzbekiston Respublikasining 1994-yilda qabul qilingan yangi Jinoyat kodeksida ilk bor mustahkamlangan. Oʻzbekiston Respublikasi Adliya vazirligining bergan maʼlumotlariga koʻra, takroran jinoyat sodir etish turli davrlarda barcha jinoyatlarning 25–30 % ni tashkil etgan.

Takroran sodir etilgan jinoyatlar jamiyat uchun xavfli harakatlardan boʻlib, takroran jinoyat sodir qilish jinoyat huquqi instituti sifatida chuqur tarixga ega. Takroran jinoyat sodir etish va uni sodir etganlik uchun javobgarlik toʻgʻrisidagi dastlabki manbalar Rim huquqida uchraydi. Qadimgi Fransiya, Germaniya va boshqa davlatlar qonunchiligida ham bu maʼlumotlar bor. Katolik Cherkov huquqida esa, takroriy jinoyat «tuzalib, qayta ochilgan va tuzalishi juda qiyin boʻlgan yara»ga oʻxshatilgan.

Musulmon huquqida ham takroran jinoyat sodir etganlik uchun javobgarlik toʻgʻrisidagi maʼlumotlar mavjud boʻlib, Qurʼonda bunday harakatlar sodir etganlarga ogʻir jazo tayinlash nazarda tutilgan. Unga koʻra, takroran jinoyat sodir etish deganda, bir qilmishni ikki yoki bir necha marta sodir etilishi tushunilgan. Bunda shaxsning birinchi jinoyati uchun jazoga tortilganligining ahamiyati boʻlmay, bir jinoyatni jazo qoʻllanilgandan keyin sodir etganligi muhim boʻlgan, xususan, shaxs oʻgʻirlik jinoyatini birinchi marta sodir etganida qoʻli kesilgan boʻlsa, ikkinchi marta qattiqroq jazo chorasini, chap oyogʻi toʻpigʻidan kesilib, qaynatilgan yogʻga botirilishiga sabab boʻlgan, shundan soʻng ham tuzalish yoʻliga kirmasa, qozi tomonidan tavba muddati belgilab hibs etilgan¹.

Sobiq ittifoq davridagi Jinoyat qonunchiligida ham takroran jinoyat sodir etganlik uchun jazo choralari belgilangan. 1926-yildagi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi 36 ga yaqin moddalarida takroran jinoyat sodir etish, jinoyatni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi sifatida nazarda tutilgan. 1959-yilgi Jinoyat kodeksining 125-moddasi eslatmasida 125, 126 va 129-moddalarda nazarda tutilgan takroran jinoyat sodir

etish deganda, shu moddada yoki kodeksning bir qator moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlardan birini ilgari ham sodir etgan shaxs tomonidan sodir etilgan harakat tushunilgan¹.

Amaldagi 1994-yil qabul qilingan Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 1-qismiga ko'ra, kodeksda alohida ko'rsatilgan hollarda esa, «Ushbu kodeks «Maxsus» qismining aynan bir moddasida, qismida, kodeksda alohida ko'rsatilgan hollarda esa, turli moddalarda nazarda tutilgan ikki yoki bir necha jinoyatni shaxs turli vaqtlarda sodir etgan, ammo ularning birortasi uchun ham sudlangan bo'lmasa, takroran jinoyat sodir etish, deb topiladi». Bu yerda shaxs tomonidan turli vaqtlarda bir xil jinoyatlarni sodir etilganligini tushunish lozim. Takroran jinoyat sodir etish faqat shaxsning bunday jinoyat turini vujudga keltirgan, huquqiy mohiyatga ega bo'lgan birorta ham jinoyat uchun jazoga mahkum etilmagan hollarda vujudga keladi.

Takroran jinoyat sodir qilish deganda, xuddi shunday jinoyatni ikkinchi, uchinchi va hokazo marta sodir qilish tushuniladi. Respublikamizning amaldagi jinoyat qonunida ushbu masala o'zining to'g'ri yechimini topgan. Unga ko'ra, shaxs aynan bir xil jinoyatni ikki yoki bir necha marta sodir qilganda ham takroran jinoyat sodir etish, deb hisoblanaveradi.

Jinoyat kodeksining 32-moddasida mustahkamlangan talabdan kelib chiqib, takroran jinoyat sodir etishning quyidagi belgilarini ko'rsatish mumkin:

1) takroran jinoyat sodir etish bir necha jinoyat sodir etishning shakli bo'lib, unga ko'ra shaxs javobgarlikka tortiladigan aynan bir-biriga o'xshash bo'lgan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishni sodir qiladi;

2) sodir etilgan qilmishlar jinoyat qonuni «Maxsus» qismining aynan bir moddasida, qismida, kodeksda alohida ko'rsatilgan hollarda esa turli moddalarida nazarda tutilgan qilmishlarni ham qamrab oladi;

3) sodir etilgan jinoiy qilmishlarning birortasi uchun ham shaxs sudlangan bo'lmasligi;

4) jinoyat takroran sodir etilgan, deb hisoblanishi uchun ular turli vaqtlarda sodir qilingan va mustaqil jinoyat tarkibini tashkil qilishi.

Bir shaxs tomonidan Jinoyat qonuni «Maxsus» qismining aynan bir moddasida, qismida nazarda tutilgan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishning sodir etilishi takroran jinoyat sodir etishning asosiy jinoyat huquqiy belgilaridan biri bo'lib, bunda shaxs tomonidan sodir qilingan har bir jinoiy qilmish amaldagi Jinoyat qonunining 14-moddasiga muvofiq, yagona mustaqil jinoyat sifatida baholanadi. Ushbu jinoyatlar mustaqil ravishda alohida kvalifikatsiya qilinadi va alohida sanksiyaga ega bo'ladi. Shuning bilan birga Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 1-qismiga ko'ra, nafaqat, tugallangan jinoyatlar, balki, tamom bo'lmagan, ya'ni jinoyatga tayyorgarlik ko'rish va jinoyatga suiqasd qilish, ishtirokchilikda sodir qilingan jinoyatlar ham takroran jinoyatlarni tashkil qilishi mumkin. Ammo bunda sodir etilgan barcha jinoyatlar Jinoyat kodeksining bitta moddasi yoki bitta moddasining bitta qismida nazarda nazarda tutilgan belgilarga ega bo'lishi kerak.

Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 1-qismida: «Tamom bo'lgan jinoyat ham, jazoga sazovor bo'lgan jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki jinoyat sodir etishga suiqasd qilish ham, shuningdek, ishtirokchilikda jinoyat sodir etish ham takroran jinoyat sodir etish, deb topiladi», deyilgan.

Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 1-qismi mazmuniga ko'ra, shaxs sodir qilingan jinoyatlardan birortasi uchun ham sudlanmagan bo'lishi kerak, ya'ni takroran jinoyatlarni tashkil qiluvchi qilmishlarning har biri shaxs sudlangunga qadar sodir etilgan, sud tomonidan muhokama qilinmagan bo'lishi lozim. Jinoyat kodeksining 77-moddasi, 2-qismiga ko'ra, jazo tayinlangan ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab shaxs sudlangan, deb hisoblanadi. Shunga ko'ra agar shaxs sodir etgan ikki jinoyatdan biri uchun sudlanganligi tegishli tartibda olib tashlanmagan, tugallanmagan bo'lsa, uning harakatini takroran jinoyat sodir etish, deb topish mumkin emas.

Shaxsning sodir qilgan jinoyatlarini takroran jinoyat sodir etish, deb topishning uchinchi sharti shaxsni dastlabki sodir etgan qilmishi uchun javobgarlikdan ozod qilish muddati o'tib ketmagan bo'lishi kerak. Bu yerda javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi tufayli javobgarlikdan ozod qilish (64-modda), shaxs yoki qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotganligi tufayli javobgarlikdan ozod qilish yoxud yarashganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish, 66-moddada kasalligi tufayli javobgarlikdan, 67 va 75-moddalar amnistiya akti yoki avf etish asosida jinoiy javobgarlikdan ozod qilish nazarda tutilgan.

Oldingi jinoyati uchun shartli hukm qilish qo'llanilgan bo'lsa, takroran jinoyat sodir etish, deb hisoblanmaydi. Chunki shaxs Jinoyat kodeksining 72-moddasi, 8-qismiga muvofiq, sinov muddati davomida

yangi jinoyat sodir etsa, sud unga nisbatan Jinoyat kodeksining 60-moddasi bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash uchun belgilangan qoidalarga asoslangan holda jazo tayinlaydi. Shuning uchun bu hol takroran jinoyat sodir etish tushunchasini istisno etadi.

Oldingi jinoyati uchun hukm qilingan shaxs yangi jinoyat sodir qilsa, faqat har ikki jinoyat qasddan sodir qilingan taqdirdagina 56-moddaning, 1-qismi, «n» bandida nazarda tutilgan og'irlashtiruvchi holatlarni tashkil etadi va ushbu holda Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi «takroran sodir qilinsa» bandi bilan kvalifikatsiya qilinmaydi. Chunki shaxs sodir etgan jinoyatini takroran sodir etish, deb topish uchun, jinoyatlar uchun javobgarlikka tortish muddati o'tib ketmagan bo'lib, shundan keyingina bir xil jinoyatni turli vaqtlarda sodir qilgandagina va ularining birortasi uchun sudlangan bo'lmasa, jinoyat takroran sodir qilingan, deb hisoblanadi.

Javobgarlikka tortish yoki tortmaslik masalasini hal qilishda javobgarlikka tortish muddati Jinoyat kodeksining 64-moddasida ko'rsatilgan muddatdan oshib ketmagan bo'lishi kerak. Agar jinoyatlar o'rtasidagi vaqt Jinoyat kodeksining 64-moddasida nazarda tutilgan muddatdan oshib ketgan bo'lsa, qilmishni takroran sodir etilgan, deb hisoblab bo'lmaydi va shaxs javobgarlikka tortish muddati o'tib ketmagan jinoyati uchungina javobgar bo'ladi.

Agar shaxs takroran sodir qilingan jinoyat deb hisoblanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni sodir etgan bo'lib, bu jinoyatlardan biri hukm chiqarilgunga qadar, ikkinchisi esa, hukm chiqarilgandan keyin aniqlangan bo'lsa, takroran jinoyat sodir qilish, deb hisoblashga asos bormi, degan savol tug'iladi.

Jinoyat kodeksining 59-moddasi, 3-qismida «agar ish bo'yicha» hukm chiqarilgandan keyin mahkumning birinchi ish bo'yicha chiqarilgan hukmigacha yana boshqa jinoyatda aybli ekanligi aniqlansa ham jazo o'sha tartibda – jinoyatlar jami bo'yicha jazo tayinlanadi. «Bunday holda jinoyatlar majmuyi bo'yicha sud tomonidan tayinlangan jazo muddatiga birinchi hukm yuzasidan jazoning o'talgan qismi ham qo'shiladi», deyilgan.

Qonun mazmuniga ko'ra jinoyatlar majmuyi uchun jazo tayinlashning ushbu qoidalari o'z navbatida takroran jinoyat sodir etishga nisbatan ham qo'llanishi mumkin. Bunday holda jinoyatlarning har ikki aynan bir xil jinoyatlar bo'lganligi va jinoyatlarning biri uchun sudlanmay qolishiga sabab huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning jinoyatning o'z vaqtida fosh etilmaganligi sababli bo'lishi mumkin.

Takroran jinoyat sodir qilishni bunday turlarga ajratish 1959-yilda qabul qilinib, 1995-yilning 1-apreliga qadar amalda bo'lgan Jinoyat kodeksi asosida ishlab chiqilgan edi. Jinoyat huquqida takroran jinoyat sodir etishni bunday turlarga bo'linishi amaldagi Jinoyat kodeksiga to'g'ri kelmaydi. Chunki umumiy takroran jinoyat sodir qilish deganda, turli vaqtlarda Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi turli moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir qilish tushiniladi. Bu holat o'z navbatida jinoyatni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi bo'lib hisoblanmaydi, balki ayrim hollarda Jinoyat kodeksining 56-moddasi, «a» bandida ko'rsatilganidek, jazoni og'irlashtiruvchi holat bo'lishi mumkin. Maxsus takroran jinoyat sodir qilish deganda, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi bitta moddasi yoki o'sha moddaning yoxud modda qismining zaruriy belgisi sifatida ko'rsatilgan holatlar nazarda tutiladi. Ya'ni maxsus takroran jinoyat sodir qilishda bir xil jinoyatni kamida ikki marta sodir qilish tushuniladi.

Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 1-qismiga binoan alohida ko'rsatilgan hollarda «Maxsus» qismning turli moddalarida nazarda tutilgan ikki yoki bir necha jinoyatni shaxs turli vaqtlarda sodir etgan, ammo ularning birortasi uchun ham sudlangan bo'lmasa, takroran jinoyat sodir etish deb topiladi. Takroran jinoyat sodir etish, deb hisoblashning bunday qoidalari Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi bir qancha moddalarida nazarda tutilgan. Masalan, Jinoyat kodeksining 104-moddasi, 2-qismi, «b» bandi, 105-moddaning 2-qismi, «k» bandi, 118-moddaning 2-qismi, «b» bandi, 164-moddaning 3-qismi, «a» bandi va boshqa qator moddalar.

Agar oldin Jinoyat kodeksining 119-moddasida nazarda tutilgan, jinoyatni sodir etgan shaxs tomonidan so'ngra 118-moddada nazarda tutilgan jinoyatni sodir etsa, keyingi jinoyati takroran jinoyat, deb topiladi. Tadqiqotchi F. Tohirov odam o'ldirishdan oldin terrorizm, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hayotiga tajovuz qilish va hokazo jinoyatlar sodir etilgan bo'lsa, qilmish takroran odam o'ldirish kabi baholanishi kerak, deb ta'kidlaydi¹.

Takroran jinoyat sodir etishning subyekti bir shaxs bo'lgani holda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan turli xil ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazilishi mumkin. Ya'ni tajovuz obyekti turlicha bo'lishi mumkin. Obyektiv tomondan esa, ushbu jinoyat aynan bir-biriga o'xshash jinoyatlarni, qonunda alohida ko'rsatilgan

hollarda esa, turli jinoyatlarni sodir etishda ifodalanadi. Shu bilan birga takroran jinoyat sodir etish jinoyatlarni tashkil qiluvchi qilmishlarning har biri Jinoyat kodeksining 14-moddasiga ko'ra ijtimoiy xavfliligi, huquqqa xilofligi, aybning mavjudligi, jazoga sazovorligi bilan xususiyatlanadi. Shu jumladan, ularning barchasida yuqorida ta'kidlanganidek, jinoyat tarkibining barcha alomatlari bo'ladi. Shaxs, garchi, har biri mustaqil bo'lgan, lekin aynan bir-biriga o'xshash yuqoridagidek jinoyatlarni sodir etgani hollarida uning qilmishi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi «takroran sodir qilinsa» bandiga asoslanib jazo tayinlanadi.

Bu borada takroran jinoyat sodir etishning bir qator huquqiy belgilari bilan birga uning subyektiv tomonidan to'g'ri aniqlash muhimdir. Takroran jinoyat sodir etishning subyektiv tomoni, shaxsning sodir qilgan ikki yoki undan ortiq qilmishi va ularning oqibatlariga nisbatan ruhiy munosabatida ifodalanadi. Ushbu jinoyatni tashkil qiluvchi jinoiy qilmishlar o'z navbatida ayb shaklining yagonaligi bilan xususiyatlanadi. Ya'ni takroran jinoyat sodir etish, deb topish uchun shaxsning sodir qilgan ikki yoki bir necha jinoyati aybning qasd shakliga ega bo'lishi kerak. Jinoyat qonunida takroran jinoyat sodir etish, deb topishning zaruriy belgisi sifatida 38 ga yaqin jinoyat tarkiblarida nazarda tutilgan bo'lib, ularning barchasi qasddan sodir etiladigan jinoyatlardir. Qolaversa, jinoyat qonuniga ko'ra, ilgari ham qasddan jinoyat sodir etgan shaxsning takroran yoki qasddan yangi jinoyat sodir etishi jazoni og'illashtiruvchi holat sifatida (Jinoyat kodeksining 56-moddasi, 1-qismi, «n» bandi) qaraladi. Ehtiyotsizlikdan sodir etiladigan jinoyatlarda shaxsning o'z talab va niyatlarini jinoyat sodir qilish orqali qondirish to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas. Bu jinoyatlar ko'proq vaziyatning va shaxs harakatining u yoki bu variantini tanlashga jiddiy yondashishi bilan bog'liq bo'ladi.

Takroran sodir etiladigan jinoyatlarni subyektiv tomonida uni o'z navbatida tashkil etuvchi har bir jinoyat qasd qilish, mustaqil ravishda shakllanadi. Ammo bu holatda ular o'rtasida ichki bog'liqlik bo'lmaydi, degan tushunchani anglatmaydi. Takroran jinoyat sodir etish, deb topilgan barcha jinoyatlar bir-biriga bog'liq bo'ladi. Takroran jinoyat sodir etishning subyektiv tomoni uning barcha belgilari bilan o'ziga xos huquqiy ahamiyatga ega bo'lib, jinoyatni to'g'ri kvalifikatsiya qilish va adolatli jazo tayinlashda muhimdir.

Takroran jinoyat sodir etish o'z navbatida yuqoridagi belgilariga ko'ra davomli, uzoqqa cho'zilgan, retsdiv jinoyatlardan farq qiladi. Takroran sodir etilgan jinoyatni davomli jinoyatdan farq qilish lozim. Davomli jinoyat tushunchasi Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 3-qismida ifodalangan. Bu jinoyatlar o'rtasidagi asosiy farq sodir etilgan jinoyatning subyektiv tomoniga to'g'ri keladi, lekin obyektiv belgilari mos tushadi. Davomli jinoyat deganda, yagona maqsad yo'lida amalga oshiriladigan umumiy qasd doirasida birlashgan ikki va undan ortiq ijtimoiy xavfli harakatlar tushuniladi. Takroran jinoyat sodir etish esa, doimo yangi qasd orqali amalga oshiriladi. Davomli jinoyatda qasdni amalga oshirish vaqti oralig'ida doimo muayyan vaqt mavjud bo'ladi. Davomli jinoyatning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, barcha qilmish jinoyatlarning o'zaro bog'liqligi, har bir butunni tashkil qilishda namoyon bo'ladigan barcha epizodlarning yagonaligidadir. Davomli jinoyatning boshlanishi bir davom etadigan jinoyatdan iborat bo'lgan qator o'xshash harakatlarning dastlabkisini sodir etishdir. Demak, davomli jinoyatlar quyidagi o'ziga xos belgilarga ega bo'ladi:

- a) bir xildagi harakatlarning majmuyi;
- b) barcha harakatlar aynan bitta obyektga qaratilgan bo'ladi;
- d) ularning hammasi bitta maqsad yo'lida birlashgan va shuning uchun ham bir butunlikni tashkil qiladi.

Jinoyat kodeksining 32-moddasi, 4-qismida uzoqqa cho'zilgan jinoyat tushunchasi bayon etilgan, unga ko'ra vazifalarni uzoq vaqt mobaynida bajarmaslikdan iborat bo'lib, bir jinoyatning uzluksiz tarkibini tashkil qilgan jinoyatlar tushuniladi. Shundan kelib chiqib uzoqqa cho'zilgan jinoyat jinoiy tajovuzning muayyan vaqt davomida uzluksizligi bilan ta'riflanadi. Uning xususiyati muayyan harakat yoki harakatsizlikning amalga oshirish vaqtidan boshlab shaxsning qonunda ko'rsatilgan jinoyatni tugallangan bosqichidagi o'z majburiyatlarini bundan buyon ham uzluksiz bajarmasligi bilan ifodalanadi. Bunday jinoiy holat ikki:

- a) ixtiyoriy;
- b) majburiy sababga ko'ra tugatiladi.

Ixtiyoriylik shaxsning o'z tashabbusi bilan harakatsizlikka chek qo'yishda ifadalanadi. Majburiylik jinoyatning bajarishni bundan keyin ham davom ettirishga monelik qiladigan hodisaning boshlanishidan iboratdir. Uzoqqa cho'zilgan jinoyatning tamomlanishi shaxsning qonunda ko'rsatilagan majburiyatlarini bajarmaslikni boshlagan vaqtdan vujudga keladi, bundan keyingi nisbiy muayyan vaqtda ham u mazkur talablarini bajarmaslikda davom etsa, bunday holatning ichki yagonaligi o'zaro bog'liqligidan tarkiblarning ko'pligi vujudga kelmaydi.

Yuqorida tahlil etilgan masala bo'yicha quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin, takroran jinoyat sodir etish tushunchasining Jinoyat kodeksiga kiritilishi:

- 1) Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan holatlarda jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida olinadi;
- 2) jinoyatni kvalifikatsiya qilishda bevosita ta'sir qilishi;
- 3) jinoyatni kvalifikatsiya qilishning zaruriy belgisi bo'lib hisoblanishi kabi huquqiy ahamiyatga ega.

12.3. Jinoyatlar majmuyi

Jinoyatlar majmuyi jinoyat huquqining muhim va murakkab muammolaridan biri hisoblanib, bir qator munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Jinoyatlar majmuyi tuzilishi jihatidan murakkab bo'lib, ikki yoki undan ortiq jinoiy qilmishlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham oddiy, yagona jinoyatlarni tavsif qilishga qaraganda ularga huquqiy baho berish ancha mushkul masala hisoblanadi. Jinoyatlar majmuyi uchun jazo tayinlashning mazmunini ochib berishdan oldin jinoyatlar majmuyi o'zi nima ekanligini tushunib olish lozim.

Jinoyat kodeksining 33-moddasi, 1-qismiga ko'ra, «Ushbu kodeksning «Maxsus» qismi turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan, javobgarlikka tortiladigan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishni sodir etish, agarda, ulardan birortasi uchun ham shaxs sudlangan bo'lmasa, jinoyatlar majmuyi, deb topiladi», deyilgan. Ko'pchilik huquqshunos olimlarning fikricha, ushbu institutning shakllanishi XIX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu o'z navbatida o'sha davrda O'rta Osiyoda hukmron bo'lgan chor Rossiyasi imperiyasining mustamlakachilik tizimi qonunchiligi bilan bog'liqdir. Jinoyatlar majmuyi tushunchasi birinchi marta 1845-yili jazolar to'g'risidagi qonunnomada keltirilgan. Unga ko'ra, jinoyatlar majmuyi aybdor tomonidan bir necha qilmishlarni bir vaqtning o'zida yoki turli vaqtlarda sodir etilishi sifatida tan olinar edi. Jinoyatlar majmuyi tariqasida sodir etilgan jinoyat, deb topish uchun shaxs birorta qilmishi uchun ham jazoga tortilmagan, umumiy va yakka tartibda avf etilmagan bo'lishi lozim edi. Sobiq Ittifoq davrida jinoyatlar majmuyi turlarga bo'linib, bu holatlar birinchi marta RSFSRning 1922-yilda qabul qilingan Jinoyat kodeksida mustahkamlangan edi. Unda jinoyatlar majmuyi to'g'risida ikki modda bo'lib, ularda jinoyat majmuyining turlari jinoyatlarning *ideal* va *real jami* uchun jazo mustahkamlangan edi.

O'zbekiston Respublikasining 1959-yildagi Jinoyat kodeksida ham jinoyatlar majmuyi tushunchasi ifoda etilmagan. Bu esa, amaliyotda bir qancha jinoyatlar borasidagi muammolarni hal etishda ma'lum qiyinchiliklarga olib kelar edi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 27-sentabrda qabul qilingan yangi Jinoyat kodeksida jinoyatlar majmuyiga oid barcha qoidalar tizimlashtirildi. Ya'ni jinoyatlar majmuyini tartibga soluvchi umumiy qoidalar alohida modda sifatida shakllantirildi. Umumiy qoidaning maxsus normalar bilan muvofiqligi ta'minlandi. U o'zining tabiatiga ko'ra, bir qancha jinoyatlar sodir etishning shakli bo'lganligi uchun bir qancha jinoyat sodir etishni tartibga soluvchi Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi VIII bobiga kiritildi. Yangi huquqiy normalarni shakllantirishda jinoyat huquqi nazariyasida mazkur muammo yuzasidan to'plangan tajriba va erishilgan yutuqlar inobatga olindi. Amaldagi Jinoyat kodeksining 33-moddasida ushbu masala, ya'ni jinoyatlar majmuyi ilk bor mustahkamlandi. Unga ko'ra, «Maxsus» qismning turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan, javobgarlikka tortiladigan ikki yoki bir nechta jinoiy qilmishni sodir etish, agarda, ulardan birortasi uchun ham sudlangan bo'lmasa, jinoyatlar majmuyi, deb topiladi.

Ushbu qoidadan kelib chiqqan holda jinoyatlar majmuyining quyidagi huquqiy belgilarini ajratish mumkin:

a) jinoyatlar majmuyi bir qancha jinoyat sodir etishning shakli bo'lib, unga ko'ra shaxs javobgarlikka tortiladigan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishni sodir qiladi;

b) sodir etilgan qilmishlar Jinoyat qonuni «Maxsus» qismining turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan bo'ldi;

d) sodir etilgan jinoiy qilmishlarning birortasi uchun ham shaxs sudlanmagan bo'lishi lozim.

Bir shaxs tomonidan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishning sodir etilishi jinoyatlar majmuyining asosiy huquqiy belgilaridan biri bo'lib, u shaxs tomonidan sodir etilgan har bir jinoiy qilmish amaldagi Jinoyat kodeksining 14-moddasiga muvofiq, yagona mustaqil jinoyat sifatida baholanib, mustaqil ravishda alohida kvalifikatsiya qilinadi, alohida-alohida jazo tayinlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, Jinoyat kodeksining 33-moddasidagi «jinoiy qilmish» tushunchasini keng tushuniladi va jinoiy qilmish deganda, nafaqat, tamom bo'lgan jinoyatlarni, balki jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, jinoyatga suiqasd qilish (Jinoyat kodeksining 25-moddasi) hamda ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyat (Jinoyat kodeksining 27-moddasi) ham nazarda tutiladi.

Jinoyatlar majmuyiga ta'rif berishda «Javobgarlikka tortiladigan» so'z birkmasi O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlarida shaxsni javobgarlikka tortish uchun monelik qiladigan holatlar belgilanganligi, jinoyat ishini tekshirish jarayonida bunday holatlar aniqlanganda, shaxs tegishli qilmishlari uchun jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkinligi, jinoyat-huquqiy oqibatlar vujudga kelmasligi nazarda tutilgan.

Xulosa qilib aytganda, shaxsni jinoyatlar majmuyi bo'yicha javobgarlikka tortish uchun jinoyatlar majmuyini tashkil qiluvchi har bir qilmish yuzasidan jinoiy javobgarlik asoslari mavjud bo'lishi va javobgarlikka tortish uchun monelik qiluvchi holatlar bo'lmazligi kerak.

Sodir etilgan jinoiy qilmishlarning Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida nazarda tutilishi ushbu jinoyatlarning muhim huquqiy belgilaridan birini tashkil etadi.

Jinoyatlar majmuyining uchinchi huquqiy belgisi shundan iboratki, unga ko'ra, jinoyatlar majmuyini tashkil qiluvchi yoki bir necha jinoyatlarning birortasi uchun ham shaxs sudlangan bo'lmaydi, ya'ni jinoyatlar jamiga kiruvchi qilmishlarning har biri sudlangunga qadar sodir etiladi, hali sud tomonidan muhokama qilinmagan va uning yuzasidan ayblovlari hukmi chiqarilmagan bo'ldi. Shuning uchun ham shaxs bir vaqtning o'zida, bir jinoyat protsessida jinoyatlar majmuyini tashkil qiluvchi bir necha jinoyatlari uchun javobgarlikka tortiladi.

Jinoyatlar jami, deb hisoblashning yana bir muhim sharti shuki, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi ikki moddasi yoki bir moddasining turli qismlarida ko'rsatilgan jinoyatlarning turli vaqtda yoki bir vaqtning o'zida (real va ideal jami) sodir qilinganligining ahamiyati yo'q. Bir vaqtning o'zida ikkita jinoyat sodir etilib, «Maxsus» qismning turli moddalari bilan kvalifikatsiya qilingan taqdirda ham jinoyatlar majmuyini tashkil qilaveradi.

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatlar majmuyining ushbu ko'rinishi jinoyatning ideal jami, deb yuritiladi.

12.4. Jinoyatlarning ideal jami

Yuridik adabiyotlarda jinoyatlar majmuyi ideal jami bilan birgalikda real jami ham o'rganiladi. Ushbu tushunchalarning ikkalasi ham bir qancha jinoyat sodir etish tushunchasiga kiradi. Jinoyatlar majmuyi 1845-yildayoq jinoyatlarning ideal va real jamiga bo'lingan edi, ya'ni bir vaqtda sodir etilgan qilmishlar jinoyatlarning ideal jami va «turli vaqtlarda» sodir etilgan qilmishlar jinoyatlarning real jami, deb tushunilgan. Jinoyatlarning ideal jamiga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

Jinoyatning *ideal jami* deganda, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi turli moddalarida nazarda tutilgan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishni bir vaqtning o'zida bitta jinoiy harakat bilan sodir qilishga aytiladi.

Murakkab aybli jinoyatlar (Jinoyat kodeksining 23-moddasi) bu bir tarkibli jinoyatlar bo'lib, o'zining belgilari, xususiyatlariga ko'ra, jinoyatlarning ideal jamidan farq qiladi. Jinoyat kodeksining 23-moddasida: «Agar shaxsning qasddan jinoyat sodir etishi natijasida ehtiyotsizlik orqasida boshqa ijtimoiy xavfli oqibatlar yuz bergan va shunday qilmishni qonun qattiqroq javobgarlik bilan bog'lagan bo'lsa, bunday jinoyat qasddan sodir etilgan, deb topiladi», deyiladi.

Jinoyat kodeksida shunday normalar mavjudki, ularda ijtimoiy xavfli harakat aybning qasd shaklida sodir etilgan bo'lishi mumkin, kelib chiqqan oqibatlar esa ehtiyotsizlik orqasida yuz berishi mumkin. Masalan,

qasddan badanga shikast yetkazish jabrlanuvchining o'limiga sabab bo'lsa (Jinoyat kodeksining 104-moddasi, 3-qismi, «d» bandi). Bu jinoyatni sodir etishda shaxs qasddan badanga og'ir shikast yetkazadi, o'limga nisbatan esa, ehtiyotsizlik munosabatida bo'ladi, chunki aybdor sog'liqqa tajovuz qilganda uni o'ldirish niyati yo'q bo'lgan. Umuman, bu jinoyat aybning qasd shaklida sodir etilgan jinoyat, deb qaraladi.

Moddiy tartibli ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilgan har bir muayyan holda shaxsning aybini, qilmishga nisbatan emas, yuz bergan oqibatga nisbatan belgilash lozim. Shuning uchun agar oqibat yuz bersa, unda shaxsning ehtiyotsizlikdan kelib chiqqan oqibatning yuz berishida aybi bo'lmasa, uni yuz bergan oqibatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortish mumkin emas. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, murakkab aybli jinoyatlarda ehtiyotsizlik faqat kvalifikatsiya qilinadigan oqibatlarga nisbatan bo'lishi mumkin, lekin yuqorida ta'kidlanganidek, ular umuman qasddan qilingan jinoyat, deb hisoblanadi.

Demak, murakkab aybli jinoyatlardan Jinoyat kodeksining ikki yoki undan ortiq moddalari bilan kvalifikatsiya qilinadigan bir qancha jinoyatlar sodir qilishning farqini aniqlash, qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilish va adolatli jazo tayinlashning muhim shartidir.

Ma'lumki, sodir etilgan qilmishni ideal jami tariqasida kvalifikatsiya qilishda sud-tergov amliyatida ma'lum bir qiyinchiliklar uchrab, Oliy sud plenumi qarorlarida ushbu masala o'z aksini topgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 20-dekabridagi «Qasddan odam o'ldirishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida»gi qarori 21-bandida shunday deyiladi: «Aybdorning hokimiyat yoki xizmat vakolati doirasidan chetga chiqib, sodir etgan qasddan odam o'ldirish harakatlari odam o'ldirish uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi moddalar va Jinoyat kodeksining 206-moddasi tegishli qismlari bilan tasnif qilinishi kerak».

Ushbu qarorning 22-bandida esa, «ozodlikdan mahrum etish jazosini o'tayotgan shaxs tomonidan ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqaruvchi harakatlari bilan bog'liq holda qasddan odam o'ldirishni Jinoyat kodeksining 220-moddasi dispozitsiyasi jabrlanuvchini hayotidan mahrum etishni qamrab olmasligi sababli, Jinoyat kodeksining qasddan odam o'ldirish va ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqargan harakatlari uchun javobgarlikni ko'zda tutuvchi moddalari bilan tavsif qilinishi kerak»ligi ko'rsatib o'tilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, shaxsning qilmishida jinoyatlar ideal jaming mavjudligi yoki yo'qligi tegishli jinoyat tarkibining qanday belgilarni o'zida mujassamlashtirishiga bog'liqdir. Muayyan jinoyat tarkibiga qo'shimcha qandaydir belgilarning kiritilishi yoki ularni chiqarilishi qilmishda jinoyatlarning ideal jami mavjudligi yoki yo'qligini namoyon qilishi mumkin. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarini tuzishda jinoyat tarkibining belgilari qanchalik to'liq aks ettirilsa, amaliyotda qilmishni ideal jami tariqasida kvalifikatsiya qilish uchun ehtiyoj nazarimizda shuncha kam bo'ladi.

12.5. Jinoyatlarning real jami

Jinoyatlarning *real jami* deganda, qonun chiqaruvchi «sudlanuvchi tomonidan hukm chiqarilgunga qadar ikki yoki undan ortiq jinoyat sodir etishi»ni nazarda tutgan va ushbu holda jazo tayinlashning alohida qoidalari tatbiq etilgan. O'z navbatida masalaga bunday yondashish uzoqqa bormadi. 1924-yilgi «SSSR va Ittifoqchi respublikalar jinoyat qonunchiligi asoslari»da jinoyatlarning ideal jami va real jami bir qancha jinoyat sodir etish turlariga kiritildi va Jinoyat kodeksining 33-moddasida mustahkamlandi. «Agar shaxsning sodir etgan qilmishida bir necha jinoyat belgilari mavjud bo'lsa, shu jumladan, hukm chiqarilgunga qadar shaxs tomonidan ikki yoki undan ortiq jinoyatlar sodir etilsa, ijtimoiy ta'sir choralari eng og'ir jazoni nazarda tutuvchi jinoyatlar miqdoridan kelib chiqqan holda tayinlanadi», deyiladi ushbu qonunda.

O'zbekiston Respublikasining 1926-yilgi Jinoyat kodeksida u quyidagicha mustahkamlangan edi: «Agar shaxsni sodir etgan qilmishida bir yoki bir necha jinoyat belgilari mavjud bo'lsa, shu jumladan, hukm chiqarilgunga qadar ikki yoki undan ortiq jinoyatlar sodir etilgan bo'lsa, ijtimoiy ta'sir choralari hukmda har bir jinoyat uchun alohida ko'rsatib o'tilgan holda og'irroq jazo belgilangan jinoyat bo'yicha tayinlanadi», deyiladi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi turli moddalarida yoki bitta moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan ikki yoki bir necha jinoiy qilmishni turli vaqtlarga sodir etib, agarda ulardan biortasi uchun ham shaxs sudlangan bo'lmasa, jinoyatlarning real jami, deyiladi¹.

Jinoyatlar majmuyi masalasini tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, jinoyatlarning real jami, ideal jamiga qaraganda ko'proq tarqalgan jinoyatlardan bo'lib hisoblanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, 91,6 % hollarda

jinoyatlarni real jami tariqasida sodir etish tashkil etsa, 8,4 % ni ideal jami tariqasida jinoyat sodir etish tashkil etadi.

Yuridik adabiyotlarda bildirilgan fikrlarga ko'ra, real jami uchun uning tarkibiga kiruvchi jinoyatlarni turli vaqtlarda sodir etilishi xususiyatli bo'lib, jinoyatlarning real jami o'z navbatida bir turdagi va turli turdagi real jamiga bo'linadi. Jinoyatlarning turli vaqtlarda sodir etilishi, qilmishni real jami ekanligini aniqlashda qiyinchiliklar tug'dirmaydi. Chunki, ushbu holda har bir qilmish mustaqil ravishda kvalifikatsiya qilinadi.

Jinoyatlarning real jamini turli va bir turdagi jinoiy qilmishlar tashkil etishi mumkin. Ya'ni real jamida, subyektni aynan bir turdagi va turli ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etadi. Shuning bilan birgalikda, shaxsning qilmishi real jami tariqasida, nafaqat, tamom bo'lgan jinoyatlar mavjud bo'lganda, balki ulardan biri jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki suiqasd, boshqasi tamom bo'lgan jinoyat bo'lganda ham tashkil etadi.

Jinoyatlarning ideal va real jami sodir qilinish vaqti va huquqiy oqibatlari jihatidan bir-biridan farq qiladi. Bular quyidagilarda ifodalanadi:

1) Jinoyat kodeksining 56-moddasi (jazoni og'irlashtiruvchi holatlar), «n» bandida ko'rsatilishicha, ilgari qasddan jinoyat sodir etgan shaxsning takroran jinoyat sodir etishi, jazoni og'irlashtiruvchi holatlanadi;

2) agar aybdorning bir harakati Jinoyat kodeksining ikki moddasi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim bo'lgan ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir qilingan bo'lsa, aybdor Jinoyat kodeksining 66-moddasiga binoan (aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan) javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Bunday jinoyatlar real jami tariqasida sodir qilinsa, javobgarlikdan ozod qilishning bu turini qo'llash mumkin bo'lmaydi;

3) jinoyatlarning ideal jamida shaxsga nisbatan, agar bunga qonunda ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lsa, Jinoyat kodeksining 71-moddasini qo'llab, jazodan ozod qilinishi mumkin. Real jami tariqasida sodir qilingan jinoyatlarga nisbatan esa, ushbu moddani qo'llash mumkin bo'lmaydi. Shuningdek, jinoyatlarning real jami tariqasida bir qancha jinoyatlar sodir qilgan shaxslarga nisbatan jinoyat qonunida ko'zda tutilgan boshqa imtiyozlarni qo'llash mumkin bo'lmaydi. Qonunda ana shunday holat belgilanishining asosiy sababi jinoyatlarning ideal jami tariqasida jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan real jami tariqasida jinoyat sodir etgan shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasi yuqoriroqdir. Shaxsning oldin bitta jinoyatni sodir qilib, yana yangi jinoyat sodir etish, jinoiy faoliyatini davom ettirganligi uning ijtimoiy xavfli ekanligidan dalolat beradi. Boshqa teng sharoitlarda shaxsning ongi va ruhiy holatida nizoli hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish vositasi sifatida jinoyat sodir qilishga tayyorgarligi ildiz otib ketganligini namoyon qiladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, jinoyatlarning real va ideal jamiga bo'linishining ham amaliy, ham nazariy ahamiyati juda kattadir. Jinoyatlar jami tushunchasini jinoyat qonunining mustaqil instituti sifatida ajratib ko'rsatilishi uchun barcha asoslar mavjuddir.

O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentabrdagi Jinoyat kodeksi tuzilishiga ko'ra, 1959-yilgi kodeksdan farq qilib, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi deyarli ko'pchilik moddalari qismlarga, har bir qismlari yana bandlarga bo'linadi. Shunga muvofiq ravishda «Maxsus» qism bitta moddasi, bitta qismining turli bandlarida nazarda tutilgan jinoyatlar turli vaqtlarda sodir qilinsa-da, jinoyatlar jami mavjud bo'lmaydi. Ya'ni, masalan, shaxs ancha miqdorda o'zganing mulkini yashirin ravishda o'g'irlagan, ma'lum vaqt o'tgandan so'ng bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib, sodir qilgan bo'lsa, jinoyatlar majmuyini tashkil etmaydi. Jinoyat kodeksining 33-moddasi mazmuniga ko'ra, jinoyatlar majmuyini tashkil qilish uchun «Maxsus» qism turli moddalarida yoki bitta moddaning turli qismlarida nazarda tutilgan jinoyatlar sodir qilinishi kerak. Ushbu holda jinoyatlar jami deb emas, balki jinoyat takroran sodir qilingan, deb hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 33-moddasi, 2-qismida «Agar shaxs sodir etgan qilmishida ushbu kodeks «Maxsus» qismi ayni bir moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan jinoyatlarning alomatlari mavjud bo'lsa, u moddaning og'irroq jazo belgilangan qismi bo'yicha javobgarlikka tortiladi», deyiladi. Qonundagi bu tushuntirishni noto'g'ri tushungan ayrim sudlar jinoyatlar majmuyi tariqasida kvalifikatsiya qilib jazo tayinlash kerak bo'lgan qilmishlarga ham tatbiq qilmoqdalar.

Jinoyat kodeksining 33-moddasi, 1-qismida ideal yoki real jami tariqasida kamida Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi ikkita moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadigan jinoyatlar nazarda tutilgan bo'lsa, ushbu moddaning 2-qismida faqat bitta modda bilan kvalifikatsiya qilish va jazo tayinlash mumkin bo'lgan jinoyat haqida so'z ketmoqda. Jinoyatlar majmuyining ma'nosini yanada aniqlashtirish maqsadida shu moddaning 2-qismiga ana shu tushuncha kiritilib, agar bitta jinoiy qilmishda Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi muayyan moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan jinoyatni kvalifikatsiya qilish belgilari mavjud bo'lsa,

jinoyatlar jamini tashkil qilmasligini, bunday holda o'sha moddaning og'irroq jazo belgilangan qismi bo'yicha kvalifikatsiya qilish zarurligi ta'kidlangan.

Masalan, aytaylik, aybdor o'ta xavfli retsidivist bo'lgani holda o'ta shafqatsizlik bilan Jinoyat kodeksining 104-moddasi, 1-qismida nazarda tutilgan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatini sodir qilgan. Ushbu jinoyat bitta jinoiy qilmish, ammo 104-moddaning 3-qismida nazarda tutilgan kvalifikatsiya qilish belgilari bor. Ana shunday hollarda eng og'ir kvalifikatsiya qilish belgisi orqali javobgarlikka tortish zarur bo'ladi.

Jinoyat kodeksining 33-moddasi, 2-qismini tahlil qilishdan aynan ana shu yuqorida aytilgan ma'no kelib chiqadi. «Agar shaxs sodir etgan qilmishda» deb, qonun bu tushunchani ko'plikda emas, birlikda bermoqda. Demak, faqat bir harakat bilan sodir etilgan bitta jinoyat nazarda tutilmoqda.

Jinoyat kodeksining 33-moddasiga ko'ra, «Agar shaxs sodir etgan qilmishda ushbu kodeks «Maxsus» qismi ayni bir moddasining turli qismlarida nazarda tutilgan jinoyatlarning alomatlari mavjud bo'lsa, u moddaning og'irroq jazo belgilangan qismi bo'yicha javobgarlikka tortiladi». Jinoyatlarning ideal jamidir. Ushbu tushuncha shaxsning harakatlari bitta modda bilan kvalifikatsiya qilinishini anglatib, qonun chiqaruvchi jinoyatlarning *ideal* jamini yagona jinoyat guruhiga kiritgan.

12.6. Retsidiv jinoyatlar

Retsidiv so'zi jinoyat huquqida jinoyat fakti hodisasining qaytarilib turishi, kriminologiyada esa, ijtimoiy hodisa sifatida jinoyatchilikning qaytarilib turishiga nisbatan ishlatiladi. Shunga ko'ra, jinoyat huquqida retsidiv jinoyat sodir qilish tushunchasi, kriminologiyada ishlatiladigan retsidiv jinoyatchilik tushunchasidan farq qiladi. Jinoyat huquqida retsidiv jinoyat sodir qilish takrorlangan yuridik faktga nisbatan ishlatilsa, kriminologiyada jinoyatchilikning tizimida ijtimoiy hodisa sifatida takrorlangan jinoyatchilikka nisbatan ishlatiladi. Kriminologiyada shaxsning ilgari sodir etgan jinoyati tegishli davlat organiga ma'lum bo'lgan va ro'yxatga olingandan keyin, yangi jinoyat sodir etishni retsidiv jinoyat sodir etish, deb tushuniladi.

Retsidiv jinoyat tushunchasi ilk bor 1919-yilgi «RSFSR jinoyat huquqi bo'yicha boshqaruv asoslari»ning 12-moddasi, «g» bandida belgilangan. Unda sudlar jazo tayinlashda jinoyat professional jinoyatchi (retsidiv) tomonidan yoki ilk bor sodir etilganligini hisobga olishlari kerakligi belgilangan edi. O'zbekiston Respublikasining 1994-yilda qabul qilingan amaldagi Jinoyat kodeksida retsidiv jinoyatlarning quyidagi turlari:

- 1) oddiy retsidiv;
- 2) xavfli retsidiv
- 3) o'ta xavfli retsidiv ajratilgan.

Jinoyat kodeksining 34-moddasida retsidiv jinoyat tushunchasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra, shaxsning ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun sudlanganidan keyin qasddan yangi jinoyat sodir etishi retsidiv jinoyat, deb topiladi. Demak, quyidagi hollarda jinoyatlar retsidiv jinoyat, deb aytiladi:

- a) ilgari jinoyati uchun sudlangandan keyin yangi jinoyat sodir etishi;
- b) birinchi hukm yuridik oqibatlari yoki muddat o'tishi natijasida yoxud boshqa tartibda hali tugamagan davrda jinoyat sodir etishi.

Jinoyat huquqi doktrinasida «haqiqiy retsidiv jinoyat» tushunchasi mavjud bo'lib, bu tushuncha shaxs tomonidan ikkita yoki undan ko'p jinoiy qilmishlar sodir etganlikning barcha hollarini, subyektda avvalgi qilmishlari uchun sudlanganligi bor-yo'qligidan qat'iy nazar, qamrab oladi.

Qonuchilik va sud amaliyoti jinoyatchilar shaxsi xavfliligi darajasini jazo muddatini belgilashda muhim omil sifatida e'tirof etadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 54-moddasida «Sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetkazilgan zararning xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga oladi», deyilgan. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 19-iyuldagi «Jinoiy jazo choralari tayinlash amaliyoti to'g'risida»gi qarorida sudlar og'ir jinoyatlar sodir etgan shaxslarga nisbatan qattiq jazo choralari qo'llashi lozimligi belgilangan. Jinoyatchi shaxsining yuqori darajada xavfliligini

ta'kidlashga, uni retsidivistlar toifasiga kiritishga va tegishli unga nisbatan jazo muddatini oshirishga imkon beradigan yuridik jihatdan jiddiy alomatlariga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jinoyat kodeksining 34-moddasi, 2-qismiga asosan ilgari hukm qilingan jinoyatga o'xshash jinoyat sodir etgan, ushbu kodeksda alohida ko'rsatilgan hollarda esa, «Maxsus» qismning boshqa moddalari bilan ham hukm qilingan shaxsning qasddan yangi jinoyat sodir etishi xavfli retsidiv jinoyat, deb topiladi. Oddiy retsidivdan farqli ravishda xavfli retsidiv qonun chiqaruvchi tomonidan ba'zi jinoyat tarkiblari uchun kvalifikatsiya qilish belgisi sifatida baholanadigan belgi kabi ta'riflanadi. Bunday holatda sodir etgan jinoyati uchun ilgari ozodlikdan mahrum etilgan shaxs yana o'sha jinoyatga o'xshash qilmishni sodir etsa, xavfli retsidivist, deb topiladi. Shaxsni xavfli retsidivist, deb topish uchun bundan boshqa protsessual qarorga ehtiyoj bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1997-yil 2-maydagi «Sud hukmi to'g'risida»gi 2-sonli qarorida «Xavfli retsidivist tomonidan jinoyat sodir etilishi bir qator jinoyatlarning tavsiflash belgisi hisoblanadi va jiddiyroq jazo choralari qo'llashga olib keladi. Shu sababli bu holat shaxs dastlabki tergov organi tomonidan jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilinayotganda ko'rsatib o'tilgan bo'lishi lozim va keyinchalik bu sud hukmining tavsif qismida ham o'z aksini topishi kerak»¹, deb ta'kidlangan.

Shaxsni o'ta xavfli retsidivist, deb topish uchun unga nisbatan besh yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanishi mumkin bo'lgan yangi jinoyat sodir etishi, ya'ni:

a) ilgari o'ta og'ir jinoyati uchun yoki ikki marta og'ir jinoyati uchun hukm qilinib, ularning har biri uchun besh yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan shaxs tomonidan o'ta og'ir jinoyat sodir etilishi;

b) oldin-keyinligidan qat'iy nazar, og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlar uchun ularning har biriga besh yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlangan shaxsning og'ir jinoyat sodir etishi o'ta xavfli retsidiv jinoyat, deb topiladi.

Shaxsni faqat sudning hukmi bilangina o'ta xavfli retsidivist, deb topish mumkin. Bundan tashqari, shaxsni o'ta xavfli retsidivist, deb topish uchun boshqa davlatlarning hukmlari ham e'tiborga olinadi. Shaxsni o'ta xavfli retsidivist, deb topish bir qator huquqiy oqibatlarga sabab bo'ladi:

1) o'ta xavfli retsidivist tomonidan jinoyat sodir etganlik «Maxsus» qismning ko'p moddalarida qonun chiqaruvchi tomonidan tasniflovchi yoki alohida tasniflovchi belgi sifatida baholanadi;

2) o'ta xavfli retsidivist erkaklar ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazoni maxsus tartibli koloniyalarda, ayollar esa, qattiq tartibli koloniyalarda o'taydilar;

3) o'ta xavfli retsidivistlarga ozodlikdan mahrum etish jazosi muddatining bir qismini turma qamog'ida saqlash tarzida o'tash tayinlanishi mumkin;

4) ularga nisbatan jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod etishni qo'llashning bir qancha cheklashlari belgilanishi mumkin;

5) ularga nisbatan shartli ravishda jazo tayinlash, jazo muddatidan ilgari shartli ozod etish va jazoni yengilroq'i bilan almashtirish qo'llanilmaydi;

6) o'ta xavfli retsidivistlarga nisbatan sudlanganlikni olib tashlashning alohida tartibda belgilanadi.

Retsidiv jinoyat ham quyidagi huquqiy oqibatlarga sabab bo'ladi:

1) retsidiv jinoyat uchun jazo tayinlashda og'irlashtiruvchi holat sifatida Jinoyat kodeksining 56-moddasi, «n» bandi asosida hisobga olinadi;

2) Jinoyat kodeksining 60-moddasida nazarda tutilgan qoidalar bo'yicha jazo tayinlashning alohida tartibiga sabab bo'ladi;

3) shartli hukm qilishga to'sqinlik qiladi (Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi);

4) jazoni haqiqiy muddatini uzaytirish uchun, jazo o'tash muddatidan ilgari shartli ozod qilishda hisobga olinadi (Jinoyat kodeksining 73-moddasi).

1. Bir qancha jinoyat sodir etish deganda nimani tushunasiz?
2. Amaldagi Jinoyat kodeksida bir qancha jinoyatlarning qanday turlari nazarda tutilgan?
3. Davomli va uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarning bir qancha jinoyat sodir etishdan qanday farqlari bor?
4. Takroran jinoyat sodir etish, deb nimaga aytiladi va qanday holatlar takroran jinoyat sodir etish, deb topiladi?
5. Jinoyatlar majmuyi (jami), deb nimaga aytiladi?
6. Jinoyatlarning ideal jami va real jami nima? Ularning huquqiy ahamiyati nimada?
7. Retsidiv jinoyat, deb nimaga aytiladi?
8. Xavfli retsidiv jinoyat, deb topishning shartlarini izohlang.
9. O'ta xavfli retsidiv jinoyat, deb topishning shartlarini bayon eting.

13-bob. QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILADIGAN HOLATLAR

13.1. Jinoyat huquqida qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar tushunchasi va turlari

Sudda ko'rib, jinoiy javobgarlikka loyiq, deb topilgan ishlar o'zining obyektiv va subyektiv belgilariga ko'ra qilmishdan iborat bo'ladi. Ayrim hollarda bunday qilmishlar ijtimoiy xavfli bo'lmasdan, balki ijtimoiy foydali bo'lishi ham mumkin. Bunday harakatlar jinoyat huquqida qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar, deb ataladi. Jinoyat huquqida qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi shunday holatlar mavjudki, ular tashqi tomondan jinoyatga o'xshasa-da, biroq, jinoiy javobgarlikka loyiq, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga zarar yetkazuvchi ijtimoiy xavfli qilmish, deb topilmaydi, aksincha, ijtimoiy foydali hisoblanadi. Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar, deyilganida jinoyat belgilari mavjud bo'lsa ham, jinoyat, deb hisoblanmaydigan harakatlar tushuniladi.

Bunday holatlarning Jinoyat kodeksidagi belgilanishi insonparvarlik va adolat tamoyillariga amal qilinganligidan darak beradi. Bunday holatlar ijtimoiy foydalilik hisoblanadi va ularning sodir etilishiga qonunda yo'l qo'yilgan.

Jinoyat kodeksida qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning belgilanishi: bir tomondan jinoiy repressiya choralarining kamayishiga olib kelsa, ikkinchi tomondan fuqarolarning huquqiy faolligini kuchaytiradi.

Jinoyat kodeksining 35-moddasida bunday holatlarning umumiy tushunchasi va turlari berilgan. Ushbu moddaning birinchi qismida: «qilmishda ushbu kodeksda nazarda tutilgan alomatlar rasmiy jihatdan mavjud bo'lsa-da, lekin u ijtimoiy xavfli, g'ayriqonuniy yoki aybli bo'lmasa, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar, deb topiladi», deyilgan.

Ushbu moddaning 2-qismida esa, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning turlari ko'rsatilgan. Bularga:

- 1) kam ahamiyatli qilmishlar (36-modda);
- 2) zaruriy mudofaa (37-modda);
- 3) oxirgi zarurat (38-modda);
- 4) ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish (39-modda);
- 5) buyruq yoki boshqa vazifani ijro etish (40-modda);
- 6) kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik (41-modda).

13.2. Kam ahamiyatli qilmishlar

Hayotda shunday qilmishlar uchraydiki, unda qonunda nazarda tutilgan alomatlari mavjud bo'lsa-da, o'zining kam ahamiyatligi tufayli ijtimoiy xavfliligi juda kam bo'ladi, jabrlanuvchi uchun yetkazilgan zararning miqdori deyarli ahamiyatga ega bo'lmaydi. Shuni e'tiborga olib, Jinoyat kodeksining 36-moddasida kam ahamiyatli qilmishlar tushunchasi berilib, bunday harakatlar qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar turkumiga kiritilgan.

Kam ahamiyatli qilmishlar qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar turkumiga kiritilgan bo'lsa-da, huquqqa xilofligi, aybning mavjudligiga ko'ra boshqa qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan

holatlardan farq qiladi, boshqa turlariga bunday xususiyatlar xos emas va ular ijtimoiy foydali huquqiy harakatlardir.

Kam ahamiyatli qilmish sodir etilganida ijtimoiy xavfli oqibat yuz bermaydi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan obyektga juda oz zarar yetkaziladi. Qilmishni kam ahamiyatli deb hisoblashda obyektiv (qilmishni sodir qilish sharoiti, kelib chiqqan oqibatning jabrlanuvchi uchun ahamiyatga ega emasligi yoki oqibat kelib chiqmaganligi) va subyektiv (aybning darajasi, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatga nisbatan jiddiy zarar yetkazish maqsadining yo'qligi, harakatning aynan oz miqdorda zarar yetkazishga qaratilganligi va h.k) holatlarning jami e'tiborga olinishi kerak. Masalan, voyaga yetmagan shaxsning birovning bog'idan o'zi iste'mol qilishi uchun oz miqdorda meva o'g'irlashi, gullarni uzib olishi, zotli hisoblanmagan kaplar o'g'irlashi, sho'xlik, o'zini ko'rsatish kabi harakatlar shular jumlasidandir.

Qilmishni kam ahamiyatli, deb topish uchun bunday qilmish bilan bog'liq barcha holatlar (ayb shakli, jinoyat sodir etish usuli, motiv, vaziyat va jinoyat sodir etish bosqichlari, jinoiy oqibat og'irligi, jinoyat ishtirokchilari, ularning ishtiroki darajasi va harakati)ni tahlil qilib chiqish kerak.

Qilmishni kam ahamiyatli, deb topishda, asosan, uning ijtimoiy xavflilik darajasiga e'tibor berish kerak. Masalan, shaxs jabrlanuvchini o'ldirishga harakat qilsa-da, unga hech qanday zarar yetkazmasa, shaxsning bunday qilmishi kam ahamiyatli, deb topilmay, balki odam o'ldirishga suiqasd, deb topilishi kerak.

Qilmishning kam ahamiyatli ekanligi aniqlansa, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 83-moddasi, 1-qismi, 2-bandiga binoan ish bekor qilinadi.

13.3. Zaruriy mudofaa

Zaruriy mudofaa institutining tushunchasi va belgilarining jinoyat huquqida berilishi ijtimoiy adolatni amalga oshirishda g'oyat katta ahamiyatga egadir. Jinoyat huquqida zaruriy mudofaa tushunchasi qonun bilan muhofaza qilinadigan obyektlarni jinoiy tajovuzlardan muhofaza qilish jarayonida tajovuzkorga shunday zarar yetkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan huquqiy mudofaani o'z ichiga oladiki, bunday mudofaa zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib amalga oshirilganida mudofaalanuvchi shaxsning jinoiy javobgarligini kelitirib chiqaradi. Jinoyat kodeksining 37-moddasida zaruriy mudofaaning qonuniyligi doirasi va shartlari, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqishning huquqiy holati nazarda tutilgan.

Jinoyat kodeksining 37-moddasiga ko'ra:

Zaruriy mudofaa holatida sodir etilgan, ya'ni mudofaalanuvchi yoxud boshqa kishining shaxsi yoki huquqlarini, jamiyat yoki davlat manfaatlarini qonunga xilof tajovuzlardan tajovuzchiga zarar yetkazgan holda himoya qilish chog'ida qilingan harakat, agar zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat, deb topilmaydi.

Zaruriy mudofaa holatida qilingan harakat qonunga xilof hisoblanmaydi, chunki hayotga, sog'liqqa, jinsiy erkinlikka, mulkka va boshqa jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarga qilingan tajovuzlardan himoya qilish har bir fuqaroning burchi hisoblanadi va zaruriy mudofaa holatida tajovuzchiga zarar yetkazish jinoyat hisoblanmaydi.

Har bir fuqaroning o'zi, boshqa shaxslar, davlat manfaatlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan har qanday boshqa ijtimoiy munosabatlarni himoya qilish huquqi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida (20, 27 va boshqa moddalarida) mustahkamlab qo'yilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida respublika fuqarolari sha'ni va obro'siga, hayoti va sog'lig'i, shaxsiy hayoti, erkinligi va qadr-qimmatiga qarshi tajovuzlardan sudda himoyalani, shaxsning sha'ni va obro'siga qarshi tajovuzlardan zaruriy mudofaalanish huquqiga ega ekanligining belgilanganligi ushbu masalani hal etish uchun rahbariy ahamiyat kasb etadi.

Jinoyat qonunida birinchi marta har qanday fuqaro boshqa shaxslar yoki hokimiyat organlariga yordam so'rab murojaat qilish yoxud tajovuzdan o'zga yo'sinda qutulish imkoniyati bor-yo'qligidan qat'iy nazar, to'g'ridan to'g'ri zaruriy mudofaani qo'llash huquqiga egaligi belgilab qo'yiladi (Jinoyat kodeksining 37-moddasi, 3-qismi). Haqiqatan ham jinoyatchilikka qarshi kurash olib borishda jinoyat qonun bilan qo'riqlanadigan obyektga qilingan tajovuzdan qochib qutulish orqali emas, balki jinoyatning oldini olishga qaratilgan qat'iylik bilan qilingan harakatlar orqali erishiladi. Zaruriy mudofaa huquqi har bir fuqaroning

jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qilingan tajovuzlardan himoya qilish huquqini kafolatlovchi konstitutsiyaviy qoida hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, zaruriy mudofaa huquqi himoya huquqi bilan ta'minlangan manfaatlarga qarshi qasddan, shu bilan birga birgalikda, ehtiyotsizlikdan sodir etilgan tajovuz natijasidir.

Fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatini jinoyat qonuni bilan muhofaza qilinadi, ushbu obyektlarga qilingan tajovuz jinoyat deb topiladi (Jinoyat kodeksining 139,140-moddalari). Shuning uchun jinoyat qonuni bilan muhofaza qilinadigan bunday manfaatlar mudofaalanuvchi qonunda mustahkamlangan zaruriy mudofaaning huquqiyligi shartlariga rioya qilinganida, zaruriy mudofaa choralari bilan himoya qilinishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 20-dekabrda qabul qilingan «Ijtimoiy xavfli tajovuzlardan zaruriy mudofaa huquqini ta'minlovchi qonunlarni sudlar tomonidan qo'llanilishi to'g'risida»gi qarori 1-bandida ham shunday fikr nazarda tutilgan.

Jinoyat huquqi nazariyasida, mudofaalanuvchining ijtimoiy xavfli tajovuzlardan qonun bilan mustahkamlangan shartlarga rioya qilib amalga oshiradigan harakatlari faqat qonun bilan muhofaza qilinadigan manfaatlarni himoya etish maqsadida amalga oshirilgan bo'lsa, zaruriy mudofaa, deb topilishi lozim.

Ijtimoiy xavfli tajovuzlardan tajovuzchiga zarar yetkazish orqali himoya qilish, jinoyatchilikka qarshi kurashda ham ahamiyatga egadir. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining yuqorida nomi keltirilgan qarorida ayrim sudlar tajovuzga uchragan shaxs, undan qochib qutulish, boshqa fuqarolarga va hokimiyat vakillariga yordam so'rab murojaat qilish yoki boshqa usullar bilan tajovuzdan saqlanish imkoniyatiga ega bo'lsa, bunday tajovuzga qarshi faol ravishda mudofaalanish huquqiga ega bo'lmaydilar, degan noto'g'ri fikrga asoslanadilar, deb ta'kidlanadi. Shu munosabat bilan plenum sudlar shuni e'tiborga olishlari kerakki, fuqarolar qonun talabiga muvofiq ijtimoiy xavfli tajovuzdan qochib qutulish yoki boshqa usullar bilan saqlanish imkoniyatiga ega bo'lishlaridan qat'iy nazar, tajovuz qiluvchiga zarar yetkazish yo'li bilan aktiv himoyalash huquqiga egadirlar, deb ko'rsatilgan¹.

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilib aytish mumkinki, zaruriy mudofaa holatida qilingan harakat jinoyat hisoblanmaydi, chunki u ijtimoiy-xavfli bo'lmay, aksincha, ijtimoiy foydali harakatdir. Zaruriy mudofaada ijtimoiy xavflilik xususiyatining yo'qligi shundaki, zaruriy mudofaani qo'llash orqali shaxsning hayoti, sog'ligi, jinsiy erkinligi (daxlsizligi), mulki va qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qilingan tajovuz bartaraf qilinib, kelib chiqishi mumkin bo'lgan zarariy oqibatlarining oldi olinadi. Tajovuz qiluvchining hayoti va sog'lig'i tajovuz vaqtida qonun bilan qo'riqlanmaydi.

Zaruriy mudofaani qo'llash har bir shaxsning shaxsiy huquqidir va bunday huquqni amalga oshirish faqat uning o'zigagina bog'liq bo'lib, bu huquq zaruriy mudofaani qo'llash vaqtida amalga oshiriladi. Ammo ayrim turkumdagi shaxslar uchun zaruriy mudofaani qo'llash shaxsning yuridik majburiyati hisoblanadi. Bularga qonunda to'g'ridan to'g'ri ko'rsatib qo'yilgan yoki xizmati yuzasidan jinoyatchilikka qarshi kurash olib borish, odamlarni qutqarish, jamoat tartibini saqlash vazifasi yuklatilgan shaxslar kiradi.

Jinoyat qonuniga zaruriy mudofaa institutining kiritilishi, qonun himoyasidagi manfaatlarni g'ayriqonuniy tajovuzlardan mudofaa qilishda har bir fuqaroni faol qatnashishini ta'minlash maqsadiga xizmat qiladi. Zaruriy mudofaani qo'llashning zarurati va asoslari jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan obyektlarga (shaxsga, davlat va jamoat manfaatlariga) ijtimoiy xavfli tajovuz qilinganligidir.

Shaxsning o'ziga yoki boshqa shaxslarning manfaatlariga jinoyat tajovuz qilinganligi zaruriy mudofaani qo'llashning asosi bo'lib xizmat qiladi. Qonunda jinoyatning subyekti yoshiga yetmagan yoki aqli noraso shaxslarning ijtimoiy xavfli tajovuziga nisbatan ham zaruriy mudofaaning qo'llanishiga yo'l qo'yiladi.

Shuningdek, qonunda birinchi marta (Jinoyat kodeksining 37-moddasi, 4-qismi) zarar yetkazish maqsadida qasddan hujum qilish istagini qo'zg'atish zaruriy mudofaa hisoblanmasligi ko'rsatilgan. Bu yerda shunday holatlar nazarda tutilganki, bunda aybdor muayyan bir shaxsga zarar yetkazish maqsadida uning jig'iga (asabiga) tegadi», keyinchalik u bilan hisob-kitob qilish maqsadida uning javob harakatlarini sodir qilishini xohlaydi.

Bunday hollarda aybdor yetkazilgan zarar uchun umumiy asoslarda javobgarlikka tortiladi. Jinoyat kodeksi va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining plenumi qarorida shaxs o'zining g'araz niyatlari (urishish, azob berish, o'ch olish) tufayli hujumning kelib chiqishiga sabab bo'lgan bo'lsa, bunday harakatlarni zaruriy mudofaa yo'sinda qilingan, deb topish mumkin emas, bunday holatlarda sodir etilgan xatti-harakatlar umumiy asoslarda kvalifikatsiya qilinishi lozim, deb ta'kidlangan.

Zaruriy mudofaaning mohiyati shunda namoyon bo'ladiki, qonun muhofazasidagi manfaatlarga qarshi qaratilgan g'ayriqonuniy tajovuzdan mudofaalanuvchi tajovuz qiluvchiga shunday zarar yetkazadiki, yetkazilgan zarar zaruriy mudofaa instituti bo'lmaganida jinoiy javobgarlikka sabab bo'lardi. Aynan shuning uchun zaruriy mudofaaning qonuniy yoki g'ayriqonuniyligi jinoyat qonuni bilan tartibga solinadi. Zaruriy mudofaa holatida tajovuzchiga muayyan zararining yetkazilishi mudofaalanuvchining qilmishi tufayli vujudga kelgan ijtimoiy xavfning oldini olibgina qolmay, agar u qonunda belgilab qo'yilgan talablarga javob bersa, bunday faoliyatning ijtimoiy foydali, deb ham topilishiga asos bo'ladi.

Zaruriy mudofaa tajovuz va himoyadan iborat ekanligi sababli uning huquqiyligi shartlari ham tajovuzdan zaruriy mudofaalanishning huquqiy shartlari va himoyaga xos zaruriy mudofaaning huquqiy shartlariga bo'linadi. Shunday qilib, zaruriy mudofaa institutining yuridik tabiati to'g'risidagi masalaga ikki xil yondashuv mavjud:

- *birinchidan*, bu masalani amaldagi konstitutsiyaviy, ma'muriy, jinoyat qonunlari nuqtayi nazaridan kelib chiqib hal etiladi;
- *ikkinchidan*, bu fikr zaruriy mudofaa qanday amalda bo'lishi kerak, ya'ni bu institut qanday tartibga solinishi kerak, qaysi soha qonunlari bilan mustahkamlanishi kerak, degan nuqtayi nazardan kelib chiqadi.

Tajovuzga nisbatan yetkazilgan zarar o'z-o'zidan ham zaruriy mudofaaning qonuniyligini ko'rsatmaydi. Zaruriy mudofaa qonuniy bo'lgan, deb topish uchun jinoyat huquqi nazariyasida zaruriy mudofaaning huquqiy shartlari, deb atalgan bir qancha shartlar mavjud bo'lishi lozim.

Zaruriy mudofaaning huquqiy shartlarini ikki guruhga:

- 1) tajovuzga nisbatan;
- 2) mudofaaga nisbatan bo'lish mumkin.

Tajovuzga nisbatan zaruriy mudofaaning huquqiy shartlari. *Tajovuzga nisbatan zaruriy mudofaaning huquqiy shartlaridan birinchisi* — shaxsga, uning huquqlari, jamiyat va davlat manfaatlariga yoki boshqa jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan bo'lgan ijtimoiy xavfli tajovuz bo'lishi kerak (bunda tajovuzning shakliga e'tibor berish kerak).

Yuqorida qayd etilganidek, jinoiy javobgarlik yoshiga to'lmagan yoki aqli noraso shaxslar tomonidan sodir etilgan tajovuzlar ham ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Zaruriy mudofaa mansabdor shaxslarning g'ayriqonuniy harakatlariga qarshi ham amalga oshirilishi mumkin (masalan, qonunga xilof ravishda ushlab turish, qonunga xilof ravishda sog'liqqa zarar yetkazish, qonunga xilof ravishda turar joyga bostirib kirish va hokazolar).

Tajovuzga nisbatan zaruriy mudofaaning huquqiy shartlaridan ikkinchisi – tajovuzning muqarrarligi, ya'ni haqiqatan mavjud bo'lishidir. Muqarrarlik deganda, tajovuz boshlangan, lekin tugallanmagan ijtimoiy xavfli harakat tushuniladi. Masalan, qonun bilan qo'riqlanadigan obyektga zarar yetkazgan yoki zarar yetkazishi mumkin bo'lgan harakatning mavjudligidadir.

Ijtimoiy xavfli tajovuzga muvofiq keluvchi zaruriy mudofaa huquqiyligining muhim sharti uning mavjudligi, ya'ni tajovuzning boshlang'ich va yakuniy holatini aniqlashdan iborat. Tajovuzning boshlanishi deganda, Jinoyat kodeksida ko'rsatilgan jinoyat belgilarini ifodalovchi harakat yoki harakatsizliklarning xronologik jihatdan sodir etish tushuniladi. Tajovuzning faktik tugallanishi esa, zarar yetkazish vujudga kelgan yoki jinoiy oqibat kelib chiqqan vaqt bilan belgilanadi. Ijtimoiy xavfli tajovuzning boshlang'ich va yakuniy holatini aniqlash zaruriy mudofaada huquqiylik holatining borligi yoki yo'qligi to'g'risidagi masalani hal etish uchungina emas, shuningdek, qonun muhofazasidagi obyektlarga ijtimoiy xavfli tajovuz sodir etilganida yoki shunday tajovuzdan mudofaalanishda zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish faktini aniqlash uchun ham kerak.

Shu munosabat bilan Oliy sud plenumi qarorida: «Zaruriy mudofaa holati faqatgina ijtimoiy xavfli tajovuz yuz bergan vaqtning o'zigagina emas, balki tajovuzning yana boshlanish xavfi mavjud bo'lgan hollarda ham vujudga keladi. Zaruriy mudofaa holati tajovuz tugagandan so'ng ham bo'lishi mumkin, agar himoyalannuvchi ish holatlariga ko'ra tajovuz tugagan vaqtini anglay olmagan bo'lsa, hujum vaqtida tajovuzga nisbatan va boshqa ashyolarning himoyalannuvchi qo'liga o'tib qolishining o'zi tajovuz tugaganligidan dalolat bermaydi», deb ko'rsatib o'tilgan.

Zaruriy mudofaa holati tajovuzning tugashi bilan tugaydi. Tajovuzning tugashi bilanoq hujumning muqarrarliligi yo'qoladi, shu bilan birgalikda zaruriy mudofaa huquqi to'xtatiladi. Tajovuz tugaganidan so'ng biron-bir obyektni himoya qilib, zaruriy mudofaa qo'llanishi mumkin emas.

Tajovuz: a) ixtiyoriy yoki majburiy; b) mudofaalanuvchi tomonidan uning qaytarilishi; d) tajovuzchining o'z maqsadiga yetishi orqali tugallanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining zaruriy mudofaa to'g'risidagi qoidani qo'llash to'g'risidagi rahbariy qarorida quyidagicha izoh berilgan: «Zaruriy mudofaa faqat ijtimoiy xavfli tajovuz sodir etilayotgan vaqtda emas, balki real hujum bo'lish xavfi mavjud bo'lganda ham sodir etilishi mumkin».

Tajovuzdan oldin yoki u tugaganidan so'ng biror zaruriyat bo'lmagan holda tajovuz qiluvchiga zarar yetkazilishi zaruriy mudofaa, deb hisoblanmaydi. Bunday holatlarda javobgarlik umumiy asoslarga ko'ra hal qilinadi.

Uchinchi sharti — tajovuzning realligi, ya'ni tajovuzning himoyalanuvchi xayolida bo'lmay, balki haqiqatan ham (obyektiv) ro'y berganligidir. Bu holatlarda zaruriy mudofaa choralari qo'llagan shaxsga, barcha holatlar yuz bergan vaziyat, haqiqatda ham tajovuz yuz berayapti, deb taxminlashga asos bo'lsa va shaxs o'zining taxminlari xatoligini bilmagan va bilishi ham mumkin bo'lmagan bo'lsa, uning harakatlari zaruriy mudofaa holatida sodir etilgan, deb topilishi kerak.

Agar vujudga kelgan vaziyat shaxsga tajovuzning yo'qligini tushunish uchun asos bo'lsa, u xayolan hujum qilayotgan shaxsga zarar yetkazsa, himoyalanuvchining javobgarligi istisno qilinmaydi, balki aybning ehtiyotsizlik shakli mavjud bo'lib, mudofaalanuvchi ehtiyotsizlik orqasida zarar yetkazilganligi uchun javobgarlikka tortiladi.

Hozirgi kunda olimlar o'rtasida tajovuzga nisbatan zaruriy mudofaaning to'rtinchi sharti sifatida – tajovuzning xarakteri, ya'ni huquqqa xilofligi shartini isbotlashga qaratilgan fikrlar ham mavjud.

Mudofaaga nisbatan zaruriy mudofaaning huquqiy shartlari quyidagilardan iborat: zaruriy mudofaadagi «mudofaa» elementi «tajovuz»dan ijtimoiy foydali maqsadga yo'naltirilganligi, mudofaalanish ehtiyoji bilan amalga oshirilganligi, shuningdek, faqat mudofaalanuvchining bunday huquqqa ega ekanligi bilan farqlanadi.

Zaruriy mudofaada himoyalanishga qaratilgan harakatlar ijtimoiy xavfli bo'lsa-da, u qonunda belgilangan mudofaalanuvchining tashabbusi bilan amalga oshiriladigan faol xatti-harakatlardan iboratdir. Lekin shunday holatlar ham mavjudki, ular zaruriy mudofaa, deb hisoblanmasligi kerak. Masalan, tajovuz qilinayotgan vaqtda mudofaalanuvchining harakatlari tajovuzdan chekinish, qochish kabi «passiv» xarakterga ega bo'lsa va bunda tajovuzchiga zarar yetkazilgan bo'lsa ham (masalan, tajovuzchi mudofaalanuvchini ushlash maqsadida uning orqasidan quvgan vaqtida yiqilib jarohat olgan bo'lsa, bunday harakatlar, nafaqat, zaruriy mudofaa, balki jinoyat, deb ham tan olinmaydi).

Mudofaaga nisbatan zaruriy mudofaaning birinchi sharti — mudofaa faqat Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga tajovuz qilish muqarrar bo'lganida amalga oshirilishi mumkin. Zaruriy mudofaa ijtimoiy foydali maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Zaruriy mudofaa shaxsning subyektiv huquqi bo'lib, u, nafaqat, o'z hayotini, balki davlat va jamiyat manfaatlarini ham himoya qilishi mumkin. Shaxsning qilmishi ijtimoiy foydali bo'lmasa yoki jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga tajovuz qilishga qaratilgan bo'lsa, bunday qilmish jinoyat, deb baholanmog'i lozim.

Ikkinchi sharti — mudofaa vaqtida zarar uni hayotdan mahrum qilish, sog'lig'iga zarar yetkazish, mulkini nobud qilish va hokazo faqat tajovuzchiga yetkazilishi mumkin.

Agar tajovuz natijasida mudofaalanuvchi tomonidan boshqa shaxslarga zarar yetkazilgan taqdirda, uning qilmishi:

- jinoyat kodeksida belgilangan talablarga javob bersa, oxirgi zarurat sifatida;
- sodir etilgan jinoyatda barcha zaruriy shartlar mavjud bo'lgan hollarda xayoliy mudofaa qoidalari bo'yicha zaruriy mudofaa yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilgan jinoyat sifatida;
- umumiy shartlar asosida qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyat sifatida;
- aybsiz holda zarar yetkazish sifatida, bunday hollarda qilmish Jinoyat kodeksiga binoan javobgarlikka tortish uchun asos bo'lmaydi, deb kvalifikatsiya qilinishi mumkin.

Uchinchi sharti — mudofaa holatida zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqilmasligi lozim.

Himoyaga xos bo'lgan zaruriy mudofaa huquqiyligining muhim sharti — himoyaning aniq sharoitda tajovuzning xususiyati va xavfliligiga mos bo'lishidir. Jinoyat-huquqiy nazariyasida zaruriy mudofaaning bu belgisi «tajovuz va himoyaning mutanosibligi», deb nomlanadi. Mudofaaning tajovuzning xususiyati va xavfliligi darajasiga muvofiq kelishining asosiy talabi — mudofaaning jinoiy tajovuz ichki tomoniga mos kelishidir. Qilmishning ichki tomoni — uning ijtimoiy munosabatlarga jinoiy zarar yetkazishga yo'naltirilganligi orqali izohlanadi.

Qonunda agar zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, himoya huquqiydir, deb belgilab qo'yilgan. Tajovuzning xususiyati va xavflilik darajasiga butunlay muvofiq kelmaydigan mudofaa, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish, deb topiladi (Jinoyat kodeksining 37-moddasi, 2-qismi).

Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqilishiga quyidagi ikki holatda yo'l qo'yilishi mumkin:

- a) mudofaalanuvchi tomonidan himoyaning o'z vaqtida amalga oshirilmasligi;
- b) himoyaning tajovuz xususiyati va xavfliligiga umuman muvofiq kelmasligi.

Respublikamiz jinoyat qonuniga muvofiq, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish oqibatida zarar yetkazilgan bo'lsa-da, u jazoni yengillashtiruvchi holat, deb qaraladi (Jinoyat kodeksining 100 va 107-moddasi). Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish natijasida Jinoyat kodeksida belgilangan obyektlarga zarar yetkazilgan bo'lsa, jinoiy javobgarlik, boshqa obyektlarga zarar yetkazilgan bo'lsa, ma'muriy, fuqarolik huquqiy javobgarlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish obyektiv va subyektiv belgilarga ega. Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqishning obyektiv tomoni mudofaaning tajovuz xususiyatini va xavflilik darajasiga mos kelmasligini bildiradi. Subyektiv tomondan esa, zaruriy mudofaa doirasidan chetga chiqish aybning qasd shakli bilan, xususan, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqishga nisbatan qasd va jinoyat oqibatiga nisbatan ehtiyotsizlik bilan tavsiflanadi.

Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqilgan yoki chiqilmaganligini aniqlashda subyektiv tomonning maqsadi, ya'ni aynan tajovuzdan mudofaalanishning maqsadiga e'tibor berish lozim. Agar bunday maqsad bo'lmasa, qilmish zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish deb kvalifikatsiya qilinmasligi kerak. Ijtimoiy xavfli tajovuzni qaytarish vaqtida tajovuzchiga ehtiyotsizlik orqasida zarar yetkazilgan bo'lsa, u mudofaalanuvchini jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'lolmaydi.

Respublika Oliy sudi plenumi qarorida ta'kidlanishicha, «Sudlar zaruriy mudofaa alomatlari bor yoki yo'qligi masalasini hal etishda himoyalaniş va hujum vositalarini hisobga olishdan tashqari, tajovuzchi tomonidan himoyalanişchiga tug'dirilgan xavfning xarakteri, himoyalanişchining kuchlar nisbatiga ta'sir ko'rsatuvchi ishdagi barcha holatlar (hujum qiluvchi va himoyalanişchilarning soni, ularning yoshi, jismoniy quvvati, quroli, joy, vaqt va boshqalar)ni hisobga olishi zarur.

Agar tajovuz bir guruh shaxslar tomonidan sodir etilgan bo'lsa, mudofaalanuvchi hujum qiluvchilarning har biriga guruhdagi hamma tajovuzchilar harakatining xarakteri va xavflilik darajasiga qarab tegishli himoya choralarini ko'rishga haqli.

Tajovuz tufayli vujudga kelgan kuchli ruhiy hayajonlanish holatida mudofaalanuvchi mavjud xavfning xarakterini hamma vaqt ham aniq anglay olmasligi va mudofaaning tajovuzga nisbatan nomuvofiq usulini tanlashi mumkin. Agar mudofaalanuvchi yetkazgan zarar oldi olingan zarardan ko'p bo'lsa va uning oldini olish uchun yetarli bo'lgan bo'lsa, uning harakatini zaruriy mudofaa chegarasidan chiqqan, deb bo'lmaydi.

Zaruriy mudofaaga bo'lgan huquqning subyeksi bevosita o'ziga yoki boshqa shaxslar, jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan tajovuzga nisbatan mudofaalanuvchi shaxs hisoblanadi. Bunda subyektning muomala layoqati, uning ijtimoiy holati va mavqeyi, oddiy fuqaro yoki chet el fuqarosi ekanligi ahamiyatga ega emas.

Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqishning subyeksi esa, qonunda jinoyat subyektiga qo'yilgan talablarga javob berishi kerak, ya'ni aybdor 16 yoshga to'lgan, aqli raso jismoniy shaxs bo'lishi kerak.

Zaruriy mudofaa shaxsning subyektiv huquqi hisoblanib, tajovuz yo'naltirilgan shaxs huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar berish imkoniyati bor-yo'qligidan qat'iy nazar, mudofaalanish huquqiga ega. Lekin ayrim vazifani egallab turgan shaxslarga nisbatan bunday huquq ularga qonun bilan qo'riqlanadigan majburiyat sifatida yuklatilgan (masalan, militsiya, MXX xodimlari, harbiy xizmatchilar, inkassatorlar va hokazolar).

13.4. Oxirgi zarurat

Qilmishning jinoyatligini istisno etuvchi holatlardan yana biri oxirgi zaruratdir. Jinoyat kodeksining 38-moddasida: «Oxirgi zarurat holatida, ya'ni shaxsning yoki boshqa fuqarolarning shaxsiga yoxud huquqlariga, jamiyat yoki davlat manfaatlariga tahdid soluvchi xavfni qaytarish uchun qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlariga zarar yetkazgan holda sodir etilgan qilmish, basharti, shu xavfni o'sha holatda boshqa choralar bilan qaytarishning iloji bo'lmasa hamda yetkazilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lsa, jinoyat, deb topilmaydi», deb belgilab qo'yilgan.

Oxirgi zarurat quyidagi holatlarda vujudga kelishi mumkin:

1. Shaxsning xulq-atvori;
2. Ekstrimal shart-sharoitlardagi shaxs organizmining fiziologik holati;
3. Hayvonlarning tajovuzi;
4. Harakatdagi mashina va mexanizmning tuzalmas holati;
5. Tabiiy, texnogen va shunga o'xshash favqulodda holatlar.

Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga xavf solayotgan tajovuzni yo'qotish bilan bog'liq bo'lgan harakatlar jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan boshqa ijtimoiy munosabatlarga zarar keltirishdan iborat bo'lgani kabi, oxirgi zarurat qonuniyligining ham asosiy shartlari mavjuddir. Bu shartlarni tahdid solayotgan xavfga va undan himoyalanihga tegishli bo'lgan shartlarga ajratish mumkin.

Oxirgi zaruratning tahdid solayotgan xavfga nisbatan huquqiy shartlari. Oxirgi zaruratning tahdid solayotgan xavfga nisbatan huquqiy shartlari haqida gapirganda, uning ijtimoiy xavfliligi, mavjudligi va haqiqiyliigi kabi belgilariga to'xtalib o'tish lozim.

Birinchi sharti oxirgi zarurat holati xavf manbayining vujudga kelishi bilan namoyon bo'ladi. Xavf manbayi bo'lib, turli xil voqealar bo'lishi mumkin. Ularga inson tomonidan sodir etilgan harakatlar, tabiiy ofat (zilzila, suv bosishi, yong'in va hokazolar), hayvonlarning (quturgan itning, ho'kizning) odamlarning hayoti va sog'lig'iga tahdid solishi mumkin bo'lgan agressiv harakatlari kiradi. Turli xil nosoz mexanizm va qurilmalar ham xavf manbayi bo'lishi mumkin.

Tahdid solishi mumkin bo'lgan xavf manbalarining to'liq ro'yxatini tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga xavf tug'diruvchi barcha hodisalar, voqealar, harakatlar oxirgi zarurat holatini keltirib chiqaruvchi manbalar hisoblanadi.

Xavf manbayi shaxsning xulq-atvori bo'lgan taqdirda tergov va sud organlari sodir etilgan qilmishning subyektiv tomoniga e'tibor berishlari kerak. Agar shaxsning qilmishi bir necha xatti-harakatdan iborat bo'lsa, uning dastlabki va keyingi qilmishlaridagi maqsad hisobga olinishi kerak. Shaxs dastlabki xatti-harakatini qasddan sodir etib, keyinchalik vujudga kelgan ijtimoiy xavfli oqibatni bartaraf etish maqsadida yana bir ijtimoiy xavfli qilmish sodir etsa, uning so'nggi qilmishi oxirgi zarurat holatida sodir qilingan, deb topilishi kerak. Masalan, shaxs boshqa bir shaxsga og'ir tan jarohat yetkazib, keyinchalik esa, uning hayotini qutqarib qolish uchun avtomashinani olib qochsa, shaxsning keyingi qilmishi oxirgi zarurat, deb kvalifikatsiya qilinib, jinoyat javobgarlikka tortilmaydi.

Ikkinchi sharti xavfning mavjudligi. Xavfning mavjudligi, xavfning vujudga kelishi yoki jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga real xavf mavjudligini bildiradi. Taxminiy, ma'lum bir vaziyatda vujudga keladigan, bartaraf etilgan yoki xayoliy xavf mavjud, deb hisoblanishi oxirgi zarurat holatini vujudga keltirmaydi.

Uchinchi sharti xavfning haqiqiy bo'lishi lozim. Agar shaxs turli sabablarga ko'ra, xavfning mavjud emasligini bilishi lozim bo'lmagan yoki mumkin bo'lmagan bo'lsa, uning bu xayolan xavfni bartaraf qilishga qaratilgan harakati ham jinoyat, deb hisoblanmaydi.

Xavfning haqiqiyliigi deganda, uning obyektiv va real tarzda mavjud bo'lishini tushunish kerak. Agar xavf haqiqiy bo'lmasdan, shaxs uning mavjudligi haqida noto'g'ri taxmin qilgan bo'lsa, shaxsning bunday qilmishi taxminiy oxirgi zarurat deb baholanib, javobgarlik masalasi faktik xatoga oid umumiy qoidalarga ko'ra hal qilinadi. Shaxsning bunday qilmishi quyidagicha:

- oxirgi zarurat holati sifatida, shaxs o'zining taxminlari xatoligini bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan hollarda, uning harakati shaxs o'zining taxmini xatoligini bilmagan bo'lsa, lekin ishning holati bo'yicha bilishi lozim va mumkin bo'lsa, ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyat sifatida baholanadi.

Oxirgi zarurat holati nazariy va amaliy jihatdan ishlab chiqilgan mezonlarga javob berishi kerak. Bunday mezonlar – qilmishning ijtimoiy foydaliligi, majbur bo'lganlik tufayli sodir etilishi, boshqa shaxslarga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni bartaraf etishga qaratilganligi, oxirgi zaruratning qonunda belgilangan doiradan chetga chiqmasligi va h.k.

Qilmishning ijtimoiy foydaliligi uning shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlarini ko'zlab sodir etilganligini bildiradi.

Qilmishning majburiyligi deganda, vujudga kelgan vaziyatda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazish xavfni bartaraf etishning oxirgi yagona usuli ekanligi tushuniladi. Qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa manfaatlarga zarar yetkazmasdan xavfni bartaraf etish imkonining mavjudligi oxirgi zaruratning haqiqiyligini istisno etadi. Agar shaxs bunday imkoniyat mavjudligini bilmagan va bilishi mumkin ham bo'lmasa, uning qilmishi oxirgi zarurat, deb baholanishi mumkin.

Oxirgi zarurat holati belgilariga to'g'ri keladigan qilmish sodir etilganida faqat uchinchi shaxslar huquq va manfaatlariga zarar yetkazishi kerak. Uchinchi shaxslar deganda, oxirgi zarurat bo'yicha bartaraf etilgan xavf bilan aloqador bo'lmagan shaxslar, jamiyat va davlat manfaatlari hisoblanadi.

To'rtinchi sharti muayyan holatdagi xavfni boshqa vositalar bilan bartaraf etib bo'lmazligi sababli boshqa ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkaziladi. Agar boshqa mudofaa choralari orqali xavfni bartaraf qilish mumkin bo'lsa, oxirgi zarurat holati bo'lmaydi. Chunki xavfni bartaraf etishga qaratilgan harakat ijtimoiy munosabatlarga tahdid solayotgan xavfni bartaraf etishning yagona yo'li, vositasi, yechimi bo'lishi shart.

Yetkazilgan zararning muvofiqligi oxirgi zaruratning huquqiy shartlaridan biri bo'lib, yetkazilgan zararning bartaraf etilgan zararga nisbatan kamroq bo'lishini bildiradi. Bunday shart oxirgi zarurat holatida zarar tajovuzchiga emas, balki qonun bilan belgilangan boshqa manfaatlarga yetkazilishi tufayli shunday qilib belgilangan. Yetkazilgan va bartaraf etilgan zararning mosligi — zarar yetkazilgan va himoya qilingan huquq va manfaatlar muvofiqligini bildiradi.

Tergov va sud organlari yetkazilgan va bartaraf etilgan zararning miqdor va sifat jihatdan mos kelishining quyidagi tamoyillariga ahamiyat berishlari kerak: yetkazilgan zarar bartaraf etilgan xavfdan ko'ra ko'p bo'lsa, bunday hollarda tergov va sud organlari yetkazilgan zararning bartaraf etilgan xavfdan ko'ra kamroq bo'lishiga e'tibor berishlari kerak (masalan, shaxsning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish maqsadida uning mulkiga zarar yetkazilishi).

Sifat jihatdan bir xil zarar yetkazilsa, ya'ni yetkazilgan va bartaraf etilgan zarar bir xil manfaatlarga yo'naltirilgan bo'lsa. Bunday hollarda yetkazilgan zarar bartaraf etilgan xavfdan miqdor jihatdan kam bo'lishiga e'tibor berish kerak (masalan, og'ir tan jarohat yetkazilishini bartaraf etish maqsadida shaxsga yengil tan jarohat yetkazilishi).

Bartaraf etilgan xavfning xususiyati va darajasi jihatdan farq qiluvchi zarar yetkazilishiga. Masalan, Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan bir necha obyektlarni himoya qilish maqsadida undan ham muhimroq boshqa obyektga zarar yetkazilishi (masalan, bir necha shaxslarga og'ir tan jarohat yetkazilishining oldini olish maqsadida shaxsning hayotiga suiqasd qilish).

Oxirgi zaruratning mudofaaga nisbatan huquqiy shartlari:

Birinchi shart. Oxirgi zarurat holatida shaxsning huquq va manfaatlari himoyalaniishi kabi boshqa shaxslarning, jamiyat va davlatning ham manfaatlari mudofaalanadi.

Ikkinchi shart. Oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar oldi olingan zararga qaraganda kamroq bo'lishi kerak. Oldi olingan zararga nisbatan oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar teng yoki haddan ortiq bo'lsa, shaxs oxirgi zarurat holati chegarasidan chetga chiqqan hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 38-moddasi, 2-qismida: «Shaxsning oxirgi zarurat holatida sodir etgan qilmishi, basharti, oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, qonuniy, deb topiladi», deb qayd etilgan.

Uchinchi shart. Oxirgi zaruratning zaruriy mudofaa holatidan farqi birinchi holatda zararning uchinchi shaxs manfaatlariga yetkazilishi zaruriy shart hisoblanadi.

Amaldagi jinoyat qonunida birinchi marta (Jinoyat kodeksining 38-moddasi, 3-qismi) oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish tushunchasi berildi. Agar boshqa vositalar orqali xavfning oldini olish mumkin bo'lsa yoki yetkazilgan zarar oldi olingan zarardan oshib ketsa, qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlarga bunday zarar yetkazish oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish, deb topiladi. Shaxsning qilmishini oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqmasdan sodir etishini oxirgi zaruratning huquqiy shartlaridan biri, deb hisoblash mumkin. Qilmishni oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish, deb topish borasida tergov va sud organlari oxirgi zarurat holatining mavjudligi, «majburiylik» va «muvofiglik» belgilaridan tashqari yuqorida sanab o'tilgan barcha huquqiy shartlar mavjudligiga e'tibor berishlari kerak. Bundan tashqari oxirgi zarurat doirasidan chetga chiqish, deb kvalifikatsiya qilish uchun shaxs qilmishining subyektiv tomonini ham inobatga olish zarur. Kuchli ruhiy hayajonlanishda shaxs o'zining qilmishini har doim ham to'g'ri baholay olmasligi mumkin.

Oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqishda shaxs qilmishi subyektiv tomonining maqsadi ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo'lib, kamroq zarar yetkazish vositasida ko'p miqdordagi zararni bartaraf etishni bildiradi. Oxirgi zaruratni amalga oshirish barcha shaxslarning subyektiv huquqidir. Bu borada qonunda hech qanday cheklov mavjud emas. Ayni vaqtda xavfni bartaraf etish ma'lum bir shaxslarning xizmat majburiyati hisoblanadi. Masalan, militsiya, MXX, davlat yong'inni nazorat qilish organlari xodimlari va h.k. Bunday hollarda ushbu shaxslarning qilmishlari umumiy qoidalar bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmishning qonuniyligini baholashda oldi olinishi lozim bo'lgan xavfning xususiyati va xavflilik darajasi, shunday xavfning haqiqatan mavjud yoki mavjud emasligi va yuz bergan vaqtning yaqinligi, xavfni qaytaruvchi shaxsdagi mavjud imkoniyatlar, vujudga kelgan vaziyatdagi ruhiy holati va ishning boshqa holatlari hisobga olinadi.

Sud-tergov amaliyotida ruhiy yoki jismoniy zo'rlik ta'siri ostida jinoyat sodir etish hollari ham uchrab turadi. Jinoyat qonunchiligi tarixida birinchi marta bunday holatlarning qonuniy yechimi Jinoyat kodeksining 38-moddasi, 5-qismida aks ettirildi, jismoniy yoki ruhiy zo'rlik natijasida huquqlar va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazilganlik uchun javobgarlik masalasi sud tomonidan oxirgi zarurat holatini hisobga olgan holda hal qilinadi.

Majburlash deganda, shaxsning o'z xohishiga qarshi biron-bir qilmishni sodir etishga majbur etish maqsadida amalga oshiriladigan barcha ruhiy yoki jismoniy ta'sir choralarini tushunilishi lozim. Agar shaxs jismoniy yoki ruhiy majburlash ta'siri ostida jinoyat sodir etsa-yu, ammo oxirgi zaruratning barcha shartlariga amal qilsa, uning qilmishlari jinoyat, deb topilmaydi.

Jismoniy yoki ruhiy zo'rlik uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazuvchi majburlov ostidagi shaxsning erkin xulq-atvoriga turli xil ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xususan, shaxsning o'zi harakatlarini tanlash erkinligi butunlay cheklangan yoki bunday cheklanganlik nisbiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Shaxs faoliyatining turli xususiyatdaligi ularni har xil huquqiy baholashga olib keladi. Xususan, agar shaxs o'zining xatti-harakatini boshqara olmagan (masalan, to'liq izolatsiya yoki gipnoz ostida bo'lish) hollarda majburlanuvchi shaxs qo'l ostidagi jinoyat quroli bo'lib, u o'z harakatlarini tanlash imkoniyatidan mahrum bo'ladi va shuning uchun ham u jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Agar shaxs o'zi xatti-harakatini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan bo'lsa (masalan, zarar yetkazish xavfi mavjud bo'lganda), majburlangan shaxsning qilmishi oxirgi zarurat bo'yicha baholanishi lozim. Agar shaxsning qilmishi oxirgi zaruratning huquqiy shartlariga mos kelmasa yoki uning chegarasidan chetga chiqqan bo'lsa, majburlangan shaxsning xatti-harakati mustaqil tarkibli jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilinishi lozim. Bunday vaziyatda shaxsning majburlov ostida sodir etgan qilmishi jinoiy javobgarlikni yengillashtiruvchi holat sifatida ko'rilishi kerak (Jinoyat kodeksining 55-moddasi, 5-qismi).

Sud yoki tergov amaliyotida u yoki bu qilmishni o'xshash institutlar hisoblangan oxirgi zarurat yoki zaruriy mudofaa, deb kvalifikatsiya qilish masalasida ma'lum bir qiyinchiliklar mavjud. Bu borada qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilish jinoyat qonunchiligi oldida turgan vazifalarni bajarish, zarar yetkazgan qilmish huquqiyliги chegarasini belgilash hamda shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun muhimdir.

Oxirgi zarurat va zaruriy mudofaaning farqlari:

Xavf manbayiga ko'ra, ya'ni zaruriy mudofaada xavf manbayi shaxsning ijtimoiy (jinoiy) xavfli qilmishi bo'lsa, oxirgi zaruratda xavf manbayi bo'lib, nafaqat, shaxsning ijtimoiy xavfli qilmishi, balki yengib bo'lmay kuch natijasida yuzaga kelgan (fors-major) holatlari ham bo'lishi mumkin.

Sodir etish usuliga ko'ra, zaruriy mudofaada tajovuzdan qochib yoki hokimiyat organlari yoxud boshqa shaxslarga yordam so'rab murojaat qilish imkoni bo'la turib ham zarar yetkazilishi mumkin, oxirgi zaruratda esa, zarar yetkazish xavfni bartaraf etishning birdan bir usuli hisoblanadi. Shuningdek, zaruriy mudofaada himoya faqat faol harakat orqali ifodalansa, oxirgi zaruratda xavfni bartaraf etish harakatsizlik bilan ham, ya'ni harakat yoki harakatsizlik bilan amalga oshiriladi.

Yetkazilgan zarar (subyekti): zaruriy mudofaa zarar faqat tajovuz qiluvchi shaxsga yetkaziladi, oxirgi zaruratda esa, zarar uchinchi shaxsga yetkaziladi. Yetkaziladigan va bartaraf etiladigan zararining o'zaro munosabatiga ko'ra, ya'ni zaruriy mudofaada yetkazilgan zarar bartaraf etilgan zarar bilan teng yoki undan ko'proq bo'lishi mumkin, oxirgi zaruratda esa, ko'proq zararni bartaraf etish maqsadida kamroq zarar yetkazish hisoblanadi.

13.5. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash odil sudlovning amalga oshirilishini ta'minlash, jinoyat qonunchiligi oldida turgan vazifalarni bajarish maqsadida belgilangan. Shuning uchun ham qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazgan shaxsni ushlash ijtimoiy foydali hisoblanadi. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash shaxsning majburiyati emas, balki burchi hisoblanadi.

Shaxs, huquqni muhofaza qiluvchi davlat hokimiyati organlari, mahalla qo'mitalari, boshqa shaxslarga yordam so'rab murojaat qilish imkoniyati mavjudligidan qat'iy nazar, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab berish huquqiga egadir.

Jinoyat kodeksining 39-moddasida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish tushunchasi berilgan bo'lib, uning 1-qismida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida ushlash vaqtida unga zarar yetkazish, agar uni ushlash uchun zarur bo'lgan choralarning chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat, deb topilmasligi ko'rsatilgan. Jinoyat huquqida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning quyidagi asosiy jihatlari (aspektlari) mavjud:

- 1) jinoyat qonunida jinoyat sodir etgan shaxsni ushlash huquqiga ega shaxslar doirasi chegaralanmagan;
- 2) ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash hokimiyat organlari ayrim mansabdor shaxslarining burchi ekanligi respublika qonunlari va boshqa normativ hujjatlarida aniq ko'rsatib o'tilgan;
- 3) bunday harakatlar ijtimoiy foydali, deb topiladi, shuningdek, qonuniylik va javobgarlikning muqarrarlari prinsiplaridan kelib chiqadi;
- 4) ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlash bunday shaxsning jinoyat faoliyatini to'xtatish va yangi jinoyat sodir etish imkoniyatlarini bartaraf etishning asosiy huquqiy vositasi hisoblanadi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazishning huquqiyligi shartlari bir tomondan, ushlash huquqining amalga oshirilishini, ikkinchi tomondan g'ayriqonuniy qilmishlarni bartaraf etilishini kafolatlaydi. Bunday shartlar ikki institutga: ushlashga va ushlash vaqtida yetkazilgan zararga tegishlidir. Ushbu shartlarning huquqiyligi: ushlash uchun asoslarning mavjudligi va subyektlari; uni amalga oshirish usul va vositalari; ushlashning maqsadi va vaqti; uning bajarilgan, deb hisoblanishi kabi elementlarning mavjudligiga bog'liqdir.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash uchun quyidagi asoslar bo'lishi kerak:

- 1) shaxsning jinoyat sodir etganligi. Bunday asos bo'lib ayrim hollarda sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi xizmat qilsa, ba'zi hollarda jinoyat sodir etish faktining o'zi yetarli hisoblanadi.
- 2) jinoyat sodir etgan shaxsning uni huquqni muhofaza qiluvchi organga topshirmoqchi bo'lgan shaxsdan qochishi hisoblanadi.

Ushlash jinoyat-protsessual xususiyatga ham ega bo'lib, shaxsni ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan, deb topishning asoslari:

- shaxsning jinoyat ustida yoki bevosita uni sodir etganidan keyin qo'lga tushganligi;
- jinoyat shohidlari, shu jumladan, jabrlanuvchilar tomonidan jinoyat sodir etgan shaxs tariqasida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilganligi;

- uning o'zida yoki kiyimida, yonida yoki uyida sodir etilgan jinoyatning yaqqol izlari topilganligi;
- shaxsni jinoyat sodir etishda gumon qilish uchun asos bo'ladigan ma'lumotlarning mavjudligi, uning qochmoqchi bo'lganligi yoki doimiy yashash joyining yo'qligi yoxud shaxsining aniqlanmaganligi hisoblanadi (Jinoyat-protsessual kodeksining 221-moddasi).

Ushlashning subyektlari, ya'ni ushlanishi mumkin bo'lgan shaxslar deganda, ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan va immunitetga ega bo'lgan shaxslar tushuniladi. Xususan, deputatlar, sudyalalar va prokurorlar ushlab turilishi hamda militsiyaga yoki huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organga olib kelinishi mumkin emas (ular jinoyat ustida yoki bevosita uni sodir etganidan keyin qo'lga tushgan holatlar bundan mustasno).

Albatta, jinoyatchini ushlab berish huquqi jinoyatchilikka qarshi kurashning foydali vositalardan biridir. Agar fuqarolarimiz jinoyat sodir qilgan shaxslarni ushlab berish huquqidan faol foydalanishsa, qonunga xilof qilmishlarga ko'z yumib turmasalar, jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligi oshadi.

Jinoyatchini ushlash huquqi, aniqrog'i, burchi jinoyatchilikka qarshi kurash kasbi bilan bog'liq majburiyat hisoblangan shaxslar (ichki ishlar, prokuratura, MXX organlari xodimlari)ga yuklatiladi. Jinoyat-protsessual kodeksining 222-moddasiga muvofiq, militsiya yoki boshqa surishtiruv organlari xodimi, shuningdek, muomala layoqatiga ega bo'lgan har qanday shaxs ushbu kodeksning 221-moddasida ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda, jinoyat sodir etishda gumon qilingan shaxsni ushlash va yaqin oradagi militsiya yoki huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organga olib kelishga haqlidir.

Jinoyat kodeksining 39-moddasi, 4-qismida: «Maxsus vakolatli shaxslar bilan bir qatorda jabrlanuvchi va boshqa fuqarolar ham ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlash huquqiga egadirlar», deb ta'kidlanadi.

Jinoyat kodeksining 39-moddasida: «Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida ushlash vaqtida unga zarar yetkazish, agar uni ushlash uchun zarur bo'lgan choralarning chegarasidan chetga chiqilmagan bo'lsa, jinoyat deb topilmaydi», deb ko'rsatilgan.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning huquqiyligi elementlaridan biri – ushlash vaqtida belgilangan (huquqiy) uslub va vositalardan foydalanish.

Ushlash uslubi deganda, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash maqsadida unga ta'sir etishning turli xil taktik usullari (masalan, jismoniy yoki ruhiy zurlik ishlatib, aldash yoki ishontirish yo'li bilan) tushunilsa, ushlash vositalari esa, ushlash jarayonida ishlatiladigan turli xil qurollar, predmetlar va texnik anjomlar yig'indisidan (o'qotar qurol, qo'l kishani, arqon va h.k.) iboratdir.

U yoki bu usul yoki vositalardan foydalanish shakli va darajasi – aniq hollarda ijtimoiy xavflilik darajasi, shaxsning ijtimoiy xavfliligi hamda ushlashdagi vaziyat va shart-sharoitlar bilan bog'liq. Masalan, og'ir yoki o'ta og'ir (odam o'ldirish, bosqinchilik va h.k.) jinoyatni sodir etgan shaxslarni ushlashda qo'lga kishan solinishi mumkin, uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan bu usul qo'llanilmaydi. Ushlash vositalari va usullari yuqorida ko'rsatilgan mezonlarga mos kelmagan taqdirda ushlash g'ayriqonuniy deb, qarshilik ko'rsatuvchi shaxsning qilmishi esa jinoiy emas, deb baholanishi mumkin.

Shaxsning erkinligini qisqa muddatga cheklash tarzidagi ushlab turish shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida amalga oshirilganida qonuniy hisoblanadi, boshqa maqsad (masalan, o'g'irlangan mulkni qaytarib olish maqsadida ushlab turish) ko'zlangan taqdirda shaxsning bunday qilmishi jinoyat, deb topiladi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash elementlaridan yana biri ushlashni amalga oshirish vaqti hisoblanadi. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashga bo'lgan huquq ijtimoiy xavfli qilmish tugallanishi bilan vujudga keladi va jinoiy javobgarlikka tortish muddatining yoki ayblov hukmini ijro etish muddatining o'tib ketishi bilan to'xtaydi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashga bo'lgan huquq jinoyat ishini yuritishga to'sqinlik qiladigan quyidagi holatlar mavjud bo'lganda hisobga olinmaydi:

- 1) ish qo'zg'atilgan va tergov harakatlari yoki sud muhokamasi o'tkazilgan ish bo'yicha jinoiy hodisa yuz bermagan bo'lsa;
- 2) shaxsning qilmishida jinoyat tarkibi bo'lmasa;
- 3) shaxsning sodir etilgan jinoyatga daxli bo'lmasa;

- 4) e'lon qilingan amnistiya akti sodir etilgan jinoyat yoki shaxsga daxldor bo'lsa;
- 5) shaxsga nisbatan aynan shu ayblov bo'yicha ishni tugatish haqida sudning qonuniy kuchga kirgan ajrimi (qarori) yoki vakolatli mansabdor shaxsning jinoyat ishi qo'zg'atishni rad etish yoxud ishni tugatish haqida bekor qilinmagan qarori bo'lsa;
- 6) ish faqat jabrlanuvchining shikoyati bilan qo'zg'atilgan hollarda uning shikoyati bo'lmasa, Jinoyat-protsessual kodeksining 325-moddasida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.
- 7) shaxs ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan vaqtda jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lgan yoshga to'lmagan bo'lsa (Jinoyat-protsessual kodeksining 83 va 84-moddalari, 1-qismi).

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab vaqtida zarar yetkazishning huquqiyligi elementlarini izohlash bilan birga, qilmishning ijtimoiy xavflilik darajasi, aybning shakli, jinoyatning tugallangan yoki tugallanmaganligi, shuningdek, ishtirokchilik shakli ham inobatga olinishi lozim.

Ijtimoiy xavfli hisoblanmagan ma'muriy huquqbuzarlik yoki intizomiy qilmish sodir etgan shaxsni, shuningdek, jinoyat sodir etish o'yida bo'lgan shaxsga ushlab vaqtida zarar yetkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Albatta, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab vaqtida zarar yetkazishning qonuniylik darajasini belgilovchi bir qancha shartlari bor.

Birinchi sharti – ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida ushlashdir. Ya'ni, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab – ijtimoiy foydali hisoblanadi. Ijtimoiy foydalilik tushunchasi ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab zarurati bilan birga shaxsni hokimiyat organlariga topshirish maqsadida zarar yetkazish holatini ham o'z ichiga oladi. Jinoyat sodir etgan shaxsni ushlab vaqtida o'ch olish maqsadida unga zarar yetkazgan bo'lsa, bunday hollarda ushlab bergan shaxs yetkazgan zarari uchun umumiy asoslarda javobgarlikka tortiladi.

Shaxsni ushlab maqsadini aniqlash uchun konkret ish bo'yicha barcha holatlarni, xususan, ushlashni amalga oshirgan shaxs faoliyatining motivlari, ushlashda tanlangan usul va vositalar, shart-sharoit, yetkazilgan zararining xarakteri va og'irlik darajasi, shuningdek, qasdning yo'naltirilganligini ifodalovchi boshqa holatlar tahlil qilinishi kerak.

Ikkinchi sharti – ushlanayotgan shaxsning sog'lig'i yoki mulkiga muayyan zarar yetkazilishiga yo'l qo'yiladi. Albatta, shaxsni ushlayotganda uni hayotidan mahrum etish mumkin emas, ushlashdan maqsad jinoyatchini tegishli hokimiyat organlariga topshirishdir (insoniyatga qarshi yoki terroristik xatti-harakatlarni bir necha marta sodir etgan, jazoni og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirgan shaxsni ushlab vaqtida vaziyatga qarab, uning hayotiga zarar yetkazilishi mumkin).

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsga zarar yetkazishning shartlaridan yana biri ushlanishi mumkin bo'lgan shaxslar doirasining belgilanganligidir. Ya'ni, qonunda ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxslarnigina ushlab mumkinligi belgilab berilgan. Bunday shaxslarni ushlab vaqtida zarar faqat ularning o'ziga yetkazilishi kerak, zarar uchinchi shaxslarga yetkazilgan taqdirda bunday qilmish ish holatlariga qarab oxirgi zarurat yoki mustaqil tarkibli jinoyat sifatida baholanishi mumkin.

Uchinchi shart – ushlab vaqtida zarar yetkazish jinoyatchining qochishiga yo'l qo'ymaydigan yagona vosita bo'lishi lozim. Agar shaxsni ushlashda boshqa imkoniyatlar bo'lgan bo'lsa-yu, u imkoniyatlardan foydalanilmay unga zarar yetkazilsa, aybdorning harakatlari Jinoyat kodeksining 39-moddasi, 1-qismida ko'rsatilgan holatlarga to'g'ri kelmaydi.

Zarar yetkazish ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning eng so'nggi imkoni, majburiy chora bo'lishi kerak. Zarar yetkazishning «majburiylik» holatini aniqlash maqsadida tergov va sud organlari quyidagilarni tahlil qilishlari kerak:

- a) ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsning jinoiy javobgarlikdan qochish imkoniyatiga ega yoki ega emasligi;
- b) bu borada ushlashga qarshilik ko'rsatuvchi shaxsning faolligi, qarshilik ko'rsatish choralari, qilmish sodir etilgan joydan qochishi, shuningdek, ogohlantirilgandan keyin ham o'z faoliyatini to'xtatmasligi;
- d) ushlashni amalga oshiruvchi shaxsning imkoniyati, ushlashni zarar yetkazmasdan amalga oshirishi e'tiborga olinishi lozim.

Bunday imkoniyatni aniqlash uchun ushlashni amalga oshiruvchi va ushlanuvchi shaxslarning soni, yoshi, jinsi, qurollanganligi, jismoniy kuchi va shu kabilar inobatga olinishi kerak.

To'rtinchi shart – ushlash zararlar nisbati teng bo'lgan holdagina qonuniy hisoblanadi, ya'ni ushlash vaqtida yetkazilgan zarar sodir etgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga va xarakteriga ushlash holatiga nisbatan to'g'ri kelmasligi mumkin emas.

Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida unga yetkazilgan zararining qonuniyligini baholashda ushlash vaqtidagi shart-sharoitlar va vaziyat, qilmishni sodir etgan shaxsning ushlanishdan qochish maqsadida qilgan harakatlari, ushlovchining kuchi va imkoniyatlari, xavflilik darajasi, ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan boshqa holatlar hisobga olinadi. Xususan, odam o'ldirgan shaxs qarshilik ko'rsatmasa yoki uning qarshiligi ahamiyatsiz bo'lsa, unga zarar yetkazish ushlash chegarasidan chiqmasligi kerak. Mabodo, shaxs jinoiy javobgarlikdan qochib, uni ushlamoqchi bo'lgan shaxsga tajovuz qilsa, ushlashni amalga oshiruvchi shaxs zarar yetkazishning yo'l qo'yilgan chegarasidan chetga chiqish huquqiga egadir. Bunday harakat yetkazilgan zarar zaruriy mudofaa, deb kvalifikatsiya qilinishi kerak.

Demak, ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazishning qonuniyligi shartlarini ikki guruhga bo'lib o'rganish mumkin.

Ushlashning qonuniyligi va asoslanganligini belgilovchi shartlar:

a) ushlash uchun asoslarning jinoyat qonuni bilan taqiqlangan jinoiy qilmish sodir etilgan vaqtda vujudga kelishi;

b) jinoyat sodir etgan shaxsning odil sudlovdan yashirinish maqsadida qochishi.

Ushlashni amalga oshirayotgan shaxsning harakatlarini ifodalovchi shartlarga:

1) zararining jinoyat huquqiy ushlashni amalga oshirayotgan shaxs tomonidan yetkazilishi;

2) ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida qo'llaniladigan usul va vositalarning ehtimoliy bo'lmasligi kerak.

Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlashga qaratilgan chora-tadbirlar qilmish va shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga mos kelishi kerak.

Ushlangan shaxsga u yetkazgan zararga nisbatan kam yoki teng darajada zarar yetkazilgan bo'lsa, u holda jinoyat sodir qilganni ushlagan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Nisbatan aybdor va ushlagan shaxsning harakatlarida tenglik bo'lmagan bo'lsa, ushlash choralari chegarasidan chetga chiqish holati mavjud bo'ladi.

Jinoyat kodeksining 39-moddasi, 2-qismiga ko'ra, ushlash choralari chegarasidan chetga chiqish deganda, ushlash vositalari va usullariga, qilmish va uni sodir etgan shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga, shuningdek, ushlash sharoitiga butunlay mos kelmaydigan va natijada ushlanayotgan shaxsga qasddan zarar yetkazilishini tushunish lozim.

Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlash choralaridan chetga chiqish – zarar yetkazishning majburiyligi va nisbatan tenglik belgilaridan tashqari yuqorida sanab o'tilgan boshqa shartlar mavjud bo'lgandagina huquqiy hisoblanadi. Albatta, ko'p hollarda jinoyatchini ushlash vaqtida unga ma'lum bir zarar yetkazilishi mumkin.

Zaruriy choralar chegarasidan chetga chiqish, deb topish uchun jinoyatchini ushlagan shaxs yetkazgan zarar va jinoyatchi tomonidan yetkazgan zararlarining teng emasligi shart, lekin bu tengsizlik jinoyatchini ushlagan shaxs uchun yetarlicha aniq va ravshan bo'lgan bo'lishi lozim. Ushlash vaqtida ushlash choralari chegarasidan chetga chiqish oqibatida yetkazilgan zarar, nafaqat, ochiq va ravshan, balki ushlash zaruriyatining oqibatida vujudga kelgan bo'lishi zarur.

Jinoyat kodeksining 101-moddasida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirganlik uchun, 108-moddasida esa, ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib, badanga qasddan og'ir shikast yetkazganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan.

Ko'rsatilgan jinoyat-huquqiy normalarning tahlili, Jinoyat kodeksida jinoyatchini ushlash choralari chegarasidan chetga chiqish oqibatida uning badaniga og'ir shikast yetkazilishigacha ruxsat beriladi, degan

xulosa qilish imkonini beradi. Ushlash choralaridan chetga chiqishda ehtiyotsizlik bilan har qanday darajadagi shikast yetkazish hamda tajovuz qilayotgan shaxsni ehtiyotsizlik orqasida o'ldirilganligi uchun mudofaalanuvchi javobgarlikka tortilmaydi.

Tergov va sud amaliyotida u yoki bu qilmishni zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat yoki ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish, deb topishda ularni sodir etilish belgilariga ko'ra farqlash masalasida ma'lum bir qiyinchiliklar mavjud. Shu bilan birga, qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qila olish – *birinchidan*, jinoiy javobgarlikka tortiluvchi shaxsning huquqiy maqomini belgilash; *ikkinchidan*, Jinoyat kodeksi oldida turgan vazifalarni bajarilishini ta'minlash; *uchinchidan*, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning obro'-e'tibori va nufuzini ko'tarish uchun muhimdir.

Shu sababli tergov va sud organlari ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish institutini zaruriy mudofaa va oxirgi zaruratdan farqlashda quyidagilarga e'tibor berishlari lozim:

1) ushlashga bo'lgan huquq ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishi bilan vujudga kelsa, zaruriy mudofaa mudofaalanuvchi shaxsga qarshi yo'naltirilgan tajovuz sodir etilishi bilan, oxirgi zaruratga bo'lgan huquq esa, nafaqat, shaxsdan, balki xohlagan manbadan kelib chiquvchi xavfning paydo bo'lishi natijasida yuzaga keladi;

2) ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash bo'yicha tashabbus barcha hollarda bunday huquqqa ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi, zaruriy mudofaa va oxirgi zaruratda esa, shaxs bunday sharoitga kirib qolishi tufayli zarar yetkazishga majbur bo'ladi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash huquqi bunday qilmish sodir etilishi bilan vujudga keladi va amalga oshiriladi, zaruriy mudofaa va oxirgi zarurat esa tajovuz yoki xavfning amalga oshirilishi fakti bilan shartlangan bo'ladi.

Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashdan asosiy maqsad — bunday shaxsni hokimiyat organlariga topshirish bo'lsa, zaruriy mudofaa va oxirgi zaruratda maqsad – tajovuzchini yengish va xavfni bartaraf etish hisoblanadi.

13.6. Buyruq yoki boshqa vazifani ijro etish

Jinoyat kodeksining 40-moddasida, shaxsning buyruq yoki boshqa farmoyishni, shuningdek, mansab vazifalarini qonunan bajarishi tufayli zarar yetkazilgan bo'lsa, jinoyat, deb topilmaydi, deb ko'rsatilgan.

Buyruq deganda, muayyan hokimiyat organi, tashkilot, korxona, idora boshlig'ining o'z vakolatlari doirasida muayyan bir harakatni bajarish yoki bajarmaslik to'g'risida (yozma yoki og'zaki) buyruq berishi tushuniladi. Buyruq vakolatli shaxsning ijro etish majburiyati yuklangan shaxsga bergan ma'lum bir harakat (harakatsizlik)ni bajarish haqidagi qonun va qonunosti aktlarga asoslangan talabidir. Aynan shu ta'rif buyruqni boshqa ta'sir choralari – iltimos, ishontirish, majburlovdan ajratib turadi.

Buyruq bilan birga «tavsiyalar», «farmoyishlar» va «farmonlar» ham berilishi mumkin. Bular masalalarni hal qilish, ularni qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan shaxsning huquqiy maqomi bo'yicha o'zaro farqlanadi. Bu aktlarning asosiy umumiy jihati – ularning ijro etish majburiyati yuklangan shaxs tomonidan bajarilishidir.

Qonun tomonidan buyruq yoki boshqa farmoyishlarning shakli aniq belgilanmagan bo'lib, ular yozma, og'zaki yoki namoyishkorona (konklyudent) shaklda bo'lishi, shuningdek, texnik aloqa vositalari orqali yuborilishi mumkin. Lekin ayrim hollarda buyruqning faqat yozma shaklda bo'lishi talab qilinadi. Bunday talablarga rioya etilmasligi uning haqiqiy emas, deb topilishiga sabab bo'ladi.

Boshqa farmoyishlarga ta'rif berishda shuni inobatga olish lozimki, farmoyishlar berish usullari unchalik ahamiyat kasb etmaydi. Buyruq yoki boshqa farmoyishlar, agar ular boshliqning vakolati doirasidan chiqmagan bo'lsa, ijro etilishi majburiydir.

Buyruq yoki boshqa farmoyishlardan farqli ravishda xizmat majburiyatlari mansab vakolatiga qarab hodimlardan bajarilishi talab qilinadigan funksional majburiyatlar doirasini o'zida aks etadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra, xizmat majburiyatlari ish beruvchi va xodim o'rtasidagi mehnat shartnomasida belgilangan yozma shaklda bo'lishi kerak. Aks holda, ular g'ayriqonuniy, deb hisoblanishi

mumkin. Bundan tashqari, farmoyishlar va boshqaruv aktlari belgilangan mazmunda qabul qilinishi, ya'ni qonun talablariga mos holda tuzilishi kerak.

Buyruq yoki boshqa farmoyishni ijro etish huquqiylik shartlariga mos kelgan taqdirda qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holat, deb topilishi mumkin. Buyruq, farmoyish yoki boshqa xizmat majburiyatlari Jinoyat kodeksidagi talablarga zid bo'lmagan harakat yoki harakatsizlik orqali bajarilishi kerak. Aks holda, bunday harakat yoki harakatsizlik mustaqil jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

Buyruq yoki boshqa vazifani ijro etishning huquqiyiligi belgilarilari quyidagilardir:

- *birinchidan*, buyruq va boshqa farmoyishlarni ijro etuvchi shaxslar shu buyruq va boshqa farmoyishlar beruvchi shaxsning bo'ysunuvida (qaramog'ida) bo'lishi kerak.

- *ikkinchidan*, buyruq va boshqa farmoyishlarni tegishli shaklda bajarish uni bajaruvchi shaxsning majburiyati, ya'ni xizmat burchi hisoblanadi.

- *uchinchidan*, buyruqni ijro etuvchi shaxs tomonidan sodir qilingan qilmish harakat yoki harakatsizlik shaklida bo'lishi mumkin.

- *to'rtinchidan*, buyruq va boshqa farmoyishlarni ijro etishda Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga ma'lum darajada zarar yetkazilishi kerak.

Bajaruvchi tomonidan yetkazilgan zarar uchun o'sha buyruq yoki farmoyishlar bergan shaxs javobgarlikka tortiladi, bunday hollarda bajaruvchi jinoyatni sodir etishning quroli sifatida xizmat qilib yoki boshqa farmoyishlarni ijro etgan qilmishi uchun javobgarlikka tortilmaydi. Buyruqning huquqiy shartlari va buyruqni ijro etishning huquqiy shartlarini ajrata olish kerak:

- *beshinchidan*, buyruqning huquqiy shartlari:

- buyruq yoki boshqa farmoyishlar mansabdor shaxs tomonidan uning vakolat doirasida berilishi kerak;
- buyruq qonunda ko'rsatilgan tegishli shaklda (yozma, og'zaki, texnik vositalar orqali) berilishi kerak;
- buyruq g'ayriqonuniy, deb hisoblanmaydi (bunday holda uning jinoiyligi haqida gap ketishi ham mumkin emas);

- *oltinchidan*, buyruqni ijro etishning huquqiy shartlari:

- buyruqni ijro etuvchi shaxs tomonidan jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazilganidagina buyruq ijro etuvchi shaxsning javobgarligi hal qilinadi;

- ijro etuvchi buyruq bilan belgilangan harakatlar doirasidan chetga chiqmasligi kerak;
- buyruqni ijro etuvchi faqat qasddan yetkazilgan zararli harakatlari uchun javob beradi;
- g'ayriqonuniy ravishda berilgan buyruq yoki farmoyish yoxud mansab vazifasini bajarmagan yoki buzgan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Jinoyat kodeksining 40-moddasi, 2-qismida jinoiyligi oldindan ayon bo'lgan buyruq yoki boshqa farmoyishni bajarib, jinoyat sodir etgan shaxs umumiy asoslarda javobgarlikka tortilishi haqida bayon qilingan. Bunday hollarda jinoiy buyruq yoki boshqa farmoyishni bajarishdan oldin uni bajarayotgan shaxs uning jinoiyligini bilishi va bila turib jinoiy buyruq yoki boshqa farmoyishni bajarishi lozim. Ijrochi buyruqning jinoiyligini oldindan bila turib uni bajarsa, bunday holat ishtirokchilik sifatida baholanib, buyruq beruvchi tashkilotchi, uni ijro etuvchi esa bajaruvchi shaxs, deb topiladi.

G'ayrihuquqiy yoki jinoiyligi ma'lum bo'lgan buyruq, farmoyish yoki boshqa xizmat majburiyatlarini bajarmaslik yoki buzish, agar bunday qilmish qonunda jinoyat, deb belgilangan bo'lsa ham (Jinoyat kodeksining 279, 280-moddalari), jinoiy javobgarlikni istisno qiladi.

Shaxs buyruqni, farmoyishni yoki mansab burchlarini, basharti, ular shaxsga noto'g'ri berilgan bo'lsa, ijro etgani yoki buzgani uchun javobgarlikka tortilmaydi. Agar uning qilmishi boshqa jinoyat tarkibi belgilarini o'zida ifodalagan bo'lsa, javobgarlikka tortiladi.

Buyruq, boshqa farmoyishlar yoki mansab majburiyatlarining g'ayriqonuniyligi ularning jinoiy yoki huquqqa xiloflik xususiyatidan kelib chiqadi.

13.7. Kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik

Bugungi kunda barcha sohalarda, shuningdek, fan va texnikaning intensiv ravishda rivojlanib borayotganligi munosabati bilan yangi-yangi texnologik jarayonlarni va alohida texnik, ishlab chiqarish operatsiyalarini uzaytirish, ilmiy tadqiqodlar olib borish va ularni hayotga tatbiq qilish davomida biz xohlasak-xohlamasak, jinoyat huquqi tomonidan qo'riqlanadigan obyektga nisbatan bir qancha hollarda ancha zarar yetkazayotgan yoki yetkazishi mumkin bo'lgan zararga ongli ravishda tavakkalchilik asosida yo'l qo'yamiz.

Ma'lum bir tavakkalchilik bilan amalga oshiriladigan tajriba, eksperimentlarsiz ishlab chiqarish tashkil qilinmas ekan, texnika, tibbiyot kelajakda rivojlanmaydi. Albatta, biror eksperiment, tajriba o'tkazilganda, tavakkal qilmasdan bo'lmaydi, tavakkalchilikda esa, maqsadga erishishga yuz foiz ishonch bo'lmaydi. Shu munosabat bilan ham qonun chiqaruvchi Jinoyat kodeksiga yangi norma sifatida qilmishni istisno qiluvchi holat – kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilikni kiritdi.

Respublikamiz yangi jinoyat qonuniga bunday harakatni qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holat sifatida alohida modda sifatida kiritilishining ahamiyati katta. Chunki bunday harakat zahirida ijtimoiy foydali xususiyat, ilmiy-texnikaviy ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan zaruriy faoliyat orqali keltirilishi mumkin bo'lgan jiddiy zararining oldini olishga hamda imkon qadar ijobiy natijalarga erishishga qaratilgan inson ongi va mehnati yotadi.

Bu fan, texnika, taraqqiyotini ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun olimlar va ishlab chiqarish xodimlari tomonidan tajribalar o'tkazish davrida yo'l qo'yiladigan xato va kamchiliklardan cho'chimasligi va mana shu xato, kamchiliklari uchun javobgarlikka tortilishdan qo'rqqanliklari maqsadida qilingandir.

Tavakkalchilik ijtimoiy foydali maqsadlarga boshqa harakatlar bilan erishish mumkin bo'lmaganida va tavakkal qilgan shaxs jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni bartaraf etish uchun yetarli choralarni ko'rgan bo'lsa, asosli, deb topiladi.

Jinoyat kodeksining 41-moddasiga ko'ra: «Ijtimoiy foydali maqsadga erishish uchun kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik qilib, huquqlar va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazish jinoyat, deb topilmaydi».

Quyidagi bir qator shartlar mavjud bo'lgandagina kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik qonuniy hisoblanadi.

Birinchi sharti tavakkalchilikning ijtimoiy foydali maqsadlarga yo'naltirilganligidir. Ya'ni tavakkalchilik, shaxsiy maqsadga emas, ijtimoiy foydali natijalarga erishishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shaxsiy maqsadlarga yo'naltirilgan tavakkalchilik asosli, deb hisoblanmaydi. Bu borada shaxsiy maqsadlarni shaxsiy motivlardan farqlay olish muhim.

Bizga ma'lumki, motiv – u yoki bu qilmish sodir etish istagini tug'diruvchi sabab. Shu sababli shaxsiy motiv ijtimoiy foydali bo'lishi ham mumkin. Masalan, olqishlarga sazovor bo'lish uchun shaxsni o'limdan qutqarish.

Demak, ijtimoiy foydali maqsad – qilmishni kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilik sifatida kvalifikatsiya qilish, unga to'g'ri huquqiy baho berish hamda jinoiy javobgarlik masalasini hal qilish uchun muhim.

Ikkinchi sharti tavakkalchilik zamonaviy ilmiy-texnika bilimlari va tajribalariga mos kelishi lozim, shunday tajribalarni e'tiborsiz qoldirishi mumkin emas.

Tavakkalchilik bilan bog'liq qilmishlarning zamonaviy bilim va tajribalarga mosligi haqidagi qonun talablari, avvalambor, bunday qilmishlarning subyektiv bilimlar va subyektiv tajribalarga muvofiq bo'lishini bildiradi.

Uchinchi sharti o'z oldiga qo'yilgan maqsadga tavakkal qilmay erishishning iloji bo'lmasa, shaxs boshqalarning huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga zarar yetkazilishining oldini olish uchun tegishli choralarni ko'rgan bo'lsa, bunday tavakkalchilik asosli, deb topiladi. Ya'ni, bunday hollarda shaxs o'z-o'ziga ishonish orqali harakat qilmasdan, balki aniq hisob-kitob olib boradi va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazilishining oldini olishga harakat qiladi. Oldini olish choralari ko'rish zarurligi obyektiv va subyektiv mezonlar asosida belgilanadi.

Obyektiv tomondan xavfsizlik choralari ko'rish zarurligi shundan iboratki, tavakkalchilik bilan bog'liq harakatlarni amalga oshirish sharoiti aynan shu choralarning ko'rilishini talab qiladi (masalan, yong'in bilan bog'liq tajribalarni o'tkazishda yong'in xavfsizligini ta'minlash choralari ko'rish). Subyektiv tomondan xavfsizlik choralari ko'rish zarurligi shuni bildiradiki, shaxs kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy oqibat va

uning hajmini anglay oladi, shu sababli zarar kelib chiqmasligi yoki ahamiyatsiz bo'lishi uchun ham u shunday choralarni ko'radi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha shartlar mavjud bo'lgan taqdirdagina tavakkalchilik asosli va huquqiy hisoblanadi, yetkazilgan zarar esa jinoiy emas, deb topiladi. Bu borada yetkazilgan zararining hajmi ahamiyatga ega bo'lib, agar u erishilgan ijtimoiy foydali maqsaddan kamroq bo'lsa, jinoiy javobgarlikni keltirib chiqarmaydi.

Kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkal qilishdan ko'zlangan ijtimoiy foydali natijaga erishilmagan va «yetkazilgan zarar» ijtimoiy foydali maqsadga erishish natijasida olinishi mumkin bo'lgan natijadan ko'proq bo'lgan taqdirda ham tavakkalchi shaxsni javobgarlikka tortishga sabab bo'lmaydi.

Tavakkalchilik, agar muayyan maqsadga erishish uchun qilinmasdan, unga eksperimentlar o'tkazmasdan turib ham erishish mumkin bo'lsa va tavakkalga yo'l qo'ygan shaxs huquq va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazishining oldini olmagan bo'lsa, asossiz deb topiladi.

Ayni vaqtda tavakkalchilik odamlarning halok bo'lishi xavfi, ekologiya holatining buzilishi yoxud boshqa og'ir oqibatlarining kelib chiqishi mumkinligini bila turib qilingan bo'lsa, masalan, sifatsiz oziq-ovqatlarni sotuvga chiqarish, katta maydondagi yerlarni zaharlash xavfi, suv shoxobchalarining zaharlanishi va hokazolar ro'y bersa, asosli tavakkalchilik hisoblanmaydi.

Demak, quyidagilar:

- A). Ko'pchilik shaxslar hayoti uchun xavfli tarzda amalga oshirilgan;
- B). Ekologik halokat yoki ommaviy qashshoqlik xavfini tug'diruvchi;
- D). Boshqacha og'ir oqibatlarni keltirib chiqaruvchi tavakkalchilik asosli, deb topilmaydi.

Odamlarning halok bo'lish xavfi deganda, tavakkalchilikni amalga oshirish oqibatida ikki yoki undan ortiq odamlarning hayoti xavf ostida qolishi tushuniladi.

Ekologik halokat – insonlar faoliyati natijasida tabiatga zarar yetkazilishi va bu zarar insoniyatning keyingi hayoti uchun jiddiy xavfni keltirib chiqarishini bildiradi (masalan, gaz, neft avariylari, keng ko'lamli o'rmon yong'inlari).

Boshqa og'ir oqibatlar deganda, bir necha shaxslar sog'lig'iga og'ir shikast yetkazilishi, transport tizimining uzoq muddatda izdan chiqishi, portlash yoki yong'in natijasida uylar va boshqa inshootlarning vayron bo'lishi va shu kabi holatlar tushuniladi.

Qonun doirasida belgilangan asosli tavakkalchilik chegarasidan chetga chiqish esa, Jinoyat kodeksining 55-moddasi, «e» bandiga, ya'ni shaxsning ijtimoiy foydali maqsadi bo'lganligi tufayli jazoni yengillashtiruvchi holatlar qatoriga kiritilgan.

Kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq asosli tavakkalchilik holatida zarar yetkazishni oxirgi zarurat holatida zarar yetkazishdan farqlay olish uchun quyidagi belgilarga e'tibor berish kerak:

- oxirgi zaruratda xavf manbayi mavjud bo'lib, qilmishning o'zi zararni bartaraf etishga qaratilgan bo'ladi, asosli tavakkalchilikda esa qilmish tahdid soluvchi xavf bilan shartlanmaydi, u ijtimoiy foydali maqsadga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi;
- oxirgi zaruratda yetkazilgan zarar bartaraf etilgan zarardan kamroq bo'lishi kerak, asosli tavakkalchilikda esa zararining hajmi tavakkal qiluvchi shaxs qilmishini baholashda unchalik ahamiyatga ega emas.

Tavakkalchilik bilan bog'liq qilmishlar asosida zarar yetkazish ehtimoliy bo'lib, oqibatning kelib chiqishi zarur hisoblanmaydi, oxirgi zaruratda esa, zarar yetkazish ko'proq zarar yetkazilishidan qutulishning yagona vositasidir.

1. Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning turlarini qanday tushunasiz?
2. Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning turlarini bayon eting.
3. Kam ahamiyatli qilmishlarga qanday qilmishlar kiradi?

4. Zaruriy mudofaa deb nimaga aytiladi?
5. Zaruriy mudofaani qo'llash asoslarini izohlang.
6. Zaruriy mudofaaning huquqiy shartlarini sanab o'ting.
7. Zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish, deb hisoblashning shartlarini bilasizmi?
8. Xayoliy mudofaa nima?
9. Oxirgi zarurat va uning huquqiy shartlarini bayon eting.
10. Zaruriy mudofaa bilan oxirgi zaruratning farqlarini izohlang.
11. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida unga yetkazilgan zararni jinoyat, deb hisoblamaslikning shartlarini sanab o'ting.
12. Buyruq yoki boshqa vazifani ijro etishni jinoyat, deb hisoblamaslikning shartlarini bilasizmi?

14-bob. JAZO TUSHUNCHASI, MAQSADI VA TURLARI

14.1. Jinoiy jazo tushunchasi va belgilari

Jazo choralari jinoyatchilikka qarshi kurashda, jamiyatni jinoiy tajovuzlardan himoya qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Jazo Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi normasida javobgarlik belgilangan, sodir etilgan jinoyatning huquqqa xiloflik belgisidir. Jinoyat va jazo tushunchalarining o'zaro bog'liqliligi sodir etilgan jinoyatga nisbatan qo'llaniladigan qonuniylik va ayb uchun javobgarlik prinsiplarida ifodalanadi.

Jazo – sud hukmi bilan jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan va sudlanuvchini ozodlikdan mahrum qiluvchi yoki uning huquq va erkinliklarini cheklovchi majburlov chorasi.

Jinoyat kodeksining 42-moddasida jazoga:

Jazo – bu jinoyat sodir etishda aybli, deb topilgan shaxsga nisbatan davlat tomonidan sud hukmi asosida qo'llaniladigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat majburlov chorasi, deb ta'rif berilgan.

Jinoyat qonunini qo'llashda: jinoiy javobgarlik nimaga asoslanadi va nima uchun jazo tayinlanadi hamda belgilanadigan jazo chorasining miqdori nimaga bog'liq va aybdor qanday jazolanishi kerak, savollariga javob topish muhimdir.

Jinoyat huquqi funksiyasini amalga oshirishda jinoiy jazoning ahamiyati katta ekanligini qayd etish lozim. Ba'zi funksiyalar faqat jinoyat huquqiga xos bo'lib, ularga: qo'riqlovchi va ijtimoiy-majburlov funksiyalari kiradi. Jinoyat huquqi va jinoiy jazo yuqoridagi funksiyalar orqali o'zaro bog'liq. Jinoiy jazo ijtimoiy-majburlov, ya'ni jinoyatni umumiy va maxsus ogohlantirish funksiyasini amalga oshiradi.

Jinoyat huquqida jinoiy javobgarlikdan farqli ravishda jinoiy jazo masalasi aniqroq ochib berilgan. Bu masala jinoyat huquqiga oid darsliklarida va jinoyat huquqi kurslarida to'liq yoritilgan.

Davlat nomidan qo'llaniladigan majburlov chorasi turlicha bo'lib, jinoiy jazo bu majburlovning alohida shakli hisoblanadi. Bu haqda qator tarixiy ma'lumotlar mavjud. Italiyalik olim Ch. Bekkaria (1738—1794) «Jinoyat va jazolar haqida» deb nomlangan asarida (1764-yil): «Faqat qonunda, sodir etilgan jinoyatga nisbatan jazo belgilanishi mumkin va bunday qonunni qabul qilish vakolati qonun chiqaruvchiga beriladi. Hech qanday sudya haqiqatni buzmasdan, jinoyatning boshqa ishtirokchilariga jazo tayinlay olmaydi. Qonunda belgilanmagan jazo, ya'ni qonunda belgilangan doiradan chetga chiqqan jazo adolatsiz hisoblanadi», degan edi.

1994-yilgi Jinoyat kodeksida qonuniylik prinsipidan kelib chiqib, qilmishning jinoiyligi, uning jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlar faqat Jinoyat qonunida belgilanishi mumkinligi mustahkamlangan.

Jinoiy jazo davlatning majburlov chorasi bo'lib, u boshqa majburlov choralaridan quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi:

1). *Jinoiy jazo jinoyat qonunida qat'iy belgilangan bo'ladi.* Jinoyat kodeksida sudlar uchun qat'iy bo'lgan jazo choralari belgilangan bo'lib, sudlar jazo tayinlashda «Maxsus» qism normasi sanksiyasida ko'rsatilgan doirada jazo tayinlaydilar. Sud jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxsga qonunda belgilangan jazonigina tayinlaydi, boshqa jazolarni davlat nomidan qo'llanishi yoki jinoyat qonuni sanksiyalaridan chetga chiqilishiga yo'l qo'yilmaydi. Davlat majburlovining alohida shakli bo'lgan jazo jinoyat qonunida nazarda tutilgan jinoyatni sodir qilgan shaxsga nisbatan qo'llaniladi.

2). *Jinoiy jazo faqat sud tomonidan tayinlanadi.* Bu qoida Jinoyat kodeksining 42-moddasida ham mustahkamlab qo'yilgan. Jinoyat kodeksining 69—75-moddalarida belgilangan asoslarga ko'ra jazodan ozod qilish, jazoni yengilrog'i bilan almashtirilishi ham faqat sud tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Amnistiya akti asosida yoki avf etish orqali jazodan ozod qilishda, bu akti chiqargan organning amnistiya yoki avf etish to'g'risidagi normativ akti asosida ozod qilinadi. Faqat sudlar jazodan ozod qilish vakolatiga ega ekanligi Jinoyat-protsessual kodeksining 12-moddasida ham mustahkamlangan. Jinoiy jazo hisoblanmaydigan majburlov choralari davlatning boshqa vakolatli organlari yoki vakolatli mansabdor shaxslari tomonidan ham qo'llanishi mumkin.

3). *Jinoiy jazo faqat jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxslarga nisbatangina qo'llaniladi.* Mahkum jazoning ijrosidan qochganda ham jazo mahkumning oila a'zolariga yoki yaqin qarindoshlariga nisbatan qo'llanishi mumkin emas. Aybdor shaxsga jazo qo'llanishi bilan bog'liq bo'lgan mulkiy to'lovlar uning oila a'zolari yoki yaqin qarindoshlaridan undirilmaydi.

4). *Jinoyat jazoning mazmuni shaxsni ozodlikdan mahrum qilishda yoki huquq va erkinliklarini cheklashda ifodalanadi.* Shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish oqibatida u ozodlikdan mahrum qilinishi mumkin. Masalan, ozodlikdan mahrum qilish va qamoq jazolari qo'llanilganda mahkum jamiyatdan ajratiladi. Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi qo'llanilganda shaxsning erkin kasb tanlash huquqi, muayyan lavozimni egallashi cheklanadi.

5). *Jinoiy jazoning davlat xususiyatiga ega ekanligi.* Bu shundan iboratki, shaxsni jinoyat sodir etishda aybdor, deb topish, jazo, uning aniq turi va miqdorini belgilash faqat maxsus davlat organi – alohida hokimiyat sudga taalluqli bo'lib, davlatning boshqa organlari yoki jamoat tashkilotlari uni qo'llay olmaydi. Sud hukmi davlat nomidan chiqarilib, qonuniy kuchga kirgan sud hukmi barcha davlat, jamoat muassasalari ishlab chiqarish korxonalari va tashkilotlari, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy bo'lib, O'zbekiston Respublikasi hududida so'zsiz ijro etilishi lozim. Bularning hammasi jazoning davlat xususiyatiga ega ekanligini ifodalaydi.

6). *Sudlanganlik shaxsning faqat jinoiy jazoga tortilganligi tufayli kelib chiqadi.* Jazo tayinlangan, hukm qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab shaxs sudlangan hisoblanadi. Sud tomonidan jazodan ozod qilingan shaxs sudlanmagan hisoblanadi. Sudlanganlik muddatining tugashi yoki sudlanganlikning olib tashlanishi bilan uning barcha huquqiy oqibatlari bekor bo'ladi. Sudlanganlik muddatining tugashi shartli hukm qilinganlarga nisbatan, xizmat bo'yicha cheklash yoki intizomiy qismga jo'natish, qamoq, ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo qo'llanilgan shaxslarga nisbatan vujudga keladi. Sudlangan shaxs jazoni o'tagandan so'ng rasmiy hujjatlar to'ldirganida sudlanganligini yozishga majbur bo'ladi.

Ba'zi jinoyatlari uchun sudlangan shaxsning ma'lum vazifalarda yoki ayrim joylarda ishlash huquqi cheklanadi. Boshqa ta'sir choralari qo'llanilganda (ma'muriy, intizomiy, moddiy) shaxslar sudlangan hisoblanmaydi.

7). *Jazo – bu jinoyat sodir etgan shaxsni sodir etgan qilmishi uchun jazolash.* Jazoning bu zo'rlov, majburlov tomoni jinoyatchini jismoniy, mulkiy, ma'naviy va boshqa jihatlaridan ma'lum darajada cheklash va mahrum qilishdir. Sud shaxsni ozodlikdan mahrum etganda, uni istagan joyda yashash huquqini chegaralashi, muayyan mansabni egallash yoki muayyan ish bilan shug'ullanishini cheklashi mumkin.

Jinoiy jazo jinoyatchining shaxsiga qaratilgan bo'lib, hatto u javobgarlikdan qochgan vaqtda ham, undan boshqa shaxsga nisbatan qo'llanilmaydi.

8). *Jinoiy jazoning vazifasi faqatgina sodir etilgan qilmish uchun jazolash bo'lmay, shuningdek, mahkumlarni tuzatish va qayta tarbiyalash hamdir.* Jinoyatchilarni tuzatish uchun tarbiyalashning alohida vositasi bo'lgan jinoiy jazo choralari zarurdir. Shuning bilan birgalikda kam ahamiyatli va ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatni sodir qilgan shaxs, jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilinib, ma'muriy, intizomiy yoki jamoat ta'sir choralari qo'llash yo'li bilan ham tarbiyalanadi.

Jazoni o'tash jarayonida shaxsga nisbatan qo'llanilgan jazoni o'tash jarayonida uning tarbiyaviy ta'siri katta bo'ladi. Shuning uchun jazo tayinlangan hukmlarni ijro etish bilan shug'ullanuvchi organlarning bu sohadagi faoliyati katta ahamiyatga egadir.

Yuqorida ko'rsatilgan belgilar jinoiy jazoni boshqa majburlov choralaridan farqini ko'rsatadi. Jinoiy jazo davlatning boshqa majburlov choralariga yaqin bo'lib ko'rinsa-da, lekin ulardan farq qiladi. Masalan, fuqarolik ishlari bo'yicha chiqariladigan sud qarori ham O'zbekiston Respublikasi nomidan chiqariladi va majburiy xususiyatga ega bo'ladi. Lekin fuqarolik ishlari bo'yicha chiqarilgan undiruv to'g'risidagi qaror

mulkiy yoki boshqa xususiyatdagi da'volar yuzasidan chiqariladi va u jazo hisoblanmaydi. Bu xildagi ta'sir choralari bevosita shaxsning o'ziga qaratilmaydi va shaxs uchun sudlanganlik singari yuridik oqibat keltirib chiqarmaydi.

Jinoiy jazo quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- 1) jinoiy jazo davlat majburlov chorasi hisoblanadi;
 - 2) jinoiy jazo chorasi faqat sud tomonidan tayinlanishi mumkin.
- Jazo tayinlash uchun jinoiy qilmishning sodir etilganligi asos bo'ladi, boshqa hech qanday qilmish emas.
- 3) jazo faqat jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxsga nisbatan tayinlanadi;
 - 4) jazo muayyan huquq va erkinlikni cheklashda ifodalanishi kerak;
 - 5) maxsus huquq va erkinlikdan mahrum qilish faqat jinoyat qonunida ko'rsatilishi mumkin.

Jinoiy jazo shunday usul bilan ta'sir etish chorasiki, u muayyan sifat va miqdor xususiyatiga ega.

Sifat xususiyati deganda, jinoiy jazo chorasi orqali ta'sir etishning mazmuniy jihati tushuniladi, ya'ni uning turi (masalan, jarima jazosini tayinlash moddiy ta'sir etish xususiyatiga ega) usulida jinoyatchi shaxsiga ta'sir etishidir.

Miqdor xususiyati deganda, u yoki bu usulda ta'sir etishning chegarasi tushuniladi (masalan, jarima jazosini belgilashda uning summasi, ozodlikdan mahrum etishda uning muddati). Hech kimga jinoyat qonunida belgilangan sifat va miqdor xususiyatidan chetga chiqib, jazo tayinlanishi mumkin emas. Faqat sud belgilangan jazo doirasida jinoyat qonuniga muvofiq jazo muddati va rejimini belgilash orqali qanday miqdorda va sifatda jazo qo'llanilishini belgilashi mumkin.

Jazo sifatida faqat majburlov xususiyatiga ega bo'lgan ta'sir chorasi tan olinadi, ya'ni jazo qo'llanilayotgan yoki boshqa shaxslarning (jazoni ijro etish muassasasi) ixtiyoridan qat'iy nazar, ijro etiladi. Bu o'rinda jazo qo'llanilayotgan shaxsga nisbatan subyektiv munosabatda bo'lish, uning majburiy xususiyatiga ta'sir etmaydi. Jazo aybdor tomonidan ixtiyoriy tarzda yoki uning ixtiyoriga qarshi majburiy ravishda ijro etiladi, ya'ni bu o'rinda uning majburiy ekanligi namoyon bo'ladi.

Jazoning majburiy xususiyati, jazoni aybdor tomonidan, shuningdek, jazoni ijro etuvchi organ xodimlari, muassasalar ma'muriyati tomonidan ijro etilishini bildiradi.

Jazoni ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatuvchi vosita sifatida belgilash uchun u quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1). Jazo majburlov chorasi sifatida davlat nomidan qo'llaniladi. Jazoni qo'llash faqat davlatning vakolatli organi – sud tomonidan amalga oshiriladi. Faqat O'zbekiston Respublikasining vakolatli jazoni ijro etish organlari jazoning ijrosini amalga oshiradilar, bu o'rinda ular o'z nomidan emas, balki davlat nomidan harakat qiladilar. Jinoiy majburlov chorasi boshqa davlat organlari tomonidan qo'llanilganida, bu ta'sir chorasi jinoiy jazo, deb hisoblanmaydi;

2). Jinoiy jazo shaxsiy xususiyatga ega bo'lib, faqat jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxslarga nisbatan qo'llanishi mumkin.

Jinoiy jazoning mazmuni jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxsning muayyan huquq va erkinligini cheklash yoki ulardan mahrum etishda ifodalanadi.

Jinoyat qonuni doirasida ta'sir etish usuli jinoyat huquqiga ko'ra, jinoiy jazo choralari faqat Jinoyat kodeksida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan hollarda qo'llaniladi. Jinoyat qonunida ko'rsatilmagan jazo choralari qo'llanilishi mumkin emas. Jinoyatga ta'sir etish chorasi sifatida jazoning belgilangan xususiyatlari quyidagilarni talab qiladi:

- *birinchidan*, Jinoyat kodeksining jazo tizimida mavjud bo'lishi;
- *ikkinchidan*, jinoyat sodir etganlik uchun qo'llaniladigan normaning sanksiyasida ko'rsatilgan bo'lishi (ayrim hollar bundan mustasno).

Jinoyat sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxslarning huquq va erkinliklarini cheklash yoki ulardan mahrum qilish jinoiy jazo chorasining jazolovchi belgisini ifodalaydi.

14.2. Jazodan ko‘zlangan maqsad

Jinoiy jazo davlat majburlovining alohida shakli sifatida yuridik adabiyotlarda huquqiy kategoriya sifatida baholanadi. Jinoiy jazo o‘z mazmuni, funksiyasi, xususiyati va ta’sir qiluvchi obyektiga ko‘ra, jazo tayinlash, jazoni ijro etish va jazodan ozod qilish jarayonida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlarga nisbatan kengroq hisoblanadi. Jinoiy jazo jinoyatchi shaxsi, jamiyatning boshqa a’zolari va jamiyatning o‘ziga ta’sir qilishi bilan bog‘liq bo‘lgan majburlov choralarining jamidir. Bu davlatning jinoyatchilikka qarshi siyosatini rejalashtirish va amalga oshirish, jinoyat va jinoyat-ijroiya qonuni talablarini bajarish imkonini beradi. Jinoiy jazoni ijtimoiy kategoriya sifatida o‘rganishning muhim muammosi, uniing ijtimoiy funksiyasi hisoblanadi. Jazoning muhim funksiyalaridan biri – jinoyat sodir etgan shaxsni unga nisbatan jazoni qo‘llash orqali uni ogohlantirishdir.

Jinoiy jazo umumiy va maxsus ijtimoiy nazorat funksiyasini amalga oshiradi. Ijtimoiy nazoratning samaradorligi jazoni jinoyatchilikka qarshi kurash vositasi sifatida qo‘llanishiga, ko‘pincha ijtimoiy o‘zgarishlarning qonunchilikda aks ettirilishiga va ijro etilishiga bog‘liqdir.

Jazoning maqsadini belgilash – jinoyat huquqining muhim masalalaridan biri. Uning hal qilinishiga, nafaqat, shu huquq sohasining institutlari, balki jinoyat qonuni normalarining qanday maqsadlarda qo‘llanishiga ham bog‘liqdir.

M. Usmonaliyevning fikriga ko‘ra, «Jinoiy jazo shaxsning sha’ni, qadr-qimmatini kamsitish, unga jismoniy azob berishni maqsad qilmasa-da, ammo jinoiy jazoga hukm qilingan shaxsning huquqini cheklash orqali ma’lum ma’noda jafo keltiriladi. Jafo keltirmaydigan jazoning o‘zi bo‘lmaydi. Aynan shu jafo keltirish bilan qo‘rqitib, fuqarolar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldi olinadi»¹, deb yozadi.

Jazoning maqsadidan ushbu maqsadga erishish yo‘lida muayyan masalalarni hal qiluvchi, oraliq natijalarga erishuvchi jazoning funksiyasini farqlash lozim. Jazoning maqsadi va tushunchalari funksiyalarini farqlamaslik holatlari yuridik adabiyotlarda uchrab turadi. Bu, nafaqat, u yoki bu, balki jazoni ijtimoiy jihatdan tayinlash, jinoiy jazo siyosatini belgilab olish uchun xalaqit beradi. Masalan, jazoning maqsadi sifatida jazolashning o‘zini belgilash.

Jinoyat kodeksining 42-moddasida jazoning:

- 1) mahkumni axloqan tuzatish;
- 2) shaxsning jinoiy faoliyatiga to‘sqinlik qilish;
- 3) boshqa shaxslar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish kabi maqsadlari belgilab qo‘yilgan.

Jinoyat kodeksining 42-moddasi, 2-qismida jazoning maqsadi belgilangan bo‘lib unga ko‘ra: «Jazo mahkumni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatini davom ettirishga to‘sqinlik qilish hamda shuningdek, boshqa shaxslar yangi jinoyat sodir etilishining oldini olish maqsadida qo‘llaniladi».

Qonunda belgilangan jazoning maqsadi – ijtimoiy adolatni tiklash. Bu:

- *birinchidan*, jazo sodir etilgan jinoyat va aybdorning shaxsiga muvofiq bo‘lishi, jabrlanuvchi va uning yaqinlari oldida, davlat va boshqa organlar hamda jamiyat oldida adolatni tiklashi, jinoyatning og‘irliligiga muvofiq kelishini anglatadi;
- *ikkinchidan*, jazoning maqsadi mahkumni tarbiyalashga qaratilgandir.

Ba’zi mualliflar jinoyat huquqiy jazo chorasini qayta tarbiyalash jarayoni bilan bog‘lamaslik lozim, deb hisoblaydilar. Ammo qonun chiqaruvchi jazoning maqsadi mahkumni tarbiyalash, deb belgilaydi.

Jinoyatning maxsus oldini olish – jazo chorasini qo‘llash orqali mahkumning ruhiy holati va xulqini o‘zgartirish, uning ongidagi jinoyat sodir qilishga ta’sir etgan salbiy xislatlarni tugatish hamda shaxslarni qonunlar va axloq normalarini hurmat qilish, halol turmush kechirish va mehnat qilish ruhida tarbiyalashdir¹.

Sud jinoyatchini tuzatish va qayta tarbiyalash maqsadlarini ko‘zda tutib, jazo belgilaganda, har bir shaxsning o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olib, maqsadga muvofiq jazo chorasini tanlashi zarur. Ba’zan aybdorga jarima jazosini tayinlash, axloq tuzatish ishiga jalb qilish orqali jinoiy jazoning maqsadiga erishish

ham mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi esa, ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'lgan jinoyatni sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi.

Qonunda takroran jinoyat sodir etganlik uchun og'irroq jazo belgilanishi ham jinoyatlarning oldini olishga qaratilgan muhim choralardan biridir.

Mahkumni tuzatish va qayta tarbiyalash ozodlikdan mahrum qilingan yoki boshqa jazo chorasi qo'llanilgan mahkumlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarga ham bog'liqdir. Bu tarbiyaviy choralardan muhimi – mahkumlarni mehnatga jalb qilish, ular bilan siyosiy tarbiyaviy ishlarni olib borish, ularning umumiy madaniy saviyalarini oshirish va boshqa tadbirlardan iborat.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash muassasalaridagi maxsus tartib ham bunda katta ahamiyatga ega. Mahkumni tuzatish va qayta tarbiyalashda davlat organlari bilan birga jamoyat tashkilotlari va mehnat jamoasining o'rni ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Yangi jinoyat qonuni modelini yaratishda jinoiy jazoning maqsadlaridan biri, jinoyatning umumiy va maxsus oldini olish qilib belgilandi. Jinoyatni umumiy oldini olishda – sudlangan shaxs orqali boshqa shaxslarni ogohlantiriladi. Maxsus oldini olish esa, shaxsni qayta tarbiyalashga qaratilgandir.

Jazoning maqsadiga erishish mexanizmi uning jazolash xususiyati va mahkum tomonidan uni o'talishida ifodalanadi. Agar jazoni qo'llash natijasida mahkum tomonidan yangi jinoyat sodir etilishining oldi olinishi, bunda individual oldini olish, deyiladi. Bu o'rinda shaxsning o'z aybini tan olganligi, jazoni o'taganligi, azob chekkanligi, sharoitning o'zgarganligi yoki shaxsning tuzalganligi katta ahamiyatga egadir.

Individual oldini olishning samaradorligi shundaki, u mahkumning jazoni o'tashi natijasida ichki ruhiyatida vujudga kelgan o'zgarishni ifodalaydi. Bu maqsadga turli darajada erishtiruvchi jazolar bor. Masalan, o'lim jazosini qo'llash orqali bu maqsadga erishib bo'lmaydi. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi jinoyatlarning individual oldini olishda katta samara berib, bu holat jazoni o'tash jarayonida ro'y beradi. Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazo, ya'ni ijtimoiy nazoratni kuchaytirgan holda qo'llanuvchi shartli hukm qilish ham individual oldini olish maqsadiga erishishga xizmat qiladi.

Jinoyatchilikning umumiy oldini olish tushunchasi haqida turli fikrlar bildirilgan. Ba'zi hollarda bu tushunchaga keng ma'noda qaralib, bu nuqtayi nazar umumiy ogohlantirish barcha fuqarolarga, jamiyatning barcha a'zolariga qaratilgan, degan talqinga asoslanadi.

Jazoning jinoyat sodir etgan aniq bir shaxsga nisbatan qo'llanishi, jinoyat huquqiy taqiqning buzilishi qanday oqibatga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Bir vaqtning o'zida umumiy oldini olish jinoyat qonunchiligini buzish mumkin emasligi va jinoiy javobgarlikning muqarrarligiga ishonirish, aybdorning jazolanishi jamiyat a'zolariga tushuntirish orqali tarbiyaviy funksiyani ham bajaradi.

Uncha xavfli bo'lmagan jinoyatni sodir etgan, ijtimoiy xavfi yuqori bo'lmagan shaxslarga qisqa muddatli ozodlikdan mahrum qilish yoki axloq tuzatish ishlari kabi jazolarni qo'llash orqali ham maqsadga erishish mumkin.

Jinoyat qonuni muammolarini yechishda, jazoning maqsadi haqidagi jamoatchilikning fikri katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamoatchilik fikri jinoiy javobgarlikni va qonundagi sanksiyalarni qat'iylashtirish zarurligini ko'rsatib, bir vaqtning o'zida ozodlikdan mahrum qilish jazosidan ko'zlangan maqsadlarga erishish darajasi yuqori emas va jazoni ozodlikdan mahrum qilish joylarida o'tagan shaxsni to'g'ri yo'lga qaytarish va qayta tarbiyalash qiyin, fikri bildirilgan.

Jazoning maqsadlaridan yana biri mahkumning jinoiy faoliyatini davom ettirishiga to'sqinlik qilishdan iborat. Shaxsga jinoyat sodir qilganlik uchun u yoki bu turdagi jazo qo'llanilganda, uning huquqi cheklanadi va xulqi nazorat ostiga olinadi. Ayniqsa, qamoq va ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilingan mahkum qattiq nazorat ostiga olinadi va o'z jinoiy faoliyatini davom ettirish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Davlat jinoiy jazoni qo'llash bilan jinoyatchini o'z fuqarolaridan izolatsiya qilgan holda undan himoya qiladi, boz ustiga jinoyat sodir etish imkoniyatidan mahrum qiladi. Ma'lum darajada, bu, maxsus ogohlantirish choralari doirasiga kiradi. Ushbu maqsadning qonunda mustaqil ajratib ko'rsatilganligi to'g'ri bo'lgan.

14.3. Jinoiy jazo tizimi, turlari va uning ahamiyati

Jazo jinoyat huquqining muhim institutlaridan biri bo'lishi bilan bir qatorda, jinoiy javobgarlikni amalga oshirishning asosiy shakllaridan hisoblanadi. Qilmishning jazoga sazovorligi jinoyat qonunini ijtimoiy

munosabatlarga ta'sir etish vositasiga aylantiradi, huquqiy normalarni inson, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilish mexanizmiga aylantiradi.

Sudning qonunni qo'llovchi vazifasi jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan aniq jazo turining sud hukmida belgilanishida namoyon bo'ladi. Sud maksimal darajadagi individuallashtirilgan jazo tayinlash uchun jinoyatning xususiyati va jinoyat sodir etgan shaxsning ijtimoiy xavfliligini e'tiborga oladi.

Jinoyat kodeksining 43-moddasida jazo tizimi berilgan bo'lib, unda jinoyatni sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan jazo turlari ko'rsatilgan. Jinoyat kodeksining 43-moddasida belgilangan jazo tizimi sodir etilgan jinoyatning og'irligi yoki uncha xavfli emasligi nuqtayi nazaridan jinoyat huquqi nazariyasiga muvofiq bo'lishi to'g'risidagi fikrlarga mos keladi. Avvalgi Jinoyat kodeksidan farqli ravishda yangi Jinoyat kodeksidagi jazo tizimi o'zining og'irligi nuqtayi nazaridan yuqoridan pastga qarab emas, balki pastdan yuqoriga qarab belgilangan. Jazo tizimining bunday tartibda belgilanishi o'zida «insonparvarlik» prinsipini to'liq aks ettiradi.

Sud aybdorga nisbatan faqat jinoyat qonunida nazarda tutilgan jazo turinigina qo'llashi mumkin. Bu qonuniylik va davlatning jinoyatchilikka qarshi kurash siyosatini, jazolash funksiyasini amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Jazo tizimi yengilidan og'iriga qarab joylashtirilgan jazo turlari yig'indisidir. Yangi Jinoyat kodeksida belgilangan jazo tizimida avvalgi jinoyat qonunidagi bir qancha jazolar: badarg'a, surgun, vazifasidan bo'shatish, yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini yuklash, jamoat izzasi kabi jazolar o'rin olmagan. Buning sababi yuqoridagi jazolarining amalda ijobiy natija bermaganligidadir.

Jinoyat huquqida jazo tizimi umumiy prinsiplar asosida tizimlashtirilgan. Unda qonuniylik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, odillilik va insonparvarlik prinsiplari mustahkamlangan. Jinoyat kodeksida ko'rsatilgan jazo tizimining quyidagi elementlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

1) davlat nomidan qo'llanilishi orqali sudlanuvchini tarbiyalashga, jinoiy faoliyatining oldini olishga, shuningdek, umumiy maxsus prevensiyaga erishish mumkin bo'lgan jazo tizimini tashkil qiluvchi elementlar sifatida faqat alohida davlat majburlov choralari ko'rsatiladi;

2) jazo tizimi elementlari o'zaro bog'liq va biri-birini to'ldiradi. Jazo tizimining bu belgisi jazo samaradorligiga erishish uchun har tomonlama yondashishni bildiradi, ya'ni belgilangan maqsadga erishish biron-bir jazo chorasini qo'llashga emas, balki, sudlanuvchiga kompleks ta'sir choralarining qo'llanilishi

bilan bog'liqdir. Bu belgi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasi normalarida muqobil jazo choralari belgilanishi yoki qo'shimcha jazo chorasini qo'llanishida namoyon bo'ladi;

3) Jinoyat qonunida belgilangan davlat majburlov choralari qat'iy bo'lib, uning kengaytirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Jinoyat kodeksida ko'rsatilmagan jazo choralari aybdorga qo'llanishi mumkin emas. Jinoyat kodeksidagi jazo tizimiga kiritilmagan jazo chorasi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi sanksiyasiga ham kiritilishi mumkin emas;

4) jazo tizimiga kiritilgan jazo turlari og'irlik darajasiga qarab joylashtirilgan bo'lib, yengilidan og'iriga qarab joylashtirilgan.

Jamiyatda va davlatda ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va rivojlanish darajasi jazo tizimiga ta'sir qiladi; jazo turlari o'zgaradi, ba'zi jazolar o'z ahamiyatini yo'qotib, jinoyat qonunidan chiqariladi, yangi turlari esa, qonunga kiritiladi.

1994-yilgi Jinoyat kodeksida jamiyat va davlatimizda so'nggi yillarda ro'y bergan o'zgarishlar e'tiborga olinib, jazo turlari quyidagicha joylashtirilgan:

- 1) jarima;
- 2) muayyan huquqdan mahrum qilish;
- 3) axloq tuzatish ishlari;
- 4) xizmat bo'yicha cheklash;
- 5) qamoq;
- 6) intizomiy qismga jo'natish;
- 7) ozodlikdan mahrum qilish;
- 8) o'lim jazosi.

Yangi Jinoyat kodeksida voyaga yetmaganlarga nisbatan:

- 1) jarima;
- 2) axloq tuzatish ishlari;
- 3) qamoq;
- 4) ozodlikdan mahrum qilish jazolari belgilangan.

1959-yilgi Jinoyat kodeksidagi jazo tizimiga nisbatan yangi Jinoyat kodeksidagi jazo tizimida sezilarli o'zgarishlar mavjud. Jazo tizimidan jamoat izzasi, surgun badarg'a singari jazolar chiqarildi.

Jinoyat qonunida belgilangan barcha jazo turlari: asosiy va qo'shimcha; muayyan muddat bilan bog'liq bo'lgan va muddat bilan bog'liq bo'lmagan; mahkumlarga nisbatan moddiy jafo keltiruvchi, ma'naviy jafo yetkazuvchi, ularning ayrim huquqlarini cheklovchi jazolar va o'lim jazosiga bo'linadi.

Asosiy jazoga quyidagilar kiradi:

- 1) jarima;
- 2) axloq tuzatish ishlari;
- 3) xizmat bo'yicha cheklash;
- 4) qamoq;
- 5) intizomiy qismga jo'natish;
- 6) ozodlikdan mahrum qilish;
- 7) o'lim jazosi.

Qo'shimcha jazoga harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish kiradi. Jinoyat jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan Jinoyat kodeksi jazo tizimidan mol-mulkni musodara qilish chiqarildi.

Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi ham asosiy jazo sifatida, ham qo'shimcha jazo sifatida qo'llanishi mumkin. Umumiy va maxsus jazolar jazo chorasini subyektning maxsus belgilariga qarab qo'llaniladi.

Umumiy jazolar, bu jinoyat subyekti belgilariga ega bo'lgan har qanday shaxsga nisbatan qo'llanishi mumkin bo'lgan jazo tizimidir. Maxsus jazo, qonunda qat'iy belgilangan subyektlar doirasiga qo'llaniladigan jazo chorasidir. Masalan, intizomiy qismga jo'natish va harbiy unvondan mahrum qilish faqat harbiylarga nisbatan qo'llaniladi.

Muayyan muddat bilan bog'liq bo'lmagan va muayyan muddat bilan bog'liq bo'lgan jazolar qo'llanilayotgan jazoning xususiyatiga qarab ajratiladi. Muayyan muddat bilan bog'liq jazolarga sud tomonidan belgilanadigan, maksimal va minimal muddatlari ko'rsatilgan jazolar (ozodlikdan mahrum qilish, axloq tuzatish ishlari, qamoq va muayyan huquqdan mahrum qilish) kiradi.

Shunday jazolar ham borki, ularning ijrosi muayyan vaqt bilan bog'liq bo'lmaydi: jarima, harbiy yoki maxsus huquqdan mahrum qilish. Bundan tashqari, mahkumlarga nisbatan moddiy jafo keltiruvchi jazolar mavjud bo'lib, bunday jazolarga jarima jazosi misol bo'ladi.

Mahkumlarning ayrim huquqlarini cheklovchi jazolarga muayyan huquqdan mahrum qilish kiradi.

Ma'naviy jafo keltiruvchi jazolarga xizmat bo'yicha cheklash, harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish jazosi kiradi. Mahkumning ozodligini cheklovchi jazolarga qamoq, intizomiy qismga jo'natish, ozodlikdan mahrum qilish jazolari kiradi.

Bundan tashqari, o'z mazmuni va qo'llanish xususiyatiga ko'ra mehnat, axloq tuzatish bilan bog'liq va bu bilan bog'liq bo'lmagan jazolar mavjud. Mehnat-axloq tuzatish bilan bog'liq jazolarga ozodlikdan mahrum qilish axloq tuzatish ishlari, kabi jazolar kiradi. Jinoyat kodeksida o'lim jazosi ham belgilangan.

Jinoyat qonunida belgilangan jazo choralari tizimi qat'iy bo'lib, sud sudlanuvchiga nisbatan qonunda belgilangan jazo chorasidan boshqa biron-bir jazo chorasini qo'llay olmaydi. Jinoyat kodeksida belgilangan jazo tizimi, jazolash siyosatiga to'la mos kelib, o'zida jinoyat huquqi prinsiplarini to'liq ifodalaydi. Amaldagi jinoyat qonuni o'z xususiyati va mazmuniga ko'ra, turli jazo choralari belgilab, jinoyatchilikka qarshi kurashda samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

14.4. Asosiy jazolar

Jarimaning jinoiy jazo sifatida jazo tizimiga kiritilganligi, avvalo, uning hozirgi davrda muhim jazo choralaridan biri ekanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga jarimani qo'llash sud organlariga ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan qilmishlarga jazo tayinlashda imkon qadar jazo va javobarlilikning differensiyasi hamda individualizatsiya qilishga yordam beradi.

Jinoyat kodeksida jarima, aybdordan davlat daromadiga pul undirilishi, deb tushuntirilgan. Jinoyat kodeksining 44-moddasida jarimaning miqdori eng kam oylik ish haqining besh barobaridan olti yuz barobarigacha miqdorda belgilanadi.

Jarima davlatning majburlov chorasi sifatida aybdorga iqtisodiy ta'sir ko'rsatish orqali jinoyat sodir etgan shaxsning mulkiy huquqlarini cheklashdan iboratdir. Shuning uchun ham jarima jazo tizimida ko'rsatilgan jazo choralarining eng yengili hisoblanadi.

1959-yilgi Jinoyat kodeksida jazoning miqdorini belgilash vakolati sudga berilgan edi. Yangi Jinoyat kodeksida jarimaning maksimal va minimal chegaralari belgilab qo'yildi. Jarima jazosi asosiy jazo sifatida tayinlanadi. 1959-yilgi Jinoyat kodeksida jarima asosiy va qo'shimcha jazo sifatida tayinlanishi mumkinligi belgilangan edi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari ushbu jazo turining ta'sirchan ekanligini ko'rsatadi. Respublikamizda iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tganligi va mulkchilikning turli shakllari teng, deb e'lon qilingan sharoitda jarimaning jinoiy jazo sifatidagi roli juda kattadir.

Agar jarima tegishli modda muqobil jazo chorasi sifatida sanksiyasida ko'rsatilgan bo'lsa, uni tayinlash orqali aybdorning mulkiy manfaatlariga ta'sir ko'rsatilib, jazoning maqsadiga (tarbiyalash va mahkum tomonidan yangi jinoyat sodir etilishining oldini olish) erishish mumkin bo'lgan taqdirdagina jarima qo'llaniladi.

Jinoyat qonuniga ko'ra, jarima faqat pul miqdorida belgilanadi. Davlatning ushbu majburlov chorasini qo'llash haqidagi sud hukmida jarimaning aniq miqdori ko'rsatilishi lozim. Bunda jarimaning miqdori hukm chiqarilayotgan vaqtdagisiga qarab emas, balki jinoyat sodir etilgan vaqtdagi eng kam oylik ish haqi miqdoriga qarab belgilanadi.

Jinoyat kodeksida jarima jazosining minimal va maksimal miqdorlari belgilangan bo'lib, sud ushbu doiradagina jazo tayinlashi mumkin. Agar Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi muayyan moddasi sanksiyasida jarima jazosining minimal miqdori ko'rsatilmagan bo'lsa, Jinoyat kodeksining 44-moddasida belgilangan minimal miqdordan kam miqdorda jarima belgilanishi mumkin emas.

Jarima jazosi miqdorini belgilashda jinoyatning og'irlik darajasi va sudlanuvchining moddiy ahvoli hisobga olinadi. Sudlanuvchining moddiy ahvolini baholashda quyidagilar e'tiborga olinishi lozim:

- 1) qonun bilan taqiqlanmagan har qanday manbadan oladigan daromadlari. Bunday daromadlarga ish haqi, mulkiy daromadlar, tadbirkorlik faoliyatidan oladigan daromadlar kiradi;
- 2) sudlanuvchiga mulk huquqi asosida, xo'jalik yurituv asosida, tezkor boshqaruv asosida, shuningdek, ijaraga olish asosida tegishli bo'lgan mol-mulk;
- 3) uning qaramog'idagi shaxslar, masalan, voyaga yetmagan farzandlarining mavjudligi;
- 4) sudlanuvchining mulki bo'yicha uchinchi shaxslar oldidagi majburiyati. Sudlanuvchining aliment to'lashi, zararni qoplashi, soliq to'lashi va boshqa holatlar.

Yuqorida ko'rsatilgan holatlar qat'iy bo'lmay, sud jarima jazosini tayinlashda boshqa holatlarni ham hisobga olishi mumkin.

Jarima uch oy ichida to'lanishi lozim. Aks holda, sud aybdorning jazoni ijro etishdan bosh tortganligi masalasini ko'rib chiqishi kerak. Sud quyidagilarni jarimani ijro etishdan bosh tortish, deb topishi mumkin:

- 1) jarimani to'lash mumkin bo'lmagan holatlar sud tomonidan uzrli, deb topilmagan bo'lsa;
- 2) O'zbekiston Respublikasining «Sud va boshqa organlarning hujjatlarini ijro etish to'g'risida»gi Qonuniga ko'ra qo'llanilgan majburiy ijro etish jinoyat sodir etgan shaxsning daromadlari va boshqa mulklarini yashirishi sababli mumkin bo'lmasa.

Jazoni ijro etishdan bo'yin tovlash fakti aniqlangan holatda, hukm chiqargan sud jarima jazosini axloq tuzatish ishlari, xizmat bo'yicha cheklash yoki qamoqdagi jazolarning biri bilan almashtirishi mumkin. Jarima jazosining biron-bir qismini boshqa turdagi jazo bilan almashtiriladi. Jarima jazosini ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan almashtirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Muayyan huquqdan mahrum etish jazosining mazmuni aybdorga muayyan mansabni egallash, u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanishni taqiqlashdan iborat. Bu jazo turi ushbu jinoyatni sodir etishda aybdor, deb topilgan shaxsning bevosita muayyan huquqi bilan bog'liq bo'lsagina qo'llaniladi. Jinoyat qonunining ushbu moddasi jazolash xususiyatiga ko'ra, bir turdagi ikki jazo birlashtirilgan: muayyan mansabni egallash va muayyan faoliyat bilan shug'ullanishdan mahrum etish.

Muayyan mansabni egallash huquqidan mahrum qilish deganda, Jinoyat kodeksida korxona, muassasa va tashkilotlarda u yoki bu mansabni egallash yoxud muayyan mansab bilan bog'liq biron-bir funktsiyani amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan mansabni (masalan, moddiy javobgarlik xususiyatiga ega bo'lgan mansablar) egallashini taqiqlash tushuniladi.

Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksida davlat yoki mahalliy hokimiyat organlarida shaxsning muayyan mansabni egallashini yoki kasbiy yoxud boshqa faoliyat bilan shug'ullanishni taqiqlash muayyan huquqdan mahrum qilish, deb tushuntirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida muayyan faoliyat bilan shug'ullanishni taqiqlash deganda, aybdorning doimiy tarzda shug'ullanadigan kasbiy faoliyatini, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishdan mahrum etish tushuniladi (masalan, savdo faoliyati, tarjimonlik faoliyatlari bilan shug'ullanishni taqiqlash).

Rossiya jinoyat qonunida professional va boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanishni taqiqlash tushunchalari mavjud. Professional faoliyat deganda, muayyan bilim, malaka yoki tayyorgarlikni talab etadigan faoliyat bilan doimiy shug'ullanish tushuniladi. Masalan, o'qituvchilik har qanday muassasada tarjimonlik faoliyati bilan shug'ullanish, buxgalterlik, advokatlik, yurist-maslahatchi kabi faoliyat turlari.

Boshqa faoliyat deganda, doimiy ravishda amalga oshiriladigan (masalan, ovchilik) faoliyati tushuniladi. Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi davlat yoki jamoat mulkini talon-taroj qilgan, poraxo'rlik jinoyatini sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llanilganida ko'proq samarali hisoblanadi.

Sudning ayblov hukmida mahkum uchun taqiqlangan faoliyat turi va egallashi mumkin bo'lmagan mansab ko'rsatiladi. Qonunda mahkumning muayyan mansabni egallashi yoki bu faoliyat bilan shug'ullanishini taqiqlash muddatlari belgilangan. Muayyan huquqdan mahrum qilish aybdorning mansabi yoki ish faoliyati bilan bevosita bog'liq jinoyatni sodir etganligi uchun asosiy jazo sifatida tayinlanganda bir yildan besh yilgacha bo'lgan muddatga tayinlanadi. Masalan, savdo va xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish jinoyati uchun (189-modda) besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi qo'llanishi mumkin.

Qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanganida bir yildan uch yilgacha bo'lgan muddat belgilanadi. Bunday holda sud tomonidan ushbu jazo «Maxsus» qismining tegishli moddasida nazarda tutilgan har qanday jazoga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanishi mumkin. Muayyan huquqdan mahrum qilishning qo'llanishi jazoning ogohlantirish funksiyasini amalga oshiradi, mahkum boshqa mansab yoki faoliyat turi bilan bog'liq bo'lgan jinoyat sodir etish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Agar muayyan huquqdan mahrum qilish Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasi sanksiyasida asosiy jazo sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, qo'shimcha jazo sifatida qo'llanishi mumkin emas.

Muayyan huquqdan mahrum etish faqat aybdor jinoyat sodir etish vaqtida ushbu huquqqa ega bo'lgan holdagina qo'llaniladi. Agar u ushbu huquqqa jinoyat sodir etgandan so'ng ega bo'lgan bo'lsa, sud bu jazo turini qo'llashi mumkin emas.

Muayyan huquqdan mahrum etish jazosi qo'llanilganida, bu jazoga mahkum qilingan shaxsni o'zi faoliyat ko'rsatayotgan tizimda ishlashi mumkinligini istisno etilmaydi. Qonunda faqat aniq bir mansabni egallashni (masalan, mulkiy boyliklarni tasarruf qilish) yoki aniq bir faoliyat bilan shug'ullanish taqiqlanishi nazarda tutiladi.

Qonunga ko'ra, aybdor bir vaqtning o'zida u yoki bu mansabni egallashi yoki biron-bir faoliyat turi bilan shug'ullanish huquqidan mahrum etilishi mumkin emas. Bu jazo turini qo'llashda faoliyat turi aybdorning asosiy moddiy ta'minot manbai ekanligiga e'tibor berish lozim. Agar bu faoliyat aybdorning asosiy moddiy ta'minot manbai bo'lsa (masalan, ovchilik faoliyati), unga nisbatan bu jazoni qo'llash kerak emas. Bu jazo turini qo'llashda mahrum qilinayotgan faoliyat turi aybdorning yagona kasbi bo'lgan hollarda muayyan huquqdan mahrum qilishning maqsadga muvofiq ekanligini hisobga olish lozim.

Bunday jazoni tayinlash vaqtida hukmning qaror qismida mansabning nomi yoki faoliyat turi aniq ko'rsatilishi kerak. Hukm chiqarilayotgan vaqtga kelib sudlanuvchining jinoyat sodir etish bilan bog'liq bo'lgan mansabni egallamayotganligi yoki faoliyat bilan shug'ullanmayotganligi ushbu qo'shimcha jazoni qo'llash uchun to'sqinlik qilmaydi. Bu jazo turi qo'llanilayotgan moddaning sanksiyasida asosiy jazolardan biri sifatida ko'rsatilgan bo'lsa ham, asosiy jazo tariqasida qo'llanishi mumkin.

Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish yoki qamoq jazosiga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlangan bo'lsa, asosiy jazoning butun muddatiga va undan so'ng hukmda belgilangan muddatgacha davom etadi. Boshqa asosiy jazolarga qo'shimcha jazo tariqasida tayinlanganda, uning muddati hukm qonuniy kuchga kirgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

Shaxs shartli hukm qilinganda, muddatning o'tishi hukm chiqarilgan kundan boshlab hisoblanadi. Agar sinov muddati davomida yangi jinoyat sodir etsa, bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlanadi. Agar asosiy jazo tariqasida ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish qamoq, axloq tuzatish ishlari kabi jazolardan biri tayinlangan bo'lsa, hukm qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab hukmda ko'rsatilgan muddatdan boshlab hisoblanadi.

Muayyan mansabni egallash yoxud u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanishni taqiqlanishi sud tomonidan belgilangan muddatning o'tishi bilan bekor bo'ladi. Jinoyat kodeksining 78-moddasi, 1-qismi, «v» bandiga ko'ra, muayyan huquqdan mahrum qilish jazosi uchun sudlanganlik holati jazo muddati tugagandan so'ng bir yil o'tgach tugallanadi.

Axloq tuzatish ishlari jinoiy jazo sifatida mahkumning sud hukmida belgilangan miqdorda ish haqidan ushlab qolgan holda majburiy mehnatga jalb qilishda ifodalanadi.

Bu jazo turi asosiy jazo turi hisoblanib, faqat Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasi sanksiyasida nazarda tutilgan hollarda qo'llaniladi. Shuningdek, axloq tuzatish ishlari quyidagi hollarda:

1) axloq tuzatish ishlari yengilroq turdagi jazoni qo'llash tartibida Jinoyat kodeksining 57-moddasiga muvofiq qo'llanishi mumkin;

2) aybdor jarima jazosini ijro etishdan bo'yin tovlagan holda, jazoning ijro etilmagan qismi Jinoyat kodeksining 44-moddasiga muvofiq axloq tuzatish ishlariga almashtirilganda;

3) bu jazo turi Jinoyat kodeksining 74-moddasiga ko'ra, ozodlikdan mahrum etish jazosining o'talmay qolgan qismini yengilroq to'rdagi jazo bilan almashtirilganda qo'llaniladi.

Axloq tuzatish ishlari jazosi o'zida insonparvarlik prinsipini ifodalaydi. Mahkumga bu jazoni qo'llash orqali u erkinligidan mahrum qilinmaydi, o'z oilasida, uyidan ajralmagan holda o'zi avval ishlagan muassasa (korxona, tashkilot)da ishlaydi. Bu jazoni qo'llash orqali mahkumga moddiy ta'sir ko'rsatiladi, ya'ni aybdor ish haqining muayyan qismi davlat foydasiga o'tkaziladi. Shu orqali axloq tuzatish ishlarining quyidagi jazolash xususiyati namoyon bo'ladi:

- *birinchidan*, mahkumning oldingi o'zi ishlagan yoki boshqa tashkilotda majburiy mehnat qilishi (jazoni o'tash vaqtida mahkumning mehnat qilishi majburiy hisoblanadi);
- *ikkinchidan*, yuqorida qayd etilganidek, moddiy ta'sir — uning ish haqidan muayyan qismi davlat foydasiga ushlab qolinadi.

Bu jinoiy jazo, ya'ni axloq tuzatish ishlarini mahkumning o'z ish joyida o'tashi mahkumning avvalgi mansabida qolishini anglatmaydi. Ba'zi hollarda sodir etilgan jinoyatlar mansab vakolatiga bog'liq bo'ladi. Bunday holda shaxs o'z ish joyidagi boshqa vazifaga o'tkazilishi lozim. Bu o'rinda jazoning mahkum o'zi ishlagan ish joyida o'talishining o'zi muhimdir.

Jinoyat qonunida axloq tuzatish ishlarining ikki turi ko'rsatilgan:

- *birinchisi*, mahkum jazoni o'zi ishlab turgan joyda o'taydi;
- *ikkinchisi*, jazoni jazo ijrosini nazorat qiluvchi organ belgilab bergan joyda o'taydi.

Jazoning qaysi turini o'tash lozimligini sud belgilaydi.

Mahkumning o'z ish joyi deganda, nafaqat, uning mehnat shartnomasi asosida ishlayotgan, shuningdek, mustaqil tarzda amalga oshiradigan faoliyati (masalan, tadbirkorlik faoliyati) tushuniladi. Qoida bo'yicha doimiy xizmatdagi shaxsga axloq tuzatish ishini o'zi ishlab turgan joyda o'tash belgilanadi. Mahkumni tarbiyalash nuqtayi nazaridan jazoni o'zi ishlab turgan joyida belgilash maqsadga muvofiqdir. Chunki mahkum jazoni uni yaxshi bilgan jamoa nazorati ostida o'taydi. Jazoni ijro etish joyi Jinoyat kodeksi tatbiq etiladigan turli mulk shakllaridagi korxona, muassasa va tashkilot bo'lishi mumkin. Shuningdek, boshqa normativ hujjatlarga («Nodavlat, notijorat tashkilotlar to'g'risida»gi, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi Qonunlar) asosan tartibga solinadigan korxona muassasa va tashkilotlar kiradi.

Agar sud ba'zi jiddiy sabablarga ko'ra, jazoni mahkum ishlab turgan joyida o'tashni maqsadga muvofiq, deb topmasa, buning asoslarini hukmda ko'rsatib, jazoning ijrosini nazorat qiluvchi organning belgilashi bilan umumiy asoslarda o'tashini ko'rsatishi mumkin.

Axloq tuzatish ishini umumiy asoslarda o'tash shartlari doimiy ish joylarida o'tashdan og'irroqdir. Bunda mahkum jazoni uning ijrosini nazorat qiluvchi organning yo'llanmasi bilan o'ziga tanish bo'lmagan yangi joyda ishlab o'taydi. Mahkumning mehnati mehnat qonunlari asosida boshqariladi, tarif stavkasi bo'yicha haq to'lanadi va ish haqining hukmda ko'rsatilgan foizi davlat daromadi hisobiga o'tkaziladi.

Axloq tuzatish ishini umumiy asoslarda o'tash tartibi hukm chiqarish vaqtida hech qayerda ishlamagan yoki doimiy ish joyi bo'lmagan shaxslarga yoki mavsumiy ishlarda ishlovchi shaxslarga, shuningdek, doimiy ish joyi bo'lsa-da, lekin ish faoliyatida o'zini yomon ko'rsatgan shaxslarga nisbatan belgilanadi.

Axloq tuzatishga hukm qilinganlar ish haqidan davlat budjetiga o'n foizdan o'ttiz foizgacha bo'lgan miqdorda jazoni o'tash muddati davomida har oyda asosiy ish joyidagi ish haqidan ushlab qolinadi¹. Ish haqi sifatida faqat mehnat faoliyati natijasida olingan ish haqigina emas, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati natijasida olingan daromad, stipendiya, grant va boshqalar tushuniladi. Davlat foydasiga pensiya, ijtimoiy yordam sifatida oladigan to'lov, ijtimoiy sug'urta va boshqa ish haqiga kirmaydigan to'lovlar ushlab qolinmaydi.

Jinoyat kodeksining 46-moddasiga muvofiq, axloq tuzatish ishlari olti oydan uch yilgacha muddatga belgilanadi.

Jazoning ijrosi jinoyat-ijroiya qonuni bilan tartibga solinadi. Agar shaxs sud tomonidan tayinlangan axloq tuzatish ishlari muddatining jami o'ndan bir qismidan ko'prog'ini o'tashdan bo'yin tovlasa, sud axloq tuzatish ishlarining o'talmagan qismini shu muddatdagi ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo bilan almashtiradi. Bunda Jinoyat kodeksidagi aybdor sudlangan modda sanksiyasida almashtirilishi lozim bo'lgan axloq tuzatish ishi muddatidan kam bo'lgan ozodlikdan mahrum etish jazosi ko'zda tutilgan yoki umuman ko'zda tutganligining ahamiyati yo'q'. Axloq tuzatish ishlari ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan almash-tirilganda uning bir qismini almashtirishga yo'l qo'yilmaydi, ya'ni u to'liq miqdorda almashtirilishi lozim.

Agar voyaga yetmagan shaxs tayinlangan axloq tuzatish ishlarining o'ndan bir qismidan ko'prog'ini o'tashdan bo'yin tovlasa, sud bu jazoning o'talmay qolgan qismining har uch kunini bir kunlik qamoq jazosiga tenglashtirgan holda hisoblab, qamoq jazosi bilan almashtiradi, ammo bu muddat uch oydan oshmasligi kerak.

Axloq tuzatish ishlari pensiya yoshiga yetganlarga, mehnatga qobiliyatsiz bo'lganlarga, homilador ayollarga, bolani boqish uchun berilgan ta'tilda bo'lgan ayollarga va harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llanilmaydi.

Demak, axloq tuzatish ishlari mahkumning moddiy va mehnat qilish huquqlarini ma'lum darajada cheklashdan iboratdir. Bu quyidagilarda ifodalanadi:

1) mahkum ish haqining bir qismi – 10 foizidan 30 foizgacha davlat foydasiga ushlab qolinadi. Foiz miqdorini belgilashda sud mahkumning oilaviy va mulkiy ahvolini e'tiborga oladi;

2) axloq tuzatish ishlarini o'tash muddati umumiy ish stajiga, qonun bo'yicha pensiya va boshqa yengilliklar hamda imtiyozlar (qo'shimcha ish haqi) olish huquqini beradigan ish stajiga qo'shilmaydi;

3) uzluksiz mehnat uchun beriladigan qo'shimcha ish haqi to'lash axloq tuzatish ishini o'tash davrida to'xtatiladi;

4) sudlanganlik holatini keltirib chiqaradi. Sudlanganlik holati axloq tuzatish jazosi o'talgandan keyin bir yil o'tgach tugallanadi.

Axloq tuzatish ishlari ichki ishlar organlari tomonidan ijro etiladi, ya'ni mahkumning yashash joyidagi ichki ishlar organlarining jazolarni ijro etish inspeksiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Mahkum doimiy yashash va ish joyiga ega bo'lmagan taqdirda jazo hukm chiqargan sud joylashgan hududdagi jazoni ijro qilish inspeksiyasi belgilab bergan joyda ijro etiladi, mahkum ishlab bergan kunlar sud tomonidan belgilangan jazo muddatining har oyiga to'g'ri keladigan ish kunlari miqdoridan kam bo'lmasligi kerak. Agar mahkum ana shu miqdordagi ish kunlarini ishlab bermagan bo'lsa va ishlamagan kunlarini jazo muddatiga qo'shish uchun asoslar mavjud bo'lmasa, axloq tuzatish ishlarini o'tash mahkum belgilangan ishlarini to'liq o'tab bergunga qadar davom etadi.

Quyidagilar:

a) qonun hujjatlariga muvofiq vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi to'lanmaydigan kasallik vaqti;
b) qamoq tariqasidagi ma'muriy jazoni o'tash vaqti yoki boshqa jinoyat sodir etilganligi munosabati bilan qamoqda saqlangan vaqt;

d) axloq tuzatish ishiga mahkum etilgan shaxsga jazoni o'tash vaqtida berilgan ma'muriy jazo tayinlangan jazo muddatiga qo'shilmaydi.

Umumiy qoidaga ko'ra, axloq tuzatish ishlari muddati mehnat stajiga qo'shilmaydi. Jinoyat-protsessual kodeksining 545-moddasiga ko'ra, axloq tuzatish ishlari o'talgan vaqtni mahkumning umumiy mehnat stajiga qo'shish to'g'risidagi masala jamoat birlashmasi yoki jamoa iltimosnomasi bo'yicha, jazoni o'tab chiqqan shaxs mehnatga qobiliyatsiz bo'lgan taqdirda esa, uning iltimosnomasi bo'yicha ham mazkur shaxs turgan joydagi tuman, shahar sudi tomonidan ko'rib chiqiladi.

Axloq tuzatish ishlari o'talgan vaqtni mahkumning umumiy mehnat stajiga qo'shish to'g'risidagi masala sud tomonidan ko'rib chiqilayotgan vaqtda iltimosnoma kim haqida berilgan bo'lsa, shu shaxsning, shuningdek, iltimos qo'zg'atgan jamoat birlashmasi yoki jamoaning vakili qatnashishi shart. Axloq tuzatish ishlari o'talgan vaqtni mahkumning umumiy mehnat stajiga qo'shish to'g'risidagi iltimosnoma yuzasidan sud ajrimi ustidan shikoyat berilishi mumkin.

Xizmat bo'yicha cheklash jazosi Jinoyat kodeksiga yangi kiritilgan jazo choralaridan biri hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 47-moddasiga muvofiq, xizmat bo'yicha cheklash – ofitserlar tarkibiga kiruvchi harbiy xizmatchi, praporshik, michman va harbiy xizmatni kontrakt asosida o'tayotgan harbiy xizmatchini sud hukmida ko'rsatilgan muddat davomida muayyan huquq va imtiyozlardan mahrum qilib, oylik ish haqining o'n foizidan o'ttiz foizigacha bo'lgan miqdori davlat daromadi hisobiga ushlab qolishdan iborat jazo chorasi.

Xizmat bo'yicha cheklash faqat asosiy jazo sifatida tayinlanilishi mumkin. Bundan tashqari qonunda ushbu jazo chorasini qo'llashni cheklovchi qator shartlar belgilangan:

- *birinchidan*, bu jazo chorasi faqat yuqorida qayd etilgan harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llanishi mumkin;
- *ikkinchidan*, bu jazo faqat harbiy jinoyatlarga yoki Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasida ko'rsatilgan hollarda boshqa qilmishlarga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Jinoyat qonuni harbiy xizmat bo'yicha cheklashda ikki asosiy jazoni nazarda tutadi (47-moddaning 2-qismi):

1) sud hukmida ko'rsatilgan muddat davomida mahkumning mansabi ko'tarilishi mumkin emas (masalan, rota komandiri, batalyon komandiri bo'la olmaydi);

2) uning harbiy yoki maxsus unvoni oshirilmaydi. Masalan, kapitan unvonidagi harbiy mayor unvonini ololmaydi. Chunki jazoni o'tash muddati harbiy unvonni oshirish uchun zarur bo'lgan muddatga qo'shilmaydi.

Qonunda belgilangan xizmat bo'yicha cheklash jazosining qo'llanishi, qonunda belgilangan cheklovlardan tashqari boshqa cheklovlar (harbiy xizmatchiga tegishli bo'lgan maxsus huquqlar, uning xizmat kvartirasiga bo'lgan huquqi, yashash sharoitini yaxshilashga bo'lgan imtiyozlar)ni nazarda tutmaydi.

Jinoyat kodeksining 47-moddasi, 1-qismiga ko'ra, mahkumni oylik ish haqining o'n foizidan o'ttiz foizigacha bo'lgan miqdori davlat foydasiga ushlab qolinadi.

Xizmat bo'yicha cheklash Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida sanksiyasida nazarda tutilgan hollarda ikki oydan uch yilgacha bo'lgan muddatga tayinlanadi. Jazoni o'tash muddati uning navbatdagi harbiy yoki maxsus unvonni olish uchun zarur bo'lgan xizmat muddatiga qo'shilmaydi. Shuningdek, mazkur muddat pensiya tayinlash uchun ham zarur bo'lgan xizmat stajiga ham qo'shilmaydi.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki og'ir oqibatlarini keltirib chiqarmagan ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilgan jinoyat uchun sud ish holatlari va mahkumning shaxsini hisobga olgan holda uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga xizmat bo'yicha cheklash jazosini tayinlashi mumkin.

Shunday qilib ushbu jazo turining huquqiy oqibatlari quyidagilardan iborat:

- 1) mahkumning mansabi, harbiy yoki maxsus unvonini oshirilishini cheklaydi;
- 2) ushbu muddatning ko'p yil ishlaganlik, navbatdagi harbiy yoki maxsus unvonni olish uchun zarur bo'lgan muddatga qo'shilmaydi;
- 3) mahkum daromadining bir qismi davlat hisobiga o'tkazilishi orqali unga moddiy jazo yetkaziladi.

Jinoyat kodeksining 45-moddasi dispozitsiyasi shaxsni jamiyatdan batamom ajratgan sharoitda saqlashdan iborat qamoq jazosini ko'zda tutib, uning bir oydan olti oygacha muddatga belgilanishi ko'rsatilgan. Qamoq jazosi qonunga ilk bor kiritilib, oldin hech qaysi ittifoqdosh respublika jinoyat qonunchiligida bunday jazo turi ko'rsatilmagan edi.

Qamoq jazosi o'z mohiyatiga ko'ra, qisqa muddatga ozodlikdan mahrum qilish hisoblanadi. Bu:

- *birinchidan*, mahkum sud hukmi asosida tayinlangan qamoq jazosini jamiyatdan ajratilgan holda maxsus muassasaga joylashtirilib, jazo muddati tugaguncha uni tashlab ketishi mumkin bo'lmagan, qat'iy rejim, kuchli nazorat ostida o'taydi;
- *ikkinchidan*, qamoq jazosi bir oydan olti oygacha muddatda belgilanadi.

Qamoq jazosi asosiy jazolardan biri bo'lib, boshqa jazolar bilan qo'shib tayinlanishi mumkin emas. Shuningdek, Jinoyat kodeksi normasi sanksiyasida ko'rsatilmagan hollarda ham qamoq jazosi tayinlanishi mumkin: Jinoyat kodeksining 57-moddasiga ko'ra, yengilroq jazo tayinlanganda; Jinoyat kodeksining 44-moddasi, 3-qismiga ko'ra, aybdor jarima jazosini ijro etishdan bo'yin tovlaganda, u qamoq jazosi bilan almashtiriladi.

Uncha ijtimoiy xavfli bo'lmagan jinoyatlar, ba'zi ehtiyotsizlik orqasidan sodir qilingan jinoyatlar uchun shaxsга nisbatan bunday tartibdagi qisqa muddatli jazoni qo'llash joizdir. Bu yerda asosiy masala shundan iboratki, birinchidan, shaxsni axloq tuzatish muassasalariga yuborishning ijtimoiy salbiy oqibatlari oldi olinadi va ikkinchi tomondan, shaxsга boshqa jazo turi bilan ta'sir etish orqali umumiy va maxsus prevensiya natijalariga erishib bo'lasligi aniqlanganidek, bu jazo turidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qamoqqa mahkum qilingan shaxs jazoning barcha muddatini O'zbekiston Respublikasi IIV tergov izolatorlarining maxsus ajratilgan xonalarida o'taydi. Qamoqqa mahkum qilingan shaxs kasal bo'lib qolganida, davolanishi yoki mahkumning xavfsizligini ta'minlash uchun uni bir muassasadan boshqasiga ko'chirish mumkin.

Qamoqqa mahkum etilganlar boshqa toifadagi aybdorlardan ajratilgan holda saqlanadi. Ularga ozodlikdan mahrum qilish jazosi uchun belgilangan tartib qo'llaniladi. Qamoq jazosi qasddan sodir etilgan (qasddan badanga yengil shikast yetkazish — 109-modda, qiynash — 110-modda, o'g'rilik — 169-modda) va ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyatlar uchun ham (ehtiyotsizlik natijasida badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazish — 111-modda) qo'llaniladi. Qamoq jazosi jinoyat huquqi normalari sanksiyalarida boshqa jazo turlariga muqobil tarzda ko'rsatilgan.

Qamoq jazosiga hukm qilingan shaxslar hukm chiqarilgan joydagi maxsus qamoq uylarida jazoni o'tashadi. Mahkumlar butun jazo muddatini, odatda, bitta qamoq uyida o'tashadi. Ular qamoq uyining xo'jalik xizmatiga oid ishlarga xaftasiga to'rt soatgacha bo'lgan muddatga jalb etilishi mumkin. Mahkumlar ikki kishilik, to'rt kishilik yoki umumiy kameralarda saqlanadi. Birinchi marta qamoq jazosiga hukm qilingan shaxslar ilgari qamoq yoki ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tagan shaxslardan alohida saqlanadilar.

Intizomiy qismga jo'natish faqat muddatli harbiy xizmatchilarga nisbatan qo'llaniladigan asosiy jazo turidir. Jazoning ushbu turi jinoyatning maxsus subyektiga nisbatan qo'llaniladi. Uning boshqa shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas.

Muddatli harbiy xizmatchilarga umumiy safarbarlik asosida va muddatli harbiy xizmatga chaqirilgan oddiy askarlar, serjantlar, shuningdek, ofitserlar tarkibida xizmatni o'tayotganlar kiradi.

Bu jazo turining asosiy xususiyati shundaki, u faqat jinoyat qonuni normasi sanksiyasida ko'rsatilgan hollardagina qo'llaniladi.

Jazoning mohiyati — harbiy xizmatchini sud hukmida ko'rsatilgan muddatga maxsus ichki tartibi ancha qattiq bo'lgan harbiy qismga jo'natishda ifodalanadi. Jazoni o'tashda maxsus ichki tartib qoidaga amal qilinadi.

Intizomiy qismga jo'natish asosiy jazo turi bo'lib, uning ijrosi Mudofaa vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Intizomiy qismda mahkumlarga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ta'tillar berilmaydi.

Qonunda intizomiy qismda jazoni o'tash muddati belgilangan bo'lib, u Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarida nazarda tutilgan hollarda ikki oydan bir yilgacha bo'lgan muddatga tayinlanadi. Shuningdek, sud ish holatlarini va mahkumning shaxsiga taalluqli ma'lumotlarni hisobga olgan holda uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'rniga shu muddatdagi intizomiy qismga jo'natish jazosini qo'llashi mumkin. Intizomiy qismda bo'lish muddati uch yilgacha qilib belgilanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan almashtirilganda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan ish holatlari deganda, jinoyatning og'irligi, uning oqibatlari, uning xususiyati va boshqa holatlar tushuniladi. Bunda sud javobgarlikni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarini hisobga olishi lozim.

Mahkumning shaxsini xususiyatlovchi belgilarga davlat mukofotlari olganligi, sudlanganligi, uning tugaganligi yoki olib tashlanganligi yoxud jazoni ozodlikdan mahrum etish joylarida o'taganligi e'tiborga olinadi. Sud hukmida jazo muddatining ko'rsatilmaganligi jinoyat qonunini buzish hisoblanadi, bu esa hukmning bekor qilinishiga asos bo'ladi.

Mahkumlarning intizomiy qismda jazoni o'tash vaqti harbiy xizmat muddatiga qo'shilmaydi. Jazoni o'tagandan so'ng mahkum harbiy qismga jo'natiladi. Jazoni o'tash vaqtida harbiy xizmat muddati

o'tmaganligi sababli, boshqa turdagi jazo bilan almashtirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Agar jazoni o'tash davomida mahkum harbiy xizmatga layoqatsiz, deb topilsa, unga nisbatan bu jazo chorasining ijro etish to'xtatilishi lozim. Bunda sud jazoni o'talmagan qismini yengilrog'i bilan almashtirishi yoki jazodan ozod qilish masalasini ko'rib chiqishi lozim.

Jinoyat-ijroiya kodeksining 160-moddasiga ko'ra, intizomiy qismda saqlash vaqtini harbiy xizmat muddatiga qo'shib hisoblash to'g'risidagi iltimosnoma sud tomonidan Jinoyat-protsessal kodeksida belgilangan tartibda ko'rib chiqiladi. Intizomiy qismda saqlash vaqtini harbiy xizmat muddatiga kiritib hisoblash to'g'risidagi masala garnizon harbiy sudining sudyasi tomonidan jazoni o'tash muddati o'tgach qo'mondonlikning iltimosiga ko'ra ko'rib chiqiladi¹.

- *birinchidan*, harbiy xizmatchi Jinoyat kodeksining «Maxsus» qism moddasida nazarda tutilgan harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatni sodir etsa. Bu jazo muqobil jazo sifatida Jinoyat kodeksining 279-moddasi — «Bo'ysunmaslik», 280-modda — «Buyruqni bajarmaslik», 281-modda — «Boshliqqa qarshilik ko'rsatish yoki uni xizmat vazifalarini buzishga majbur qilish», 283-modda — «Badanga shikast yetkazish» kabi jinoyatlar uchun tayinlanishi mumkinligi ko'rsatilgan;

- *ikkinchidan*, bu jazo harbiy soha bilan bog'liq bo'lmagan jinoyat sodir etgan harbiy shaxslar uchun ham qo'llaniladi. Buning uchun qonunda uch sharti ko'rsatilgan:

- a) sodir etilgan jinoyatning xususiyati ozodlikdan mahrum qilish jazosini intizomiy qismga jo'natish jazosi bilan almashtirish imkonini bersa;

- b) mahkumning shaxsi ham ushbu talabga javob berishi;

- d) intizomiy qismga jo'natish jazosi bilan almashtirilayotgan ozodlikdan mahrum qilish jazosi uch yildan ortiq bo'lmasligi lozim.

Birinci shart shuni anglatadiki, harbiy xizmatchi tomonidan sodir etilgan jinoyat uncha og'ir bo'lmagan, og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat bo'lmasligi lozim. Agar intizomiy qismga jo'natish jazosi ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'rniga tayinlansa, harbiy qismda bo'lish muddatining bir kuni ozodlikdan mahrum etish jazosining bir kuniga tenglashtiriladi (61-modda). Ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan almashtirilganda ish holatlari va mahkum shaxsini tasdiqlovchi xususiyatlar e'tiborga olinadi.

Ish holatlari deganda, jinoyatning og'irligi, uning oqibatlari, xususiyati va ish uchun ahamiyatli bo'lgan boshqa holatlar tushuniladi. Sud javobgarlikni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarga ham e'tibor berishi lozim.

Qonun ushbu jazo chorasi qo'llanishi mumkin bo'lgan harbiy xizmatchilar doirasini ham chegaralaydi. Bu jazo turi faqat muddatli harbiy xizmatchilarga nisbatangina qo'llanishi mumkin. Demak, ushbu jazo turini qo'llash uchun sud hukmi chiqarilgunga qadar, xizmat muddati tamom bo'lmagan bo'lishi kerak.

Jazoni intizomiy qismda, ya'ni ichki tartibi ancha qat'iy bo'lgan maxsus harbiy bo'linmada o'tayotgan harbiy xizmatchilar hukmni ijrosiga kirishilgandan boshlab intizomiy qismdan ozod bo'lgunga qadar harbiylar uchun belgilangan imtiyozlar olish huquqidan mahrum etiladi. Intizomiy qismda o'talgan xizmat vaqti haqiqiy harbiy xizmat muddatiga qo'shilmaydi. Ayrim holatlarda harbiy xizmatchi jazoni o'tab bo'lganidan so'ng u yuborilgan qism komandiri tavsiyasiga ko'ra, harbiy okrug qo'shinlari komandiri qarori bilan intizomiy qismda o'talgan jazo muddati haqiqiy harbiy xizmat muddatiga qo'shilishi mumkin. Intizomiy qismga jo'natishga hukm qilingan shaxslarning sudlanganligi jazo muddatining tugashi bilan tugaydi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi mahkumni sud belgilagan muddat mobaynida jamiyatdan ajratib, jazoni ijro etish koloniyasi yoki turmaga joylashtirishdan iboratdir. Bu asosiy jazo turi bo'lganligi uchun qonun sanksiyasida ko'rsatilgan hollardagina qo'llaniladi. Ozodlikdan mahrum qilish boshqa hech qanday asosiy jazo turi bilan birga qo'llanishi mumkin emas. Ushbu jazo turi aybdor axloq tuzatish ishlaridan bo'yin tovlasa, o'lim jazosi avf etish tarzida ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan almashtirilganida qo'llaniladi.

Jinoyat kodeksining 50-moddasida ozodlikdan mahrum qilish jazosi avvalgi kodekslardan farqli ravishda mahkumni jamiyatdan ajratib, jazoni ijro etish koloniyasi yoki turmaga joylashtirishdan iborat ekanligi aytib o'tilgan. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi, jinoiy jazo maqsadiga boshqa jazo choralari qo'llash orqali erishish mumkin bo'lmaganda va maxsus tartibda mahkumni jamiyatdan ajratgan holda tarbiyalash lozim bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Bu jazoga mahkum qilingan shaxslarning bir qator huquqlari cheklanadi.

Sud ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlaganida sodir etilgan jinoyatning xususiyati, aybdorning xavflilik darajasi va uni qayta tarbiyalash mumkinmi yoki mumkin emasmi, savollarini o'rganib, jazoning turini, o'tash tartibi va muddatini belgilaydi.

Ozodlikdan mahrum qilish mahkumning jamiyatdagi huquqiy holatini cheklab qo'yishning alohida shakli bo'lib, bu uni boshqa jazo turlaridan, hatto qamoq jazosidan ham farq qiladi. Ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llash orqali mahkumning huquqlarini cheklash kompleks xususiyatga ega bo'lib, mahkum ruhiy va jismoniy jihatdan jamiyatdan, o'zi o'rgangan muhitdan izolatsiyalanib, jazoni qo'llash orqali belgilangan maqsadga erishish uchun maxsus tartib qo'llaniladi. Bu cheklashlar mehnat qilish erkinligi, dam olish va mehnat qilish vaqtining qat'iy belgilanganida, erkin harakat qilishning, uchrashuvlar, posilkalar olishdagi cheklashlarda ifodalanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi jinoyatning xavflilik darajasi va mahkumning shaxsini e'tiborga olib tayinlanishi lozim. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi olti oydan yigirma yilgacha bo'lgan muddatga belgilanadi. Voyaga yetmaganlarga olti oydan o'n yilgacha bo'lgan muddatga tayinlanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi bir necha hukmlarni qo'shish tartibida tayinlanganda yigirma besh yilgacha bo'lgan muddatga tayinlanishi mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish jazosining maksimal muddati jazoning bir yoki bir necha jinoyatga nisbatan tayinlanishiga, o'lim jazosini ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan almashtirilishiga bog'liq.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llashda sud jazo muddatini sud hukmida aniq belgilanishiga e'tibor berish lozim, muddatning aniq belgilanmasligi jinoyat qonuni normasini buzish hisoblanib, sud hukmining bekor qilinishiga sabab bo'ladi. Shu bilan birga, sud bir qancha jinoyatlar yuzasidan jazo tayinlayotganda, har bir hukm bo'yicha alohida-alohida jazo belgilashi va umumiy muddatni tayinlashda muddatlarni qo'shish orqali jazo belgilashi lozim. Qisqa muddatli ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llashda ishning barcha holatlaridan, aybdorning shaxsidan kelib chiqib va nima uchun ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazo qo'llanilmayotganligi sabablari hukmda asoslantirilmog'i kerak. Ozodlikdan mahrum qilish jazosida tayinlanganida har bir modda bo'yicha uning muddatlari ko'rsatilmog'i zarur¹.

Sudlar voyaga yetmaganlarga, ayollarga, nogironlarga va keksalarga nisbatan jazo tayinlashda ozodlikdan mahrum qilish jazosidan boshqa jazo turini qo'llash, shartli hukm qilishi masalalarini muhokama qilishlari va agarda, ularni jamiyatdan ajratmagan holda qayta tarbiyalash mumkin emas, deb topganlaridagina ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llashlari lozim².

Ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llashda uning quyidagi ijobiy jihatdan samara berishi hisobga olinishi lozim:

1) ozodlikdan mahrum qilish jazo chorasi, faqat o'ta og'ir jinoyatni sodir etgan shaxslarga nisbatan yoki Jinoyat kodeksining 56-moddasida sanab o'tilgan og'irlashtiruvchi holatlar, shuningdek, jazo tizimidagi boshqa yengilroq choralarni qo'llash imkoniyati bo'lmagan hollarda tayinlanadi¹. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi sud hukmida jazoni og'irlashtiruvchi yoki yengillashtiruvchi holatlarini hisobga olingan va ko'rsatilgan holda qo'llanishi kerak. Asosiy e'tibor ayollarga nisbatan jazo tayinlashga qaratilishi lozim²;

2) bu jazoni jinoiy guruh tashkilotchilari va faol ishtirokchilariga nisbatan, ekstremistlar, retsidivistlar, respublikadagi vaziyatni beqarorlashtirishga uringan, o'ta og'ir jinoyatlarni sodir etgan shaxslarga, jamiyat xavfsizligiga tajovuz qiluvchi jinoyat sodir etganlarga nisbatan tayinlashda ularning xavflilik darajasi e'tiborga olinishi lozim³.

3) ozodlikdan mahrum qilish jazosi og'ir jinoyat sodir etgan shaxslarga, uyushgan guruh tashkilotchilari va faol ishtirokchilariga muqaddam sudlanganlarga nisbatan qo'llanishi lozim. Bunda fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tajovuz qilish, poraxo'rlik, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning g'ayriqonuniy muomalasi va qurol tarqatish kabi, shuningdek, respublika iqtisodiyotiga zarar yetkazuvchi jinoyatlar alohida xavf tug'dirishini nazarda tutish kerak⁴. Retsidivistlar, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni muntazam ravishda yoki ko'p miqdorda sotuvchilar, o'tkazuvchilar yoki jinoyatning tashkilotchilari va faol ishtirokchilari, narkotiklarni O'zbekiston Respublikasiga olib kirish yoki uning hududi orqali olib o'tishni yoxud ularni turli usullar bilan tarqatishni ta'minlovchilar, xuddi shunday jinoyatlar uchun muqaddam sudlanganlar, voyaga yetmaganlarni jinoyatga jalb qiluvchilar va hokazolar qattiq javobgarlikka tortilishi lozim¹. Ommaviy tartibsizliklar, qirg'in qilishlar va o't qo'yishlarning tashkilotchilari, faol ishtirokchilariga, jamoat tartibini saqlash bo'yicha o'z xizmat vazifasini bajarayotgan hokimiyat vakillarining va boshqa

shaxslarning hayoti, sog'lig'i, or-nomusi va qadr-qimmatiga tajovuz etuvchi milliy hamda irqiy teng huquqlikni buzishga dalolat qiluvchi shaxslarga qattiq jazo choralari qo'llanmog'i kerak. Bundan tashqari, bu shaxslarga nisbatan jazo maqsadiga boshqa ta'sir choralari qo'llash orqali erishish mumkin bo'lmaganda qonun normasi sanksiyasida ko'rsatilgan bo'lsa, ushbu jazo turi qo'llanishi mumkin;

4) bu jazoni alkogolizmga chalingan, g'ayriaxloqiy hayot tarzini kechirayotgan shaxslarga nisbatan qo'llash samarali hisoblanadi.

Iqtisodiyot sohasidagi jinoyat ishlarini (Jinoyat kodeksining 164–166, 168–169-moddalarida nazarda tutilgan o'ta og'ir jinoyatlar bundan mustasno) ko'rib chiqayotganda, moddiy zararining ixtiyoriy tarzda qoplanganligi jazoni yengillashtiruvchi favqulodda holat ekanligi va jinoyat ishining muayyan holatlaridan kelib chiqib, ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazoni qo'llamaslik uchun asos bo'ladi.

60 yoshdan oshgan erkaklar va ayollar uchun ozodlikdan mahrum qilish muddati Jinoyat kodeksi sanksiyasida ko'rsatilgan jazo muddatining to'rtidan uch qismidan oshmasligi kerak. Bu norma imperativ xususiyatga ega bo'lib, jazoni og'irlashtiruvchi hollarda ham o'zgartirilmaydi. Bu jazoni qo'llashda erkak kishining jinoyat sodir etilgan vaqtdagiga nisbatan emas, balki hukm chiqarish vaqtidagi yoshi hisobga olinadi. Ayol kishining yoshi esa ahamiyatga ega emas.

Bu qoida shaxs bir yoki bir necha jinoyat sodir etgan hollarda ham tatbiq etiladi. Bitta jinoyat yuzasidan tayinlangan jazoning umumiy muddati 15 yildan (20 yilning to'rtidan uch qismi), bir necha jinoyat bo'yicha 18-yil-u 9 oydan (25 yilning to'rtidan uch qismi) oshmasligi kerak.

Qonun ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash tartibida erkaklar va ayollar uchun alohida holatlarni nazarda tutadi. Ozodlikdan mahrum qilingan erkaklar jazoni u yoki bu ozodlikdan mahrum qilish muassasasida o'taydilar:

1) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyati, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyati uchun va qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlik uchun ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinayotganlarga nisbatan jazoni manzil-koloniyalarda;

2) qasddan og'ir jinoyat sodir etganlik va o'ta og'ir jinoyati uchun birinchi marta ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinayotganlarga nisbatan jazoni umumiy tartibli koloniyalarda;

3) ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tab chiqib, qasddan yangi sodir etgan jinoyati uchun hukm qilinayotganlarga nisbatan jazoni qattiq tartibli koloniyalarda;

4) o'ta xavfli retsdivistlarga nisbatan jazoni maxsus tartibli koloniyalarda o'tash tayinlanadi. Avf etilib, o'lim jazosi ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilgan shaxslar ham jazoni maxsus tartibli koloniyalarda o'taydilar. Jazoning qanday tartibli koloniyalarda o'tash lozimligi sud hukmida aniq ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Ozodlikdan mahrum qilingan ayollar jazoni manzil koloniyalarida, umumiy va qattiq tartibli koloniyalarda o'taydilar:

1) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etganlarga hamda qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlarga nisbatan jazoni manzil-koloniyalarda;

2) og'ir va o'ta og'ir jinoyat uchun jazoni umumiy tartibli koloniyalarda;

3) ilgari ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tab chiqib, yangi sodir etgan o'ta og'ir jinoyati uchun hukm qilinayotganlarga, shuningdek, o'ta xavfli retsdivist, deb topilganlarga nisbatan jazoni qattiq tartibli koloniyalarda o'taydilar.

Manzil koloniyalari quyidagilarga bo'linadi:

1) ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatlar uchun hukm qilingan shaxslar saqlanadigan manzil-koloniyalari;

2) umumiy va qattiq tartibli koloniyalardan, shuningdek, tarbiya koloniyalaridan o'tkazilgan mahkumlar saqlanadigan manzil koloniyalari.

Umumiy tartibli koloniyalar quyidagilarga bo'linadi:

- 1) qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlik uchun hukm qilingan shaxslar saqlanadigan koloniyalar;
- 2) og'ir jinoyat sodir etganlik uchun birinchi marta ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslar saqlanadigan koloniyalar;
- 3) ilgari qasddan sodir etilgan jinoyat uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tagan va qasddan yangi jinoyat sodir etganligi uchun yana sudlangan ayollar saqlanadigan koloniyalar.

Qattiq tartibli koloniyalar quyidagilarga bo'linadi:

- 1) o'ta og'ir jinoyat sodir etganligi uchun birinchi marta ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslar saqlanadigan koloniyalar;
- 2) ilgari qasddan jinoyat sodir etganligi uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tagan va qasddan jinoyat sodir etganlik uchun yana sudlangan erkaklar saqlanadigan koloniyalar;
- 3) ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tagan va o'ta og'ir jinoyat sodir etganlik uchun yana sudlangan ayollar, shuningdek, o'ta xavfli retsidivist, deb topilgan ayollar saqlanadigan koloniyalar.

Maxsus tartibli koloniyalar ozodlikdan mahrum qilishga hukm qilingan, o'ta xavfli retsidivist, deb topilgan erkaklarni saqlash uchun mo'ljallangan. Shuningdek, o'lim jazosi avf etish tartibida ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan almashtirilgan erkaklar ham saqlanadi.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etganlik, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etganlik va qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlik uchun ozodlikdan mahrum etish tariqasidagi jazo homilador ayollarga va uch yoshga to'lmagan bolalari bor ayollarga, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq yoshga doir pensiyaga chiqish huquqiga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan tayinlanmaydi.

2003-yil 26-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Birinchi marta ozodlikdan mahrum etishga mahkum qilingan shaxslarni jazo o'tash sharoitlarini liberallashtirish to'g'risida»gi Farmoni e'lon qilindi. Unga ko'ra, uncha og'ir bo'lmagan jinoyati uchun birinchi marta ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar umumiy tartibli jazoni ijro etish koloniyalaridan manzil koloniyalariga, o'ta og'ir jinoyat sodir etganlar qattiq tartibli koloniyalardan umumiy tartibli koloniyalarga o'tkazilishi lozimligi belgilandi. Bu Farmondan quyidagi salbiy oqibatlarning oldini olish maqsad qilib qo'yilgan:

1) birinchi marta ozodlikdan mahrum qilingan shaxslarni nisbatan chegaralangan sharoitda va shu bilan birga muqaddam sudlangan shaxslar bilan birga saqlash ko'pincha ularning tuzalishi va qayta tarbiyalanishi jarayoniga salbiy ta'sir o'tkazadi. Masalan, birinchi marta ozodlikdan mahrum etish jazosiga mahkum etilgan shaxslar, odatda, ularni ozodlikdan mahrum etish joylarida qayta tarbiyalanishiga ijobiy ta'sir ko'rsata oladigan nisbatan mustahkamroq oilaviy va boshqa ijtimoiy aloqalarga ega bo'lishadi. Ammo qattiq tartibli koloniyalarda jazo o'tayotib, ular amaldagi qonunchilikka binoan umumiy tartibli koloniyalarda jazo o'tayotganlarga nisbatan qarindoshlari va yaqinlari bilan birmuncha kam muloqotda bo'lishadi;

2) birinchi marta sudlanganlarning uzoq muddat davomida jazoni ijro etish joylarida bir necha marotaba jazo o'tagan shaxslar bilan birga bo'lishlari hamda bu muhitda muqaddam sudlanganlarning ta'siri keng bo'lishi, ularda kelgusida jamiyat uchun zararli dunyoqarash rivojlanishiga shart-sharoit yaratadi;

3) qonunda og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etgani uchun besh yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosiga hukm qilinganlarga, o'ta xavfli retsidivistlarga besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga turma qamog'i jazosi tayinlash mumkinligi belgilangan.

Jazoning muayyan qismini turmada o'tkazishning o'ziga xos shartlari mavjud:

- a) og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat uchun hukm qilingan bo'lishi yoki o'ta xavfli retsidivist, deb topilishi;
- b) besh yildan ortiq muddatga hukm qilingan bo'lishi kerak.

Qonunda jazoning qaysi bir qismi turmada o'tkazilishi lozimligi belgilanmagan. Bu masala sud tomonidan ishning holati va mahkumning shaxsi hisobga olingan holda belgilanadi.

Jinoyat qonuni faqat ozodlikdan mahrum qilishning muddatini, jazoni o'tash joyini, mahkumlar toifasini, qaysi biri jazoni u yoki bu jazoni ijro etish muassasasida o'tashini va jazoni ijro etish joylariga yuborish shartlarini belgilab beradi, xolos.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash, mahkumlarni saqlash tartiblari Jinoyat-ijroiya kodeksi bilan belgilangan.

Jinoyat kodeksining 51-moddasi – «O'lim jazosi», deb atalib, unda biz avvalgi kodekslardan farqli o'laroq, sanksiyasi o'lim jazosini nazarda tutuvchi jazolar sonini keskin kamaytirilganligini va avvalgi 33 ta jinoyat (1959-yilgi Jinoyat kodeksida), 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan Jinoyat kodeksida quyidagi 13 ta jinoyatlar uchun o'lim jazosi belgilangan edi: otib o'ldirish tariqasidagi o'lim jazosi faqat javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirish (97-moddaning ikkinchi qismi), nomusga tegish (118-moddaning to'rtinchi qismi), jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish (119-moddaning to'rtinchi qismi), agressiya (151-moddaning ikkinchi qismi), urushning qonun va udumlarini buzish (152-moddada), genotsid (153-moddada), terrorizm (155-moddaning uchinchi qismi), davlatga xoinlik qilish (157-moddaning birinchi qismi), O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga tajovuz qilish (158-moddaning birinchi qismi), josuslik (160-moddaning birinchi qismi), jinoiy uyushma tashkil etish (242-moddaning birinchi qismi), kontrabanda (246-moddaning ikkinchi qismi), giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni g'ayriqonuniy ravishda sotish (272-moddaning ikkinchi qismi). O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonuni bilan jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib, g'ayritabiiy usulda qondirish (119-moddaning to'rtinchi qismi), urushning qonun va udumlarini buzish (152-moddada), O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga tajovuz qilish (158-moddaning birinchi qismi), josuslik (160-moddaning birinchi qismi), kontrabanda (246-moddaning ikkinchi qismi)dan o'lim jazosi chiqarib tashlandi. Jinoiy jazolarni liberallashtirish munosabati bilan 2001-yil 21-avgustda 4 ta jinoyat uchun (javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirish – 97-moddaning 2-qismi; agressiya – 151-moddada; genotsid – 153-moddada; terrorizm – 155-moddaning 3-qismi) o'lim jazosi qoldirilgan. Shuningdek, islohotlar davomi sifatida 2003-yil 12-dekabrda Qonunga kiritilgan o'zgartirishlarga muvofiq, Jinoyat kodeksida ham inson, ham jamiyat, ham davlat uchun ijtimoiy xavfi yuqori bo'lgan faqat ikki jinoyat uchun o'lim jazosi qoldirildi. Bular jazoni og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirish – Jinoyat kodeksining 97-moddasi, 2-qismi va terrorizm – Jinoyat kodeksining 155-moddasi, 3-qismi. 2005-yil 1-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosini bekor qilish to'g'risida»gi Farmoni e'lon qilindi. Unda: «Davlatimizning jinoyatga oid siyosati o'lim jazosini qo'llashga nisbatan jahon tendensiyalariga to'liq mos keladi hamda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida e'lon qilingan insonparvarlik va odillik tamoyillarini izchil ifoda etadi. Ayni vaqtda, mamlakatda amalga oshirilayotgan jamiyat va davlat hayotini demokratik jihatdan yanada yangilash, mamlakatni modernizatsiya qilish borasidagi islohotlarning mohiyati va mazmuni, sud-huquq tizimini liberallashtirish bo'yicha olib borilayotgan ishlarning natijalari jazo turi sifatida o'lim jazosi bekor qilinishini hamda uni umrbod yoki uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan almashtirilishi zarurligini taqozo etmoqda»¹, deyiladi. Farmonga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida 2008-yilning 1-yanvaridan jinoiy jazo turi sifatida o'lim jazosi bekor qilinishi va uning o'rniga umrbod yoki uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etish jazosi joriy etilishi belgilab qo'yildi.

Jazoning bunday turi sobiq ittifoq davrida favqulodda jazo chorasi sifatida qo'llanib kelingan bo'lib, u davlat asoslariga, jamiyat qurilishiga hamda fuqarolarning hayotiga qarshi qaratilgan o'ta og'ir jinoyatlar uchun qo'llanilganligi ma'lum.

Sodir qilingan jinoyat uchun o'lim jazosini belgilash yoki belgilamaslik muammosi mana uzoq yillardirki, olimlar o'rtasida katta munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Hozirgi sharoitda demokratik jamiyatda ushbu jazo turining qo'llanishi, insonparvarlik prinsipiga to'g'ri kelmasligi, bunday jazo jinoyatchiga nisbatan qasos olishmi yoki aksinchami, agar u qasos olishga qaratilgan bo'lsa, jamiyatning insonga nisbatan bunday jazoni qo'llashga haqqi bormi, savollariga rad javobini beruvchilar ham, ma'qullovchilar ham yetarli. Olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aholining 50 foizidan 80 foizigacha ba'zi og'ir jinoyatlar uchun o'lim jazosini saqlab qolinishini ma'qullashadi.

Hozirgi vaqtda dunyoning qator davlatlarida o'lim jazosi eng og'ir jazo sifatida qo'llanib kelinmoqda. Jinoyat kodeksining 51-moddasiga ko'ra, o'lim jazosi eng og'ir jazo bo'lib, mahkum sud hukmi asosida hayotidan mahrum etiladi. Jinoyat qonuni o'lim jazosini faqatgina istisno qiluvchi holatlarda (faqat 2 ta

jinoyat turi uchun) qo'llanishini belgilaydi. O'lim jazosi jazoning tarbiyalash maqsadini amalga oshira olmaydi, balki ijtimoiy adolatni tiklash vazifasini hamda birinchi navbatda mahkum va boshqa shaxslar tomonidan yangi jinoyat sodir etilishining oldini oladi.

Otib o'ldirish tariqasidagi o'lim jazosi favqulodda jazo chorasi bo'lib, bu quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- *birinchidan*, bu jazoning faqatgina ba'zi o'ta og'ir jinoyatlar uchun qo'llanishi;
- *ikkinchidan*, bu jazoni qonunda ko'rsatilgan ma'lum bir shaxslarga nisbatan tatbiq etilmasligi. O'lim jazosi ayollarga, oltmish yoshdan oshgan erkaklarga va o'n sakkiz yoshga to'lmasdan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan tayinlanishi mumkin emas;
- *uchinchidan*, o'lim jazosini qo'llash bilan bog'liq bo'lgan jinoyat ishlarining taalluqligi.

Bu ishlar Qoraqalpog'iston Respublikasi jinoyat ishlari bo'yicha Oliy sudi, jinoyat ishlari bo'yicha viloyat va Toshkent shahar sudining sudloviga taalluqlidir.

O'lim jazosiga hukm qilingan mahkumga afv etishni so'rab iltimos qilish huquqiga ega ekanligi ham tushuntiriladi. O'lim jazosi asosiy jazo bo'lganligi uchun, boshqa asosiy jazo choralari turi bilan qo'llash mumkin emas. Shuningdek, o'lim jazo tayinlangan shaxsga nisbatan qo'shimcha jazo chorasi ham tayinlanmaydi. Bu jazoning o'ziga xos xususiyati mahkumni jazoning ijrosidan bo'yin tovlagani uchun boshqa jazo chorasi bilan almashtirishga yo'l qo'yilmaydi.

Erkaklarga nisbatan ushbu jazo turini tayinlashda quyidagilar hisobga olinishi lozim:

- 1) sudlanuvchi jinoyat sodir etish vaqtida 18 yoshga to'lmagan bo'lsa, unga nisbatan o'lim jazosi tayinlanmaydi;
- 2) agar hukm chiqarish vaqtida 60 yoshga to'lgan bo'lsa, o'lim jazosi qo'llanilmaydi.

Agar shaxsga nisbatan o'lim jazosi tayinlangan bo'lsa, lekin jazoni ijro etish vaqtiga kelib hukm qilingan shaxs 60 yoshga to'lsa, bunday hollarda jazo ijro etiladimi, savoli tug'iladi. Bunday hollarda o'lim jazosi ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan almashtirilishi lozim bo'ladi. Sudlanuvchilarga jazo tayinlashda ularning yoshini hisobga olish insonparvarlik prinsiplariga asoslangan.

Sudlar aybdorga nisbatan o'lim jazosini qo'llash masalasini hal qilishda va bu jazo chorasi, nafaqat, ishda javobgarlikni og'irlashtiradigan alohida holatlar mavjud bo'lganda va jinoyat sodir etgan shaxs jamiyat uchun mutlaqo xavfli shaxs, deb topilgandagina eng oxirgi chora sifatida tayinlanishi mumkinligini hisobga olishlari zarur. O'lim jazosini qo'llash haqida qaror qabul qilayotib, sud hukmining tavsif qismida bunday qarorga kelishning, sodir etilgan jinoyat og'irligining aniq mazmuni va aybdorning shaxsi bo'yicha ma'lumotlarni ochib beruvchi asoslarni to'raligicha keltirish lozim¹.

O'lim jazosini ijro etish uchun sudning hukmi, farmoyishi hamda avf etish to'g'risidagi iltimosnomani rad etish yoki avf etishni rad etish to'g'risidagi xabarnoma asos bo'ladi².

14.5. Qo'shimcha jazo

Jinoyat kodeksiga muvofiq, shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyati uchun jazoga hukm qilinayotganida, sud mahkumning shaxsini hisobga olib, uni harbiy yoki maxsus unvonidan mahrum qilishi ham mumkin.

Bu jazoning mohiyati shundaki, sud ushbu jazoni qo'llash orqali jinoyatning og'irlik darajasi va mahkumning shaxsini hisobga olib, unga kasbi, egallab turgan mansabi, muayyan sohada ko'rsatgan xizmatlari uchun davlat tomonidan taqdirlangan harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qiladi.

Harbiy unvon – O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlarida ofitser yoki serjantlar tarkibidagi xizmatchilarga nisbatan beriladigan unvon. Bu unvonlar O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tomonidan belgilanadi.

Maxsus unvonlarga qator sohalarda belgilangan unvonlar kiradi. Masalan, Soliq qo'mitasi, Bojxona qo'mitasi, Ichki ishlar vazirligi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi va boshqa shunday unvonlarni beradigan organlarning unvonlari.

Oliy harbiy unvon – bu yuqori ofitserlar tarkibiga kiruvchi shaxslarga nisbatan beriladigan unvon (general-mayor, general-leytenant, general-polkovnik, armiya-general).

Oliy maxsus unvonlarga xuddi shunday unvonlarni beruvchi organlar tomonidan beriladigan unvonlar kiradi. Bundan tashqari davlat mukofotlari ham mavjud bo'lib, ular shaxsga fan, san'at, xo'jalik sohasining muayyan tarmog'ida olib borilgan faoliyati uchun beriladi (xalq artisti, xalq shoiri, xizmat ko'rsatgan yurist).

Qonunda belgilangan unvonlar va davlat mukofotlaridan asosiy jazoga qo'shimcha jazo sifatida qo'llaniladi.

Jinoyat qonunida ushbu jazo chorasini qo'llashning quyidagi shartlari belgilangan:

- *birinchidan*, bu jazo shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyati uchun hukm qilinganda qo'llaniladi;
- *ikkinchidan*, oliy harbiy yoki maxsus unvon yoxud davlat mukofotiga ega bo'lgan shaxs sud hukmi asosida kiritilgan taqdimnomaga asosan vakolatli organ tomonidan mahrum etiladi.

Mahkumni harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish to'g'risidagi sud hukmi nusxasi shu unvonni bergan organga yuboriladi. Zaxiradagi harbiy xizmatchiga hukm nusxasi uning yashash joyidagi mudofaa ishlari bo'limiga yuboriladi. Unvonni bergan organning mansabdor shaxsi mahkumni unvondan mahrum qilish to'g'risidagi yozuvni belgilangan tartibda tegishli hujjatlarga kiritadi, bu unvon bilan bog'liq huquq va imtiyozlarni tugatish choralarini ko'radi hamda hukm chiqargan sudga hukmning nusxasi olingan kundan boshlab bir oylik muddat ichida uning ijro etilganligi haqida xabar beradi.

1. Jinoiy jazo nima?
2. Jinoiy jazoning belgilarini bayon eting.
3. Jinoiy jazoning maqsadi nima?
4. Jinoiy jazoni boshqa majburlov choralaridan farqi nimada ifodalanadi?
5. Jinoiy jazolanganlikning huquqiy oqibatlarini tushuntiring.
6. Jazo tizimi nima?
7. Jinoiy jazoning turlarini muayyan tartibda sanab bering.
8. Jazo tizimining huquqiy ahamiyati nimada?
9. Muayyan huquqdan mahrum qilish jazosini tayinlash shartlari (muddatlari) qanday?
10. Axloq tuzatish jazosi tayinlanishi mumkin bo'lmagan shaxslar doirasini izohlang.
11. Axloq tuzatish jazosining jarimadan farqlari qanday?
12. Xizmat bo'yicha cheklash jazosi va uni tayinlash shartlarini bayon eting.
13. Intizomiy qismga jo'natishni tayinlash shartlari va muddatlari qanday?
14. Ozodlikdan mahrum qilish, deb nimaga aytiladi? Uning muddatlari qanday?
15. Voyaga yetmaganlar uchun tayinlanadigan ozodlikdan mahrum qilishning muddatlarini sanab o'ting.
16. Manzil-koloniyalari nima?
17. Qattiq tartibli jazo o'tash koloniyasi kimlarga nisbatan tayinlanadi?
18. Qo'shimcha jazo sifatida tayinlanadigan jazolar va ularni tayinlash shartlarini bayon eting.
19. O'lim jazosi favqulodda jazo chorasi sifatida.

15-bob. JAZO TAYINLASH

15.1. Jazo tayinlashning umumiy asoslari

Jinoyat qonunida qanday ijtimoiy xavfli, huquqqa xilof va aybli qilmishlarning jinoyat ekanligi aniqlanib, ularning yana bir asosiy belgi sifatida jazoga sazovorligi ko'rsatilgan. Jinoyat qonunida jinoyat uchun jazo belgilanmaganida, qonun jamiyat, davlat va uning fuqarolari uchun zararli bo'lgan xatti-harakatlarning oddiy sanog'idan iborat bo'lib qolardi, xolos.

Jazoning ijtimoiy-siyosiy mohiyati davlatning jinoyatchilikka qarshi kurash siyosatiga, mazkur siyosat esa jamiyatdagi huquqiy mafkura, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, axloqiy va boshqa nufuzli qarashlarga va tasavvurlarga bog'liqdir.

Jinoiy javobgarlikni amalga oshirishning keng tarqalgan shakli sifatida jazoni qonunda belgilanganidek tahlil etish jazoning alomatlari va mohiyatini nazariy tushunish maqsadga muvofiqlik doirasida vujudga keladi, deb xulosa qilish imkonini beradi. Turli huquqiy tizimlarda jazoning nima ekanligi to'g'risidagi masalaga ikki nuqtayi-nazardan yondashiladi. Jazoni sodir etilgan jinoyat uchun qasos, o'ch olish, deb sharhlaydigan huquqiy tizimlar *qasoskorlik nazariyasiga* asoslanadi. Jazoni jinoyatning oldini olish, to'xtatib qolish omili, deb tushuntiradigan huquq maktablari esa, *maqsadga muvofiqlik nazariyasiga* asoslanadilar. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonunida jazoning mohiyatiga jinoyatchilikka qarshi kurash vositalaridan, lekin bosh vosita, deb emas, balki yordamchi vosita, deb yondashuvida namoyon bo'ladi. Bu qoida Jinoyat kodeksining 2-moddasida mustahkamlangan.

Birinchidan, jazo jinoyat qonunida belgilangan davlatning majburlov chorasidir. Jinoyat qonunining yagona manbayi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi bo'lganligi bois jinoiy jazodek majburlov chorasi Jinoyat kodeksida boshqa biron-bir hujjatda belgilanmasligi lozim.

Ikkinchidan, jazo ommaga ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan choradir. Jazo davlatning shaxs, jamiyat va davlat huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun qabul qilgan qonunida belgilangan taqiqlarni buzish, yo'l-yo'riqlarini bajarmaslikdan iborat muayyan shaxsning jinoiy xulq-atvoriga qarshi qaratilgan majburiy javob chorasidir.

Davlatning normal faoliyatini ta'minlaydigan mazkur qonunning asosiy ijtimoiy vazifasi butun jamiyat uchun eng muhim va qimmatli bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni muhofaza qilishdan iboratdir. Shu bois jinoyat sodir etishda aybdor shaxslarga nisbatan davlat tomonidan qo'llaniladigan jazo jamiyatimiz a'zolari bo'lgan barcha fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab amalga oshiriladi.

Uchinchidan, jazo – O'zbekiston Respublikasi sudlov tizimining tarkibiy qismi – sudning hukmi bilan jinoyat sodir etishda aybdor hisoblangan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan chorasi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 106-moddasida sud hokimiyati qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan, boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil holda ish yuritadi, deb yozilgan. Konstitutsiyaning 26-moddasida esa, jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisobanmaydi, deb ta'kidlanadi. Shundan kelib chiqib, shaxs faqat sudning ayblov hukmi bilan aybdor, deb topilishi mumkin; mazkur hukmning oqibati sifatida unga jazo qo'llanishi kerak.

Jazo tayinlashning umumiy asoslari, eng avvalo, jinoyat sodir etishda qonunning prinsiplari bilan bog'liqdir. Jinoyat kodeksining 10-moddasida: «Qilmishida jinoyat tarkibining mavjudligi aniqlangan har bir shaxs javobgarlikka tortilishi shart», deyiladi.

Jinoyat kodeksining 4–10-moddalarida jinoyat qonunining yetti prinsipi va ularning tushunchalari berilgan bo'lib, jazo tayinlash ana shu prinsiplarning har biri va barchasi bilan bevosita bog'liqdir. Masalan,

Jinoyat kodeksining 8-moddasida odillik prinsipining tushunchasi berilgan bo'lib, jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi odilona bo'lishi, ya'ni jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bo'lishi kerak, deyiladi. Jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan uning axloqan tuzalishi va yangi jinoyat sodir etishining oldini olish uchun zarur hamda yetarli bo'ladigan jazo tayinlanishi yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi qo'llanishi Jinoyat kodeksining 42-moddasida nazarda tutilgan jazoning maqsadlariga erishishni nazarda tutadi.

Jazo tayinlashning umumiy asoslari sudning Jinoyat kodeksi «Maxsus» qismi jinoyat sodir etganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan moddasida belgilangan doirada «Umumiy» qism qoidalariga muvofiq, jazo tayinlashning bir qator masalalarini e'tiborga olishni taqozo qiladi.

Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasi sanksiyasi doirasida jazo tayinlanadi, deganda nimani tushunish kerak?

Ma'lumki, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalaridagi sanksiyalar muqobil sanksiya tariqasida berilgan bo'lib, sud jazo tayinlashda faqat ana shu sanksiyada ko'rsatilgan jazolardan birini asosiy jazo sifatida tayinlaydi. Bunda sud tayinlash uchun tanlagan jazo turining miqdori va muddati shu sanksiyada ko'rsatilgan doiradan tashqariga chiqmasligi kerak. Masalan, Jinoyat kodeksining 173-moddasi, 2-qismida mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish, millatlararo yoki irqiy adovat yoxud diniy taassublar zahirida, atrofdagilar uchun xavfli usulda, ko'p miqdorda zarar yetkazgan holda sodir etilgan bo'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki besh yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi, deyiladi. Demak, bu sanksiyada uchta asosiy jazo ko'rsatilgan bo'lib, sud ishdagi holatlar va aybdorning shaxsini e'tiborga olib, shu jazolardan birini tanlab tayinlaydi. Agar jarimani tayinlasa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam va yetmish besh baravardan ko'p bo'lmagan miqdorda tayinlaydi. Axloq tuzatish ishlari tayinlansa, bu jazoning muddatini ikki yildan kam, uch yildan ko'p tayinlay oladi. Ozodlikdan mahrum qilishni esa, besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga tayinlay olmaydi. Ammo sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetkazilgan zararining xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga olib, sanksiyadagi jazolardan birini asosiy jazo sifatida tayinlaydi. Shu holatlarga qarab, agar aybdor yetkazilgan moddiy zararni uch karra miqdorda o'z ixtiyori bilan qoplasa, sud sanksiyada ko'rsatilgan ozodlikdan mahrum qilishni tayinlamay, sanksiyadagi yengilroq jazoni tayinlashi mumkin.

Jazo tayinlash masalasiga O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi ham alohida ahamiyat bermoqda. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 19-iyuldagi «Jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida»gi qarori 1,2-bandida: «Sudlar og'ir jinoyat sodir etgan shaxslarga, uyushgan guruh tashkilotchilari va faol ishtirokchilariga muqaddam sudlanganlarga nisbatan qattiq jazo choralari qo'llashi lozim. Bunda fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tajovuz qilish, poraxo'rlik, giyohvandlik vositalari yoxud psixotrop moddalar va qurollar tarqatish kabi, shuningdek, respublika iqtisodiyotiga zarar yetkazuvchi jinoyatlarni alohida xavf tug'dirishini nazarda tutishlari kerak. Shuning bilan birga, og'ir jazo choralari Jinoyat kodeksining 7-moddasi, 3-qismiga asosan, boshqa choralar orqali erishib bo'lmaydigan hollardagina tayinlashi mumkinligi ham e'tiborga olinishi kerak», deyiladi.

Jinoyat kodeksining 54-moddasida «Umumiy» qism qoidalariga muvofiq jazo tayinlanishi haqida yoziladi. «Umumiy» qism qoidalariga muvofiq jazo tayinlash deganda, nimalar tushunilishi kerak?

Ma'lumki, Jinoyat qonuni «Maxsus» qismining moddalarini amalga tatbiq qilishning barcha qoidalari uning «Umumiy» qismida ko'rsatilgan. «Maxsus» qism normalarini qo'llashda «Umumiy» qism normalari yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi normalar bo'lib hisoblanadi. Demak, «Umumiy» qismning normalari «Maxsus» qismning kaliti hisoblanadi.

Jinoyat kodeksida «Maxsus» qism moddalariga tegishli bo'lmagan birorta modda yo'q. Masalan, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida jinoyatlar uchun javobgarlik belgilangan bo'lsa, «Umumiy» qismida jinoyat tushunchasi (14-moddasi) berilgan; «Maxsus» qismida jinoyatlar uchun faqat jismoniy shaxslar tomonidan sodir etilgan javobgarlik nazarda tutilgan bo'lib, «Umumiy» qismning 17-moddasida jismoniy shaxs, 18-moddasida aqli rasolik tushunchalari berilgan. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi ko'pchilik moddalarida jinoyat bir guruh shaxslar tomonidan qilinsa, deyilgan, ishtirokchilik tushunchalari esa, 27–30-moddalarida berilgan. «Maxsus» qism moddalarida jinoyat takroran, xavfli retsidivist, o'ta xavfli retsidivist tomonidan sodir etilsa, deyiladi, ularning tushunchalari esa «Umumiy» qismining 32–34-moddalarida berilgan. Jinoyat

kodeksining «Maxsus» qism moddalarida sanksiyalarida muayyan doirada tayinlanadigan jazo turlari nazarda tutilgan, jazo tayinlash qoidalari esa «Umumiy» qismining 57–63-moddalarida ko‘rsatilgan va hokazolar. Bundan tashqari, «Maxsus» qismi moddalarida nazarda tutilmagan, ammo jazo tayinlashda e‘tiborga olinishi shart bo‘lgan bir qancha jinoyat qonuni institutlari borki, bu institutlarda shaxsning ijtimoiy xavfli qilmishi jinoyat, deb topilib, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasi bilan javobgarlikka tortiladigan bo‘lsa, «Umumiy» qismida nazarda tutilgan qoidalar qo‘llanilishining o‘zi yetarlidir. Masalan, javobgarlik va jazodan ozod qilish ko‘zda tutilgan moddalar, tibbiy yo‘sindagi majburlov choralari qo‘llash, sudlanganlik va uni hisoblash qoidalari faqat «Umumiy» qismda ko‘rsatilgan. To‘g‘ri, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarida ham javobgarlik va jazodan ozod qilish (masalan, 211-moddaning 4-qismi, 212-moddaning 4-qismi, 248-moddaning 4-qismi va hokazolar) ko‘zda tutilgan. Ammo javobgarlik va jazodan ozod qilishning bu turlari faqat o‘sha moddaning o‘zi uchun tegishli, xolos.

«Umumiy» qismdagi javobgarlik va jazodan ozod qilishni nazarda tutuvchi moddalar umuman, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalariga ham tegishlidir, Ma‘lumki, sud jinoyat uchun jazo tayinlashda aybdorning qilmishi kvalifikatsiya qilingan moddaning sanksiyasida ko‘rsatilgan jazo turlari va muddati doirasidan chetga chiqa olmaydi. Ammo ish holatlariga ko‘ra, aybdorning qilmishi kvalifikatsiya qilingan modda sanksiyasi doirasida jazo tayinlansa, jazo adolatsiz bo‘lib qoladi. Sud Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi, 57-moddasida ko‘zda tutilgan yengilroq jazo tayinlash qoidalari qo‘llab, yengilroq jazo tayinlashi ham mumkin.

Voyaga yetmaganlarning javobgarligi masalasiga qonunda alohida ahamiyat berilgan, ya‘ni Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismida alohida bobda ajratib ko‘rsatilgan. «Maxsus» qism moddalarda ko‘rsatilgan jinoyatlarni voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etganlik uchun alohida javobgarlik belgilanmagan. Hatto, «Maxsus» qism moddasining sanksiyasida ham voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jazo turi va muddati alohida ajratilib ko‘rsatilmagan. Shunga muvofiq, voyaga yetmaganlarning jinoyati ham Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Ammo jazo tayinlashda voyaga yetmaganlarning qilmishi kvalifikatsiya qilingan moddaning, sanksiyaning miqdori va muddatiga kelganda esa, o‘sha sanksiyada ko‘rsatilgan miqdor va muddat doirasida jazo tayinlanmay, Jinoyat kodeksining 82–85-moddalarida ko‘rsatilgan jazo turining miqdori va muddati doirasida tayinlanadi. Bunda Jinoyat kodeksining 57-moddasi (yengilroq jazo tayinlash) qoidalari murojaat qilinmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 19-iyuldagi «Jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to‘g‘risida»gi 16-qarori 1.7-bandida «Voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda jarima, axloq tuzatish ishlari, qamoq kabi jazolarning samaradorligiga e‘tibor berish lozim. Shu bilan birga og‘ir jinoyat sodir etishda ayblangan, muqaddam sudlangan, huquqni buzganligi uchun ichki ishlar organlari hisobida turgan voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda qat’iyatsizlikka yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi»¹, deyiladi.

15.2. Jazoni yengillashtiruvchi va og‘irlashtiruvchi holatlar

Sudlar tomonidan jinoyat ishlarini ko‘rishda, eng avvalo, jinoyat sodir qilish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha holatlarini, uni sodir qilgan shaxsni, qilmishda jinoyat qonunida ko‘zda tutilgan barcha belgilarning mavjudligini to‘la va batafsil aniqlash, jinoyatni to‘g‘ri kvalifikatsiya qilish, qonuniylik va adolatlilik prinsipiga rioya qilishning asosiy shartidir. Jazoni yengillashtiruvchi va og‘irlashtiruvchi holatlar ma‘lum darajada qilmishning ijtimoiy xavfliligini belgilovchi mezon bo‘lib ham hisoblanadi.

Quyida jazo tayinlashda e‘tiborga olinadigan jazoni yengillashtiruvchi holatlarga to‘xtalamiz:

a) aybni bo‘yniga olish to‘g‘risida arz qilish, chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lish yoki jinoyatni ochishga faol yordam berish;

b) yetkazilgan zararni ixtiyoriy ravishda bartaraf qilish;

d) og‘ir shaxsiy, oilaviy sharoitlar oqibatida yoki boshqa mushkul ahvolda jinoyat sodir etish;

e) majburlash yoki moddiy tomondan, xizmat jihatidan yoxud boshqa jihatdan qaramlilik sababli jinoyat sodir etish;

f) jabrlanuvchining zo‘rlilik, og‘ir haqorati yoki boshqacha g‘ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan kuchli ruhiy hayajonlanish holatida jinoyat sodir etish;

g) zaruriy mudofaaning, oxirgi zaruratning asosli chegarasidan chetga chiqib jinoyat sodir etish, ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsni ushlashda, kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq bo'lgan asosli tavakkalchilikda zarar yetkazish;

h) voyaga yetmaganing jinoyat sodir etishi;

i) homilador ayolning jinoyat sodir etishi;

j) jabrlanuvchining g'ayriqonuniy yoki axloqqa zid xulq-atvori ta'siri ostida jinoyat sodir etishi.

Jinoyat kodeksining 55-moddasida jazoni yengillashtiruvchi holatlarning, bir tomonidan real hayotda ko'proq uchraydigan turlari va turli-tuman jinoyatlar sodir qilish uchun tipik bo'lgan holatlar olingan bo'lsa, ikkinchi tomondan, qonun chiqaruvchi organ jinoyat sodir etish va jinoyatchi shaxsiga jiddiy ta'sir qiladigan holatlarnigina jazoni yengillashtiruvchi holatlar ro'yxatiga kiritgan.

Bizning nazarimizda, yengillashtiruvchi holatlarni bunday tasniflash amaldagi Jinoyat kodeksining 55-moddasida ko'rsatilgan yengillashtiruvchi holatlarga ham to'g'ri keladi. Masalan, voyaga yetmaganing jinoyat sodir etishi (Jinoyat kodeksining 55-moddasi, «j» bandi) va homilador ayolning jinoyat sodir etishi (Jinoyat kodeksining 55-moddasi, «z» bandi) faqat shaxsga tegishli bo'lgan yengillashtiruvchi holat hisoblansa, majburlash yoki moddiy tomondan, xizmat jihatdan yoxud boshqa jihatdan qaramlik sababli jinoyat sodir qilish faqat jinoyatga tegishli bo'lgan yengillashtiruvchi holat hisoblansa, aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilish yoki jinoyatni ochish uchun faol yordam berish ham jinoyatga, ham shaxsga tegishli bo'lgan yengillashtiruvchi holat hisoblanadi. Jazoni yengillashtiruvchi holatlar faqatgina jazoni yengillashtirishning o'zi uchun asos bo'lmasdan, balki jinoiy javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish uchun ham asos bo'lishi mumkin. Jumladan, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish yoki jinoyatni ochish uchun faol yordam berish, Jinoyat kodeksining 66-moddasi asosida javobgarlikdan ozod qilish yoki 71-moddasi qoidalariga ko'ra, sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavfi katta bo'lmasligi yoki jinoyat uncha og'ir bo'lmasligi kerak. Agar sodir etilgan jinoyat og'ir yoki o'ta og'ir bo'lsa va Jinoyat kodeksining 55-moddasi, «a» bandidagi holat mavjud bo'lsa, sud yengillashtiruvchi holat, deb jazo tayinlashi mumkin.

Jinoyat kodeksining 55-moddasida ko'rsatilgan jazoni yengillashtiruvchi holatlarning barchasi uchun quyidagi xususiyatlar xosdir:

1. Jinoyat kodeksining 55-moddasida nazarda tutilgan yengillashtiruvchi holatlar Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarida nazarda tutilgan jinoyatlarning jinoyat tarkibidan tashqarida bo'lib, qilmishni kvalifikatsiya qilish uchun ta'sir qilmaydi, kvalifikatsiyani o'zgartirmaydi.

2. Bu moddada ko'rsatilgan jazoni yengillashtiruvchi holatlar qilmishni Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilish uchun zaruriy belgisi sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, jazo tayinlash vaqtida yana 55-moddaga murojaat qilinmay o'sha moddaning sanksiya doirasida jazo tayinlanadi. Chunki qonun chiqaruvchi organ 55-moddada nazarda tutilgan yengillashtiruvchi holatni Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida yengillashtiruvchi holat sifatida ko'rsatib, shunga muvofiq ravishda sanksiyani ham yengillashtirgan.

Masalan, Jinoyat kodeksining 5-moddasi, «d» bandida «jabrlanuvchining zo'rlik, og'ir haqorat yoki boshqacha g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan kuchli ruhiy hayajonlanish holatida jinoyat sodir etish», yengillashtiruvchi holatlardan biri sifatida ko'rsatilgan. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi, 98-moddasida esa, jabrlanuvchi tomonidan g'ayriqonuniy zo'rlik yoki og'ir haqorat, shuningdek, uning boshqa g'ayriqonuniy harakatlari tufayli to'satdan yuz bergan kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish – besh yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi, deyiladi. Jinoyat kodeksining 97-moddasida qasddan odam o'ldirish uchun shu moddaning 1-qismida 15 yilgacha muddatga, 2-qismida 20 yilgacha muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki o'lim jazosi bilan jazolanishi belgilangan. Jinoyat kodeksining 98-moddasida qasddan odam o'ldirish, lekin kuchli ruhiy hayajonlanish bu jinoyatning jinoyat tarkibi doirasiga zaruriy belgi sifatida kiritilganligi uchun yengillashtiruvchi holat hisoblanib, shu moddaning o'zida nazarda tutilgan.

Demak, Jinoyat kodeksining 55-moddasida ko'rsatilgan yengillashtiruvchi holat «Maxsus» qismning barcha moddalarida ko'rsatilgan jinoyatlar uchun, «Maxsus» qismning muayyan bir moddasida ko'rsatilgan yengillashtiruvchi holat faqat shu moddaning o'zi uchungina ahamiyatlidir.

Jinoyat kodeksining 55-moddasida nazarda tutilgan jazoni yengillashtiruvchi holatlarning ro'yxati qat'iy bo'lmay, sud jazo tayinlash vaqtida bu moddada ko'rsatilmagan boshqa holatlarni ham ishdagi holatlarga qarab yengillashtiruvchi holat, deb hisoblashi mumkin. Masalan, davlat oldidagi katta xizmatlari, aqliy rivojlanishining jismoniy rivojlanishiga nisbatan orqada qolib ketganligi va hokazolar ham yengillashtiruvchi holat, deb hisoblanishi mumkin.

Jazoni individuallashtirish, eng avvalo, hukm chiqarish vaqtida yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni e'tiborga olish orqali amalga oshiriladi va bu holatlarning qonunda mustahkamlab qo'yilganligi uning qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Jazoni og'irlashtiruvchi holatlar Jinoyat kodeksining 56-moddasida ko'rsatib o'tilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- a) homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolga nisbatan;
- b) yosh bola, qariya yoki ojiz ahvoldagi shaxsga nisbatan;
- d) xizmat vazifasi yoki fuqarolik burchini bajarganligi munosabati bilan shaxsga yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan;
- e) aybdorga moddiy tomondan, xizmat jihatidan yoki boshqa jihatdan qaram shaxsga nisbatan;
- f) o'ta shafqatsizlik bilan;
- g) ko'pchilik uchun xavfli bo'lgan usulda;
- h) yosh bola yoki ruhiy kasalligi aybdorga ayon bo'lgan shaxsdan foydalangan holda;
- i) jinoyat natijasida og'ir oqibatlarining kelib chiqqanligi;
- j) umumiy ofat sharoitidan foydalangan holda yoki favqulodda holat vaqtida yoxud ommaviy tartibsizliklar jarayonida;
- k) g'arazli yoki boshqacha past niyatlarda;
- l) irqiy yoki milliy dushmanlik yoxud adovat zahirida;
- m) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirgan holda yoki uyushgan guruh yoxud jinoiy uyushma tomonidan;
- n) ilgari ham qasddan jinoyat sodir etgan shaxsning takroran yoki qasddan yangi jinoyat sodir etishi;
- o) mastlik holatida yoki giyohvandlik vositalari; psixotrop yoxud kishining aql-idrokiga ta'sir qiluvchi boshqa moddalar ta'siri ostida jinoyat sodir etish.

Yuqorida berilgan og'irlashtiruvchi holatlar ro'yxati qat'iy bo'lib boshqa holatlarni og'irlashtiruvchi holat, deb hisoblanishi mumkin emas. Jazoni og'irlashtiruvchi holatlar mazmunini qisqacha yoritib o'tsak.

Aybdorga homiladorligi ilgari ayon bo'lgan ayolga nisbatan sodir etilgan jinoyat Jinoyat kodeksining 56-moddasidagi keltirilgan holatlar ro'yxatiga kiritilgan. Homilador ayolga tajovuz qilgan shaxs ayni vaqtda homilaning normal rivojlanishiga ham tajovuz qilgan bo'ladi. Homilador ayolga tashqi salbiy ta'sir bilan muvozanat holatidan chiqarish faqat ayolga emas, homilaga ham zarar yetkazadi. Bu esa, tajovuzning ijtimoiy xavflilik darajasini ikki marotaba oshiradi, binobarin, aybdorning javobgarligini og'irlashtiradi.

Yosh bola, keksa, qariya yoki ojiz ahvoldagi shaxsga nisbatan sodir etilgan jinoyat uchun og'irlashtiruvchi holatlarda jazo tayinlash qo'llanilishi kerak. Yosh bolalar deb, o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlarni hisoblash lozim. Qariyalar deganda esa, pensiya yoshiga yetganlar tushuniladi. Ojiz ahvoldagi shaxslar deganda yoshi kattaligi, kasalligi, jismoniy kamchiligi va boshqa omillar tufayli jinoyatchiga qarshilik ko'rsata olmaydigan kishilarni tushunish kerak.

Xizmat vazifasi yoki fuqarolik burchlarini bajarishlari munosabati bilan shaxsga yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan sodir etilgan jinoyat Jinoyat kodeksining 56-moddasi, 1-qismi, «v» bandida jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida nazarda tutilgan.

O'z xizmat burchini bajarish deganda, har qanday shaxsning o'z xizmat burchi doirasidagi vazifasini huquqqa muvofiq ravishda amalga oshirishi, jamoatchilik burchi deganda esa, fuqaroning o'ziga yuklangan ijtimoiy burchlarini, shuningdek, uning jamiyat yoki ayrim shaxslar manfaatlarini, ya'ni mazkur shaxsni huquqbuzarlikning oldini olish, sodir etilgan yoki sodir etilayotgan jinoyatlar to'g'risida hokimiyat idoralariga xabar berish kabi ijtimoiy burchni bajarishi tushuniladi.

Shaxsning yaqin qarindoshlari deganda ota-onalar, opa-singillar, er-xotinlar, bolalar, jumladan, farzandlikka olinganlar, nabiralar, shuningdek, er-xotinlarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillarini tushunish lozim.

Jinoyat kodeksining 56-moddasi, 1-qismi, «g» bandida ko'rsatilgan jinoyatlar, ya'ni aybdorga moddiy tomondan, xizmat jihatidan yoki boshqa jihatdan qaram shaxsga nisbatan sodir etilgan jinoyatlar ham jazoni og'irlashtiruvchi holat ekanligi nazarda tutilgan.

Basharti, jabrlanuvchi haqiqatan ham aybdorning qaramog'ida bo'lganda yoki uning ko'rsatadigan moddiy yordami jabrlanuvchi uchun birdan-bir tirikchilik manbayi bo'lgan holatlarda moddiy qaramlik mavjuddir. Nikoh munosabatlari ham bunday bog'liqlikni vujudga keltiradi. Jabrlanuvchining moddiy qaramligi shaxsning majburiyatlari (masalan, o'gay qizga to'lanadigan aliment) yoki er va xotin o'rtasida yuzaga kelgan murakkab munosabatlar (masalan, boshqa shahar yoki qishloqdan shaharga o'qish uchun kelgan qarindoshni uy-joy va oziq-ovqat bilan ta'minlash) bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Xizmat bo'yicha aybdorga qaramlik shaxsning xizmatga ko'ra bo'ysunishi bilan bog'liq bo'ladi, shuningdek, bevosita kelib chiqmaydigan, lekin uning mehnati yoki o'quvi ustidan nazorat qilish vazifalari bilan bog'liq bo'lishi mumkin (masalan, ilmiy rahbar va aspirant, trener va sportchi o'rtasida).

Boshqa turdagi qaramlik deganda, jabrlanuvchi aybdorning uy-joyida yashashini, o'quvchilar yoki tarbiyalanuvchilarning vasiylar, tarbiyachilar va hokazolarga bog'liqligini tushunish kerak.

Bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til birliktirgan holda uyushgan guruh yoki jinoiy uyushma tomonidan jinoyat sodir etish ham jazoni og'irlashtiruvchi holatdir. Birgalikda sodir etilgan jinoyat o'ta xavfli bo'lib, unda jinoyat sodir etishni, jinoyat izlari va jinoyatchini yashirish yengilroq amalga oshadi.

Ayniqsa, jinoiy faoliyat uyushganlik xususiyatiga ega bo'lganida, uning ijtimoiy xavfliligi yanada ortadi. Bu o'rinda gap guruh xususida emas, uyushgan guruh to'g'risida boradi. Uyushgan guruh faqat miqdoriy belgi bilan tavsiflanmaydi (ikki va undan ortiq shaxslarning mavjudligi), ayni vaqtda sifat belgilari bilan, ya'ni oldindan kelishib olish, jinoyatni sodir etish rejasini tuzish, uni amalga oshirishga tayyorgarlik ko'rish, guruh ishtirokchilari o'rtasida mustahkam aloqa mavjudligi bilan ham izohlanadi.

O'z navbatida, jinoiy uyushmaning xavfliligi ikki va undan ko'proq jinoiy guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun birlashishidan iboratdir. Bunday birlashish natijasida uyushgan tuzilmaning o'ta faolligiga erishiladi, bu esa ularni kuchaytiribgina qolmay, balki ta'sir doirasini kengaytiradi.

Og'ir oqibatlarga olib kelgan jinoyatni sodir etish jazoni og'irlashtiruvchi holat, deb topiladi, zero, oqibatning haddan tashqari og'irligi tajovuz tarkibi doirasidan chetga chiqadi. Masalan, oilaning yagona boquvchisi o'ldirilishi uning moddiy ahvolini o'ta qiyinlashtirib yuborishi va hokazolar.

Sud qonuniga muvofiq jinoyatning mohiyatiga ko'ra, mastlikni jazoni og'irlashtiruvchi holat, deb topmasligi mumkin, zero, u mazkur masalani yechishda qilmish o'z tabiatiga ko'ra, mastlik yoki aybdorning aqliy-irodaviy faoliyatiga ta'sir etadigan gihyovandlik vositalari, psixotrop yoki boshqa moddalar bilan bog'langanligini, shuningdek, shaxsning mazkur holatga tushish sharoitlarini batafsil o'rganishi va ularni inobatga olishi lozim.

Umumiy ofat sharoitidan foydalangan holda jinoyat sodir etish deganda, aksariyat kishilarning hayot yoki sog'lig'iga xavf tug'diradigan yoki davlat, jamoat yoxud xususiy mulkka yirik miqdorda zarar keltiruvchi ofatlar, masalan, yong'in, transport halokati, suv toshqini va boshqa holatlar tushuniladi. Ushbu vaziyatlarni og'irlashtiruvchi holat sifatida e'tirof etish uchun aybdor tomonidan shu vaziyatlardan ongli ravishda foydalanish maqsadi mavjud bo'lishi kerak.

Ko'pchilik uchun xavfli usulda jinoyat sodir etish deganda, bir shaxsga yoki muayyan mol-mulkka qarshi qaratilgan bo'lib, boshqa kishilarga yoki mol-mulkka muayyan xavf tug'diradigan usullar tushuniladi. Masalan, suvni zaharlash, yong'in, portlatish, suv bostirish, odamlar gavjum joyda o'q otish, bu holatlarda sodir etilgan qilmish, nafaqat, jabrlanuvchiga, balki boshqa shaxslarga ham real xavf tug'diradi.

O'ta shafqatsizlik bilan jinoyat sodir etish jinoyatning subyektini ifodalovchi og'irlashtiruvchi holatlardan biri bo'lib, bu jabrlanuvchiga nisbatan jinoiy harakatni amalga oshirishdan oldin yoki amalga oshirish jarayonida unga nisbatan azoblash, qiynash yoki tahqirlash, xo'rlangan yoxud subyektning jabrlanuvchini juda azoblab, masalan, jabrlanuvchining badaniga ko'plab jarohatlar yetkazish yoki juda og'riq beradigan zahardan foydalanish, tiriklayin kuydirish, uzoq vaqt ovqatsiz qoldirish va boshqa shunga o'xshash harakatlar sodir etishda namoyon bo'ladi.

15.3. Yengilroq jazo tayinlash

Odatda, aybdorga sodir etgan jinoyati uchun qonunda nazarda tutilgan jazo qo'llanishi kerak. Yengilroq jazo qo'llashga asos bo'lib, qilmish va aybdor shaxs uning aybi darajasi va shakli shaxsning jinoyat sodir etgungacha hamda undan keyingi xulq-atvori jinoyatni sodir etish sabablari va shart-sharoitlarining jami asos bo'lishi mumkin va sudning hukmiga ko'ra, mazkur holatlarda aybdorni tuzatish, jinoyatning umumiy oldini olish vazifalariga erishish uchun mazkur jinoyat uchun qonunda ko'rsatilganidan ham yengilroq jazo tayinlanadi.

Bu qoida Jinoyat kodeksining 57-moddasida ko'rsatilgan bo'lib, unda shunday bayon qilinadi: «Sud sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlarni e'tiborga olib, alohida hollarda ushbu kodeks «Maxsus» qismining moddasida nazarda tutilgan mazkur jinoyat uchun belgilangan jazoning eng kam qismidan ham qamroq yoki shu moddada nazarda tutilmagan boshqa yengilroq turdagi jazoni tayinlashi mumkin».

Qonun chiqaruvchi organ Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi dispozitsiya va sanksiyalarini tuzib chiqar ekan, har bir jinoyat uchun undagi holatlar, vaziyatlar, yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni to'la e'tiborga olmaydi. Ayrim hollarda sud sanksiyada ko'rsatilgan jazoning eng oz qismini tayinlaganda ham jazo qattiq bo'lib qolishi va Jinoyat kodeksining 42-moddasida nazarda tutilgan jazoning maqsadiga javob bermasligi ham mumkin. Shuning uchun sud buni jazo tayinlashda e'tiborga oladi.

Sodir etilgan jinoyatda ana shunday vaziyatlarning bo'lib qolishi mumkinligini e'tiborga olib, qonun chiqaruvchi organ Jinoyat kodeksining 54-moddasida nazarda tutilgan qoidalaridan istisno tariqasida, ya'ni sanksiya doirasida jazo tayinlash qoidasidan chetga chiqib, Jinoyat kodeksining 57-moddasida ko'rsatilganidan ham yengilroq jazo tayinlash qoidasi kiritildi. Ammo qonunda faqat favqulodda holatlarda sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi, yengillashtiruvchi holatlarda mavjud bo'lsa, jazo tayinlashning umumiy qoidalaridan bunday chetga chiqishga yo'l qo'yiladi.

Ammo qonunda aynan qanday holatlarda yengilroq jazo tayinlanishi mumkinligi ko'rsatilmay, faqat Jinoyat kodeksining 57-modda, 3-qismida: «Sodir etilgan qilmish xususiyatlarini ifodalovchi holatlar, ya'ni aybdorning shaxsi, aybining shakli va darajasi, jinoyat qilish sharoiti va sabablari, shaxsning jinoyatni sodir qilguncha va undan keyingi xulq-atvori jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlar, deb topilishi mumkin»ligi ko'rsatilgan. Bunday holatlarga jinoyat sodir etish motivi va maqsadini, yetkazilgan zararining xususiyati va miqdorini kiritish mumkin.

Jinoyat kodeksining 57-moddasida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha yengilroq jazo tayinlash uchun Jinoyat kodeksining 55-moddasida belgilangan holatlardan farq qiluvchi, qandaydir alohida yengillashtiruvchi holatlarda jinoyatning sodir etilishi talab qilinmaydi, sud amaliyotiga ko'ra sudlar Jinoyat kodeksining 55-moddasida belgilangan va belgilanmagan yengillashtiruvchi bir nechta holatlarning mavjudligini e'tiborga olib, agar qilmishda og'irlashtiruvchi holatlar bo'lmasa, yengilroq jazo tayinlashni qo'llamoqdalar. Bunda sudlar yengillashtiruvchi holatlar sifatida aybdorning jamiyat va davlat oldidagi xizmatlarini, keksaligi, yoshligi, sog'lig'ining yomonlashganligini, qaramog'ida yosh bolalari, mehnatga yaroqsiz ota-onasi borligi va boshqalarni hisobga oladilar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 19-iyuldagi «Jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida»gi qarorida «Jinoyat kodeksining 57-moddasiga muvofiq, qonunda nazarda tutilgan jazoning eng kam qismidan ham qamroq jazo tayinlash yoki boshqa yengilroq jazo turiga o'tish faqat sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavfliligi darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlar mavjud bo'lgandagina mumkin bo'ladi, masalan, ma'naviy zararining yo'qligi yoki yetkazilgan mulkiy zararining qoplanganligi, ota-onasining jiddiy kasalligi, ularning mehnatga yaroqsizligi, aybdorning oilada yagona boquvchi ekanligi, sudlanuvchining keksaligi, jabrlanuvchining g'ayriqonuniy harakatlari jinoyat sodir etilishining sababi bo'lganligi va shunga o'xshash holatlar bo'lishi mumkin».

Qonun yengilroq jazo tayinlashning ikki usulini nazarda tutadi va sud ulardan birini ish holatiga qarab, qo'llashi mumkin. Bular:

- a) sanksiyada ko'rsatilgan jazoning eng kam qismidan ham kamroq jazo tayinlash;
- b) yengilroq jazo turini tayinlashdir.

Eng kamidan ham qamroq jazo tayinlashda sud aybdorni qilmishi kvalifikatsiya qilingan normaning sanksiyasida belgilangan jazo turlarini birini, lekin berilgan jazo turi uchun sanksiyada belgilangan jazoning eng kam miqdordan ham kamrog'ini tayinlaydi. Masalan, Jinoyat kodeksining 137-moddasi, 1-qismi bo'yicha odam o'g'irlaganlik uchun 3 yildan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan, sud esa, Jinoyat kodeksining 57-moddasini qo'llagan holda aybdorga bir yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlashi mumkin.

Jinoyat kodeksining 57-moddasida sud tayinlanayotgan jazo turining muddati yoki miqdorini qancha miqdorga kamaytirishi mumkinligi ko'rsatilmagan, sud tomonidan tayinlangach jazo muddatining eng kam qismi ushbu jazo Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismida ko'rsatilgan muddatining eng kam qismigacha bo'lishi mumkin (masalan, Jinoyat kodeksining 44–46-moddalar va hokazo). 18 yoshga to'lmasdan jinoyat sodir etgan shaxsga jazo tayinlashda sud Jinoyat kodeksining 82–84-moddalarida ayrim turdagi jazolar uchun belgilangan jazolarning eng kam qismini qo'llashi lozim. Jinoyat qonuni, ya'ni Jinoyat kodeksining 57-moddasida boshqa yengilroq turdagi jazo tayinlash, shuningdek, sanksiyada belgilangan eng kam doiradan ham qamroq jazo tayinlash uchun sudga katta imkoniyat bergan. Ammo ba'zan ushbu holatga hojat qolmaydi, chunki agar sud qo'llayotgan huquqiy normaning sanksiyasida berilgan jazo turining faqat eng ko'p muddati belgilangan bo'lsa, sud yengilroq jazo tayinlash usulini qo'llay olmaydi. Masalan, jinoyat uchun 2 yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanish nazarda tutilgan bo'lsa, Jinoyat kodeksining 57-moddasiga murojaat qilinmaydi. Agar «Maxsus» qism moddasining sanksiyasida jazoning eng ko'p qismi ko'rsatilib, eng kam qismi ko'rsatilmagan bo'lsa, Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi tegishli moddasidagi jazo turining eng kam qismi bu jazoning minimal muddati hisoblanadi.

Yengilroq jazo tayinlashning ikkinchi usuli sud qo'llayotgan huquqiy normaning sanksiyasida belgilangan jazo turi o'rniga aybdorga boshqa, Jinoyat kodeksining 43-moddasida yoki jinoyat voyaga yetmagan shaxs tomonidan sodir etilgan bo'lsa, Jinoyat kodeksining 81-moddasida belgilangan jazo turlaridan yengilrog'ini tayinlashi mumkin. Bunda sud tanlagan yengilroq jazo turining miqdori Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi moddasida belgilangan doirada tayinlanadi. Jinoyat kodeksining 57-moddasini qo'llab, jazo tayinlashda qonun Jinoyat kodeksining 43-moddasida belgilangan yengilroq jazo turini tanlashni cheklamaydi. Agar bunday jazo turi aybdorning qilmishi kvalifikatsiya qilingan huquqiy normaning sanksiyasida belgilangan bo'lsa, Jinoyat kodeksining 57-moddasini qo'llamasdan tayinlanishi ham mumkin. Jinoyat kodeksining bir qator moddalarining sanksiyalarida muayyan huquqdan mahrum qilish aybdorga majburiy qo'shimcha jazo sifatida tayinlanish belgilangan. Lekin, bunday talabga qaramasdan sud Jinoyat kodeksining 57-moddasida ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lsa, uni qo'llamasligi ham mumkin. Shunday qilib, Jinoyat kodeksining 57-moddasida ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lsa, sud aybdorga yengilroq asosiy jazoni sanksiya doirasida tayinlashi, majburiy qo'shimcha jazoni esa qo'llamasligi mumkin yoki aybdorga yengilroq asosiy jazo tayinlashi mumkin yoki aybdorga yengilroq asosiy jazo tayinlash va majburiy qo'shimcha jazoni qo'llamasligi ham mumkin. Amaliyotda ba'zi sudlar Jinoyat kodeksining 57-moddasini qo'llab jazo tayinlashda oldin aybdor sodir etgan jinoyat uchun javobgarlik to'g'risidagi huquqiy normalar sanksiyasi doirasida jazo tayinlaydilar, keyin hukmning qaror qismida yengillashtiruvchi holatlarni ko'rsatadilar, so'ngra esa, Jinoyat kodeksining 57-moddasi asosida tayinlangan jazoni kamaytiradi, yoki yengilrog'i bilan almashtiradi.

Chunki, agar shaxs Jinoyat kodeksining turli moddalarida ko'zda tutilgan bir necha jinoyat uchun sudlanayotgan bo'lsa, yengilroq jazo tayinlash Jinoyat kodeksining 57-moddasi jinoyatlar jami bo'yicha tayinlanadigan jazodan keyin emas balki alohida jinoyatlar uchun jazo tayinlash vaqtida qo'llaniladi. Masalan, fuqaro S.ning jinoyat ishini olaylik. U. Jinoyat kodeksining 25–97-moddasi, 2-qismi, «a» bandi hamda Jinoyat kodeksining 248-moddasi, 1-qismida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etganlikda ayblanib, sud tomonidan jazo tayinlash vaqtida har ikki modda bo'yicha umumiy tarzda 57-modda qo'llanilib, jazo tayinlangan. Ushbu ish bo'yicha yuqoridagi qoidaga zid ravishda jazo tayinlash amalga oshirilganini ko'ramiz. S. ning jinoyat ishi bo'yicha chiqarilgan hukm Oliy sud plenumining 1996-yil 19-iyuldagi «Jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risida»gi 16-qarorining 8.1-bandida ko'rsatilgan talablar bajarilmaganligini ko'rsatib, Oliy sud o'z qarori bilan hukmni bekor qilgan¹. S.ning jinoyat ishi bo'yicha jazo tayinlash quyidagi tartibda amalga oshirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi, ya'ni S.ning Jinoyat kodeksi 25,

97-moddasi, 2-qismi, «a» bandida ko'zda tutilgan jinoyati hamda Jinoyat kodeksining 248-moddasi, 1-qismida nazarda tutilgan jinoyati uchun jazo tayinlashda har bir jinoyat uchun alohida-alohida og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlarni e'tiborga olib, 57-modda qo'llanishi uchun asoslar mavjud bo'lsa, ushbu modda ham har bir jinoyati uchun alohida tatbiq etilib, so'ng 59-moddada ko'zda tutilgan qoidaga ko'ra, har bir jinoyati uchun tayinlangan jazolarni to'la yoki qisman qo'shish yo'li bilan jinoyatlar jami bo'yicha jazo tayinlanishi kerak.

15.4. Tamom bo'lmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash

Sud sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlarni e'tiborga olib, alohida hollarda ushbu kodeks «Maxsus» qismining moddasida nazarda tutilgan mazkur jinoyat uchun belgilangan jazoning eng kam qismidan ham kamroq yoki shu moddada nazarda tutilmagan boshqa yengilroq turdagi jazoni tayinlash mumkin.

Sud shu asoslarni e'tiborga olib, ushbu kodeks «Maxsus» qismining moddasida qo'llanilishi shart, deb ko'rsatilgan qo'shimcha jazoni tayinlamasligi ham mumkin.

Sodir etilgan qilmish xususiyatlarini ifodalovchi holatlar, ya'ni aybdorning shaxsi, aybning shakli va darajasi, jinoyat qilish sharoiti va sabablari, shaxsning jinoyat sodir qilguncha va undan keyingi xulq-atvori jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini jiddiy kamaytiruvchi holatlar, deb topilishi mumkin.

15.5. Bir necha jinoyat uchun jazo tayinlash

Huquqiy davlat qurishda, avvalo, qonunlarga tayangan holda insonparvarlik va odillik tamoyillari asosida odil sudlovni amalga oshirish lozimdir. Mazkur tamoyillarga to'liq rioya qilish Jinoyat qonuni talablari og'ishmay bajarilishini taqozo etadi. Jinoyat qonunida bir necha jinoyat sodir etganlik uchun jazo tayinlash instituti mavjud bo'lib, bu norma talablariga rioya qilmaslik yuqoridagi tamoyillarning buzilishiga olib keladi. Ushbu qoida buzilishini bartaraf qilishda ko'maklashish maqsadida bir necha jinoyat uchun jazo tayinlashga oid qoidalarni qisman bo'lsa-da yoritib berishni lozim, deb topdik. Jinoyat kodeksining 59-moddasiga binoan bir necha jinoyat sodir etganlik uchun jazo tayinlashni quyidagi tartibda amalga oshirish nazarda tutilgan:

Shaxs «Maxsus» qismning turli moddalarida nazarda tutilgan ikki yoki undan ortiq jinoyatni sodir etgan bo'lib, ulardan birortasi uchun ham sudlangan bo'lmasa, sud ushbu kodeksning 54-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq, har qaysi qilmish uchun jazo tayinlab, so'ngra tayinlangan yengilroq jazoni og'irrog'i bilan qoplash yoxud tayinlangan jazolarni to'la yoki qisman qo'shish yo'li bilan jinoyatlar majmuyi bo'yicha jazo tayinlaydi.

Agar jinoyatlar majmuyini faqat ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar va uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar tashkil etsa, unda tayinlangan yengilroq jazoni og'irrog'i bilan qoplash yoxud tayinlangan jazolarni to'la yoki qisman qo'shish yo'li bilan jazo uzil-kesil tayinlanadi. Bunda uzil-kesil tayinlangan jazo sodir etilgan jinoyatlardan eng og'iri uchun nazarda tutilgan eng ko'p jazo muddatidan yoki me'yoridan ortiq bo'lmasligi lozim.

Agar jinoyatlar majmuyini tashkil etuvchi jinoyatlardan loaqal bittasi og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat bo'lsa, ushbu kodeksning «Umumiy» qismida shu jazo turi uchun belgilangan doirada tayinlangan jazolarni to'la yoki qisman qo'shish yo'li bilan jazo uzil-kesil tayinlanadi. Jinoyatlar majmuyi bo'yicha har xil turdagi jazolarni qo'shish yo'li bilan jazo tayinlashda ushbu kodeksning 61-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga amal qilinib, jazoning og'irroq turi uzil-kesil tayinlanadi.

Jinoyatlar majmuyi bo'yicha tayinlangan asosiy jazoga sud ayrim jinoyatlar uchun tayinlangan qo'shimcha jazolarni ham qo'shishi mumkin. Bunda muayyan huquqdan mahrum qilish tariqasidagi qo'shimcha jazoning uzil-kesil tayinlangan muddati ushbu kodeksning 45-moddasida nazarda tutilgan eng ko'p muddatdan ortiq bo'lmasligi lozim.

Agar ish bo'yicha hukm chiqarilganidan keyin mahkumning ana shu ish bo'yicha chiqarilgan hukmga qadar sodir etilgan yana boshqa jinoyatda aybli ekanligi aniqlansa ham jazo o'sha tartibda tayinlanadi. Bunday holda jinoyatlar majmuyi bo'yicha sud tomonidan tayinlangan jazo muddatiga birinchi hukm yuzasidan jazoning o'talغان qismi qo'shiladi.

Yuqoridagi jinoyatlar jami bo'yicha jazo tayinlash qoidalari quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- 1) jinoiy qilmish jinoyat qonunining turli moddalarini bilan kvalifikatsiya qilinganda;
- 2) shaxs bir xildagi bir necha harakatlarni sodir etgan bo'lib, ulardan biri tugallangan jinoyat tariqasida, boshqalari esa, jinoyatga tayyorgarlik ko'rish, suiqasd yoki ishtirokchilik tariqasida kvalifikatsiya qilinganda;
- 3) ish bo'yicha hukm chiqarilgandan keyin mahkumning birinchi ish bo'yicha chiqarilgan hukmgacha yana boshqa jinoyatda aybdorligi aniqlanganida.

Jinoyatlar majmuyi tariqasida aybdorga jazo tayinlash ikki bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda sud Jinoyat kodeksining 54-moddasida belgilangan jazo tayinlash qoidalarini qo'llagan holda aybdor sodir etgan har qaysi jinoyatga alohida jazo tayinlaydi. Bunda sud har qaysi jinoyat uchun alohida-alohida asosiy jazoni tayinlaydi va agar zarur bo'lsa, har bir jinoyatning xususiyatiga qarab qo'shimcha jazo tayinlaydi. Jinoyatlar majmuyini tashkil etuvchi har qaysi jinoyat uchun alohida jazo tayinlash Jinoyat kodeksining 59-moddasining muhim talabidir va undan chetga chiqishga yo'l qo'yilmaydi. Ushbu qoidaning jazo tayinlashdagi ijobiy xususiyatlarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- a) jinoyatlar majmuyiga kiruvchi alohida jinoyatlar uchun amnistiya va avf etishni ancha yengillashtiradi;
- b) bunday jinoyatlar kassatsiya yoki nazorat tartibida ko'rilganda har bir jinoyat uchun jazoni yengillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlarini e'tiborga olishda;
- d) ozodlikdan mahrum qilishga hukm qilinganlarga nisbatan jazoni o'tash koloniyasi rejimi turini belgilashda, shaxsni o'ta xavfli retsidivist, deb topish masalalarini hal qilishni osonlashtiradi.

Agar sud aybdorga jazo tayinlashda Jinoyat kodeksining 57-moddasini qo'llashni zarur, deb topsa, bu masalani birinchi bosqichda, ya'ni har qaysi jinoyat uchun alohida jazo tayinlashda hal qilishi lozim. Ikkinchi bosqichda sud tegishli jazo turini belgilovchi Jinoyat kodeksining «Umumiy» qismi moddalarida belgilangan doirada ayrim jinoyatlar uchun tayinlangan jazolarni to'la yoki qisman qo'shish yo'li bilan aybdorga u sodir etgan barcha jinoyatlar jami uchun jazo tayinlaydi, masalan, aybdor ikkita jinoyatni sodir etib, sud bir jinoyat uchun bir yil, ikkinchi jinoyat uchun ikki yil muddatga axloq tuzatish ishiga hukm qilib, ish haqidan 20 foizdan ushlab qolishni belgilagan bo'lsa, jinoyatlarning har biri uchun tayinlangan muddatlarni qisman qo'shib, jinoyatlar jami tariqasida ikki yarim yil, to'la qo'shish yo'li bilan uch yil muddatga axloq tuzatish ishiga hukm qilishi va ish haqidan 20 foiz ushlab qolishni tayinlaydi. Chunki Jinoyat kodeksining 46-moddasiga ko'ra, jinoyat sodir qilgan shaxslarga nisbatan axloq tuzatish ishlari uch yildan ortiq muddatga tayinlanishi mumkin emas. Masalan, sodir etilgan ikkita jinoyatdan biri uchun sud aybdorga uning ish haqidan 15 foizini ushlab qolish bilan bir yil axloq tuzatish ishlari, boshqa jinoyat uchun ham ish haqidan 25 foizini ushlab qolish bilan bir yil axloq tuzatish ishlari tayinlangan. Jinoyatlar majmuyi tariqasida sud aybdorga ish joyi bo'yicha ish haqidan 25 foizini, yana bir yil davomida 15 foizini davlat foydasiga ushlab qolish bilan ikki yil axloq tuzatish ishlari tayinlagan. Agar jinoyatlar 18 yoshga to'lmagan, voyaga yetmagan shaxs tomonidan sodir etilgan bo'lsa, jarima, axloq tuzatish ishlari va qamoq turdagi jazolar Jinoyat kodeksining 82, 83, 84-moddalarida belgilangan doirada qo'shiladi.

Shaxsning sodir etgan jinoyatlari uchun sud aybdorga har xil turdagi jazolarni tayinlashi ham mumkin. Masalan, bitta jinoyat uchun ozodlikdan mahrum qilish, boshqasi uchun axloq tuzatish ishlari qamoq yoki jarima va boshqa jazolar. Jinoyatlar majmuyini tashkil etuvchi ayrim jinoyatlar uchun turli xil jazolarni qo'shish masalasi Jinoyat kodeksining 59-moddasi, 2-qismida yoritib berilgan. Qonunga binoan sud mazmuniga ko'ra, jinoyatlar majmuyini tashkil etuvchi jinoyatlar uchun jazolarni to'la yoki qisman qo'shish masalasini qonunda belgilangan jazo tayinlash talablarini hisobga olgan holda o'z ixtiyori bilan hal qiladi.

Jinoyat kodeksining 59-moddasi, 5-qismida «jinoyatlar majmuyi tariqasida tayinlangan asosiy jazoga sud ayrim jinoyatlar uchun tayinlangan qo'shimcha jazolarni ham qo'shib tayinlash mumkin», deyilgan. Jinoyatlar majmuyiga kiruvchi ayrim jinoyatlar uchun qo'shimcha jazolar dastlab asossiz ravishda tayinlangan bo'lsa, yuqori turuvchi sudlar keyingi instansiya tartibida jinoyat ishlari ko'rishda ularni hukmdan chiqarib tashlaydi. Jinoyatlar majmuyi tariqasida tayinlangan asosiy jazoga ayrim jinoyatlar uchun tayinlangan bir necha turli xil qo'shimcha jazolarni tayinlash mumkin. Masalan, harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish va muayyan huquqdan mahrum qilish.

Jinoyat kodeksining 59-moddasi, 4-qismida ko'zda tutilgan holatlarda jazo tayinlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- yangi aniqlangan jinoyat ishi uchun 59-modda talablariga ko'ra, 54-modda asosida alohida jazo tayinlanadi;
- yangi aniqlangan jinoyat ish bo'yicha tayinlangan jazoga oldingi ishi bo'yicha tayinlangan jazolar qo'shiladi.

Jinoyatlar jami uchun belgilangan qat'iy jazo birinchi hukm bo'yicha tayinlangan jazodan kam bo'lishi mumkin emas, chunki bunday holda jazolarni qo'shish vaqtida birinchi hukm bo'yicha tayinlangan jazoning o'talmagan qismidan emas, balki uning to'liq miqdoridan kelib chiqiladi. Jinoyatlar jami bo'yicha tayinlangan jazodan chegirib, keyingi ish bo'yicha sudgacha ehtiyot chorasi yoki ushlab turish tartibida qamoqda o'tirgan vaqti va birinchi hukm bo'yicha o'talgan jazo muddati chegirib tashlanadi.

15.6. Bir necha hukm yuzasida jazo tayinlash

Yuqorida bir necha jinoyat sodir etganlik uchun jazo tayinlash bilan bog'liq holatlarga to'xtalib o'tdik. Jinoyat qonunida bir necha jinoyat sodir etganlik uchun jazo tayinlash bilan birga bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash qoidalarini ham mavjud. Ushbu institutlarni birga keltirishimizdan maqsad sudlar amaliyotida shunday holatlar ham mavjudki, bunda har ikki qoidani barobar tatbiq qilinishi ishini to'g'ri hal qilinishiga asos bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Masalan, A.ning jinoyat ishini olaylik, A. firibgarlik jinoyati uchun ikki yilga axloq tuzatish ishlari jazosiga hukm qilinib, ish haqining 15 foizi davlat foydasiga ushlab qolish tayinlangan. A. ning ushbu jinoyat ishi bo'yicha hukm chiqarilgandan keyin uni yana boshqa jinoyatlarda aybdorligi aniqlangan, jinoyatlardan ayrimlari birinchi hukm chiqarilgunga qadar boshqalari esa, hukm chiqarilgandan so'ng sodir etilgan. Endi ushbu ish bo'yicha jazo tayinlash ham jinoyatlar jami uchun ham bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash qoidalarini tatbiq qilinishini nazarda tutadi. Bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash qoidalarini Jinoyat kodeksining 60-moddasiga muvofiq quyidagi tartibda belgilangan.

Agar mahkum hukm chiqarilganidan keyin jazoni to'la o'tamay turib, yangi jinoyat sodir etsa, sud yangi hukm bo'yicha tayinlangan jazo muddatiga ilgari hukm yuzasidan o'talmay qolgan jazo muddatini to'la yoki qisman qo'shadi.

Bir necha hukm yuzasidan har xil turdagi jazolarni qo'shish yo'li bilan jazo tayinlashda ushbu kodeksning 61-moddasida nazarda tutilgan qoidalariga amal qilinib, jazoning og'irroq turi uzil-kesil tayinlanadi.

Bir necha hukm yuzasidan axloq tuzatish ishlariga yoki xizmat bo'yicha cheklashga hukm qilinib, ish haqi yoki pul ta'minotidan ushlab qolishning har xil miqdori belgilangan holatlarda bu jazolarning faqat muddatlari qo'shiladi.

Ilgari hukm yuzasidan ijro etilmay qolgan qo'shimcha jazolar hukmlar jami tariqasida tayinlangan asosiy jazoga qo'shib tayinlanadi.

Yuqoridagi qonunda ko'zda tutilgan bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash qoidalarini mahkum tomonidan birinchi hukm e'lon qilingandan so'ng, lekin hukm bo'yicha tayinlangan asosiy va qo'shimcha jazolar to'la o'talgunga qadar yangi jinoyat sodir etilgan hollarda qo'llaniladi. Qonunga ko'ra, mahkum tayinlangan jazoni ayrim sabablarga ko'ra o'tamagan bo'lsa, masalan, jazoni o'tashdan bo'yin tovlagan shartli hukm qilingan va JPK qoidalariga ko'ra, jazoni ijro etish to'xtatib yoki kechiktirib qo'yilgan hamda boshqa sabablarga ko'ra umuman o'tamagan bo'lsa ham sud Jinoyat kodeksining 60-moddasi qoidalarini bo'yicha jazo tayinlaydi.

Jinoyat kodeksining 60-moddasida ko'rsatilgan hollarda sud yangi hukm bo'yicha ilgari hukm yuzasidan o'talmay qolgan jazo muddatini to'la yoki qisman qo'shish yo'li bilan qat'iy jazo tayinlaydi. Jinoyatlar jami tariqasida tayinlangan jazoning maksimal muddatini belgilovchi Jinoyat kodeksi «Umumiy» qismining moddalarida belgilangan doiralar bilan cheklangan Jinoyat kodeksining 59-moddasiga nisbatan hukmlar jami tariqasida jazo tayinlashda maksimal doira faqat ozodlikdan mahrum qilish jazosi uchun belgilanadigan muddat bilan farq qiladi. 18 yoshdan oshgan vaqtda jinoyat sodir etgan shaxslarga hukmlar jami tariqasida jazo tayinlanganda jazoning eng ko'p muddati 25 yil va 18 yoshgacha bo'lgan vaqtda jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan 15 yilgacha muddatga tayinlanadi.

Bir necha hukmlar yuzasidan axloq tuzatish ishlariga yoki xizmat bo'yicha cheklashga hukm qilinib, ish haqi yoki pul ta'minotidan ushlab qolishning har xil miqdorlari belgilangan hollarda bu jazolarning faqat

muddatlari qisman yoki to'la qo'shiladi. Avvalgi hukm bo'yicha tayinlangan, lekin ijro qilinmagan qo'shimcha jazolar hukmlar jami tariqasida tayinlangan jazoga qo'shiladi.

Bir jinoyati uchun (sudlanib) hukm chiqqan, lekin hukm bo'yicha jazoni o'tamagan shaxs, birinchi hukm chiqqunga qadar boshlanib, hukm chiqqandan so'ng ham davom etgan surunkali va davomli jinoyat sodir etishda aybdor deb topilsa, ikkinchi hukm bo'yicha unga jazo tayinlashda sud Jinoyat kodeksining 60-moddasi qoidalariga rioya etishi lozim.

1. Jazo tayinlashning umumiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
2. Sud jazo tayinlashda nimalarni hisobga olish kerak?
3. Jinoyatlarning xususiyati deganda nimalarni tushunasiz?
4. Jinoyatlarning ijtimoiy xavfliligi deganda nimani tushunasiz?
5. Jinoyat tufayli yetkazilgan zararining xususiyati deganda nimani tushunasiz?
6. Jinoyat tufayli yetkazilgan zararining miqdorlarini bayon eting.
7. Aybdorning shaxsi deganda nimalarni tushunasiz?
8. Jazoni yengillashtiruvchi holatlar deganda nimani tushunasiz?
9. Jazoni og'irlashtiruvchi holatlarning huquqiy ahamiyati nimalarda ifodalanadi?
10. Bir necha jinoyatlar uchun jazo tayinlash tartibi qanday?
11. Bir necha jinoyatlar yuzasidan qo'shimcha jazolarni tayinlash tartibi qanday?
12. Bir necha hukmlar bo'yicha jazo tayinlash tartibi qanday?

16-bob. JAVOBGARLIKDAN OZOD QILISHNING TURLARI

16.1. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish va uning turlari

Jinoyat qonuniga muvofiq, sodir etgan qilmishida jinoyat tarkibi mavjud bo'lgan, shuningdek, jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan shaxs ham jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish instituti sodir etilgan qilmish Jinoyat kodeksida javobgarlik belgilangan jinoyatni sodir etishdan ixtiyoriy qaytish (26-modda), muayyan jinoyat tarkibi mavjud bo'lgan, ammo kam ahamiyatli qilmish (36-modda), zaruriy mudofaa (37-modda), oxirgi zarurat (38-modda), ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab vaqtida zarar yetkazish (39-modda), buyruq yoki vazifani ijro etish, kasb yoki xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan asosli tavakkalchilik kabi jinoyat huquqiy munosabatlarda qilmishning

jinoiyligini istisno etuvchi holatlar tushunchasi bilan ifodalanuvchi holatlardan farq qiladi. Chunki jinoiy javobgarlikdan ozod qilish haqidagi normalar sodir etgan qilmishi jinoyat bo'lmagan shaxslarga nisbatan qo'llanilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, bunday qilmishlar aybsizlik mezonini bilan baholanadi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish shaxsni oqlashdan ham farq qiladi. Shaxsni oqlash, oqlovchi hukm chiqarishga asos bo'lgan jinoyat tarkibining mavjud emasligi yoki sodir etilgan jinoyatga shaxsning aloqador emasligida ifodalanadi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun ikki belgi mavjud bo'lishi lozim:

a) shaxsning jinoyat tarkibi mavjud bo'lgan qilmishni sodir etishi, shuningdek, uni jinoiy javobgarlikka tortish uchun barcha asoslarning mavjud bo'lishi;

b) mazkur shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun barcha qonuniy asos va shart-sharoitlarning mavjud bo'lishi.

Shaxs tomonidan sodir etilgan qilmishda jinoyat tarkibi belgilarining mavjud bo'lmashligi, uni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'lmaydi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish o'z mazmuniga ko'ra, shaxsni sodir etilgan qilmishning huquqiy oqibatlaridan ozod qilishdan iboratdir. Shaxsni jinoiy javobgarlikdan har qanday asoslarga ko'ra ozod qilish qilmishning huquqiy tabiatini o'zgartirmaydi. Chunki sodir etilgan qilmish doimo jinoyat bo'lib qolaveradi va o'z mohiyatini o'zgartirmaydi.

Demak, *jinoiy javobgarlikdan ozod qilish* – vakolatli davlat organining sudlov yoki ayblovni bekor qilish, shuningdek, jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan davlat majburlov chorasini qo'llashni bekor qilish haqidagi akti.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish ikkiga bo'linadi:

- *birinchisi* shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish muddatining o'tganligi yoki amnistiya akti asosida jinoiy javobgarlikdan ozod qilish.

Qonunda ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lgan hollarda jinoyat ishini ko'rayotgan surishtiruv, tergov organlari va sud shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilishi va jinoyat ishini yuritishni tugatishi lozim. Bu Jinoyat kodeksining 64-moddasida belgilangan jinoiy javobgarlikka tortish muddatining o'tishi yoki amnistiya aktining qo'llanishi to'g'risidagi qoidalaridan kelib chiqadi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning ikkinchi turiga, javobgarlikdan ozod qilishning qolgan barcha turlari kiradi: qilmish yoki shaxsni ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan; aybdorning o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan; yarashganlik munosabati bilan; kasalligi tufayli javobgarlikdan ozod qilish (65–67-moddalar) va voyaga yetmagan shaxsga nisbatan majburlov chorasini qo'llagan holatda javobgarlikdan ozod qilish (88-modda) kiradi. Bu moddalarda ko'rsatilgan holatlar surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud uchun majburiyat keltirib chiqarmaydi, balki bu ularning huquqlari bo'lib hisoblanadi. Bu Jinoyat kodeksining jinoiy javobgarlikdan ozod qilish haqidagi moddalarida belgilangan: «Jinoyat sodir etgan shaxs jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin», degan qonuniy asosga ko'ra belgilanadi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning umumiy sharti shaxsning ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganligi hisoblanadi.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan qilmish deganda, qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar tushuniladi.

Uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarga esa, qasddan sodir etilib, qonunda uch yildan ortiq, lekin besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar, shuningdek, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilib, qonunda besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etish tarzidagi jazo nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. Masalan, zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib, qasddan odam o'ldirish (Jinoyat kodeksining 100-moddasi), kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish (Jinoyat kodeksining 106-moddasi).

Jinoyat kodeksining 65–67-moddalariga asosan javobgarlikdan ozod qilishda jinoyatning tasnifidan tashqari boshqa holatlar, yetkazilgan zararning xususiyati, aybdorning shaxsi va ijtimoiy xavflilik darajasi ham e'tiborga olinishi lozim, bundan shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish maqsadga muvofiqliligi kelib chiqadi. Bunday holatlarga: jinoyat tufayli yetkazilgan zararning aniq miqdori va uni qoplanganligi haqidagi

rasmiy ma'lumotlar, Fuqarolik kodeksida ko'rsatilgan jismoniy va ma'naviy zararning qoplanganligi, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish masalasi ko'rilayotgan shaxs haqidagi ma'lumotlar, shuningdek, boshqa ma'lumotlar (oilaviy ahvoli, nima bilan shug'ullanishi va boshqalar) kiradi. Jinoyat protsessual qonunchiligida belgilangan dalillar va jinoiy javobgarlikdan ozod qilish shartlari aniqlangan bo'lishi lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish turidan farqli ravishda, kasalligi tufayli yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi, javobgarlikka tortish muddatining o'tishi, shuningdek, amnistiya akti bilan javobgarlikdan ozod qilishda sodir etilgan jinoyatning aniq bir turi ko'rsatilmagan. Bunday ozod qilish ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni sodir etgan shaxs bilan bir qatorda og'ir va o'ta og'ir jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Ikkinchi farqi shundaki, javobgarlikka tortish muddatining o'tishi bilan yoki amnistiya akti asosida jinoiy javobgarlikdan ozod qilish jinoiy ishni ko'rayotgan surishtiruv organlari, prokuratura va sud uchun qonunda belgilangan holatlar aniqlangan vaqtdan boshlab majburiy hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilish tushunchasi bir-biridan mazmun jihatidan farq qiladi:

- *birinchidan*, qo'llanish asosiga ko'ra, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish umumiy qoida bo'yicha faqat ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llanilsa, jinoiy jazodan ozod qilishda jinoyatning tasnifi (og'irlilik darajasi)ga qat'iy bog'liq emas;

- *ikkinchidan*, subyektiga ko'ra, jinoyat protsessi ishtirokchisi tomonidan jinoiy javobgarlikdan gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchi ozod qilinishi mumkin. Jinoiy jazodan esa, faqat mahkum, shuningdek, sud hukmi e'lon qilingan shaxs ozod qilinishi mumkin.

Jinoiy javobgarlikdan shaxs, nafaqat, sud tomonidan, balki surishtiruv, tergov va prokuratura organlari tomonidan jinoiy ishni dastlabki tergov jarayonida yoki shaxs jinoyat protsessi ishtirokchisi bo'lmay turib, ya'ni jinoyat ishini qo'zg'atishdan oldin ozod qilinishi mumkin. Jinoiy jazodan ozod qilish esa, faqat sud qarori bilan (jinoiy jazodan ozod qilib sudning hukmi, jinoyat ishni tugatish to'g'risidagi ajrim yoki qaror) chiqarish bilan amalga oshiriladi.

Aynan bir asos ishning qaysi bosqichda ko'rilayotganligiga qarab jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilishga ham xizmat qilishi mumkin. Yuqoridagi holat amnistiya aktiga tegishli bo'lib, u shaxsga nisbatan sud hukmi chiqarilgunga qadar jinoiy javobgarlikdan, sud hukmi chiqarilganidan so'ng esa, asosiy va qo'shimcha jazodan ozod qilish uchun tatbiq etiladi.

Jinoyat kodeksida jazodan ozod qilishning quyidagi turlari ko'rsatilgan:

- 1) javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi munosabati bilan jinoyat uchun javobgarlikdan ozod qilish (64-modda);
- 2) qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (65-modda);
- 3) aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (66-modda);
- 4) yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish (66¹-modda)
- 5) kasallik tufayli javobgarlikdan ozod qilish (67-modda);
- 6) amnistiya akti asosida javobgarlikdan ozod qilish (68-modda);
- 7) voyaga yetmagan shaxsga nisbatan majburlov chorasini qo'llagan holatda javobgarlikdan ozod qilish (88-modda).

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish huquqiy jihatdan jinoyat sodir etgan shaxsni sodir etilgan qilmishning barcha huquqiy oqibatlari: sud hukmi asosida davlat tomonidan tayinlanadigan va shaxsni rasmiy tarzda jinoyatchi, deb topadigan ta'sir chorasidan, jazodan va sudlanganlikdan ozod qiladi. Shuningdek, bu institutning qo'llanilishi barcha turdagi jinoyat protsessual majburlov va ehtiyot choralarini bekor qiladi. Shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uning aybsizligini anglatmaydi va uni fuqarolik-huquqiy, masalan, sodir etgan qilmishi uchun mulkiy javobgarlikni qo'llash, shuningdek, ma'muriy, intizomiy ta'sir choralaridan ozod qilmaydi.

16.2. Javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi sababli jinoiy javobgarlikdan ozod qilish

Jinoyat huquqida muddatning o'tishi deganda, jinoiyat qonunida belgilangan jinoiyat sodir etilganidan so'ng shaxsning javobgarlikka tortilishini istisno qiluvchi muddatning o'tganligi tushuniladi.

Jinoyat huquqida belgilangan muddat insonparvarlik g'oyalariga asoslangan bo'lib, shaxs butun umri davomida jinoiy javobgarlikka tortilishidan xavfsirab yashamasligi lozim, shuning uchun muddatning o'tishi bilan obyektiv jihatdan sodir etilgan qilmish o'zining ijtimoiy xavfliligini yo'qotmagan bo'lsa-da, javobgarlikka tortish umumiy va maxsus nuqtayi nazardan ma'no va mazmunini yo'qotadi. Muayyan muddatning o'tishi bilan shaxsni jinoiy javobgarlikka tortishning noto'g'riligi, shaxs shu davr davomida yangi jinoiyat sodir etmasa, u ijtimoiy xavfliligini yo'qotadi yoxud bu ijtimoiy xavf kam ahamiyatli bo'lib qoladi, degan prezumpsiyadan kelib chiqadi.

Jinoyat kodeksida u yoki bu jinoyatni sodir etgan shaxsni sodir etilgan jinoyatlar og'irlik darajasidan kelib chiqib, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun asos bo'ladigan muddatlar o'tishining to'rt turi mavjud. Jinoyat kodeksining 64-moddasiga muvofiq:

- a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoiyat sodir etilgan kundan boshlab – uch yil;
- b) uncha og'ir bo'lmagan jinoiyat sodir etilgan kundan boshlab – besh yil;
- d) og'ir jinoiyat sodir etilgan kundan boshlab – o'n yil;
- e) o'ta og'ir jinoiyat sodir etilgan kundan boshlab (tinchlik va insoniyat xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoyatlar bundan mustasno) – o'n besh yil o'tib ketgan bo'lsa, shaxs javobgarlikdan ozod qilinadi.

Bu muddatning jinoiyat sodir etilgan kundan boshlab, sud hukmi qonuniy kuchga kirguncha bo'lgan vaqtining o'tishi hisoblanadi. Jinoyatni sodir etish kuni deganda, jinoiyat obyektiv tomoniga kiruvchi harakat (harakatsizlik)ning bajarilgan yoki jinoiy oqibat yuz bergan vaqtini tushunish lozim. Formal tarkibli jinoyatlarda qilmishning obyektiv tomoni sodir etilgan vaqtdan boshlab jinoiyat tamom bo'lgan hisoblanadi. Bu jinoyatlarni tugallangan, deb topish uchun jinoiy oqibat talab qilinmaydi. Formal tarkibli jinoiyatda jinoiy javobgarlikka tortish muddati jinoiyatning obyektiv tomonini tashkil qiluvchi harakat sodir etilgan vaqtdan boshlab hisoblanadi (masalan, tuhmat qilish). Moddiy tarkibli jinoyatlarda jinoiyat jinoiy oqibat yuz bergan vaqtdan boshlab tamom bo'lgan hisoblanadi (masalan, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish). Har qanday jinoiyat ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishi bilan boshlanadi. Shaxsning ijtimoiy xavfliligi jinoiy harakat (harakatsizlik)ning o'zida ifodalanadi. Shaxs jinoiy qilmishni sodir etgan vaqtdan boshlab ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi faqatgina jinoiyatning xususiyatiga emas, balki uning oqibatlariga ham bog'liqdir.

Jinoiy qilmishsiz jinoiy javobgarlikning ham vujudga kelishi mumkin emas. Shuningdek, u jinoiy oqibatsiz ham ahamiyatga ega hisoblanadi (masalan, jinoiyatga suiqasd qilish). Shuning uchun jinoiy qilmish har qanday jinoiyatning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi, jinoiy oqibat esa, bu jinoiyatning ijtimoiy xavfliligini, yetkazilgan zararning miqdorini belgilaydi.

Jinoiy javobgarlikka tortish muddatini hisoblash jinoiyat ishtirokchilarini javobgarlikka tortishda ham o'ziga xos xususiyatga egadir. Birgalikdagi bajaruvchilar bo'lgani holda sodir etilgan jinoiyat uchun javobgarlikka tortish muddatining o'tishi, agar bajaruvchilar jinoiyatni birgalikda sodir etishda ishtirok etgan bo'lsa, jinoiyat sodir etilgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlikka tortish muddatini hisoblash ishtirokchilar o'rtasida rollar taqsimlanganda qiyinchilik tug'diradi. Jinoyat kodeksining 28-moddasiga ko'ra, ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarda bajaruvchi bilan bir qatorda tashkilotchi, dalolatchi, yordamchilar ishtirok etadi. Bajaruvchi jinoiyatning obyektiv tomonini bajargan vaqtdan boshlab javobgar hisoblanadi.

Tashkilotchi jinoiyat qonuniga ko'ra, ekkssess bajaruvchini istisno etganda ishtirokchilar tomonidan sodir etilgan barcha jinoyatlar uchun javobgar bo'ladi. Tashkilotchining harakati bir qancha bosqichdan iborat bo'lishi mumkin. Agar tashkilotchi faqat jinoiy guruhni tashkil etish bilan cheklangan bo'lsa, jinoiy

maqsadga qaratilgan so'nggi harakati bajarilgunga qadar jinoiy javobgarlikka tortish muddati o'tmagan hisoblanadi.

Dalolatchini jinoyat ishtirokchisi sifatida jinoiy javobgarlikka tortish bajaruvchi tomonidan jinoyat sodir etilgan vaqtdan hisoblanadi. Dalolatchini jinoiy javobgarlikka tortish muddati, u tomonidan dalolatchilik harakati amalga oshirilgan vaqtdan boshlab hisoblanadi. Dalolatchining harakati mustaqil xususiyatga ega. Uning jinoiy harakati shaxsni jinoyat sodir etishga og'dirgan vaqtdan boshlab tamom bo'lgan hisoblanadi. Dalolatchiga nisbatan jinoiy javobgarlikka tortish muddatining qo'llanishi bajaruvchi tomonidan jinoyat sodir etilgan vaqtga bog'liq emas. Shuning uchun dalolatchiga nisbatan javobgarlikka tortish muddati, u dalolat qilayotgan shaxsni jinoyat sodir etishga jalb qilgan kundan boshlab hisoblanadi. Bu dalolatchi tomonidan qilingan harakatlar shaxsni jinoyat sodir etishga og'dirmagan holda tatbiq etilmaydi. Bunday harakat ishtirokchilikda dalolatchilik bo'lmasdan, balki jinoyatga tayyorgarlik hisoblanadi. Bunda jinoiy javobgarlikka tortish muddati oxirgi jinoiy harakat sodir etilgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarda yordamchi ham o'z o'rniga ega bo'lib, uning jismoniy yordamchilik qilganida (jinoyat sodir etish uchun qurol yetkazib berish) javobgarlikka tortish muddati oxirgi harakat sodir etilgan vaqtdan hisoblanadi.

Intellectual yordamchilik ko'p marotaba maslahatlar, ko'rsatmalar berish, bajaruvchi bilan muloqot qilish kabilardan iborat bo'lib, uning har bir harakati jinoyatni sodir etishda umumiy bog'liqlikni tashkil etadi. Shuning uchun bu jinoiy harakat tugaguncha yordamchilik tamom bo'lgan hisoblanmaydi. Javobgarlikka tortish muddati oxirgi yordamchilik harakati amalga oshirilgan (maslahat, ko'rgazma berish) vaqtdan boshlab tugallangan hisoblanadi.

Shunday qilib, ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlarda javobgarlikka tortish muddatini hisoblash turli usullarda amalga oshiriladi. Ishtirokchilarning bajaruvchi bilan aloqadorligi, ular alohida, ko'p hollarda turli vaqtlarda sodir etiladi. Ularning ijtimoiy xavfliligi, har bir holatga qarab, alohida belgilanadi. Ayni shu asos ishtirokchilardan har birining harakati uchun bajaruvchidan alohida javobgarlikka tortish muddatini hisoblash imkonini beradi. Ishtirokchilikda jinoyat sodir etishda ulardan har birining jinoyat sodir etishdagi roliga qarab alohida-alohida belgilanadi.

Jinoiy javobgarlikka tortish muddatini belgilashda asosiy e'tibor davomli va uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarga nisbatan muddatni hisoblashga qaratilishi lozim.

Uzoqqa cho'zilgan jinoyatni kvalifikatsiya qilishda aynan jinoyatning boshlanish vaqtini jinoiy harakat sodir etilish vaqtdan, jinoyatning tamom bo'lish vaqti esa, aybdorning o'zini jinoyatni tugatishga yoki qaratilgan yoki qilmishning tamom bo'lishiga sabab bo'luvchi holatlarning yuz berishini e'tiborga olish lozim. Ushbu jinoyatning tamom bo'lish vaqtini belgilaydi. Jinoyat tamom bo'lgan vaqtdan boshlab jinoiy javobgarlikka tortish muddati o'ta boshlaydi.

Jinoiy javobgarlikka tortish muddati uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarda qilmish aybdorning o'ziga bog'liq bo'lgan holatlarga aybdorning o'zi yoki o'ziga bog'liq bo'lmagan boshqa holatlarga ko'ra tamom bo'lish vaqtdan hisoblanadi.

Uzoqqa cho'zilgan jinoyatlarda jinoiy javobgarlikka tortish muddati jinoyatning faktik jihatdan tugaganligini belgilovchi holat (aybdorning aybini bo'yniga olishi yoki uning ushlanishi)ning yuzaga kelishi bilan boshlanadi. Davomli jinoyatlarda jinoiy javobgarlikka tortish muddati aybdorning yagona qasdi asosida sodir etilgan oxirgi jinoiy harakatning tugashi bilan o'tishni boshlaydi.

Bir qancha jinoyatlarda ham jinoiy javobgarlikka tortish muddati o'ziga xos xususiyatga ega. Jinoyatlarning real jamida Jinoyat kodeksining 64-moddasidan kelib chiqib, shaxs alohida harakatlar orqali turli jinoyatlar sodir etganida, jinoiy javobgarlikka tortish muddati uning har bir jinoiy qilmishi uchun alohida-alohida hisoblanadi. Bu o'rinda Jinoyat kodeksining 64-moddasi, 4-qismidagi yangi qasddan jinoyat sodir etilishi oldingi sodir etilgan og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat uchun jinoiy javobgarlikka tortish muddatini o'tishini to'xtatadi. Bu o'rinda muddatning o'tishi yangi jinoyat sodir etilgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

Jinoyatlarning ideal jamida bir harakat orqali shaxs ikki yoki undan ortiq jinoyat sodir etsa, muddatning o'tishi har biri uchun alohida-alohida hisoblanadi.

Takroriy jinoyat sodir etilganda muddatni hisoblashda har bir sodir etilgan qilmishdan kelib chiqish lozim. Takroriy jinoyat sodir etish birinchi jinoyat uchun javobgarlikka tortish muddati o'tib ketmagan bo'lsa

ahamiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun takroran jinoyat sodir etilganida muddatning o'tishi ularning har biri uchun alohida-alohida hisoblanadi.

Agar shaxs jismoniy yoki ruhiy kasalligi tufayli javobgarlikdan ozod qilingan va tuzalgan bo'lsa, muddatning o'tishi jinoyat sodir etilishi bilan emas, balki shaxs tuzalgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlikka tortish muddatini hisoblash, jinoyat sodir etilgan kundan boshlab hukm qonuniy kuchga kirgunga qadar davom etadi. Bu qoida jinoiy javobgarlikka tortish muddatining tugashini belgilaydi.

Shaxs belgilangan muddat o'tmasdan, yangi jinoyat sodir etsa, jinoiy javobgarlikka tortish muddati uziladi va har bir jinoyati uchun alohida-alohida hisoblanadi. Shaxs og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etganda va belgilangan muddat o'tmasdan turib, yangi qasddan jinoyat sodir etsa, muddat uziladi va javobgarlikka tortish muddati yangi jinoyat sodir etilgan kundan boshlab hisoblanadi (Jinoyat kodeksining 64-moddasi, 4-qismi).

Jinoiy javobgarlikka tortish muddati agar jinoyat sodir etgan shaxs tergov yoki suddan yashirinsa uziladi. Muddat o'tishining uzilishini asosiy shartlari:

- 1) jinoyat ishini qo'zg'atilishi bilan bog'liq bo'lib, agar jinoyat ishi qo'zg'atilmagan bo'lsa, odil sudlovdan bosh tortish haqidagi masalaning bo'lishi ham mumkin emas;
- 2) ayblanuvchining sud va tergovdan bo'yin tovlashi hisoblanadi.

Sud va tergovdan bo'yin tovlash deganda, shaxsning jinoiy javobgarlikdan qochish maqsadida qilingan va sud hamda tergov organlarining tegishli hududlarda ayblanuvchini qidirish bilan bog'liq harakatlari tushuniladi. Shaxsni qidirish bilan bog'liq bo'lgan muddat javobgarlikka tortish muddatiga qo'shilmaydi. Muddatning o'tishi aybdor topilgan yoki aybini bo'yniga olib, arz qilgan kundan boshlab hisoblanadi.

Bunda shaxs ongli ravishda jinoiy javobgarlikdan bo'yin tovlashga harakat qiladi va qidiruv organlari unga nisbatan maxsus chora-tadbirlar ko'rishga majbur bo'ladi. Bundan tashqari, qonunda maxsus 25 yillik muddat o'rnatilgan bo'lib, bu muddatning o'tishi bilan shaxs jinoiy javobgarlikdan har qanday sharoitda, shu jumladan, jinoyat sodir etgan shaxsning surishtiruv yoki tergovdan yashiringanligi uchun muddatning uzilishi yoki to'xtatib qo'yilishi yoki og'ir yoxud o'ta og'ir jinoyat sodir etgandan so'ng qasddan yangi jinoyat sodir etgan hollarda ham jinoiy javobgarlikdan ozod qilinadi.

O'lim jazosiga mahkum qilinishi mumkin bo'lgan jinoyatni sodir etgan shaxsni javobgarlikdan ozod qilish masalasi esa, sud tomonidan hal qilinadi. Agar sud javobgarlikka tortish muddati o'tishi lozim deb topmasa, o'lim jazosi o'rniga ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlaydi.

Agar shaxs Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida nazarda tutilgan tinchlik va insoniyat xavfsizligiga qarshi jinoyatlarni sodir etgan bo'lsa: urushni targ'ib qilish (150-modda); agressiya (151-modda); urushning qonun va udumlarini buzish (152-modda); genotsid (153-modda), yollanish (154-modda); terrorizm (155-modda); milliy, irqiy yoki diniy adovat qo'zg'atish (156-modda) kabi jinoyatlarni sodir etgani taqdirda javobgarlikka tortish muddati qo'llanilmaydi.

Jinoyat-protsesual kodeksining 84-moddasi, 1-qismida shaxsni javobgarlikka tortish muddati o'tib ketgan bo'lsa, ayblilik masalasi hal qilinmay turib, jinoyat ishi tugatilishi lozimligi belgilangan.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish: dastlabki tergov davrida –surishtiruv, tergov organlari va prokurorning jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi qarori; sud majlisini tayinlash bosqichida esa, sudning jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi ajrimi bilan tugatiladi.

Agar shaxs jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishga jalb qilingandan keyin, javobgarlikka tortish muddati o'tgan bo'lsa, ayblanuvchi, sudlanuvchi vafot etgan taqdirda ayblanuvchi, sudlanuvchining yaqin qarindoshlari talab qilsa, ishni umumiy tartibda davom ettirish mumkin. Bunday hollarda hukm qilish uchun asoslar mavjud bo'lsa, ayblovlari hukmi jazo belgilanmasdan chiqariladi.

16.3. Qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish

Ishni tergov qilish yoki sudda ko'rish vaqtida sharoit o'zgarganligi tufayli sodir etilgan qilmish yoki jinoyat sodir etgan shaxs o'zining ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotgan deb topilsa, jinoyat sodir etgan shaxs javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Bu normada ikki mustaqil, lekin ma'no va mazmun jihatdan

jinoiy javobgarlikdan ozod qilishda bir-biriga yaqin bo'lgan asoslar ko'rsatilgan: sharoit o'zgarganligi tufayli qilmishning ijtimoiy xavfliligini yo'qotishi va sharoitning o'zgarishi bilan shaxsning ijtimoiy xavfliligini yo'qotishi.

Bu ikki asos mavjud bo'lishi uchun ish tergov qilish yoki sudda ko'rilishi jarayonida obyektiv holatning shunday o'zgarishi tushuniladiki, bu holat natijasida shaxs yoki sodir etilgan qilmish yoxud ikkisi ham bir vaqtning o'zida ijtimoiy xavfliligini yo'qotadi. Shu bilan bir qatorda bu jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning ikki turining tabiati va aniq asosi bir xil emas.

Qilmishning ijtimoiy xavfliligini yo'qotishi uchun ikki asos bo'lishi lozim:

- a) sharoitning o'zgarishi;
- b) mazkur o'zgarish qilmishning ijtimoiy xavfliligini yo'qotishiga olib kelishi.

Sharoitning o'zgarishi deganda, obyektiv voqeiylikning o'zgarishi bois sodir etilgan jinoyatning yangi ijtimoiy sharoitlarda o'zining ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi tushuniladi. Odatda, obyektiv holatning o'zgarishi, nafaqat, mavjud ijtimoiy xavfli qilmishning, balki shu turdagi ijtimoiy xavfli qilmishlarning ham ijtimoiy xavfliligi yo'qotilishiga olib keladi. Ayni vaqtda sharoitning o'zgarishi butun davlat miqyosida (umumiy), shuningdek, mu'lum bir hududda (lokal) ham bo'lishi mumkin. Bu shart-sharoitning o'zgarishi aybdor shaxsning xohish-irodasidan tashqarida sodir bo'lib, jamiyatning barcha fuqarolariga yoxud muayyan viloyat, tuman va hokazolar aholisiga, xodimi va ishchilariga taalluqli bo'lishidir. Masalan, g'ayriqonuniy ravishda taqiqilgan joyda baliq ovlash ijtimoiy xavfli hisoblanib, Jinoyat kodeksining 204-moddasiga ko'ra javobgarlikka tortishga sabab bo'ladi. Agar baliqlarning ko'payib ketishi yoki hayvonot olamining qirilib ketishi natijasida ov qilishga ruxsat berilgan bo'lsa, bunday harakat jinoyat hisoblanmaydi.

Bu o'zgarishlar uncha ko'p uchramaydi va bu asosga ko'ra javobgarlikdan ozod qilish istisno qiluvchi xususiyatga ega. Bu holatning o'zgarishi bevosita jinoyat tushunchasi bilan bog'liq, bundan ikki xulosa kelib chiqadi:

- 1) bunday holatda javobgarlikdan ozod qilish fakultativ emas, balki majburiydir;
- 2) bu sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavfliligiga va ayblanuvchining shaxsiga bog'liq bo'lmaydi.

Yuqorida qayd etilganlardan jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning birinchisida obyektiv holatning shunday o'zgarganligi tushuniladiki, buning oqibatida oldingi ijtimoiy xavfli va jinoiy jazoga sazovor qilmish o'zining ijtimoiy xavfliligini yo'qotadi, ya'ni qilmishning jinoiyligini yo'qotishi, qilmishga nisbatan yangi obyektiv sharoitda ma'muriy yoki intizomiy ta'sir chorasi qo'llanishi mumkinligini istisno etmaydi.

Ikkinchi asos ham tashqi shart-sharoitning o'zgarishini ifodalaydi. Qilmishning ijtimoiy xavfliligini yo'qotuvchi holatdan farqli ravishda, u shaxs tomonidan jinoyat sodir etilgunga qadar yoki jinoyat sodir etilgandan so'ng sharoitning o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, aybdor shaxsni ijtimoiy xavflilik nuqtayi nazaridan huquqiy baholashning o'zgarishidir. Jinoyat sodir etgan shaxsni ijtimoiy xavfli emas, deb topish uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni sodir qilishda aybdor bo'lgan shaxsni, ba'zi holatlar munosabati bilan xavflilik darajasi yo'qolgan, deb hisoblashdan iboratdir. Masalan, harbiy xizmatni o'tashga chaqirilgan shaxs uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir qilgan bo'lsa, tergov organi yoki sud uni javobgarlikdan ozod qilib, harbiy xizmatni o'tashga imkon berishi mumkin. Bunda jinoyatning xavflilik darajasi o'zgarmaydi, balki shu jinoyatni sodir qilishda aybdor bo'lgan shaxs bundan so'ng xavfli emas, deb topiladi. Bu holatda ijtimoiy xavfli qilmish yoki muayyan hududdagi sharoitning o'zgarishi emas, balki jinoyat sodir etgan shaxsning o'zi yuridik jihatdan baholanadi.

Shaxsning yoki qilmishning ijtimoiy xavfliligini yo'qotgan, deb topish uchun, dastlabki tergov, sud majlisi yoki undan so'ng vujudga kelganligini e'tiborga olish lozim. Vaziyatning o'zgarishi bilan ayblanuvchi shaxs surishtiruvchi yoki tergovchining prokuror roziligi bilan qabul qilgan qarori, prokurorning qarori, sudning jinoyat ishini tugatish haqidagi qarori yoki ajrimiga ko'ra, jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Agar shaxs ishning tugatilishiga qarshilik bildirsa, bunday holatda ish tugatilmaydi. Bunday holatda ish umumiy tartibda ko'rib, sudning ayblovi yoki oqlov hukmi chiqarilishi bilan tugatiladi.

Shaxs yoki qilmish ijtimoiy xavfliligini yo'qotishi sababli aybdorni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish muayyan ijtimoiy munosabatlarning dekriminalizatsiya qilinishi, deb hisoblash uchun asos bo'la olmaydi.

Dekriminalizatsiyada jinoyat tarikibi – obykti bo‘lmaganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortishga sabab bo‘lmaydi. Bunda shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asoslar mavjud bo‘lmaydi.

16.4. Aybdor o‘z qilmishiga chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish

Jinoyat kodeksining 66-moddasiga muvofiq, ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan yoki uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan shaxs, agar jinoyat sodir qilingandan keyin jinoyat tufayli yetkazilgan zararni ixtiyoriy ravishda bartaraf qilib, aybini bo‘yniga olish to‘g‘risida arz qilgan, chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lgan va jinoyatning ochilishiga faol yordam bergan bo‘lsa, javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin.

Jinoyat tufayli yetkazilgan zararni ixtiyoriy ravishda bartaraf qilish chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishning bir turi sifatida moddiy va mulkiy zarar, shuningdek, boy berilgan foyda haqida gap ketsa (masalan, ishonchni suiiste‘mol qilish yoki aldash orqali mulkiy zarar yetkazish) chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishning belgilari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- 1) jinoyat natijasida talon-taroj qilingan mulkka o‘xshash mulkni qonuniy egasiga natura tarzida qaytarib berish, yoxud uni tergov organiga ixtiyoriy tarzda qaytarish;
- 2) jinoyat tufayli ko‘rilgan zararni pul ko‘rinishida qaytarish;
- 3) jabrlanuvchi jinoyati tufayli zarar yetgan mulkni o‘z kuchi bilan yoki mehnati bilan asl holiga keltirishi (masalan, jinoyat ishi qo‘zg‘atilgan transport hodisasi tufayli zarar ko‘rgan avtomobilni ta‘mirlash).

Haqorat qilish tufayli qo‘zg‘atilgan jinoyat ishida ma‘naviy zarar, jabrlanuvchidan uzr so‘rash orqali qoplanishi mumkin. Agar bunday uzr so‘rash ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshirilgan bo‘lsa, katta samara beradi. O‘zbekiston Respublikasining yangi Jinoyat kodeksida ma‘naviy va jismoniy zararni pul shaklida qoplash ham belgilangan.

Ayblanuvchi ehtiyotsizlikdan jabrlanuvchining sog‘lig‘iga shikast yetkazib, uning davolanishi, oziq-ovqati, unga qarash uchun ketgan xarajatlarni, sanatoriya yo‘llanma xarajatlarini qoplasa, shuningdek, jabrlanuvchining oila a‘zolariga moddiy yordam bergan holda ham chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishning belgilari mavjud bo‘ladi. Bunday holatda moddiy zararining, shuningdek, jismoniy va ma‘naviy zararining qoplanganligi hisobga olinadi. Aybini bo‘yniga olish, chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishning shakli sifatida, shaxsning hech qanday majburlashsiz, o‘z xohishi bilan huquqni muhofaza qiluvchi organlarga (ichki ishlar, boshqa surishtiruv organlari, tergovchi, prokuror va sud)ga og‘zaki yoki yozma shaklda murojaat qilishidir. Jinoyat-protsessual kodeksiga muvofiq, aybdorning o‘z aybiga chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishi jinoyat ishini qo‘zg‘atishga xizmat qiladi. Bu surishtiruv va tergov organlariga ma‘lum bo‘lmagan jinoyatlarga taalluqlidir. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishda surishtiruv va tergov organlariga jinoyat sodir etgan shaxs ma‘lum bo‘lmagan yoki jinoyat ochilmagan bo‘lishi lozim. Agar shaxs qidiruvda bo‘lsa yoki tergov va suddan yashirinib yurgan bo‘lsa, bu uni chin ko‘ngildan o‘z qilmishiga pushaymon bo‘lganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilishga xizmat qilmaydi.

Jinoyatni ochishga faol yordam berish, pushaymon bo‘lishning bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda shaxsning o‘z aybiga chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lishi va sodir etilgan jinoyatlarning barcha jihatlarini va holatlarini belgilab olishga huquq tartibot organlariga ko‘rsatilgan yordami tushuniladi. Bu aybdorning tergov va sudga to‘g‘ri ko‘rsatmalar berishi, tergov harakatlarida faol ishtirok etishida, ish uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan jinoiy yo‘l bilan topilgan mol-mulk va boshqa ashyolarning yashirib qo‘yilgan joy to‘g‘risida xabar berishida va boshqalarda ifodalanadi.

Demak, chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lish tufayli jazodan ozod qilish uchun quyidagi asoslar bo‘lishi lozim:

- a) shaxsning birinchi marta jinoyat sodir etganligi;
- b) sodir etilgan jinoyat ijtimoiy xavfi katta yoki uncha og‘ir bo‘lmasligi;
- d) aybdorning chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lganligi.

Shaxsni chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi tufayli jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning boshqa asoslari Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddalarida belgilangan holda qo'llanishi mumkin. Masalan, Jinoyat kodeksining 211-moddasida belgilangan pora berish jinoyatida agar shaxsga nisbatan pora so'rab tovlamachilik qilingan bo'lsa yoki bu shaxs jinoiy harakatlar sodir etilgandan keyin bu haqda o'z ixtiyori bilan arz qilsa, chin ko'ngildan pushaymon bo'lib, jinoyatni ochishda faol yordam bersa, bunday shaxs javobgarlikdan ozod qilinadi (211-moddaning 4-qismi).

16.5. Yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish

2001-yil 29-avgustda Jinoyat kodeksiga yarashilganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish haqidagi 66¹-modda kiritildi. Unga ko'ra, birinchi marta Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxs, agar u o'z aybiga iqror bo'lsa, jabrlanuvchi bilan yarashsa va yetkazilgan zararni bartaraf etsa, jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Yarashuv instituti jinoiy javobgarlikdan ozod qilish turi sifatida shaxsning aybdorligi masalasini hal etmay turib jinoyat ishlarini tugatish uchun asos bo'ladi¹. Yarashilganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish, aybini bo'yniga olib arz qilishga o'xshaydi va xuddi shu kabi belgilarga ega. Ammo yarashganlikning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, bu uni aybini bo'yniga olib arz qilish asosida javobgarlikdan ozod qilishdan farqlash imkonini beradi. Yarashganlik asosida javobgarlikdan ozod qilish zararni qoplash va jabrlanuvchi tomonidan ayblanuvchini kechirish asosida amalga oshiriladi. Aybini bo'yniga olib arz qilishda esa, dastlabki tergov yoki sud tomonidan amalga oshiriladi.

Ayblanuvchi va jabrlanuvchining yarashganligi qonuniy va ixtiyoriy bo'lganligini belgilash uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lishi lozim:

- 1) Jinoyat kodeksining 66¹-moddasida ko'rsatilgan jinoyatlardan birining sodir etilganligi;
- 2) aybini tan olishi;
- 3) yetkazilgan zararining qoplanishi.

Jinoyat kodeksining 66¹-moddasida ko'rsatilgan jinoyatlardan birining sodir etilishi yarashganlikni ifodalovchi boshqa elementlar bo'lganda, shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun asos bo'lishi mumkin. Yarashuv to'g'risida ish yuritish mumkin bo'lgan jinoyat tarkiblari Jinoyat kodeksining 66¹-moddasida qat'iy belgilangan bo'lib, uning doirasi kengaytirib talqin etilishi mumkin emas¹. Ular quyidagilar:

Jinoyat kodeksining 105-moddasi, 1-qismi (qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish), 106-moddasi (kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish), 107-moddasi (zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqib, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish), 108-moddasi (ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlashning zarur choralari chegarasidan chetga chiqib, badanga qasddan og'ir shikast yetkazish), 109-moddasi (qasddan badanga yengil shikast yetkazish), 110-moddasining birinchi qismi (qiynash), 111-moddasida (ehtiyotsizlik orqasida badanga o'rtacha og'ir yoki og'ir shikast yetkazish), 113-moddasining birinchi va ikkinchi qismlari (tanosil kasalligini tarqatish), 115-moddasi (ayolni o'z homilasini sun'iy ravishda tushirishga majburlash), 116-moddasining birinchi va ikkinchi qismlari (kasb yuzasidan o'z vazifalarini lozim darajada bajarmaslik), 117-moddasining birinchi qismi (xavf ostida qoldirish), 121-moddasining birinchi qismi (ayolni jinsiy aloqa qilishga majbur etish), 122-moddasi (voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash), 123-moddasi (ota-onani moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash), 125-moddasining birinchi qismi (farzandlikka olish sirini oshkor qilish), 136-moddasi (ayolni erga tegishga majbur qilish yoki uning erga tegishiga to'sqinlik qilish), 139-moddasining birinchi va ikkinchi qismlari (tuhmat), 140-moddasining birinchi va ikkinchi qismlari (haqorat qilish), 149-moddasi (mualliflik yoki ixtirochilik huquqlarini buzish), 167-moddasining birinchi qismi (o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-taroj qilish), 168-moddasining birinchi qismi (firibgarlik), 169-moddasining birinchi qismi (o'g'rilik), 170-moddasining birinchi qismi hamda ikkinchi qismi, «b» va «v» bandlari (aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan mulkiy zarar

yetkazish), 172-moddasi (mulkni qo'riqlashga vijdotsiz munosabatda bo'lish), 173-moddasining birinchi qismi (mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish), 185²-moddasi (elektr, issiqlik energiyasi, gaz, vodoprovoddan foydalanish qoidalarini buzish), 192-moddasi (raqobatchini obro'sizlantirish), 260-moddasining birinchi qismi (temiryo'l, dengiz, daryo yoki havo transportining harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish), 266-moddasining birinchi qismi (transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish), 268-moddasining birinchi qismi (transportning xavfsiz ishlashini ta'minlashga doir qoidalarini buzish), 298-moddasining birinchi qismi (mashinalarni boshqarish yoki ulardan foydalanish qoidalarini buzish).

Ushbu moddada ko'rsatilgan jinoyatlar uncha og'ir bo'lmagan va ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlar toifasiga kiradi. Oliy sud yarashish jarayoni, nafaqat, 66¹-moddada ko'rsatilgan jinoyatlar sodir etilganida, balki boshqa moddalarga nisbatan ham yarashish munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilishni qo'llash mumkinligini belgilaydi. Ammo bu holda ushbu asosni qo'llash huquqi javbrlanuvchi va ayblanuvchiga emas, balki, sudga tegishlidir. Oliy sud sudlar tomonidan yarashilganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatlarni sodir etilganlarga nisbatan qo'llash maqsadga muvofiqliligiga e'tibor berilishi lozimligini, albatta, Jinoyat kodeksining 65–66-moddalarida yoxud 70–71-moddalariga asosan javobgarlikdan ozod qilish masalasini muhokama qilinishi lozimligini belgilaydi¹.

Yarashilganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilishning yana bir sharti – shaxs tomonidan birinchi marta jinoyat sodir etilganligi. Birinchi marta jinoyat sodir etish – bu shaxsning sudlanganlik holatiga ega emasligi, sud yoki tergovdan yashirinmaganligini bildiradi.

Yarashilganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish jabrlanuvchining aybdorni kechirishi va o'zining talabidan kechishi hamdir. Bu moddani qo'llashda yarashish haqidagi tashabbusning kimdan chiqqanligini (ayblanuvchi yoki jabrlanuvchi) ahamiyati yo'q. Asosiysi jabrlanuvchining ayblanuvchi bilan yarashganligi (zararni qoplaganligi tufayli uni kechirganligi) haqidagi rasmiy tartibda murojaat qilganligidir.

Yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilishni og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatlarni sodir etganlik uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxslarga nisbatan qo'llanilmaydi.

Jinoyat-protsessual kodeksining 62-bobida yarashuv to'g'risidagi ishlarni yuritishning maxsus tartibi belgilangan bo'lib, yarashuv to'g'risidagi ariza jabrlanuvchi (fuqaroviy da'vogar) yoxud uning qonuniy vakili tomonidan surishtiruv va dastlabki tergovning, shuningdek, sud muhokamasining istalgan bosqichida, ammo sud maslahatxonasiga kirmasdan oldin berilishi mumkin. Arizada yetkazilgan ziyon bartaraf etilganligi, shuningdek, yarashilganligi munosabati bilan jinoyat ishi bo'yicha ish yuritishni tugatish to'g'risidagi iltimos bo'lishi shart. Yarashuv bitimi bo'yicha jinoiy javobgarlikdan ozod qilingandan so'ng bu jinoyat bo'yicha qaytadan jinoiy ish yuritish mumkin emas.

Jinoyat kodeksining 66¹-moddasi yarashilganlik tufayli javobgarlikdan ozod qilishni majburiyat qilib belgilamay, balki, huquq sifatida belgilaydi. Bunda yarashganlik faktidan tashqari qilmishning ijtimoiy xavfliligini va jinoyat sodir etgan shaxsni javobgarlikdan ozod qilishning maqsadga muvofiqligini ifodalovchi obyektiv va subyektiv omillar hisobga olinishi lozim. Bunday holatlarga faktik ma'lumotlar, ayblanuvchining shaxsiy xususiyatlari va yarashishning maqsadini kiritish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 2001-yil 2-noyabrdagi «Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini sud amaliyotida qo'llash haqidagi qarorida Jinoyat kodeksining 66¹-moddasida nazarda tutilgan jinoyatlarni sodir etgan shaxsni javobgarlikdan ozod qilish uchun ayni vaqtda uch holat: o'z aybiga iqrorligi; jabrlanuvchi bilan yarashganligi va yetkazilgan zararni qoplaganligi talab etilishi belgilangan. Plenum qarorida yetkazilgan zarar qoplanmagan bo'lsa-da, jabrlanuvchining zararni qoplash talablaridan voz kechganligi ham kodeksning 66¹-moddasini qo'llashga asos bo'lishini e'tiborga olish lozimligi belgilangan.

16.6. Kasallik tufayli javobgarlikdan ozod qilish

Agar aqli noraso shaxs tomonidan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilsa, bu uni jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'la olmaydi. Agar shaxs ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish vaqtida aqli raso bo'lib, sud hukm chiqargunga qadar o'z harakatlarini boshqara olmaydigan va oqibatlarini anglamaydigan holatdagi ruhiy kasallikka chalinib qolsa, qilmish jinoiy hisoblanib bunday shaxsga nisbatan Jinoyat kodeksi va Jinoyat protsessual kodeksi normalari qo'llanadi. Jinoyat sodir etgan shaxs hukm chiqarilgunga qadar o'z harakatlarining ahamiyatini anglay olmaydigan va boshqara olmaydigan darajada ruhiy kasallikka chalinib qolgan bo'lsa, javobgarlikdan ozod qilinadi. Bunday shaxslarni javobgarlikka tortishning maqsadga muvofiq emasligi ruhiy kasallikka chalingan shaxsning sud tomonidan belgilangan javobgarlik choralari kasalligi tufayli to'g'ri idrok etish imkoniga ega emasligida ifodalanadi. Bunday shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanishi mumkin. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash tartibi Jinoyat kodeksining 91–95-moddalarida (tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llashning maxsus tartibi) belgilangan. Agar tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanilgan shaxs Jinoyat kodeksining 64-moddasida belgilangan javobgarlikka tortish muddati o'tmasdan tuzalib ketsa, javobgarlikka tortiladi. Javobgarlikka tortish muddati sud tomonidan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanilgan kundan boshlab hisoblanadi.

Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasi, 3-qismiga ko'ra, jinoyat sodir etilganidan keyin o'z harakatining mohiyatini idrok etish yoki uni idora qilish imkoniyatidan mahrum etadigan ruhiy kasallikka chalinib qolgan shaxsning jinoyat ishi ayblilik haqidagi masala hal qilinmasdan tugatiladi.

16.7. Amnistiya akti asosida javobgarlikdan ozod qilish

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 79 va 93-moddalarida qayd etilganidek, amnistiya akti asosida javobgarlikdan va jazodan ozod qilish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga asosan, Senat vakolatlariga kiradi. Ba'zi davlatlarda amnistiya davlatning Oliy qonun chiqaruvchi organiga tegishlidir. Masalan, Rossiyada Davlat Dumasi amnistiya chiqarish vakolatiga ega.

Amnistiya normativ xususiyatdagi akt bo'lib, u muayyan jinoyatlar uchun javobgarlikni nazarda tutadigan jinoyat qonunini bekor qilmasdan, sud hukmining qarorlari asosli va qonuniyligini shubha ostiga qo'ymasdan, jazodan yoki jinoiy javobgarlikdan ozod qiladi, jazoni yengil jazo bilan almashtiradi yoxud belgilangan muddatlarni qisqartiradi, shuningdek, sudlanganlikni bekor qiladi.

Amnistiya o'z ijtimoiy mohiyatiga ko'ra, muayyan jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning ayrim toifalarigagina taalluqlidir. Sudning ayblov hukmiga doir qarori chiqarilmagan va amnistiya kuchga kirguniga qadar jinoyat sodir etilgan jinoyat ishlariga va shaxslar toifasiga taalluqli bo'ladi. Sodir etilgan jinoyatga nisbatan jazolov funksiyasini yo'qotmagan holda amnistiya akti jazoni qisman yoki to'liq bekor qiladi, boshqa yengilroq jazo turi bilan almashtiradi yoxud qo'zg'atilgan jinoyat ishini tugatadi. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish asosi sifatida amnistiyaning jinoyat huquqiy tushunchasi ikki vaziyatni o'z ichiga oladi: hali sud tomonidan jinoyat ishi ko'rilmagan shaxslarning javobgarligi masalasi va jazo masalalari.

Amnistiya huquqiy oqibatlariga ko'ra, boshqa jinoiy javobgarlikdan ozod qilish turlariga muvofiq keladi. Amnistiya akti asosida jinoiy javobgarlikdan ozod qilishda insonparvarlik prinsipi o'z ifodasini topgan.

Alohida shaxsni javobgarlikdan ozod qiluvchi akt – avf etishdan farqli ravishda, amnistiya normativ xarakterga ega: u har doim muayyan doiradagi jinoyatlarga yoki bir guruh shaxslarga yoxud o'zaro demografik, ijtimoiy, jinoiy, yoshga oid huquqiy yoxud boshqa belgilariga ko'ra farqlanmaydigan bir guruh shaxslarga tegishli bo'lib, individual xususiyatga ega bo'lmaydi. Bu doira turli: jinoyat tarkibi yoki jinoyatning tasnifi, jinoyat subyektning belgilariga ko'ra aniq ko'rsatiladi.

Odatda, amnistiya aktlari birinchi navbatda voyaga yetmaganlar, qariyalar, ayollar, homilador ayollarga, shuningdek, boshqa belgilar: jinoyatning xususiyatli va og'irlik darajasiga (ehtiyotsizlikdan sodir etilgan, qasddan sodir etilgan uncha og'ir bo'lmagan va og'ir jinoyatlar) ko'ra qo'llaniladi. Ammo boshqa, ijtimoiy-siyosiy asoslarga ko'ra ham amnistiya aktlari qabul qilingan bo'lib, ularning doirasi an'anaviy tartibda emas, balki alohida tartibda belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 1-dekabrdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining o'n bir yilligi munosabati bilan amnistiya to'g'risidagi Farmonida birinchi marta jinoyat sodir etgan ayollar, jinoyat sodir etish vaqtida 18 yoshga to'lmagan shaxslar, mazkur Farmon kuchga kirgunga qadar birinchi va ikkinchi guruh nogironlari, deb topilgan shaxslar, mazkur Farmon kuchga

kirgunga qadar 60 yoshga to'lgan erkaklar, shuningdek, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat ishlari bo'yicha olib borilayotgan tergov ishlari, sudda ko'rilmagan ishlar tugatilishi belgilangan.

Umumiy qoidaga ko'ra, amnistiya akti u chiqarilgunga qadar sodir etilgan jinoyatlarga nisbatan tatbiq etiladi. Uzoqqa cho'zilgan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan, amnistiya akti, agar jinoyatni tashkil etuvchi barcha harakatlar amnistiya akti kuchga kirgunga qadar (chiqqan vaqti, qonuniy kuchga kirgan vaqti) amalga oshirilgan bo'lsa tatbiq etiladi.

Davomli jinoyatlarda ham amnistiya akti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu akt oxirgi jinoyat amnistiya akti chiqarilgunga qadar sodir etilib, agar bu amnistiya aktida maxsus ko'rsatilgan bo'lsa qo'llaniladi, agar jinoiy harakatlardan biri amnistiya akti chiqarilganidan yoki qonuniy kuchga kirganidan so'ng sodir etilgan bo'lsa tatbiq etilmaydi.

Amnistiya akti asosida shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish davlat tomonidan uning jinoyatini emas, balki shaxsning kechirilishidir.

1. Javobgarlikdan ozod qilish deganda nimani tushunasiz?
2. Javobgarlikdan ozod qilishning turlarini bayon eting.
3. Javobgarlikka tortish muddatlari qonunda qanday belgilangan?
4. Qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganlik munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish deganda nimani tushunasiz?
5. Aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish deganda nimani tushunasiz va uni jinoyatdan ixtiyoriy qaytishdan farqi nima?
6. Yarashilganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish deganda nimalarni tushunasiz?
7. Yarashganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish shartlarini sanab bering.
8. Yarashganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish qo'llanishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni bayon eting.
9. Qanday kasalliklar shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun asos bo'ladi?
10. Amnistiya asosida javobgarlikdan ozod qilish nima?

17-bob. JAZODAN OZOD QILISH. SUDLANGANLIK

17.1. Jazodan ozod qilish tushunchasi va uning turlari

Jinoiy jazodan ozod qilish jinoyat sodir qilishda aybdor, deb topilgan va jazoga mahkum qilingan shaxsга nisbatan jazoni qo'llash yoxud boshqa usul va vositalar bilan jazo maqsadlariga erishish imkoniyati mavjud bo'lsa-da, jazoni o'tashni davom ettirishdan davlatning voz kechishidir. Yoki boshqacha aytganda, jazodan ozod qilish deganda, aybdorni aynan sud hukmi bilan tayinlanadigan jazodan ozod qilish tushuniladi.

Jazodan ozod qilish jinoiy javobgarlikdan ozod qilish qoidasining tarkibiy qismi bo'lib, jinoiy javobgarlikni amalga oshirishning bir shakli sifatida jazodan ozod qilishni taqozo etadi.

Jinoiy jazodan ozod qilishni uchga bo'lish mumkin:

- 1) jinoiy jazodan to'liq ozod qilish;
- 2) jinoiy jazodan qisman ozod qilish;
- 3) jinoiy jazodan to'liq yoki qisman ozod qilish.

Jinoiy jazodan to'liq ozod qilishda sud ayblov hukmida jazo turini belgilaydi va belgilangan jazoni ijro etmaslikka qaror qiladi. Bu turga jazoni ijro etish muddatining o'tib ketganligi (69-modda), shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotganligi (70-modda), aybdorning chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi (71-modda), shartli jazo belgilash (72-modda) kabi jazodan ozod qilish turlari kiradi.

Jinoiy jazodan ozod qilishning ikkinchi turida esa, mahkum sud belgilagan jazoning bir qismini o'taydi yoki belgilangan jazo yengilroq turdagi jazo bilan almashtiriladi. Bunga: muddatidan ilgari shartli ozod qilish (73-modda), jazoni yengilrog'i bilan almashtirish (74-modda) kiradi.

Kasallik yoxud mehnat qobiliyatining yo'qotilishi (73-modda), amnistiya va avf etish asosida jazodan ozod qilishda mahkum jazodan to'liq yoki qisman ham ozod qilinishi yoxud jazo chorasi yengilrog'i bilan almashtirilishi mumkin. Shuning uchun ushbu asoslarni jazodan ozod qilishning har ikki turiga ham kiritish mumkin.

Bundan tashqari, jinoiy jazodan ozod qilish shartsiz yoki shartli, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasida ko'rsatilgan asosga ko'ra ham bo'lishi mumkin. Jinoyat kodeksining 73-moddasiga ko'ra (jazoni o'tash muddatidan ilgari jazodan ozod qilish), jazodan ozod qilishdan tashqari boshqa asoslarga ko'ra, jazodan ozod qilish turlari jazodan shartsiz ozod qilish hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish va jazodan ozod qilish tushunchasi bir-biridan mazmun jihatidan farq qiladi:

- *birinchidan*, qo'llanish asosiga ko'ra. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish umumiy qoida bo'yicha faqat ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan qo'llanilsa, jinoiy jazodan ozod qilishda jinoyatning tasnifi (og'irlilik darajasi)ga qat'iy bog'liq emas.

- *ikkinchidan*, subyektiga ko'ra, jinoyat protsessi ishtirokchisi tomonidan jinoiy javobgarlikdan gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchi ozod qilinishi mumkin. Jinoiy jazodan esa faqat mahkum, shuningdek, sud hukmi e'lon qilingan shaxs ozod qilinishi mumkin.

- *uchinchidan*, jinoiy javobgarlikdan shaxs, nafaqat, sud tomonidan, balki surishtiruv, tergov va prokuratura organlari tomonidan jinoiy ishni dastlabki tergov jarayonida yoki shaxs jinoyat protsessi ishtirokchisi bo'lmay turib, ya'ni jinoyat ishini qo'zg'atishdan oldin ozod qilinishi mumkin. Jinoiy jazodan ozod qilish esa, faqat sud qarori bilan (jinoiy jazodan ozod qilib sud hukmini chiqarish, jinoyat ishni tugatish to'g'risidagi ajrim yoki qaror) amalga oshiriladi;

- *to'rtinchidan*, jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning jinoiy jazodan ozod qilishdan yana bir asosiy farqi ayblanuvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lgan jinoyat huquqiy oqibatdir. Masalan, takroran jinoyat sodir etish yoki jinoyatlar majmuyi shaxs ikki yoki undan ortiq jinoyat sodir etganda va ular uchun sudlanmagan hollarda huquqiy ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu bilan birga shaxs muayyan shartlar asosida jinoiy javobgarlikdan ozod qilinganda ham sudlanmagan hisoblanadi. Jinoiy jazodan ozod qilish sud hukmida tayinlangan jazodan to'liq yoki qisman ozod qilish hisoblanib, bunda sudlanganlik holati saqlanib qoladi.

Jinoyat kodeksining 65, 66, 68, 69, 70, 71, 76-moddalariga binoan ilgari sodir etgan jinoyati uchun javobgarlikdan va jazodan ozod qilingan shaxs takroran jinoyat sodir etish yoki ilgari ham qasddan jinoyat sodir etganlik uchun sudlangandan so'ng yangi jinoyat sodir etsa, bu holat jazoni og'irlashtiruvchi holat hisoblanmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, jinoiy jazodan ozod qilish sudlanganlik oqibatini bekor qilmaydi¹.

Jinoiy jazodan ozod qilishni muayyan shartlar mavjud bo'lgandagina qo'llash mumkin. Uni qo'llash asoslaridan biri jinoiy jazoni qo'llashning maqsadga muvofiq emasligidir.

Ayni bitta asos ishni qaysi bosqichida qo'llanilayotganligiga qarab, jinoiy javobgarlikdan ozod qilishga ham jazodan ozod qilishga ham xizmat qilishi mumkin. Yuqoridagi holat amnistiya aktiga tegishli bo'lib, u shaxsga nisbatan sud hukmi chiqarilgunga qadar jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun, sud hukmi chiqarilganidan so'ng asosiy va qo'shimcha jazodan ozod qilish uchun tatbiq etiladi.

Jinoyat kodeksida jazodan ozod qilishning quyidagi turlari ko'rsatilgan:

- 1) jazo muddatining o'tib ketganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish (69-modda);
- 2) shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (70-modda);
- 3) aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish (71-modda);
- 4) shartli hukm qilish (72-modda);
- 5) jazoni o'tashdan muddatidan oldin ozod qilish (73-modda);
- 6) jazoni yengilrog'i bilan almashtirish (74-modda);
- 7) kasallik yoki mehnat qobiliyatini yo'qotishi munosabati bilan jazodan ozod qilish (75-modda);
- 8) amnistiya akti asosida jazodan ozod qilish (76-modda).

Bundan tashqari, jinoiy jazodan ozod qilishning yana bir alohida turi mavjud bo'lib, Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida jinoiy jazodan ozod qilish asosi ko'rsatilgan bo'lsa, shaxsni jinoiy jazodan ozod qilish mumkin bo'ladi.

17.2. Jazoni ijro etish muddati o'tib ketganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish

Jinoyat huquqida muddatning o'tishi deganda, jinoyat qonuniga asosan sodir etilgan jinoyat uchun sud tomonidan belgilangan muddatning hukm qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab o'tishi tushuniladi.

Muddatning o'tishi muayyan vaqtning o'tishida ifodalanadi. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish uchun jinoyat sodir etish vaqti muayyan ahamiyatga ega bo'lsa, jinoiy jazodan ozod qilishda muddat o'tishining boshlanishida esa, sud hukmining qonuniy kuchga kirishi ahamiyatli hisoblanadi. Sud hukmi apellatsiya shikoyati va protesti keltirish muddati o'tgandan so'ng qonuniy kuchga kiradi. Agar apellatsiya shikoyati ko'rib chiqilib, hukm bekor qilingan bo'lsa, muddat ish yuqori sud tomonidan ko'rilgan kundan boshlab hisoblanadi. Ishni apellatsiya tartibida yuritish uchun shikoyat yoki protest keltirish muddati o'n kun, aybdor, oqlanuvchi yoki jabrlanuvchi esa hukmni olgan kunda boshlab o'n kunlik muddat qilib belgilangan.

Jinoyatlar jami bo'yicha jazo tayinlash alohida ahamiyatga ega bo'lib, sudlar barcha jinoyatlarni hisobga olib, jinoyatlar jami bo'yicha jazo tayinlaydi. Bir qancha jinoyatlar bo'yicha jazo tayinlanganda muddatning o'tishi tayinlangan jazo muddatiga nisbatan hisoblanadi. Jazoni ijro etish muddatining o'tishi bilan shaxs jazodan to'liq va hech qanday shart qo'yilmasdan ozod qilinadi.

Jazoning ijro etish muddati o'tib ketganligi sabablarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

- *birinchi guruhga*, sud hukmi bo'yicha belgilangan jazoni ijro etishga qarshilik ko'rsatish bilan bog'liq bo'lmagan, sud yoki jazoni ijro etuvchi organ xodimlarining o'z xizmat vazifasiga sovuqqonlik bilan qaraganligi, mahkumning og'ir kasalligi va boshqalar kiradi;
- *ikkinchi guruhga*, mahkumning jazoni ijro etishdan bo'yin tovlashi kiradi.

Jazoni ijro etish muddatining o'tishi sud hukmi qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab hisoblanadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, hukm bir qator asoslarga ko'ra ijro etilmagan vaqt davomida aybdorga bog'liq bo'lmagan yoki yangi jinoyat sodir etilmagan va jazoni ijro etishdan bo'yin tovlamagani holda muddatning o'tishi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, muddatning o'tish qoidasi buzilmagan bo'lsa, ushbu muddat o'tishi bilan ayblov hukmi ijro etilmaydi.

Jazoni ijro etishdan bo'yin tovlash deganda, tayinlangan jazoni ijro etishdan qochishga qaratilgan har qanday qasddan qilingan harakat tushuniladi. Jazoni ijro etishdan bo'yin tovlash, yangi jinoyat tarkibini tashkil qilmaydigan harakatlardan iborat bo'lishi kerak.

Jinoyat kodeksining 69-moddasiga muvofiq, sud hukmi qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab:

- 1) uch yildan ortiq bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilingan yoki ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazoga hukm qilinganda – uch yil;
- 2) besh yildan ortiq bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganda – besh yil;
- 3) o'n yildan ortiq bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganda – o'n yil;
- 4) o'n yildan ortiq bo'lgan muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganda – o'n besh yil ichida jazo ijro etmagan bo'lsa, mahkum asosiy va qo'shimcha jazolardan ozod qilinadi.

Bundan tashqari, Jinoyat kodeksida umumiy muddat ham belgilangan bo'lib, agar jazo tayinlangan kundan boshlab yigirma besh yil o'tgan bo'lsa, jazoni ijro etish mumkin emas. Bu muddatning o'tishi sud hukmi qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab hisoblanadi.

Muddat o'tishining quyidagi shartlari mavjud:

- 1) sud hukmining qonuniy kuchga kirganligi;
- 2) shaxsning jazoni o'tashdan bo'yin tovlamaganligi;
- 3) bu muddat davomida qasddan yangi jinoyat sodir etmaganligi.

Agar mahkum jazoni o'tashdan bo'yin tovlasa, jazoni ijro etish muddati ikki baravar ko'payadi va jazoni o'tashdan bo'yin tovlangan kundan boshlab hisoblanadi, lekin yigirma besh yildan oshmasligi lozim. Shaxs muddat o'tmasdan, yangi jinoyat sodir etsa, muddat uziladi va yangi jinoyat sodir etgan kundan boshlab hisoblanadi.

O'lim jazosiga mahkum qilingan shaxsni jazodan ozod qilish masalasi sud tomonidan hal qilinadi. Agar sud javobgarlikka tortish muddati o'tishi lozim, deb topmasa, o'lim jazosi o'rniga ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlaydi.

Agar shaxs Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida nazarda tutilgan tinchlik va insoniyat xavfsizligiga qarshi jinoyatlarni sodir etgan bo'lsa: urushni targ'ib qilish (150-modda); agressiya (151-modda); urushning qonun va udumlarini buzish (152-modda); genotsid (153-modda), yollanish (154-modda); terrorizm (155-modda); milliy, irqiy yoki diniy adovat qo'zg'atish (156-modda) jazodan ozod qilish muddati qo'llanilmaydi.

17.3. Shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish

Jinoyat huquqida sharoitning o'zgarishi yoki jinoyat sodir etgan shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotsa, jazoning maxsus va umumiy ogohlantirish vazifalari nuqtayi nazaridan unga nisbatan jazo qo'llanishi maqsadga muvofiq emas. Bunday holatda jinoyat sodir etgan shaxsni jinoyat-huquqiy ta'sir chorasi vositasida qayta tarbiyalash zaruriyati qolmaydi.

Jinoyat kodeksining 70-moddasiga ko'ra, jinoyat sodir etgan shaxsning ishi sudda ko'rilyotgan vaqtgacha sharoit o'zgarsa yoki namunali xulqi, mehnatga, o'qishga halol munosabati bilan o'zini ko'rsatib, ijtimoiy xavfliligini yo'qotgan, deb e'tirof etilsa, sud uni jazodan ozod qilishi mumkin.

Jazodan ozod qilishning ushbu turi ikkita o'ziga xos belgiga ega:

- 1) sharoitning, ya'ni vaziyatning o'zgarishi;
- 2) shaxsning ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi.

Sharoitning o'zgarishi jinoyat sodir etilgan vaqtida mavjud bo'lgan sharoitning keyinchalik o'zgarishidan iborat. Bunday sharoitlar deganda, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy xususiyatdagi va jinoyat sodir etish vaqti, joyi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar tushuniladi. Bu o'zgarishlar obyektiv xususiyatga ega bo'lganligi sababli, aybdorning xohishiga bog'liq bo'lmaydi. Bunda obyektiv voqeiylikning o'zgarishi bois sodir etilgan jinoyatning yangi ijtimoiy sharoitlarda o'zining ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi tushuniladi. Odatda, obyektiv ijtimoiy shart-sharoitlarning o'zgarishi, nafaqat, qilmishning balki shu turdagi o'xshash qilmish-

larning ham ijtimoiy xavfliligi o'zgarishiga olib keladi. Bunday sharoitning o'zgarishi aybdorning xohish irodasidan tashqarida sodir bo'lib, jamiyatning barcha fuqarolariga yoxud muayyan viloyat, tuman yoki hokazolarning aholisiga yoki muassasa yoxud birlashmalarning xodimi va ishchilariga taalluqli bo'ladi.

Shaxsni ijtimoiy xavfli emas deb topish uning namunali xulqi va mehnatga yoki o'qishga halol munosabatda bo'lishi bilan bog'liqdir.

Shaxsning namunali xulqi uni ijtimoiy turmush qoidalariga to'liq rioya qilishi, huquq-tartibotni mustahkamlashga faol yordam berishi, jamiyatda o'rnatilgan tartib qoidalarini buzmasligi, spirtli ichimliklar iste'mol qilmasligi, jinoyat tufayli yetkazilgan zararni ixtiyoriy ravishda qoplashi va boshqa holatlarda ifodalanadi.

Mehnatga halol munosabatda bo'lishi deganda, shaxsning halol mehnat qilishi, ichki tartib qoidalarini o'z vaqtida bajarishi, mehnatni muhofaza qilish normalarini buzmasligi, ijtimoiy foydali harakatlarni amalga oshirishi, mehnat intizomiga rioya etishi tushuniladi. Agar ilgari jinoyat sodir etgan shaxs axloqan tuzalgan bo'lsa-yu, lekin mehnat qilmasdan tekinko'rlik bilan kun kechirib kelgan bo'lsa, uni ijtimoiy xavfli emas, deb hisoblash uchun asos bo'lmaydi.

O'qishga halol munosabatda bo'lish belgilangan o'quv soatlarini to'liq o'zlashtirish, belgilangan tartibga rioya qilish, namunali xulqli bo'lish va o'quv hamda amaliy faoliyatni amalga oshirishga qaror qilganlikda ifodalanadi.

Shaxsning jinoyat sodir etganidan keyingi xulqi uning huquq normalaridagi va jamiyatdagi umume'tirof etilgan qoidalarining barcha ko'rsatkichlarga rioya qilishidan iboratdir. Buni aniqlash uchun muayyan vaqt talab etiladi. Shaxsning mehnatga va o'qishga halol munosabatini uning asosiy ish joyida va o'qishdagi unga yuklatilgan vazifalarni aniq, halol va samarali bajarishini tushunish lozim.

Shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyati yo'qolganligiga ko'ra, jazodan ozod qilish uchun jinoyat sodir etilgandan so'ng muayyan vaqtning o'tishi, shaxsning mehnatga va o'qishga halol munosabatda bo'lishi va namunali xulqi asos hisoblanadi. Bu holatda, nafaqat, shaxsning ijtimoiy foydali mehnatda ishtiroki va xavflilik xususiyatini yo'qotganligi, balki uning o'z fuqarolik burchlariga halol munosabatda bo'lishi, jinoyat sodir etganiga pushaymonligi, jinoyat oqibatlarini bartaraf etishga harakat qilganligi ham e'tiborga olinadi.

Bu asosga ko'ra jazodan ozod qilish xuddi shu asosga ko'ra jinoiy javobgarlikdan ozod qilishdan farqli o'laroq, har qanday jinoyat sodir etilganida qo'llanishi mumkin. Shaxsning ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi tufayli jazodan ozod qilish faqat sudning jazo tayinlamasdan chiqarilgan ayblovluk hukmi asosida amalga oshiriladi.

17.4. Aybdorning o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish

Jinoyat kodeksining 71-moddasiga muvofiq, agar ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan shaxs, agar u jinoyat sodir etgandan keyin yetkazilgan zararni bartaraf etib, o'z ixtiyori bilan aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilgan bo'lsa, sud uni jazodan ozod qilishi mumkin.

Aybdorning o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish deganda, jinoyat sodir etgan shaxsning zararni qoplash va huquqni muhofaza qilish organlariga jinoyatni ochish va uni sodir etgan shaxslarni qidirib topishga yordam berishga qaratilgan faol xulqi tushuniladi.

Aybini bo'yniga olish to'g'risida arz qilish chin ko'ngildan pushaymon bo'lishning tarkibiy qismi sifatida, shaxsning o'z xohishi bilan hech qanday zo'rlashlarsiz tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organlarga og'zaki yoki yozma tartibda murojaat qilishida ifodalanadi.

Jinoyat tufayli yetkazilgan zararni ixtiyoriy ravishda bartaraf qilish chin ko'ngildan pushaymon bo'lishning bir turi sifatida quyidagilarni anglatadi:

- 1) jinoyat natijasida talon-taroj qilgan mulkka o'xshash mulkni qonuniy egasiga natura tarzida qaytarib berish yoxud uni tergov organiga ixtiyoriy tarzda qaytarish;
- 2) jinoyat tufayli ko'rilgan zararni pul ko'rinishida qaytarish;
- 3) jabrlanuvchining jinoyat tufayli zarar yetkazilgan mulkini o'z kuchi bilan yoki mehnati bilan asl holiga keltirish (masalan, jinoyat ishi qo'zg'atilgan transport hodisasi tufayli zarar ko'rgan avtomobilni ta'mirlash).

Haqorat bo'yicha qo'zg'atilgan jinoyat ishida ma'naviy zararni undirish, jabrlanuvchidan uzr so'rash orqali amalga oshirilishi mumkin. Agar ommaviy axborot vositalari orqali so'ralgan bo'lsa, katta samara beradi.

O'zbekiston Respublikasining yangi Fuqarolik kodeksida ma'naviy zararni pul shaklida qoplash ham belgilangan. Yetkazilgan jismoniy zarar ham pul ko'rinishida qoplanishi mumkin.

Ayblovchi ehtiyotsizlikdan jabrlanuvchining sog'lig'iga shikast yetkazib, uning davolanishi, oziq-ovqati, unga qarash uchun ketgan xarajatlarni, sanatoriya yo'llanma xarajatlarini qoplagan, shuningdek, jabrlanuvchining oila a'zolariga moddiy yordam bergan hollarda ham chin ko'ngildan pushaymon bo'lishning belgilari mavjud bo'ladi. Bunday holatda moddiy zararning, shuningdek, jismoniy va ma'naviy zararning qoplanganligi hisobga olinadi.

Jinoyat kodeksining 71-moddasi, 2-qismida boshqa shaxslar bilan birgalikda jinoyat sodir etishda ishtirok qilgan yoki uyushgan guruh yoxud jinoiy uyushma a'zosi bo'lgan shaxs, basharti, og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etishda bevosita ishtirok etmagan bo'lsa, shaxsan o'zi yoki uning vakili hokimiyat organiga o'z ixtiyori bilan kelib qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lsa va jinoyatning oldini olish, jinoyatni ochish yoki uning tashkilotchilarini yoxud boshqa ishtirokchilarini fosh qilishga yordam bergan bo'lsa, sud uni jazodan ozod qilishi mumkin.

Mazkur turdagi jazodan ozod qilishni qo'llash uchun:

- a) ishtirokchilikning har qanday shaklida jinoyat sodir etganlik;
- b) chin ko'ngildan pushaymon bo'lganlik;
- d) shaxsning og'ir yoki o'ta og'ir jinoyatni sodir etishda bevosita qatnashmaganlik;
- e) jinoyatning oldini olish, jinoyatni ochishda yordam berganlik;
- f) jinoyat tashkilotchilari yoki boshqa ishtirokchilarni fosh qilishga yordam berganligi asos bo'lib hisoblanadi.

Ishtirokchilikning har qanday shaklida jinoyat sodir etganlik deganda, ishtirokchilik shakllari nazarda tutilgan. Ma'lumki, Jinoyat kodeksining 29-moddasi, 1-qismida ishtirokchilikning quyidagi shakllari ko'rsatilgan:

- 1) oddiy ishtirokchilik, ya'ni ikki yoki undan ortiq shaxsning oldindan til biriktirmay jinoyat sodir etishda qatnashishidir;
- 2) murakkab ishtirokchilik, ya'ni ikki yoki undan ortiq shaxsning oldindan til biriktirib jinoyat sodir etilishida ishtirok qilishidir;
- 3) uyushgan guruh, ikki yoki undan ortiq shaxsning birgalikda jinoiy faoliyat olib borishi uchun oldindan bir guruhga birlashishidir;
- 4) jinoiy uyushma, ya'ni ikki yoki undan ortiq uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun oldindan birlashishidir.

Aybdorning chin ko'ngildan pushaymon bo'lishi, uning faol harakatlarida ifodalanib, u ikki: aybini bo'yniga olishi va zararni ixtiyoriy ravishda qoplashdan iborat bo'ladi. Aybini bo'yniga olib arz qilish shaxsning bevosita o'zi yoki boshqa shaxslar vositasida huquqni muhofaza qiluvchi organlarga murojaat qilib, ularga tayyorlangan jinoyatni yoki guruhning ijtimoiy xavfli faoliyatini bartaraf etishga, sodir etilgan jinoyatni ochish, jinoyatning boshqa ishtirokchilarini fosh qilishga yordam berish niyati haqida xabar berishi bilan amalga oshiriladi. Shaxs chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi o'zining qilmishi xatoligini anglaydi va uni qoralaydi. Bu o'rinda xabarning aybdorning o'zi yoki boshqa shaxslar tomonidan berilganligining ahamiyati yo'q. Xabar berish yozma, og'zaki yoki boshqa shakllarda (telefon orqali, video yozuv, audio kassetada ovoz yozib olish orqali) amalga oshirilishi mumkin.

Ushbu asosga ko'ra, jinoiy jazodan ozod qilishning shartlaridan yana biri shaxsning og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etishda ishtirok etmagan bo'lishi lozimligidir. Jinoyat kodeksining 15-moddasida jinoyatlar tasnifi berilgan bo'lib, unga ko'ra, jinoyatlar ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, uncha og'ir bo'lmagan, og'ir va o'ta og'ir jinoyatlarga ajratilgan.

Agar shaxs hali bironta ham jinoyat sodir etmagan, ammo qurolli uyushgan guruhda qatnashish uchun rozilik bergan va u mazkur guruhning jinoiy rejalaridan boxabar bo'lsa, chindan ham tashkilotchilar va qatnashchilarni topib bergan holda fosh qilishda ko'maklashgan bo'lsa, xususan, mazkur shaxslar ushlanganda guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishining oldini olishga yordam bersa, bunday holda ham jinoiy jazodan ozod qilinishi mumkin.

Demak, ushbu asosga ko'ra jazodan ozod qilish uchun quyidagi belgilar mavjud bo'lishi lozim:

- 1) birinchi marta jinoyat sodir etilganligi;
- 2) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etilganligi;
- 3) aydorning aybini bo'yniga olib, arz qilganligi;
- 4) yetkazilgan zararining ixtiyoriy tarzda qoplanganligi.

Bu elementlarning barchasi mavjud bo'lganida, shaxs ushbu asosga ko'ra jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin.

17.5. Shartli hukm qilish

Shartli hukm qilish – sudning aybdorga ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish, xizmat bo'yicha cheklash yoki axloq tuzatish ishlari jazolaridan biri tayinlash vaqtida ishdagi holatlar va aybdorning shaxsini e'tiborga olib, bu jazoning o'tashi maqsadga muvofiq emas, degan xulosaga kelsa, qonunda ko'rsatilgan shartlar mavjud bo'lganda, aybdorga bu jazoni shartli ravishda qo'llamasligi haqida qaror chiqarishdan iborat.

Ko'pchilik olimlar shartli jazo belgilashni jazodan ozod qilishning alohida bir turi, deb hisoblashadi. Ba'zilar esa, shartli jazo belgilashni jazoni o'tashning alohida bir turi, deb hisoblaydilar, ba'zilar hukmni ijro etishning alohida tartibi, deb ko'rsatadilar. Ayrim mutaxassislar esa, shartli jazo belgilash jazoning ijrosini kechiktirishdir, degan fikrni ilgari suradilar.

Bu institutni jazodan ozod qilishning boshqa institutlari bilan taqqoslaganimizda, ular o'rtasida umumiy xususiyatlar mavjudligini ko'ramiz. Jazodan ozod qilishning barcha holatlarida, shuningdek, shartli jazo belgilashda ham aybdor jazoni faktik jihatdan o'tamaydi. Jazodan ozod qilishning boshqa turlari kabi shartli jazo belgilash ham umumiy ta'sir chorasi bo'lib hisoblanadi.

Shartli jazo belgilash jazodan ozod qilishning boshqa turlaridan:

- *birinchidan*, sud tomonidan shartli ravishda jazo belgilanishi;
- *ikkinchidan*, mahkumning jazodan qisman emas (jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish), balki to'liq ozod qilinishi;
- *uchinchidan*, sud mahkumning oldiga jazoning shartlilikini bekor qilishi mumkin bo'lgan muayyan talablarni qo'yish bilan farqlanadi.

Shartli hukmning yuridik tabiatini belgilash nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Bu shartli hukmning mohiyatini ochib berishga, uni qo'llash asoslarini hamda shartli hukm qilingan shaxsni sinov muddati davrida bajarishi va amal qilishi zarur bo'lgan shartlarni belgilashga yordam beradi.

Jinoyat kodeksiga muvofiq shartli jazo belgilash – o'z tabiatiga ko'ra aybdorni sud tomonidan tayinlangan jazoni real o'tashdan shartli ozod qilish. Shartli jazo belgilashning maqsadi mahkumni sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tamasdan tuzatish va qayta tarbiyalashdan iborat.

Shartli jazo belgilashda sud shaxsni ma'lum jinoyatni sodir qilishda aybli, deb topadi va unga jazo tayinlaydi, lekin shuning bilan birga ishdagi holatlarni hamda aybdorning shaxsini e'tiborga olib, bu jazoni o'tashi maqsadga muvofiq emas, deb hisoblaydi.

Shartli hukm qilishda sud sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini va xususiyatini, aybdorning shaxsini, javobgarlikni og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlarni hisobga olishi lozim. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shartli ravishda jazo tayinlash uchun obyektiv va subyektiv asoslar bo'lishi lozim.

Obyektiv asos – bu sodir etilgan jinoyatning o‘z xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasi, usuli va oqibati bo‘yicha og‘ir bo‘lmasligi.

Subyektiv asos — aybdorning shaxsiy xususiyatlari va sodir etilgan jinoyatni xususiyatlovchi subyektiv xususiyatlari, ya‘ni aybdorning uncha ijtimoiy xavfli emasligini tasdiqlovchi holatlar yig‘indisidan iborat.

Aybdorning shaxsiga baho berishda uni jinoyat sodir etishga undagan xulq-atvori, turmush va ishdagi axloqi hamda o‘z jinoyatiga so‘nggi munosabati (aybini bo‘yniga olish, yetkazilgan zararni to‘lashi va boshqalar) e‘tiborga olinadi.

Jinoyat kodeksi shartli jazo belgilanishi mumkin bo‘lgan jinoyatlar va shaxslar doirasini chegaralaydi. O‘ta og‘ir jinoyati uchun jazoga hukm qilinganlarga, shuningdek, ilgari qasddan sodir etgan jinoyat uchun ozodlikdan mahrum etish jazosiga hukm qilingan shaxslarga nisbatan shartli jazo belgilash qo‘llanilmaydi. Jinoyat kodeksi ijtimoiy adolat prinsipidan kelib chiqib, o‘n sakkiz yoshga to‘lmagan shaxslar, birinchi va ikkinchi guruh nogironlari, ayollar, oltmish yoshdan oshgan shaxslarga nisbatan o‘ta og‘ir jinoyat sodir etgan holda ham shartli jazo belgilash mumkinligi mustahkamlangan.

Shartli jazo belgilashda sinov muddati jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasi, aybdorning shaxsi hamda mahkumga tayinlangan jazoning miqdoriga qarab, sud tomonidan bir yildan uch yilgacha belgilanadi. Sinov muddatining asosiy mohiyati va ahamiyati mahkumga jazoni o‘tamasdan tuzalishi, o‘zini jamoat oldida oqlashi uchun vaqt va imkoniyat berishdir. Agar shu muddat ichida mahkum ishonchni oqlasa, sinov shartlarini bajarib tuzalganligini isbotlasa, unga tayinlangan jazoni o‘tashdan ozod bo‘ladi va sudlanmagan hisoblanadi. Sinov muddati hukm chiqarilgan kundan boshlab hisoblanadi. Shartli jazo belgilash to‘g‘risidagi qaror yuqori sud tomonidan chiqarilgan taqdirda ham, sinov muddatini hisoblash shu kundan boshlanadi. Jinoyat kodeksining 72-moddasi, 3-qismiga muvofiq, sud shartli jazo belgilashi bilan bir qatorda aybdorga bir qator majburiyatlarni: yetkazilgan zararni bartaraf etish, ishga yoki o‘qishga kirish, yashash joyi yoki o‘qishini o‘zgartirsa, bu haqda shartli hukm qilingan shaxsning xulqi ustidan nazorat olib boruvchi organga xabar berib turishi, vaqti-vaqti bilan kelib bu organlar ro‘yxatidan o‘tib turishi, muayyan joylarda bo‘lmaslik, muayyan vaqtda yashash joyida bo‘lishi, alkogolizm, giyohvandlik, zaharvandlik yoki tanosil kasalligidan davolanish kursini o‘tashi kabi yuklashi mumkin.

Shartli hukm qilinganlar ustidan nazoratni ichki ishlar organlari va harbiy xizmatchilar ustidan harbiy qism yoki muassasa qo‘mondonligi amalga oshiradi. Jazoni ijro qilish inspeksiyasi shartli hukm qilingan shaxslarni ro‘yxatga oladi va sud belgilagan sinov muddati mobaynida ularning zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishini nazorat qilib boradilar. Shartli hukm qilingan shaxs harbiy xizmatga chaqirilgan taqdirda jazolarni ijro qilish inspeksiyasi sud hukmi (ajrimi) nusxasini hamda harbiy xizmat o‘tash joyida uning xulq-atvori ustidan nazorat qilish uchun kerakli boshqa hujjatlarni mudofaa ishlari bo‘yicha tegishli bo‘limga yuboradi. Harbiy qism (muassasa) qo‘mondonligi o‘n kunlik muddat ichida mahkum ro‘yxatga olinganligi to‘g‘risida, xizmatni tugatgandan keyin esa, jo‘nab ketganligi to‘g‘risida jazolarni ijro etish inspeksiyasiga xabar beradi.

Shartli hukm qilingan shaxsning xulq-atvori ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organ sinov muddati mobaynida belgilangan cheklashlarni to‘liq yoki qisman bekor qilish to‘g‘risida sudga taqdimnoma kiritishga haqlidir.

Mahkum zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishdan bo‘yin tovlagan yoki ma‘muriy yoxud intizomiy javobgarlikka tortilgan hollarda mahkum xulq-atvori ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organ jinoyat huquqiy ta‘sir chorasini bekor qilishi hamda hukmda tayinlangan jazo chorasini ijro etish to‘g‘risida taqdimnoma kiritishi mumkin. Sud ushbu taqdimnomaga asosan shartli jazoni bekor qilib, hukmda tayinlangan jazoni ijro etish to‘g‘risida ajrim chiqarishi mumkin.

Agar shartli hukm qilingan mahkum sinov muddati o‘tmay turib, yangi jinoyat sodir etsa, unga bir necha hukm yuzasidan Jinoyat kodeksining 60-moddasiga muvofiq jazo tayinlanadi. Sud yangi hukm bo‘yicha tayinlangan jazo muddatiga ilgarigi hukm yuzasidan o‘talmay qolgan jazo muddatini to‘la yoki qisman qo‘shadi.

Shartli hukm qilish to‘g‘risidagi sud hukmining kuchga kirishi bilan sinov muddati davomida mahkum sudlangan, deb topiladi. Agar sinov muddati davomida mahkum yangi jinoyat sodir etmasa, shartli hukm sud tomonidan bekor qilinmagan bo‘lsa, hukm ijro etilmaydi va shaxs Jinoyat kodeksining 78-moddasi, «a» bandiga ko‘ra sudlanmagan hisoblanadi.

17.6. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish

«Shartli ozod qilish» tushunchasi jinoyat huquqi nazariyasida mahkumni muddatidan ilgari davlat organlari tomonidan belgilangan tartibda nazorat ostiga olib, butunlay yoki qisman jazodan ozod qilishda ifodalanadi. Shartli ozod qilish shaxsni jazoni o'tab bo'lganidan so'ng ozod qilishdan yoki amnistiya asosida ozod qilishdan farq qiladi.

Muddatidan ilgari shartli ozod qilish mahkumga sud tomonidan belgilangan muddatdan oldin jazodan ozod bo'lish imkonini beradi, shu bilan bir qatorda agar ular belgilangan tartibni buzsa yoki qaytadan jinoyat sodir etsa, jazoni o'tash muassasasiga qaytarilishi mumkin.

Davlatimiz ham mahkumni belgilangan jazo muddatidan ilgari tuzatish va qayta tarbiyalashdan manfaatdordir. Mahkumni tuzatish va qayta tarbiyalash maqsadiga jazo muddatini o'tamasdan turib ham erishish mumkin. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari ozod qilish o'zida, nafaqat, mahkumni tuzatish va qayta tarbiyalash, balki umumiy va maxsus ogohlantirish funksiyalarini ham bajaradi. Shuning uchun ham Jinoyat kodeksida tuzalish bilan bir qatorda jazodan ozod qilish uchun mahkum tomonida o'talishi lozim bo'lgan minimal jazo muddati belgilangan. Umumiy va maxsus ogohlantirish jinoyatning og'irlik darajasi, shuningdek, voyaga yetmagan shaxs tomonidan sodir etilgan jinoyat uchun tayinlangan jazoning haqiqatan ham o'talgan qismini aks ettiradi. Bu holatlar jinoyat o'ta xavfli jinoyatchilar tomonidan sodir etilganida, ularga nisbatan jazodan ozod qilishning ushbu turini qo'llash mumkin emasligini anglatadi.

Jazodan ozod qilishning bu turi jazoni o'tayotgan shaxsni jazoning o'talmay qolgan qismidan muayyan shartlar mavjud bo'lgandagina ozod qilish mumkinligini ifodalaydi. Shuning uchun ham jazoni muddatidan ilgari shartli ozod qilish, deyiladi. Jazoning o'talmay qolgan qismi davomida mahkum muayyan shartlarni bajarishi lozim bo'ladi, aks holda, shartli ozod qilish bekor qilinishi mumkin.

Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish mazmuni mahkumni qonunda belgilangan jazo turlari uchun belgilangan talablarni bajarishi va mehnatga halol munosabatda bo'lishi, shuningdek, sud tomonidan belgilangan jazo muddatining muayyan qismini o'talganligida ifodalanadi. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilishning mohiyati shundaki, jazoni o'tayotgan shaxs o'talmay qolgan muddat davomida yangi jinoyat sodir etmaslik sharti bilan sud tomonidan jazoning qolgan qismini o'tashdan ozod qilinadi. Jazoning o'talmay qolgan qismi sinov muddati ahamiyatiga ega bo'lib, uning shartlarini bajarmaslik jazo muddatini hisobga olishga, ya'ni yangi tayinlangan jazoga qo'shishga va jazodan ozod qilishni to'xtatishga asos bo'ladi. Shu asosga ko'ra, jazodan muddatidan ilgari shartli ozod qilish jazodan ozod qilishning shartli va qisman jazodan ozod qilish turiga kiradi.

Jazoni o'tashdan ozod qilinishi mumkin bo'lgan jazo turlari qonunda belgilab qo'yilgan (Jinoyat kodeksining 73-moddasi, 1-qismi). Bu jazo turlariga: ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish, xizmat bo'yicha cheklash yoki axloq tuzatish ishlari kiradi.

Jazodan ozod qilishning obyektiv shartlaridan yana biri mahkumni belgilangan jazo muddatining muayyan qismini o'taganligi hisoblanadi. Bu mahkum tomonidan sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga bog'liq. Jazodan shartli ozod qilish mahkum tomonidan faktik jihatdan jazoning:

- 1) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyat uchun sud tomonidan tayinlangan jazo muddatining kamida uchdan birini;
- 2) og'ir jinoyat, shuningdek, qasddan sodir etgan jinoyati uchun, agar shaxs ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan bo'lsa, sud tomonidan tayinlangan jazo muddatining kamida yarmini.
- 3) o'ta og'ir jinoyati uchun, shuningdek, jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan yoki jazosi yengilrogi bilan almashtirilgan shaxs jazoning o'talmagan qismi mobaynida yangi jinoyat sodir etganligi uchun hukm qilingan bo'lsa, sud tayinlangan jazo muddatining kamida uchdan ikki qismini haqiqatda o'tab bo'lganidan keyin qo'llanishi mumkin.

Shartli ozod qilishni qo'llashning subyektiv asoslariga mahkumni belgilangan jazo turlari uchun o'rnatilgan tartib qoida talablarini bajargan va mehnatga halol munosabatda bo'lganligi kiradi.

Mahkumning belgilangan jazo turlari uchun o'rnatilgan tartib-qoida talablarini bajarishi deganda, uning mehnat faoliyati, tartibni buzgan yoki buzmagani, ichki tartib qoidalarni buzuvchilarga qarshi kurash va umuman, jamoat faoliyatida faol ishtirok etganligi tushuniladi.

Mehnatga halol munosabat esa, hammadan ilgari mahkumning jazoni o'tash muassasalarida tashkil etilgan mehnat faoliyatida o'z xohishi bilan faol ishtirok etishi bilan belgilanadi. Bunday munosabat mahkumning ishlab chiqarishda, qishloq xo'jaligida, xo'jalik ishida, koloniya hududidagi obodonchilik ishida va boshqa turli ijtimoiy foydali ishlarni halol bajarishida ifodalanadi. Mehnatga halol munosabati, shuningdek, mahkumning ma'lum hunar o'rganishi, o'z malakasini oshirishga, shuningdek, ratsionalizatorlik, kash-fiyotchilikka intilishi, mehnat musobaqalarida qatnashishi va ish tajribalarini boshqalarga o'rgatishi bilan xususiyatlanadi.

Mahkumning tuzalganligi masalasini hal qilishda uning jamiyat hayotiga munosabati, yetkazilgan zararni tezroq qoplash uchun harakat qilishi ham e'tiborga olinadi. Bu jinoyatning xususiyati va mahkumning shaxsiy xususiyatlarini ham hisobga olish katta ahamiyatga ega.

Intizomiy qismga jo'natish jazosiga mahkum qilinganlar, agar yaxshi xulq-atvori hamda mehnatga va harbiy xizmatga vijdonan munosabati uchun sud tomonidan tayinlangan jazo muddatini uchdan bir qismini o'tagandan so'ng intizomiy qism komandirining buyrug'i bilan axloqan tuzalayotganlar qatoriga qo'shiladi va umumiy jazo muddatining kamida yarmini o'tagandan so'ng jazodan muddatidan ilgari shartli ozod qilinishga taqdim etilishi mumkin¹.

Yuqorida belgilangan jazo muddatini o'tab bo'lgandan so'ng mahkumlar bir oylik muddat ichida jazoni ijro etuvchi muassasa yoki organ ma'muriyati uni jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilishga taqdim etish haqidagi masalani ko'rib chiqishi va bu haqda qaror chiqarishi lozim. Ma'muriyat mahkumni jazodan muddatidan ilgari shartli ozod qilishga taqdim etishni rad etgan taqdirda mahkum yoki uning advokati sudga tegishli iltimosnoma bilan murojaat qilishga haqli. Muayyan huquqdan mahrum qilish tariqasidagi jazodan ozod qilish jamoat birlashmasi, jamoa, mahkumning o'zi yoki uning himoyachisi iltimosnomasiga ko'ra, sud tomonidan amalga oshiriladi².

Agar sud muddatidan ilgari shartli ozod qilishni rad etsa, bu haqda ajrim chiqqan kundan boshlab olti oy o'tgandan keyin taqdimnoma takroran kiritilishi yoki iltimosnoma takroran berilishi mumkin. Agar jazoni o'tashdan muddatidan ilgari ozod qilish to'g'risidagi taqdimnoma alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlik kasalliklaridan majburiy davolanish qo'llanilgan mahkumlarga nisbatan berilganda, sud mazkur ishni ko'rib chiqishda bunday shaxslarga nisbatan tayinlangan davolash kursining o'talganligini aniqlashi zarur.

Qonunda belgilangan darajada shaxsning axloqan tuzalganligiga ishonch hosil qilgan sud qonunda ko'rsatilmagan motivlarga ko'ra, uni jazoni o'tashdan muddatidan ilgari, masalan, sud belgilagan jazoning yengilligi, sodir etilgan jinoyatlarning ko'pligi, jazoni o'tashda qisqa muddatda bo'lganligi va hokazolarni ro'kach qilib shartli ozod qilishga monelik qilishga haqli emas.

Jazodan shartli ozod qilish masalasi, hukm chiqarish vaqtida amalda bo'lgan jinoyat qonuni bilan emas, balki, ushbu masala ko'rilyotgan vaqtda amalda bo'lgan jinoyat qonuni asosida hal qilinadi. Jazodan muddatidan ilgari shartli ozod qilish masalasini ko'rayotganda sud jazoning o'talmay qolgan qismini almashtirishga yoki qisqartirishga haqli emas. Sud mahkumni ozod qilishi yoki ozod qilishni rad etishi mumkin. Zarur hollarda bu masalani kerakli ma'lumotlar olish uchun keyinga qoldirishi ham mumkin.

Ayrim shaxslarga nisbatan ushbu jazodan ozod qilish turi qo'llanilmaydi. Jinoyat kodeksining 73-moddasi, 4-qismiga ko'ra, ushbu shaxslar doirasiga:

- 1) o'lim jazosi avf etish tariqasida ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan almashtirilgan shaxslar;
- 2) o'ta xavfli retsdivistlar;
- 3) uyushgan guruh va jinoiy uyushmaning tashkilotchi va qatnashuvchilari;
- 4) javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirish, o'n to'rt yoshga to'lmaganligi aybdorga ayon bo'lgan jabrlanuvchining nomusiga tegish yoki unga nisbatan zo'rlik ishlatib, jinsiy ehtiyojni g'ayritabiiy usulda qondirish, O'zbekiston Respublikasi tinchligi va xavfsizligiga qarshi jinoyat sodir etish, jinoiy uyushma tashkil etish, yadroviy, kimyoviy, biologik va boshqa xildagi ommaviy qirg'in qurollarini, shunday qirg'in qurollarni ishlab chiqarish uchun foydalanish mumkinligi ayon bo'lgan materiallar va uskunalarni, giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni kontrabanda qilish, shuningdek, giyohvandlik

moddalari va psixotrop moddalarni ko'p miqdorda g'ayriqonuniy ravishda sotish uchun jazoga hukm qilingan shaxslarga;

5) jazoni o'tash tartibini ashaddiy buzuvchi mahkumlar kiradi.

Jinoyat kodeksining 73-moddasida jazoni o'tashdan muddatidan avval shartli ozod qilish faqat asosiy jazolarga nisbatan qo'llanishi mumkin, degan xulosa kelib chiqadi. Kodeksda qo'shimcha jazodan ham muddatidan ilgari ozod qilish mumkinligi haqida hech qanday fikr berilmagan.

Shaxsning o'talmagan muddat davomida qasddan yangi jinoyat sodir etmasligi uning jazodan uzil-kesil ozod bo'lishining sharti ekanligi munosabati bilan mazkur jazoning o'talmay qolgan muddati shaxs uchun sinov muddati, deb topiladi. Sinov muddatining hisobi tayinlangan jazoning xususiyatlariga bog'liq ravishda amalga oshiriladi. Demak, agar shaxsga asosiy jazo tayinlangan bo'lsa-yu, unga jazoni o'tash muddatidan ilgari shartli ozod qilish qo'llanilganda, sinov muddati jazoning o'talmay qolgan qismiga teng bo'lishi kerak. Agar asosiy jazo bilan birga qo'shimcha jazoga ham mahkum etilgan bo'lsa, u holda sinov muddati ikki xil usulda hisoblanishi mumkin. Birinchisi, o'talmay qolgan asosiy jazo qismi qo'shimcha jazo muddatidan ko'proq bo'lganda qo'llaniladi. Sinov muddati asosiy jazoning o'talmay qolgan qismi muddatiga teng bo'ladi. Ikkinchisi, qo'shimcha jazo o'talmay qolgan asosiy jazo qismidan ko'proq bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Bunday holatlarda sinov muddatini hisoblash uchun uning qo'shimcha jazo muddatiga tengligidan kelib chiqish kerak. Sinov muddatining davom etishi jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish to'g'risida qaror chiqqan kundan boshlab hisoblanadi.

Agar shartli ravishda ozod qilingan shaxs jazoning o'talmay qolgan qismi davomida qasddan yangi jinoyat sodir etsa, unga nisbatan Jinoyat kodeksining 60-moddasiga muvofiq, bir necha hukmlar yuzasidan jazo tayinlanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, muddatidan ilgari shartli ozod qilishning quyidagi xususiyatlari mavjud:

- shaxsga erkinlikdagi turmush tarziga moslashishga va tiklanib olishi uchun imkon beradi;
- uning ustidan nazoratni amalga oshirishni ta'minlaydi va qayta jinoyat sodir etish ehtimolini kamaytiradi;
- shaxsning ijtimoiy xavfsizligini hisobga olgan holda unga imkoniyatlar va imtiyozlar beradi;
- ozodlikdan mahrum qilish joyidagi bosim darajasini kamaytiradi.

17.7. Jazoni yengilrog'i bilan almashtirish

Jazoni yengilrog'i bilan almashtirish jazodan muddatidan ilgari shartli ozod qilishdan farqli ravishda shartsiz hisoblanadi. Jinoyat kodeksining 74-moddasida ko'rsatilgan jazodan ozod qilishning ushbu turi mahkumga nisbatan unga tayinlangan jazoga nisbatan yengilroq turdagi jazoni qo'llash orqali ham Jinoyat kodeksida belgilangan jazoning maqsadiga erishish mumkin, degan xulosaga kelinganida qo'llaniladi.

Jazoning o'talmay qolgan qismini yengilrog'i bilan almashtirishning mohiyati mahkumni jazoning muayyan turini yengilrog'i bilan almashtirishda ifodalanadi. Bu almashtirish faqatgina ozodlikdan mahrum qilish va axloq tuzatish ishlariga hukm qilingan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Boshqa jazo turlari yengilroq turdagi jazo bilan almashtirilishi mumkin emas. Jazoni yengilrog'i bilan almashtirish mahkum jazo turlari uchun belgilangan tartib qoida talablarini bajargan va mehnatga halol munosabatda bo'lgan hollarda qo'llanishi mumkin. Bunda mahkumning mehnatga, u yerdagi mehnat jamoasiga munosabati va boshqa holatlar inobatga olinadi.

Jazoning o'talmay qolgan qismini yengilroq turdagi jazo bilan almashtirishda qo'shimcha jazo qo'llanilgan bo'lsa, bu jazo turini bekor qilish yoki uning muddatini qisqartirish masalasi jinoyat qonunida belgilanmagan. Shunday bo'lsa-da, sud mahkumni qo'shimcha jazodan to'liq yoki qisman ozod qilishi mumkin. Bunda qo'shimcha jazo turi boshqa hech qanday jazo bilan almashtirilmaydi.

Qonun jazoni yengilrog'i bilan almashtirishni qo'llashning asosi sifatida:

- a) u qo'llanishi lozim bo'lgan shaxslar doirasini;
- b) tayinlangan jazoning eng kam muddatlarini amalda o'tashni belgilaydi.

Jazoning o'talmagan qismi yengilroq turdagi jazo bilan almashtirish jazoning qonunda belgilangan qismi o'talgandan so'nggina qo'llanishi mumkin.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyati uchun sud tayinlagan jazo muddatini kamida to'rt dan bir qismini o'tagan shaxsga qo'llanilgan jazo yengilroq turdagi jazo bilan almashtirilishi mumkin. Masalan, uch yil muddatga ozodlikdan mahrum etilgan mahkum, jazoning kamida bir yilini o'tagandan so'nggina (uchdan bir qismini) yengilroq turdagi jazo bilan almashtirilishi mumkin.

Og'ir jinoyati uchun, shuningdek, qasddan sodir etgan jinoyati uchun, agar u ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinib, sud tayinlagan jazo muddatini kamida uchdan birini o'tagan bo'lsa, yengilroq turdagi jazo bilan almashtiriladi. O'ta og'ir, shuningdek, jazoni muddatidan ilgari shartli ozod qilish yoki yengilroq'i bilan almashtirish qo'llanilgan va jazoning o'talmagan qismi mobaynida qasddan sodir etgan yangi jinoyati uchun esa, sud tayinlagan jazo muddatining kamida yarmini o'tab bo'lganidan keyingina jazodan ozod qilishning ushbu turi qo'llaniladi.

Ozodlikdan mahrum etish tariqasidagi jazoning o'talmagan qismi axloq tuzatish ishlari bilan almashtirilganda axloq tuzatish ishlari ozodlikdan mahrum qilishning jazosining o'talmagan qismi muddatiga tayinlanadi. Bu shuni anglatadiki, masalan, ozodlikdan mahrum qilish jazosining o'talmagan to'rt yillik muddati, axloq tuzatish ishlari jazosi bilan almashtirilganda, axloq tuzatish ishlarining umumiy muddati, olti oydan kam bo'lishi va uch yildan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Axloq tuzatish ishlari jazosiga nisbatan yengilroq jazo turi muayyan huquqdan mahrum qilish va jarima jazosidir. Lekin bu jazo turi almashtirilganda, jarima jazosi bilangina almashtirilishi mumkin. Bunda bir oylik axloq tuzatish ishlari jazosi eng kam oylik ish haqining ikki barobariga tenglashtirib hisoblanadi.

Jazoni yengilroq'i bilan almashtirish ayrim jinoyatchilar uchun qo'llanilmaydi. Bu shaxslar doirasi Jinoyat kodeksining 73-moddasi, 4-qismida belgilangan:

- 1) o'lim jazosi avf etish tariqasidagi ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan almashtirilgan shaxslar;
- 2) o'ta xavfli retsdivistlar;
- 3) uyushgan guruh va jinoiy uyushmaning tashkilotchi va qatnashuvchilari;
- 4) javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda odam o'ldirish, o'n to'rt yoshga to'lmaganligi aybdorga ayon bo'lgan jabrlanuvchining nomusiga tegish yoki unga nisbatan zo'rlik ishlatib, jinsiy ehtiyojni g'ayritabiiy usulda qondirish, O'zbekiston Respublikasi tinchligi va xavfsizligiga qarshi jinoyat sodir etish, jinoiy uyushma tashkil etish, yadroviy, kimyoviy, biologik va boshqa xildagi ommaviy qirg'in qurollarini, shunday qirg'in qurollarni ishlab chiqarish uchun foydalanish mumkinligi ayon bo'lgan materiallar va uskunalarini, giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni kontrabanda qilish, shuningdek, giyohvandlik moddalari va psixotrop moddalarni ko'p miqdorda g'ayriqonuniy ravishda sotish uchun hukm qilingan shaxslar;
- 5) jazoni o'tash rejimini ashaddiy buzuvchi shaxslarga nisbatan.

Qonun jazoni yengilroq'i bilan almashtirganda, shartli hukm qilish kabi mahkumning xulqiga nisbatan hech qanday shart qo'yilmaydi. Mahkum yengilroq turdagi jazoni o'tash davomida belgilangan tartibni buzgan hollarda ham, sud qaytadan og'irroq jazo bilan almashtirishga haqli emas. Agar yengilroq jazo bilan almashtirilgan shaxslar jazoning o'talmagan qismi davomida yangi jinoyat sodir etishsa, bunda ularga nisbatan bir necha hukmlar yuzasidan jazo tayinlanadi. Bunda yangi tayinlangan jazo va asosiy jazo bilan almashtirilgan yengilroq turdagi jazolar hisobga olinadi.

17.8. Kasallik yoki mehnat qobiliyatini yo'qotish oqibatida jazodan ozod qilish

Agar aqli noraso shaxs tomonidan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilsa, bu uni jinoiy javobgarlikka totish uchun asos bo'la olmaydi. Agar shaxs hukm chiqarilgandan so'ng o'z qilmishining ahamiyatini anglay olmaydigan darajada ruhiy kasallikka, shuningdek, jazoni o'tashga to'sqinlik qiladigan boshqa og'ir kasallikka chalilib qolsa, jazoni o'tashdan ozod qilinishi mumkin. Jinoyat sodir etgan shaxs hukm chiqarilgandan so'ng o'z harakatlarining ahamiyatini anglay olmaydigan va boshqara olmaydigan darajada ruhiy kasallikka chalilib qolgan bo'lsa, jazodan ozod qilinadi. Bunday shaxslarni jazoni o'tashni davom ettirishlari maqsadga muvofiq emasligi, ruhiy kasallikka chalangan shaxsning sud tomonidan belgilangan jazo

choralarini kasalligi tufayli to'g'ri idrok etish imkoniga ega emasligida ifodalanadi. Bunday kasalliklarga: uzoq davom etadigan, kuchayib va og'irlashib boradigan va davolash qiyin bo'ladigan surunkali kasalliklar kiradi. Bunday shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanishi mumkin.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash tartibi Jinoyat kodeksining 91–95-moddalarida belgilangan. Agar tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanilgan shaxs Jinoyat kodeksining 69-moddasida belgilangan va sud tomonidan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilgan kundan boshlab hisoblanadigan muddatlar o'tib ketmasdan tuzalgan bo'lsa, jazo ijro etiladi. Barqaror bo'lmagan, vaqtinchalik o'tkinchi xususiyata ega bo'lgan ruhiy kasalliklar jazodan muddatidan ilgari ozod qilish masalasini hal qilish uchun asos bo'la olmaydi.

Agar shaxs boshqa og'ir kasallikka chalinib qolsa, bunday holda uni jazodan ozod qilish uning majburiyati emas, balki huquqi hisoblanadi. Bunday mahkumlar aqli raso hisoblanadi va axloq tuzatish jazosiga tortilishi mumkin. Bunday holatda, nafaqat, shaxsning kasalligi, shuningdek, jinoyatning xavfliligi, mahkumning shaxsiy xususiyatlari va boshqa omillar hisobga olinadi. Bu omillarga jazoning o'talgan muddati, shaxsning jazoni o'tash tartibiga munosabati kabilar kiradi. Jazodan ozod qilish uchun asos bo'luvchi kasalliklar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi¹.

Amaliyotda mahkumlarning jazoni o'tash davomida o'z a'zolariga ataylab shikast yetkazish, o'z sog'lig'ini yomonlashtirish hollari ko'p uchrab turadi. Bunday hollarda ular jazodan ushbu asosga ko'ra ozod qilinmaydilar. Ushbu asosga ko'ra, jazodan ozod qilishda unga nisbatan davolab bo'lmaydi, deb tashxis qo'yilgan bo'lishi kerak.

Mahkumni kasalligi tufayli jazoni o'tash muddatidan oldin ozod qilish har qanday turdagi asosiy jazoga nisbatan qo'llanishi mumkin. Qonun og'ir kasalligi tufayli muddatidan ilgari jazodan ozod qilishni qo'shimcha jazoga nisbatan qo'llanish masalasini ochiq qoldirgan. Qator hollarda, ularni qo'shimcha jazodan, masalan, muayyan huquqdan mahrum qilish jazosidan ozod qilish maqsadga muvofiq emas. Sudga mahkumni ushbu asosga ko'ra, jazodan ozod qilish haqidagi taqdimnoma Ichki ishlar vazirligining maxsus tibbiy komissiyasi xulosasi asosida kiritiladi.

Harbiy xizmatchilar ularni xizmatga yaroqsiz, deb topishga asos bo'luvchi kasallikka chalingan taqdirda jazodan ozod qilinishi mumkin. Bunda harbiy xizmatchini tegishli harbiy-tibbiy komissiyasining xulosasi harbiy xizmatga yaroqsiz, deb topishi uchun asos bo'ladi. Harbiy xizmatchilar ushbu asosga ko'ra, intizomiy qismga yuborish yoki xizmat bo'yicha cheklash turidagi jazolardan ozod qilinishi mumkin. Qonun ayol jinsidagi harbiy xizmatchilar uchun xizmat bo'yicha cheklash turidagi jazodan muddatidan ilgari jazodan ozod qilishning qo'shimcha asosi, deb homiladorlik tufayli mehnatga layoqatsizligini qayd etadi. Bunda shuni e'tiborga olish lozimki, qonun mazkur ozod qilish turi uchun ayolning homiladorligini emas, balki uning homiladorlik va tug'ish uchun ta'til berishni asos, deb topadi. Ya'ni ushbu asosga ko'ra, ozod qilish ularga homiladorlik va tug'ish uchun ta'til berilgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 75-moddasi, 5-qismida axloq tuzatish ishlari jazosini o'tashdan muddatidan ilgari ozod qilishning mustaqil turlari aks ettirilgan:

- 1) mahkumning mehnatga yaroqsiz bo'lib qolganligi;
- 2) mahkumning pensiya yoshiga yetganligi;
- 3) homiladorlik va tug'ish ta'tiliga chiqqanligi.

Mahkumning mehnatga yaroqsizligi deganda, uning mehnat qilish imkoniyatidan mahrum bo'lishi tushuniladi. Mehnatga yaroqlilik TMEK tomonidan aniqlanadi.

Mahkumning pensiya yoshiga yetishi deganda, ayollarning 55 yoshga, erkaklarning 60 yoshga to'lishi munosabati bilan pensiyaga chiqishi tushuniladi.

Ayollarga tug'gunga qadar yetmish kalendar kuni va tuqqandan keyin ellik olti kalendar kuni (tug'ish qiyin kechgan yoki ikki yoxud undan ortiq bola tug'ilgan hollarda –yetmish kalendar kuni) miqdorida homiladorlik va tug'ish ta'tillari beriladi. Homiladorlik va tug'ish ta'tili jamlangan holda tug'ishga qadar amalda bunday ta'tilning necha kunidan foydlanganidan qat'iy nazar, ayolga to'liq beriladi. Bunday hollarda jazodan ozod qilish haqidagi taqdimnoma bunday ta'til beruvchi huquqni tibbiy hujjat asosida beriladi¹.

Yuqoridagi uch holatdan biri mavjud bo'lganda mahkum axloq tuzatish ishlari jazosidan ozod qilinadi.

17.9. Amnistiya akti yoki avf etish asosida jazodan ozod qilish

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 79 va 93-moddalarida qayd etilganidek, amnistiya akti yoki avf etish asosida jazodan ozod qilish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasi asosida senat tomonidan amalga oshiriladi. Ba'zi davlatlarda amnistiya to'g'risidagi qonun chiqarish qonun chiqaruvchi organga tegishlidir. Masalan, Rossiyada Davlat Dumasi amnistiya chiqarish vakolatiga egadir.

Amnistiya O'zbekiston Respublikasi senati qabul qiladigan normativ xususiyatdagi akt bo'lib, u muayyan jinoyatlar uchun javobgarlik nazarda tutilgan jinoyat qonunini bekor qilmasdan, sud hukmi qarorlarining asosli va qonuniyligini shubha ostiga olmasdan, aybdorni jazodan yoki jinoiy javobgarlikdan ozod qiladi, jazoni yumshoq jazo bilan almashtiradi yoxud belgilangan muddatlarni qisqartiradi, shuningdek, jazoni o'taganlikning oqibati bo'lgan sudlanganlikni bekor qiladi.

Amnistiya ijtimoiy mohiyatiga ko'ra, muayyan jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning muayyan toifasiga taalluqli bo'ladi. Sudning hukmi asosida jazo tayinlangan shaxs amnistiya akti yoki avf etish asosida asosiy va ijro etilmagan qo'shimcha jazolardan ozod qilinishi yoki unga tayinlangan jazoning o'talmay qolgan qismi yengilroq jazo bilan almashtirilishi mumkin. Sodir etilgan jinoyatga nisbatan jazolovchi funksiyasini yo'qotmagan holda amnistiya akti jazoni qisman yoki to'liq bekor qiladi, boshqa yengilroq jazo turi bilan almashtiradi yoxud qo'zg'atilgan jinoyat ishini tugatadi. Jinoiy jazodan ozod qilishning asosi sifatida amnistiyaning jinoyat huquqiy tushunchasi ikkita: sud tomonidan hali jinoyat ishi ko'rilmagandagi javobgarlik masalasi va jazo chorasi turi masalalarini qamrab oladi.

Amnistiyaning huquqiy oqibatlari jinoiy jazodan ozod qilishning boshqa turlariga muvofiq keladi. Shaxsni amnistiya akti asosida jinoiy jazodan ozod qilish ham insonparvarlik prinsipiga asoslanadi.

Alohida shaxsni jazodan ozod qiluvchi akt – avf etishdan farqli ravishda, amnistiya normativ xususiyatga ega: u har doim muayyan toifadagi jinoyatlar yoki bir guruh shaxslarga yoxud o'zaro demografik, ijtimoiy, jinoiy, yoshga oid huquqiy yoxud boshqa belgilariga ko'ra, farqlanmaydigan yakka tartibdagi noaniq bir guruh shaxslarga tegishli bo'lib, individual xususiyatga ega bo'lmaydi. Bu jinoyatlar va shaxslar guruhi turli jinoyat tarkibi yoki jinoyatning tasnifi, jinoyat subyektning belgilariga ko'ra belgilanadi.

Odatda, amnistiya aktlari birinchi navbatda voyaga yetmaganlar, qariyalar, shuningdek, ayollar, avvalambor birinchi navbatda, homilador ayollarga, shuningdek, jinoyatning xususiyati va og'irlik darajasi (ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan, qasddan sodir etilgan, uncha og'ir bo'lmagan va og'ir jinoyatlar)ga nisbatan qo'llaniladi. Ammo boshqa, ijtimoiy-siyosiy asoslardagi amnistiya aktlari bo'lib, ularning doirasi an'anaviy tartibda emas, balki alohida tartibda belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 1-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining o'n bir yilligi munosabati bilan amnistiya to'g'risidagi Farmonida birinchi marta jinoyat sodir etganligi uchun jazoni o'tayotgan ayollar, jinoyat sodir etgan vaqtda 18 yoshga to'lmagan shaxslar, mazkur Farmon kuchga kirgunga qadar belgilangan tartibda birinchi va ikkinchi guruh nogironlari, deb topilgan shaxslar, 60 yoshga to'lgan erkaklar, bir yildan oshmagan muddat ichida jazoni ijro etish yoki yashash joyidagi davolash muassasalarining tibbiy komissiyalari tomonidan jazoni o'tashga to'sqinlik qiladigan og'ir kasallikka chalingan, deb topilgan shaxslar, jinoyat sodir etgunga qadar doimiy yashash joyi O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bo'lgan, ozod etilgandan so'ng O'zbekiston Respublikasi hududida qolishi uchun qonuniy asoslar bo'lmagan chet el fuqarolari, ehtiyotsizlik orqasida jinoyat sodir etganlar, shuningdek, birinchi marta hukm qilingan shaxslar, basharti, ular ijtimoiy xavf katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyati uchun hukm qilingan bo'lsa, birinchi marta ozodlikdan mahrum etish jazosiga hukm qilinib, o'talmay qolgan jazo muddati ikki yildan ko'p bo'lmagan shaxslar, ekstremistik tashkilotlar faoliyatidagi ishtiroki, ular tarkibida O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumiga qarshi jinoyatlar yoki jamoat xavfsizligiga qarshi boshqa qilmishlar sodir etganligi uchun o'n yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinib, tuzalish yo'liga o'tgan shaxslar jazodan ozod qilinishi belgilandi.

Shuningdek, amnistiya akti qo'llanilmaydigan shaxslar doirasi ham aktda belgilanadi, masalan, yuqoridagi amnistiya akti o'ta xavfli retsdivistlarga, jazoni o'tash tartibini muntazam tarzda buzayotgan

mahkumlarga hamda muqaddam avf etish yoki amnistiya akti asosida jazodan ozod etilgan va yana qasddan jinoyat sodir etganlarga, nisbatan qo'llanilmasligi belgilangan.

Amnistiya akti asosida jazo muddati qisqartirilishi ham mumkin. Masalan, yuqoridagi amnistiya jazodan ozod qilinmaydigan shaxslarning o'talmagan jazo muddati:

1) qasddan sodir etgan jinoyati uchun o'n yildan ortiq bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilinganlarga – to'rtinchi qismiga;

2) qasddan sodir etgan jinoyati uchun o'n yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilinganlarga – beshinchi qismiga qisqartirildi.

Umumiy qoidaga ko'ra, amnistiya akti chiqarilgunga qadar sodir etilgan jinoyatlarga nisbatan tatbiq etiladi. Uzoqqa cho'zilgan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan, amnistiya akti, agar jinoyatni tashkil etuvchi barcha harakatlar amnistiya akti kuchga kirgunga qadar (chiqqan vaqti, qonuniy kuchga kirgan vaqti) amalga oshirilgan bo'lsa, tatbiq etiladi.

Davomli jinoyatlarda ham amnistiya akti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu akt oxirgi jinoyat amnistiya akti chiqarilgunga qadar sodir etilib, agar bu amnistiya aktida maxsus ko'rsatilgan bo'lsa qo'llaniladi, agar jinoyat harakatlardan biri amnistiya akti chiqarilganidan yoki u qonuniy kuchga kirganidan so'ng sodir etilgan bo'lsa tatbiq etilmaydi.

Amnistiya akti asosida shaxsni jinoyat jazodan ozod qilish davlat tomonidan shaxsni (uning jinoyatini emas) kechirishdir.

Avf etish O'zbekiston respublikasi Konstitutsiyasiga asosan Prezident taqdimiga binoan senat vakolatiga kiradi.

Avf etish amnistiya bilan farqli ravishda aniq bir shaxs yoki muayyan shaxslar doirasiga nisbatan qo'llaniladi. Avf etish asosida jazodan ozod qilinishi yoki muddatidan ilgari shartli ozod qilinishi, unga nisbatan tayinlangan jazoning o'talmay qolgan qismi yengilroq turdagi jazo bilan almashtirilishi yoki sudlanganlik olib tashlanishi mumkin.

Adabiyotlarda, avf etish asosida jinoyat jazodan ozod qilish Prezident ixtiyorida bo'lib, bu masala jinoyat qonuni bilan bog'liq emas, degan fikrlar ham mavjud. Avf etish mahkumni jazodan ozod qilishning bir turi sifatida qaraladi.

Avf etish faqat hukm qonuniy kuchga kirgandan keyingina mahkumning iltimosiga ko'ra, har qanday turdagi jazoga nisbatan amalga oshirilishi mumkin.

Ko'pchilik hollarda avf etish o'ta og'ir jinoyat sodir etganligi uchun o'lim jazosiga hukm qilingan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Jinoyat kodeksining 51-moddasiga ko'ra, o'lim jazosi avf etish orqali 25 yil muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilishi mumkin. O'ta xavfli retdivistlar, oldin amnistiya akti yoki avf etish qo'llanilgan yoxud muddatidan ilgari shartli ravishda jazodan ozod qilingan yoki jazoning qolgan qismini yengilroq jazo bilan almashtirilgan shaxslar, agar ularning sudlanganlik muddati tugamasdan qasddan sodir etgan jinoyati uchun hukm qilingan jazoni o'tash vaqtida tuzalish yo'liga o'tib olmagan, o'ta og'ir jinoyat sodir qilgan shaxslar alohida hollardagina avf etilishi mumkin.

Agar avf so'rab qilingan iltimos rad etilsa, shaxs og'ir va o'ta og'ir jinoyat uchun hukm chiqarilgan kundan boshlab bir yildan keyin, boshqa jinoyatlar uchun hukm qilinganlar esa, olti oy o'tgandan keyin avf so'rab murojaat qilishi mumkin.

17.10. Sudlanganlik

Jinoyat huquqida sudlanganlik deganda, sodir qilgan jinoyati uchun shaxs sud tomonidan jinoyat qonunida belgilangan biror jazoning tayinlanishi tushuniladi.

Sudlanganlik – bu sud tomonidan aybdor, deb topilgan va aniq bir jazo chorasi qo'llanilgan shaxsning huquqiy holati. Sudlanganlik shaxsni sodir etgan jinoyati uchun hukm qilinganligidan kelib chiqadigan huquqiy holatdir.

Shaxsni hukm qilish deganda, shaxsning qilmishida jinoyat tarkibining barcha elementlari mavjud bo'lgan aniq jinoyatni sodir etishda aybdor, deb topish, shuningdek, bu shaxsga nisbatan muayyan turdagi va miqdordagi yoki muddatdagi jazoning tayinlanishi tushuniladi. Jazoning turi va miqdori yoki muddati

shaxsni sudlangan, deb topish va hisoblash uchun ahamiyatga ega emas, lekin bu sudlanganlikning tugallanishi yoki olib tashlanishiga ta'sir qiladi.

Demak, sud tomonidan ayblov hukmining chiqarilishi sudlanganlik holatini keltirib chiqaruvchi asos hisoblanadi. Ayblov hukmi jinoyat sodir etishda aybli, deb topilgan va jinoiy jazoga hukm etilgan shaxsning alohida huquqiy holatini belgilovchi sudlanganlikni vujudga keltiradi va u bekor qilungunga qadar (olib tashlash yoki tugashi) davom etadi. Sudlanganlikning bekor qilinishi bilan sudlanganlikning barcha huquqiy oqibatlari ham bekor bo'ladi.

Jinoyat kodeksining 77-moddasiga ko'ra, sudlanganlik shaxsning sodir etgan jinoyati uchun hukm etilganligidan keyin kelib chiqadigan huquqiy holatdir. Ayblov hukmi qonuniy kuchga kirganidan boshlab shaxs sudlangan, deb hisoblanadi. Sud tomonidan jazodan ozod qilingan shaxs sudlanmagan, deb hisoblanadi. Shuningdek, shaxs jazoni o'tagan, ammo qonunni o'zgarishi bilan bunday qilmish jinoyat, deb hisoblanmaydigan taqdirda yoki sodir qilingan jinoyat uchun tayinlangan jazoni o'tab bo'linishi bilan sudlanganlik holatining tugallanishi belgilangan bo'lsa, shaxs sudlanmagan, deb hisoblanadi. Shaxs ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgandan boshlab sudlangan hisoblanadi. U ayblov hukmi bilan biron-bir jinoyatni sodir etganligi bois sud tomonidan hukm qilinadi. Shunday qilib, jazoni o'tash davrida va uni o'tab bo'lgandan keyin ham qonunda aniq belgilangan muddat davomida shaxs sudlangan hisoblanadi. Sud hukmi bilan jazodan ozod qilingan shaxs esa, sudlangan hisoblanmaydi.

Jinoyat kodeksining 77-moddasi, 3-qismida sudlanganlik ushbu kodeksda nazarda tutilgan hollarda va shaxs yangi jinoyat sodir etgandagina huquqiy ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatilgan.

Sudlanganlikning huquqiy ahamiyati sudlanganlikning mazmunini tashkil etadigan huquqiy oqibatlar bilan belgilanadi. Sudlanganlik fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy va jinoiy huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Sudlanganlik holatining fuqarolik-huquqiy oqibatlari:

- *birinchidan*, shaxs rasmiy hujjatlarni to'ldirganida sudlanganligi haqida yozib qo'yishga majbur bo'ladi;

- *ikkinchidan*, sudlanganlik holati shaxsning turar joy erkinligini chegaralash uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin;

- *uchinchidan*, shaxsning sudlanganligi uning muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanishiga (advokatlik faoliyati) yoki huquqni muhofaza qilish organlarida ayrim mansablarni (prokuratura tergovchilari, prokurorlar, sudya va h.k.) egallashlariga to'sqinlik qilishi mumkin.

Sudlanganlikning ma'muriy-huquqiy oqibati shundan iboratki, sudlanganlik ayrim toifadagi sudlanganlar ustidan ma'muriy nazorat o'rnatilishiga sabab bo'ladi. Ularning muayyan hududlarda bo'lishi taqiqlanadi.

Sudlanganlikning jinoyat-huquqiy oqibatlari shaxsning oldingi jinoyati uchun sudlanganlik muddati o'tmasdan yoki qonunda belgilangan tartibda olib tashlanmasdan yangi jinoyat sodir etganidagina vujudga keladi. Sudlanganlik holati jinoyat-huquqiy bo'lmagan oqibatlarni ham keltirib chiqaradi.

Sudlanganlikning umumiy huquqiy oqibatlari kabi jinoyat-huquqiy oqibatlari ham jinoiy jazo samaradorligini oshirish va mahkumni tarbiyalashga qaratilgan choralarni mustahkamlash, shuningdek, avval sudlangan shaxslar tomonidan yangi jinoyatlar sodir etilishining oldini olishga qaratilgandir.

Shaxs oldingi jinoyati uchun sudlanganlik muddati o'tmasdan yangi jinoyat sodir etganidagina sudlanganlik uning uchun jinoyat-huquqiy ahamiyatga ega bo'ladi. Bu:

1) sudlanganlik jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida inobatga olinib, sud tomonidan og'irroq jazo qo'llanishiga sabab bo'lishi mumkin (Jinoyat kodeksining 56-moddasi, 1-qismi, «n» bandi);

2) sudlanganlik shaxsni xavfli va o'ta xavfli retsidivist, deb hisoblashga asos bo'ladi (Jinoyat kodeksining 34-moddasi);

3) sudlanganlik shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilishga to'sqinlik qiladi (Jinoyat kodeksining 66-moddasida ko'rsatilgan asoslarga ko'ra);

4) sudlanganlik ozodlikdan mahrum qilish turidagi jazoni o'tashning muayyan tartibiga ta'sir etadi (Jinoyat kodeksining 50, 85-moddalari);

5) sudlanganlik muayyan jazo turlarini belgilashda to'siq bo'ladi (Jinoyat kodeksining 48-moddasi);

6) alohida tartibda jazo tayinlanishiga sabab bo'ladi;

7) muayyan jinoyat tarkiblarining og'irlashtiruvchi belgisi hisoblanadi (masalan, Jinoyat kodeksining 166-moddasi, 3-qismi, «a» bandida takroran sodir etilgan talonchilik uchun kuchaytirilgan javobgarlik nazarda tutiladi);

8) muayyan toifadagi (ogir va o'ta og'ir) jinoyatlar uchun sudlanganlik mahkumning muddatidan oldin shartli ravishda ozod qilish masalasini hal qilishda u amalda o'tagan muddatni ko'paytiradi (Jinoyat kodeksining 73-moddasi, 3-qismi, «b» va «v» bandlari);

9) jinoyatning ijtimoiy xavfliligiga qarab ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, uncha og'ir bo'lmagan, og'ir, o'ta og'ir (Jinoyat kodeksining 15-moddasi) jinoyatlar uchun javobgarlikka tortish muddatlarini hisoblashga ta'sir ko'rsatadi (Jinoyat kodeksining 64-moddasi);

10) jazodan ozod etishga to'siq bo'lishi mumkin (Jinoyat kodeksining 71, 72, 73, 74-moddalari);

11) ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlashda jazoni ijro etish muassasasi turini aniqlashga ta'sir qiladi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqib sudlanganlikning huquqiy ahamiyatini sudlangan shaxs yangi jinoyat sodir etgandagina ko'rishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, shaxsning sudlanganlik holati sud tomonidan faqat keyingi jinoyati uchun shaxs sudlangan, deb hisoblangan davr mobaynida, ya'ni sud hukmi qonuniy kuchga kirgan vaqtlar to u olib tashlangungacha yoki tugagungacha bo'lgan davr mobaynida hisobga olinishi mumkin.

Jinoyat huquqiga oid adabiyotlarda sudlanganlik instituti ogohlantirish ahamiyatiga ega bo'lib, kriminologik ma'lumotlarga asoslanishi haqida fikrlar bildirilgan. Ulardan sudlanganlik ilmiy asoslangan ma'lumotlarga tayanadi, uning muddati jinoiy javobgarlik maqsadiga erishish uchun yetarli bo'ladi va belgilangan muddatning o'tishi bilan shaxs o'zining ijtimoiy xavfliligini yo'qotadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Qonunda belgilangan muddatning o'tishi bilan sudlanganlik tamom bo'ladi. Jinoyat kodeksining 78–79-moddalariga muvofiq sudlanganlikning tamom bo'lishi ikki shaklda namoyon bo'ladi:

- *birinchidan*, sudlanganlik holatining tugallanishi (avtomatik ravishda);
- *ikkinchidan*: sudlanganlikni olib tashlash (sud tomonidan).

Qonunda belgilangan muddatning o'tishi bilan avtomatik ravishda sudlanganlik holati tugallangan, deb topiladi. Sudlanganlik holatining tugallanishi avtomatik tarzda ro'y berib, buning uchun hech qanday hujjat talab qilinmaydi.

Sudlanganlik holatining tugallanishi deganda, muayyan muddatlarning o'tishi bilan mazkur masalaga oid sudning maxsus qarori qabul qilinmasdan barcha huquqiy oqibatlar va cheklanishlarning tugallanishi tushuniladi. Sudlanganlik holati tugallanganida shaxs sudlanmagan, deb hisoblanadi.

Sudlanganlik holatining tugallanishi uchun qonunda ikki shart belgilangan:

- 1) shaxs asosiy va qo'shimcha jazoni o'tab bo'lgan va undan ozod qilingan kundan boshlab qonunda ko'rsatilgan muddatlarni o'tishi talab qilinadi. Bu muddatlar o'talgan jazo turiga bog'liq bo'ladi.
- 2) sudlanganlik holatini tugallangan, deb topish uchun shu muddatlar ichida shaxsning yangi jinoyatlar sodir etmasligi talab qilinadi.

Shaxs sudlanganlik muddati o'tmasidan yangi jinoyat sodir qilsa, bu muddatning o'tishi uziladi. Bunday holda sudlanganlik muddati birinchi jinoyati yangi jinoyati uchun tayinlangan jazoni o'tagan kundan boshlanadi. Masalan, shaxs besh yil ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tasa va to'rt yillik sudlanganlik muddati o'tishiga ikki yil qolganida yangi jinoyatni sodir etganligi uchun unga axloq tuzatish jazosi tayinlansa, ushbu shaxsning sudlanganlik muddati axloq tuzatish jazosini o'taganidan keyin to'rt yildan so'ng o'tgan hisoblanadi.

Agar ikkinchi jinoyati uchun sudlanganlik muddati birinchi jinoyatiga nisbatan uzoqroq bo'lsa, u holda sudlanganlik muddati ikkinchi jinoyati uchun tayinlangan jazoni o'tagandan keyin boshlanadi.

Jinoyat kodeksining 78-moddasiga ko'ra, sudlanganlik holati quyidagi vaqtlarda tugallanadi:

- 1) shartli hukm qilinganlarga nisbatan – sinov muddati tugagandan boshlab;
- 2) xizmat bo'yicha cheklash yoki intizomiy qismga jo'natish tarzidagi jazolarni o'tab chiqqach;
- 3) jarima jazosi ijro etilgan kundan keyin, shuningdek, muayyan huquqdan mahrum qilish yoki axloq tuzatish ishlari jazolari o'talgandan keyin – bir yil o'tgach;
- 4) qamoq jazosi o'talgandan keyin– ikki yil o'tgach;
- 5) besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'talgandan keyin – to'rt yil o'tgach;
- 6) besh yildan ortiq, lekin o'n yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'talgandan keyin – yetti yil o'tgach;
- 7) o'n yildan ortiq, lekin o'n besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi o'talgandan keyin – o'n yil o'tgach.

Shartli hukm qilinganda sudlanganlik muddati bir yildan uch yilgacha bo'lgan sinov muddati o'tgandan so'ng tugallangan hisoblanadi. Agar shartli hukm qilingan shaxsga nisbatan qo'shimcha jazo chorasi qo'llanilgan bo'lsa, bu muddat sudlanganlik muddatidan ko'p bo'lsa, sudlanganlik qo'shimcha jazo muddati tugagach, tamom bo'lgan hisoblanadi.

O'n besh yil va undan ortiq muddatga hukm qilingan shaxs ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tab chiqqanidan so'ng, shuningdek, o'ta xavfli retsidivist, deb topilgan shaxslarga nisbatan sudlanganlik holati tugallanmaydi. Ularga nisbatan sudlanganlik muddati Jinoyat kodeksining 79-moddasi, 2-qismiga ko'ra, olib tashlanishi mumkin.

Sudlanganlik holatining tugallanishi shaxsning yangi jinoyat sodir etilishi bilan uziladi. Bunday holda sudlanganlikning birinchi jinoyat bo'yicha tugallanish muddati aybdorning oxirgi jinoyat uchun jazoni haqiqiy o'tab bo'lganidan so'ng hisobga olinadi. Shaxs ikki o'ta og'ir jinoyati uchun muddatni o'tab bo'lishiga qadar har ikki jinoyat uchun sudlangan, deb topiladi.

Sudlanganlik holati tugallanishi bilan uning barcha huquqiy oqibatlari bekor bo'ladi va yangi jinoyat sodir etilgan taqdirda, jinoyatga javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat, deb hisoblab bo'lmaydi. Sudlanganlik holatini tugallanishi yangi sodir etilgan jinoyat uchun jazo tayinlashda; jazodan shartli ravishda muddatidan ilgari ozod qilish; jazoni yengilroq'i bilan almashtirishda e'tiborga olinishi mumkin emas.

Sudlanganlik o'zining jinoyat huquqiy ahamiyatini yo'qotgandan keyin ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tash tartibini belgilashda ham e'tiborga olinmaydi. Agar sudlanganlik holati tugallangan yoki olib tashlangan bo'lsa, sudning hukmida avvalgi sudlanganlik e'tiborga olinmasligi lozim.

Sudlanganlikning olib tashlanishi sud tomonidan uning ajrimi asosida yoxud O'zbekiston Respublikasi Prezidentining avf etish yoki amnistiya akti asosida amalga oshiriladi. Sudlanganlikning olib tashlanishi vakolatli hokimiyat organining tegishli qarori bilan uning bekor qilinishida ifodalanadi.

Sudlanganlik:

- 1) o'n besh yil va undan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish shaklidagi jazoni o'taganlarga;
- 2) belgilangan tartibda o'ta xavfli retsdivist deb topilganlardan olib tashlanishini nazarda tutadi (Jinoyat kodeksining 79-moddasi).

Ushbu toifa shaxslarga nisbatan sudlanganlikni olib tashlash masalasini muhokama qilish uchun:

a) jazoni o'tagandan so'ng o'n besh yillik muddatning o'tishi;

b) yangi jinoyat sodir etmaslik asos bo'ladi.

Sudlanganlikni olib tashlashning zaruriy sharti mazkur shaxsning tuzalganligi va uning sudlangan, deb topishga zarurat qolmaganligi to'g'risidagi sudning ajrimi hisoblanadi. Amaldagi Jinoyat kodeksining 79-moddasida sudlanganlikni olib tashlash mumkinligi nazarda tutilgan. Qonunda sudlanganlikni olib tashlashning ikki turi nazarda tutilgan bo'lib, bular: o'n besh yildan kam muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tab chiqqanlarning sudlanganligini muddatdan ilgari olib tashlash, o'n besh yil va undan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tab chiqqanlar hamda o'ta xavfli retsdivistlarning sudlanganligini olib tashlashdir.

Jinoyat kodeksining 79-moddasi, 1-qismiga ko'ra, sudlanganlik muddatidan oldin olib tashlanishi ham mumkin. Sudlanganlikni muddatidan oldin olib tashlanishi ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tagan shaxslarga nisbatan ularning namunali xulq-atvori, mehnat va o'qishga halol munosabatlari bilan tuzalganliklarini isbotlaganlarida yo'l qo'yiladi. Bunday tuzalish qonunda belgilangan muddat ichida shaxsning ma'muriy jazoga yoki intizomiy javobgarlikka tortilmaganligi bilan tasdiqlanadi. Sudlanganlikning muddatidan ilgari olib tashlanishiga oid iltimosnoma jamoat birlashmasi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki shaxsning o'zi tomonidan berilishi mumkin. Bunday iltimosnoma bilan murojaat qilish uchun Jinoyat kodeksining 78-moddasida nazarda tutilgan muddatning kamida yarmining o'tganligi talab qilinadi.

Qilmishning jinoiyligini bekor qiladigan, jazoni yengillashtiradigan yoki shaxsning ahvolini boshqacha tarzda yaxshilaydigan qonun orqaga qaytish kuchiga ega bo'lib, ushbu qonun kuchga kirgunga qadar tegishli jinoiy qilmish sodir etgan shaxslarga, shu jumladan, jazoni o'tayotgan yoki o'tab bo'lgan shaxslarning, agar ular hali sudlangan hisoblansalar sudlanganligi olib tashlanishi mumkin (Jinoyat kodeksining 13-moddasi, 2-qismi).

Avf etish yoki amnistiya akti asosida ham sudlanganlikni muddatdan ilgari olib tashlanishi mumkin (Jinoyat kodeksining 79-moddasi, 4-qismi). Amnistiya O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qabul qiladigan normativ xususiyatdagi akt bo'lib, u muayyan jinoyatlar uchun javobgarlikni nazarda tutadigan jinoyat qonunini bekor qilmasdan, sud hukmlari qarorlarining asosli va qonuniyligini shubha ostiga qo'ymasdan, jazodan, jinoiy javobgarlikdan ozod qiladi, jazoni yengilroq turdagi jazo bilan almashtiradi yoxud belgilangan muddatlarni qisqartiradi, shuningdek, jazoni o'talغانlikning oqibati sifatida sudlanganlikni muddatdan ilgari bekor qiladi.

Amnistiya akti asosida muayyan toifadagi jinoyatlarni sodir etgan shaxslar jinoiy javobgarlikdan ozod qilinadi va sudlanganlik muddatidan ilgari olib tashlanadi. Sudlanganlik holatining tugallanishi yoki sudlanganlikni olib tashlash muddati asosiy va qo'shimcha jazoning o'talغان yoki ijro etilgan kundan boshlab hisoblanadi.

Jinoyat kodeksining 80-moddasi, 2-qismida shaxs tayinlangan jazodan qonunda belgilangan tartibda muddatdan ilgari ozod qilingan yoki jazo yengilrog'i bilan almashtirilgan bo'lsa, sudlanganlik muddati muddatidan ilgari ozod qilingan yoki yengilrog'i bilan almashtirilgan jazoning amalda o'tab bo'lingan qismidan hisoblanishi kerakligi ko'rsatib qo'yilgan.

Agar jazo yengilrog'i bilan almashtirilganda, amalda o'talغان muddat hukmga ko'ra belgilangan va o'talغان jazo muddati va sud ajrimi bo'yicha yengilroq almashtirilgan jazo muddatini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi. Shu bilan birga yengilroq jazo turi jazolarni qo'shib hisoblash qoidalariga muvofiq og'irroq jazo turiga ko'chirilishi kerak (Jinoyat kodeksining 61-moddasi).

Agar ozodlikdan mahrum etish Jinoyat kodeksining 74-moddasidagi asos bo'yicha axloq tuzatish ishlari bilan almashtirilgan bo'lsa, ozodlikdan mahrum qilishning amalda o'talغان muddati va axloq tuzatish ishlarining o'talغان muddati qo'shiladi. Natijada, sudlanganlikning tugallanish jazoning ozodlikdan mahrum etish turidagi jazo muddatidan kelib chiqib, ya'ni turli jazolarning amalda o'talغان muddatlarini qo'shish natijalariga ko'ra hisoblanadi.

Jazoga mahkum etilgan shaxs jarima to‘lashdan (Jinoyat kodeksining 44-moddasi) yoki axloq tuzatish ishlaridan bo‘yin tovlaganda (Jinoyat kodeksining 46-moddasi) mazkur jazo turlari qonunda nazarda tutilgan asoslarga ko‘ra, boshqa jazolar bilan almashtirilishi lozim. Ayni vaqtda, sudlanganlikning tugallanishi yoki sudlanganlikni olib tashlanishi uchun sud hukmi bilan belgilangan jazoni amalda o‘talganligi asos bo‘ladi. Agar shaxs amalda ikki turdagi jazoni o‘tagan bo‘lsa, u holda sudlanganlikning tugallanishi yoki olib tashlanishi uchun sud hukmi bilan tayinlangan jazo hisobga olinadi. Masalan, shaxs axloq tuzatish ishlariga hukm etilgan bo‘lib, keyinchalik jazo Jinoyat kodeksining 46-moddasi, 4-qismida nazarda tutilgan asoslarga ko‘ra ozodlikdan mahrum etish jazosi bilan almashtirilgan bo‘lsa, sudlanganlik muddatining tugallanishi yoki sudlanganlikni olib tashlash axloq tuzatish ishlar shaklidagi jazodan kelib chiqib hisoblanadi va ozodlikdan mahrum etishning amalda o‘talgan muddati axloq tuzatish ishlariga ko‘chiriladi.

Jinoyat kodeksining 80-moddasi, 4-qismiga ko‘ra, «Agar jazoni o‘tab chiqqan shaxs sudlanganlik holatining muddati tugamay yana jinoyat sodir etsa, sudlanganlik holatini tugatuvchi muddatning o‘tishi to‘xtatiladi».

Shunday qilib, shaxs sudlanganlikning tugashi uchun qonunda belgilangan muddat davomida (Jinoyat kodeksining 78-moddasiga ko‘ra) yangidan jinoyat sodir etmasligi kerak. Agar shaxs sudlanganlik muddati davomida yangidan jinoyat sodir etsa, u holda, bu muddatni oxirgi jinoyati uchun asosiy va qo‘shimcha jazoning aniq o‘talgan vaqtidan boshlab hisoblash zarur.

Shaxsning barcha sodir etgan jinoyatlari uchun uning og‘irroq turi bo‘yicha sudlanganlik muddati o‘tmagunga qadar shaxs sudlangan, deb hisoblanadi.

1. Jazodan ozod qilish deganda nimalarni tushunasiz?
2. Jazodan ozod qilishning turlarini bayon eting.
3. Jazoning ijro etish muddatlari o‘tib ketganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish deganda nimalarni tushunasiz?
4. Aybdorni chin ko‘ngildan pushaymon bo‘lganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish deganda nimalarni tushunasiz?
5. Shartli hukmni bekor qilib jazoni ijro etishga nimalar asos bo‘ladi?
6. Shartli hukm qilingan shaxslarga qanday shartlar qo‘yilishi mumkin?
7. Jazoni o‘tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish deganda nimalarni tushunasiz?
8. Jazoni o‘tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilishning asoslari qanday?
9. Jazoni qolgan qismini yengilrog‘i bilan almashtirish deganda nimalarni tushunasiz?
10. Mehnat qobiliyatini yo‘qotish munosabati bilan jazodan ozod qilish deganda nimalarni tushunasiz?
11. Avf etish orqali jazodan ozod qilish nima?
12. Jinoyat huquqida sudlanganlik nima?
13. Sudlanganlikning huquqiy oqibatlari nimalardan iborat?
14. Sudlanganlikning qanday muddatlari mavjud?
15. Sudlanganlik muddatini bekor bo‘lishining qanday turlarini bilasiz?

18-bob. VOYAGA YETMAGANLAR JAVOBGARLIGINING XUSUSIYATLARI

18.1. Voyaga yetmaganlar javobgarligi

Insonparvarlik va odillik prinsiplaridan kelib chiqib, Jinoyat kodeksining oltinchi bo‘limi XV–XVI boblarida «Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari» belgilangan. Bu boblarda voyaga yetmaganlarga nisbatan tayingilanadigan jazo tizimi, jazo tayinlash qoidalari, javobgarlikdan, jazodan ozod qilish hollari aks ettirilgan. Bizga ma‘lumki, sobiq Ittifoq davrida voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish va unga qarshi kurashishga yetarli darajada (ba‘zi kamchiliklarini e‘tiborga olmagan holda) e‘tibor berilgan bo‘lsa ham, ammo Jinoyat qonunidagi bunday jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan normalar shu vaqtgacha biror marta ham tizimlashtirilgan holda hozirgi kodeksimizdagidek, alohida bir bo‘limda berilmagan edi. Unda ko‘rsatilgan normalar jinoyat javobgarlikning umumiy qoidalarini o‘z ichiga olishi bilan birga, voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilganda ularga nisbatan jazo turlarining ancha takomillashganligi, sud ularga jazo tayinlashda o‘smirning ruhiy rivojlanganlik darajasi, turmush sharoiti va tarbiyasini, sog‘lig‘ini, sodir etgan jinoyatining sabablarini, katta yoshdagi kishilar va vaziyatning jinoyat sodir etilishidagi o‘rnini e‘tiborga olib, javobgarlik yoki jazodan ozod qilishda unga nisbatan davlatimiz tomonidan beriladigan bir qancha yengilliklarda ifodalanishi ko‘rsatilganki, bunday holatlar kodeksning 7-moddasida ko‘rsatilgan insonparvarlik prinsipining amalda qo‘llanilayotganligiga misol

bo'lad. Voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir qilinganida, davlat tomonidan ularning bu qilmishiga beriladigan jazoning kattalarga beriladigan jazoga nisbatan ancha yumshoqligi qadimgi quldorlik davlatlariga ham xos bo'lganligini Rim davlatining «XII jadval qonunlari»da ham uchratamiz.

Amaliyotchilar va olimlar o'rtasida ko'p yillardan beri voyaga yetmaganlarning javobgarligini qonunda alohida ajratib ko'rsatilishi zarurligi to'g'risida turli fikrlar mavjud bo'lib, bu masala 1994-yil qabul qilingan Jinoyat kodeksida o'z aksini topdi. Voyaga yetmaganlarning javobgarligi xususida jinoyat huquqi fanida turli fikrlar bildirilgan bo'lib, aybdor shaxsning ahamiyati sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavfliligi darajasidan kam emasligi ta'kidlanadi.

Jinoyat kodeksining 17-moddasi, 5-qismiga muvofiq o'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar jinoyat sodir etgan shaxslar umumiy qoidalarga asosan va Jinoyat kodeksining oltinchi bo'limida nazarda tutilgan xususiyatlar hisobga olingan holda javobgarlikka tortiladilar. Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi 163 ta normasida voyaga yetmaganlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Voyaga yetmagan shaxs deganda, jinoyat sodir etgunga qadar 16 yoshga to'lgan, ammo 18 yoshga to'lmagan shaxs tushuniladi. Umumiy qoidaga muvofiq 16 yoshga to'lgan, aqli raso shaxslar jinoyat subyekti yoshiga yetgan hisoblanadilar. Ba'zi jinoyatlar uchun subyekt yoshi 14 yosh qilib belgilangan. Javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirganlik jinoyati uchun subyekt yoshi 13 yosh belgilangan.

Ko'pchilik davlatlarning jinoyat qonunchiligida voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikka tortishning eng kam yosh chegarasi belgilangan. Bu yoshga yetmagan, lekin jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan voyaga yetmagan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilmasdan, balki ijtimoiy yordamga muhtoj bo'ladilar.

1989-yil BMTning Bosh assambleyasi tomonidan «Bolalar huquqlari to'g'risida»gi Konvensiya qabul qilingan bo'lib, u jinoiy yo'lga kirib qolgan bolalar va voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha qator normalarni o'z ichiga oladi. Konvensiyaga muvofiq bolalar deganda, o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar tushuniladi¹. Bu ta'rif O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksidagi voyaga yetmaganlar tushunchasiga mos keladi. Konvensiya voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikka tortishning minimal muddatini belgilaydi. Lekin qator davlatlarda bu yosh chegarasi belgilanganidan ham kam bo'lishi mumkin. Masalan, Irlandiya jinoyat qonunchiligida subyekt yoshi 7 yosh, Yaponiyada 13 yosh, Niderlandiyada 12 yosh qilib belgilangan. Jinoyat qonunchiligida subyekt yoshining bunday belgilanishi shaxsning aqliy va jismoniy rivojlanganlik darajasidan kelib chiqqan.

Voyaga yetmagan shaxslar uchun javobgarlikni belgilovchi normalar ikkiga bo'linadi:

- 1) jinoyat sodir etgunga qadar voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan normalar;
- 2) norma qo'llangunga qadar voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan majburlov choralari.

Voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan normalar o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ularni quyidagi ikki guruhga bo'lish mumkin:

- *birinchi guruh* normalarga – jazo turi, jazo tayinlash, jazodan shartli ozod qilish, javobgarlik va sudlanganlik muddatini belgilovchi normalar;

- *ikkinchi guruh* normalarga – jazoni o'tash koloniyasi turlarini belgilovchi, tarbiyaviy xususiyatdagi majburlov choralari kiradi.

2001-yil 29-avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini ikkinchi chaqiriq VI sessiyasida jinoiy jazolarni liberallashtirish munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar jazo sanksiyalarining yengillashuviga, jazo muddatlarining kamayishiga, ozodlikdan mahrum qilish, qamoq jazolarining kamroq belgilanishiga olib keldi. Jinoiy jazolar tizimidagi bunday islohotlar voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashda muhim ahamiyatga ega.

Kriminologik tadqiqotlar, statistik ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish, qamoq va umuman, jamiyatdan ajratish bilan bog'liq bo'lgan jazolarning qo'llanishi salbiy natijalarni bermoqda va kelajakda retsdiv jinoyatlarni ko'payishiga zamin yaratmoqda. Voyaga yetmagan shaxslarning jinoyat sodir etishining oldini olish masalasi respublikamizda barchani

o'ylantirayotgan eng og'riqli, achinarli va dolzarb muammolaridan biridir. Chunki bu kelajagimiz bo'lgan yosh avlodning barkamolligi bilan bog'liqdir. Ularni tarbiyalash, jamiyat uchun foydali, shu bois ma'naviy sog'lom bo'lishi har birimizning burchimiz. Shu o'rinda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining sabablariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, voyaga yetmagan shaxslarni jinoyatga yetaklaydigan sabab va shart-sharoitlar quyidagilardan iboratdir:

- 1) aholi turmush darajasining pasayishi;
- 2) ota-ona, tarbiyachilar, maktab, internat va boshqa muassasalarda bolalar tarbiyasi bilan yetarli darajada shug'ullanmaslik, tarbiyaviy, profilaktik tadbirlarning o'tkazilmasligi.
- 3) oila, maktab va o'quv muassasalarida nazoratning sustligi;
- 4) voyaga yetmagan shaxs yashayotgan, o'qiyotgan mikromuhitdagi kriminologik sharoit;
- 5) maktablarda yuristlar va psixologlarning faoliyat olib bormasliklari;
- 6) oilalardagi ajrashib ketish, ota yoki onalik huquqidan mahrum qilish holatlarining yuqoriligi. Masalan, 1999-yilning birinchi yarmida voyaga yetmagan sudlanganlar 1105 kishini tashkil etib, shulardan 258 tasi (23,3 %) ota-onasiz tarbiyalanganlardir;
- 7) bosqinchilik, o'g'rilik kabi jinoyatlarga voyaga yetmagan shaxslarni jalb qilish holatlarining tez-tez uchrashi;
- 8) axloqqa qarshi jinoyatlar, ya'ni voyaga yetmagan shaxsni g'ayri-ijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilishi, o'n olti yoshga to'lmagan shaxs bilan jinsiy aloqa qilish, o'n olti yoshga to'lmagan shaxsga nisbatan uyatsiz buzuvchi harakatlar qilish, pornografik narsalarni tayyorlash va sotish, fohishaxona saqlash yoki qo'sh-machilik qilish kabi jinoyatlarning sodir etilib turilishi;
- 9) jazoni o'tab chiqqan voyaga yetmagan shaxslarni o'z holiga tashlab qo'yilganligi, ish bilan band qilishning sust darajada olib borilishi;
- 10) huquqni muhofaza qiluvchi organlar, xususan militsiya, mahalla posbonlariga voyaga yetmagan shaxslar bilan ishlash, tarbiyaviy, profilaktik choralarini ko'rish, ishga joylashtirish tadbirlari o'tkazish vazifasini yuklovchi huquqiy hujjatlarning mavjud emasligi, mavjud bo'lgan huquqiy hujjatlar ijrosini ta'minlovchi mexanizmning yo'qligi va hokazolar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1996-yil 19-iyuldagi «Jinoyat uchun jazo tayinlash amaliyoti to'g'risidagi» 16-qarorida voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda jarima, axloq tuzatish ishlari, qamoq kabi jazolarning samaradorligiga e'tibor berish lozimligi aytilgan. Shu bilan birga og'ir jinoyat sodir etishda ayblangan, muqaddam sudlangan, huquqni buzganlik uchun ichki ishlar organlarida hisobda turgan voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda qat'iyatsizlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Sudlar voyaga yetmaganlarning jinoyat ishlari yuzasidan dastlabki tergov ishtarini sifatli va puxta olib borilishini, voyaga yetmaganlarning shaxsini ifodalovchi ma'lumotlarni, ularning yashash sharoiti, tarbiyasi, jinoyat sodir qilish motivlari, jinoyat sodir qilishga olib kelgan sharoit va sabablar to'la va har tomonlama aniqlanishini talab qilishlari lozim. Voyaga yetmaganlarning jinoyat sodir etishida katta yoshdagilarning ta'siri, ularning jinoyat yoki boshqacha huquqbuzarliklarga jalb qilinishining sabablarini batafsil aniqlash kerak, deb ta'kidlangan.

18.2. Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jazo tizimi va ularning vazifasi

«Bolalar huquqlari to'g'risida»gi Konvensiyada bolalarning jismoniy, aqliy, ijtimoiy rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni yaratib berish jamiyatning voyaga yetmaganlar oldidagi burchi ekanligi belgilab qo'yilgan. Voyaga yetmaganlarning jinoyat sodir etishi muayyan ma'noda jamiyat tomonidan yuqoridagi majburiyatlarining bajarilmaganligini ifodalaydi¹. Adolatning tiklanishi birinchi navbatda voyaga yetmaganlarning qayta tarbiyalanishida ifodalanadi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llanadigan jazo tizimi, jinoyat qonuni bilan belgilangan va sud uchun majburiy hisoblagan jazo choralarining ro'yxati bo'lib, ular o'z navbatida muayyan tartibda joylashtirilgan va qo'llanish tartibi va chegaralari belgilangan ro'yxatdir.

Jinoyat kodeksida voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llanadigan jazo tizimining asosiy vazifasi voyaga yetmaganlarni majburlash va tarbiyalash hisoblanadi. Voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashning asosiy maqsadi tarbiyalash bo'lsa-da, lekin og'ir jinoyat sodir etganlarga nisbatan og'ir jazo tayinlanishini istisno etmaydi. Bunday holatda og'irroq jazo tayinlamaslik, voyaga yetmaganlarda mas'uliyatsizlikni keltirib chiqaradi.

«Bolalar huquqlari to'g'risidagi» Konvensiyada voyaga yetmaganlarga nisbatan o'lim va umrbod ozodlikdan mahrum qilish kabi jazolar qo'llanilishi mumkin emasligi belgilangan

Voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jazo tizimi:

- 1) davlat majburlov chorasining alohida turlaridan tashkil topgan;
- 2) jazo tizimi elementlari o'zaro bog'liq bo'lib, biri ikkinchisiga bog'lanib va to'ldirib keladi;
- 3) davlatning majburlov choralari ro'yxati qat'iy bo'lib, kengaytirib talqin qilinishi mumkin emas. Shuning uchun voyaga yetmaganlarga nisbatan Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi tegishli moddasi sanksiyasida ko'rsatilgan bo'lsa-da, lekin 84-moddada ko'rsatilmagan jazo choralari qo'llanilmaydi;
- 4) belgilangan jazo choralari yengilidan og'iriga qarab joylashtirilgan.

Jinoyat kodeksining 81-moddasida ko'rsatilgan jazolar voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanishi mumkin bo'lgan jazo turlarining qat'iy ro'yxatidir. Ushbu moddada jazo tizimi eng yengilidan og'iriga qarab joylashtirilgan, ya'ni:

- 1) jarima;
- 2) axloq tuzatish ishlari;
- 3) qamoq;
- 4) ozodlikdan mahrum qilish.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashda Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismi moddasi sanksiyasi doirasida emas balki, 82–85-moddalarda belgilangan doirada jazo tayinlanadi. Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'shimcha jazo chorasi qo'llanilmaydi.

Jarima jazosi – voyaga yetmaganlarga nisbatan Jinoyat kodeksining 82-moddasiga muvofiq, eng kam oylik ish haqining ikki barobaridan yigirma baravarigacha belgilanadi.

Sud voyaga yetmaganlarga nisbatan jarima jazosini tayinlashda jazoni qo'llash uchun asoslar bor yoki yo'qligi aniqlanishi lozim. Jarima jazosini tayinlashda voyaga yetmagan shaxsning mustaqil daromadga, ish haqi yoki mol-mulkka ega ekanligi e'tiborga olinadi. Jarima jazosi miqdorini belgilashda sud bu jazo miqdori voyaga yetmagan javobgarining normal yashashi uchun zarur bo'lgan sharoitdan mahrum qilib qo'ymasligi lozimligi e'tiborga olinishi kerak

Jarima jazosi tayinlangandan keyin aybdor olti oy mobaynida uni to'lashdan bo'yin tovlasa, sud to'lanmagan jarima miqdorini axloq tuzatish ishlari bilan almashtiradi. Eng kam oylik ish haqining ikki barobari miqdoridagi jarima axloq tuzatish ishlarining bir oyiga tenglashtirib hisoblanadi. Lekin axloq tuzatish ishlarining muddati bir yildan ortiq bo'lmasligi kerak.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan jarima jazosi 2000-yilning birinchi yarmida 54 marotaba qo'llanilgan bo'lib, shu davr mobaynida voyaga yetmaganlar umuman sudlanganlarning 4,7 % ni tashkil etgan. To'qqiz oyi davomida esa bu ko'rsatkich 90 taga yetdi¹.

Axloq tuzatish ishlari – bu mahkumni sud hukmi bilan belgilangan muddatga majburiy ravishda mehnatga jalb qilib, uning ish haqidan davlat foydasiga muayyan miqdordagi foiz undirish tariqasidagi jazo chorasi. Bu jazo voyaga yetmaganlarni mehnatga jalb qilish bilan tuzatish va qayta tarbiyalashga qaratilgandir.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan axloq tuzatish ishlarini qo'llashning quyidagi shartlari mavjud:

- 1) subyektiv tarkibning qat'iy cheklanganligi;
- 2) jazoni qo'llash muddati.

Axloq tuzatish ishlari faqat mehnatga layoqatli shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. *Mehnat layoqati* – bu shaxsning mehnat qila olish qobiliyatiga ega ekanligidir. Umumiy qoidaga ko'ra, shaxs 16 yoshga to'lgandan so'ng mehnatga layoqatli hisoblanadi. 16 yoshga to'lmaganlar quyidagi hollarda mehnat shartnomasi asosida mehnatga jalb qilinishi mumkin:

1) o'n besh yoshga to'lgan shaxslar ota-onasidan birini yoki ular o'rnini bosuvchi shaxsning yozma roziligi bilan ishga qabul qilinishi;

2) yoshlarni mehnatga tayyorlash maqsadida umumta'lim maktablari, hunar-texnika bilim yurtlari va o'rta maxsus o'quv yurtlarining o'quvchilarini o'n to'rt yoshga to'lganlaridan keyin ota-onasidan birining yoki ular o'rnini bosuvchi shaxsning roziligi bilan bolalarning sog'lig'iga ziyon yetkazmaydigan va ta'lim olish jarayonini buzmaydigan yengil ishlarni o'qishdan bo'sh vaqtlarida bajarish uchun ishga qabul qilinishiga yo'l qo'yiladi.

Jinoyat kodeksining 83-moddasiga muvofiq, axloq tuzatish ishlari faqat 16 yoshga to'lgan mehnatga layoqatli voyaga yetmaganlarga nisbatan bir oydan bir yilgacha muddatga tayinlanadi. Jazoni o'tash muddatiga dam olish, bayram, shuningdek, mahkumning kasal bo'lgan kunlari ham kiradi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan axloq tuzatish ishlarining o'ziga xosligi quyidagilarda ko'rinadi:

1. Axloq tuzatish ishlariga hukm qilingan shaxs ish haqining bir qismi davlat budjetiga o'tkaziladi;
2. Axloq tuzatish ishlari tayinlangan shaxsning ishlagan vaqti mehnat stajiga kiritilmaydi.
3. Axloq tuzatish ishini o'tash davrida uzluksiz mehnat uchun beriladigan qo'shimcha ish haqi to'lanmaydi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llanadigan axloq tuzatish jazosi jazoni o'tash joyiga ko'ra:

- 1) voyaga yetmagan mahkumning ish joyida;
- 2) jazoning ijrosini nazorat qiluvchi organ belgilab beradigan lekin voyaga yetmagan mahkum yashaydigan joyda o'taladi.

Qoidaga ko'ra, voyaga yetmagan shaxsga axloq tuzatish ishini o'zi ishlab turgan joyda o'tash belgilanadi. Voyaga yetmagan mahkumni tarbiyalash nuqtayi nazaridan axloq tuzatish ishini u ishlab turgan joyda o'tashni belgilash maqsadga muvofiqdir.

Agar aybdor hech qayerda ishlamasa, jazo ijrosini nazorat qiluvchi organ belgilab bergan, lekin o'zi yashaydigan hududdagi boshqa joyda o'taladi va ish haqining o'n foizidan o'ttiz foizigacha davlat

daromadiga ushlab qolinadi. Agar mahkum yashash joyiga ega bo'lmasa, bunday holda hukm chiqarilgan hududdagi jazoni ijro etish inspeksiyasi belgilab bergan ish joyida jazoni o'taydi.

Axloq tuzatish jazosi voyaga yetmagan mahkumning moddiy va mehnat manfaatlarini ma'lum darajada cheklab qo'yadi, mahkumning ish haqidan o'n foizidan o'ttiz foizigacha davlat daromadiga undiriladi, uzluksiz mehnat uchun beriladigan qo'shimcha ish haqi to'lash jazoni o'tash davrida to'xtatiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, axloq tuzatish ishlari muddati mehnat stajiga qo'shilmaydi. Jinoyat protsessual kodeksining 545-moddasiga ko'ra, axloq tuzatish ishlari o'talgan vaqtni mahkumning umumiy mehnat stajiga qo'shish to'g'risidagi masala jamoat birlashmasi yoki jamoa iltimosnomasi bo'yicha, jazoni o'tab chiqqan shaxs mehnatga qobiliyatsiz bo'lgan taqdirda esa, uning iltimosnomasi bo'yicha ham mazkur shaxs turgan joydagi tuman yoki shahar sudining sudyasi tomonidan ko'rib chiqiladi.

Axloq tuzatish ishlari o'talgan vaqtni mahkumning umumiy mehnat stajiga qo'shish to'g'risidagi masala sudya tomonidan ko'rib chiqilayotgan vaqtda iltimosnoma kim tomonidan berilgan bo'lsa, shu shaxsning, shuningdek, iltimos qilgan jamoat birlashmasi yoki jamoaning vakili qatnashishi shart. Axloq tuzatish ishlari o'talgan vaqtni mahkumning umumiy mehnat stajiga qo'shish to'g'risidagi iltimosnoma yuzasidan sudya chiqargan ajrim ustidan shikoyat berilishi mumkin.

Voyaga yetmagan shaxs axloq tuzatish ishlarining o'ndan bir qismidan ko'prog'ini o'tashdan bo'yin tovlasa, sud bu jazoning o'talmagan qismini axloq tuzatish ishlarining har uch kunini qamoqning bir kuniga tenglashtirgan holda hisoblab qamoq jazosi bilan almashtiradi. Ammo bu muddat uch oydan oshmasligi kerak. Masalan, «2000-yilning birinchi yarmida 74 ta shaxsga nisbatan voyaga yetmaganlarga nisbatan axloq tuzatish ishlari qo'llanilgan bo'lib, ular 2000-yilning birinchi yarmida sudlanganlarning 6,4 % ni (1156 ta) tashkil etadi. 1999-yilda 22 ta shaxsga nisbatan axloq tuzatish ishlari jazosi qo'llanilgan bo'lib, ular barcha sudlanganlarning 1,9 % ni tashkil etgan».

Qamoq jazosi Jinoyat kodeksiga kiritilgan yangi jazo turi hisoblanadi. Qamoq – shaxsni erkin hayotdan batamom ajratgan sharoitda saqlashdan iborat bo'lib, voyaga yetmaganlarga nisbatan bir oydan uch oygacha bo'lgan muddatga tayinlanadi.

Voyaga yetmagan hamda qamoq jazosiga hukm qilingan shaxslar jazoni qamoq uylarida o'taydilar. Ularga har kuni bir yarim soatlik sayr qilish, bir oyda bir marta yaqin qarindoshlari bilan uch soatgacha qisqa muddatli uchrashuv imkoniyati beriladi. Ular qamoq uyining xo'jalik xizmatiga oid ishlarga haftasiga to'rt soatgacha jalb qilinishi mumkin. Voyaga yetmaganlar jazoni o'tash tartibini buzgan hollarda ogohlantirish, hayfsan, yetti sutkagacha karserga kiritib qo'yish, har kungi sayrni bekor qilish kabi intizomiy jazo choralari qo'llaniladi.

Jinoyat kodeksining 84-moddasiga muvofiq, qamoq jinoyat sodir qilish vaqtida o'n olti yoshga to'lmagan, lekin hukm chiqarish vaqtida o'n olti yoshga to'lgan shaxslarga nisbatan qo'llanishi mumkin. Bu jazo turining asosiy xususiyatlaridan biri shaxsni yangi jinoyat sodir etishini oldini olishdir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra sudlar voyaga yetmaganlarga nisbatan 1999-yilda o'n uchta, 2000-yilning to'qqiz oyi davomida esa, o'n marta qamoq jazosi qo'llanilgan¹.

Ozodlikdan mahrum qilish voyaga yetmagan mahkumni sudning hukmida belgilangan muddatga shu jazoni maxsus o'tash joylariga joylashtirib majburiy tarzda jamiyatdan ajratishdan iboratdir.

Voyaga yetmay turib, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etgan, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etgan yoxud qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish tariqasida jazo tayinlanmaydi. Hukm chiqarish paytida o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish jazosini tarbiya koloniyalarda o'tash tayinlanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi 2000-yilning birinchi yarmida voyaga yetmaganlarga nisbatan 404 holatda qo'llanilgan bo'lib, bu umumiy sudlanganlarning 34,9 % ni tashkil qiladi. 1999-yilning birinchi yarmida esa, ozodlikdan mahrum qilish jazosi 413 holatda qo'llanilgan bo'lib, bu ko'rsatkich umumiy sudlanganlarning 37,3 % ni tashkil qilgan.

18.3. Majburlov choralari qo'llagan holda javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish

Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llanadigan jazoning asosiy maqsadi va vazifasi mahkumni tuzatish qayta tarbiyalash hamda jinoyatchilikning umumiy va maxsus oldini olishdan iboratdir. Voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilish ham yuqoridagi maqsadni ko'zlaydi.

Voyaga yetmaganlar:

- 1) faqat voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan;
- 2) ijtimoiy xavf katta bo'lmagan jinoyat birinchi marta sodir etilganida;
- 3) sodir etilgan qilmishning xususiyati, aybdorning shaxsi va boshqa holatlarni hisobga olib, aybdorni jazo qo'llamay ham tuzatish mumkin, deb topilganida;
- 4) ishni voyaga yetmaganlar bilan shug'ullanuvchi komissiyaga topshirish yo'li bilan javobgarlikdan ozod qilinadi.

Faqat ushbu holatlarning barchasi mavjud bo'lgan holda voyaga yetmagan shaxs Jinoyat kodeksining 87-moddasi, 1-qismiga ko'ra, javobgarlikdan ozod qilish mumkin. Shaxsni javobgarlikdan ozod qilishda uning 18 yoshga to'lmaganligini aniqlash bilan birga, hukm chiqarish vaqtida yoshi ham aniqlanishi lozim. Agar hukm chiqarish vaqtiga kelib 18 yoshga to'lgan bo'lsa, uni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish masalasi Jinoyat kodeksining 64—68-moddalariga asosan hal qilinishi kerak.

Jinoyatchini boshqa vosita bilan tuzatish mumkin, deb topilsa, uni jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilish, shuningdek, tayinlangan jazoning ma'lum bir qismini o'tagandan so'ng jazo muddati tugamasdanoq mahkumni jazodan ozod qilish mumkin. Voyaga yetmaganlarni javobgarlik va jazodan ozod qilishning ikki (umumiy va maxsus) turi mavjud:

Voyaga yetmaganlarning jinoiy javobgarlik va jazodan ozod qilishning umumiy turi Jinoyat kodeksining XII va XIII boblarida belgilangan. Jinoyat kodeksi XII bobida javobgarlikdan ozod qilishning turlari belgilangan bo'lib, ular quyidagilar: javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 64-moddasi); qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 65-moddasi); aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 66-moddasi); yarashilganligi munosabati bilan javobgarlikdan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 66¹-moddasi); kasalligi tufayli javobgarlikdan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 67-moddasi); amnistiya akti asosida javobgarlikdan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 68-moddasi).

Jazodan ozod qilishning esa, quyidagi umumiy turlari mavjud: jazoning ijro etish muddatining o'tib ketganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 69-moddasi); shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotish munosabati bilan uni jazodan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 70-moddasi); aybdorni chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 71-moddasi); shartli hukm qilish (Jinoyat kodeksining 72-moddasi); kasalligi yoki mehnatga qobiliyatini yo'qotishi oqibatida jazodan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 75-moddasi); amnistiya akti yoki avf etish asosida jazodan ozod qilish (Jinoyat kodeksining 76-moddasi).

Voyaga yetmagan shaxsni javobgarlik va jazodan ozod qilishning quyidagi maxsus turlari mavjud:

- 1) voyaga yetmaganlarning ishlarini voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyaga topshirish orqali jazodan ozod qilish;
- 2) majburlov chorasini qo'llash orqali jazodan ozod qilish.

Voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish orqali faqat ishni voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyaga topshirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday qarorga kelish uchun Jinoyat kodeksining 87-moddasi, 1-qismida ko'rsatilgan shartlar:

- 1) jinoyat sodir etish vaqtida shaxsning 18 yoshga to'lmaganligi;
- 2) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatni birinchi marta sodir etgan bo'lishi;
- 3) sodir etilgan qilmishning xususiyatlari, aybdorning shaxsi va ishning boshqa holatlari mavjud bo'lishi lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan uch shartning hammasi bir vaqtning o'zida mavjud bo'lganida voyaga yetmagan shaxs javobgarlikdan ozod qilinadi.

Voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalari zimmasiga:

• 14 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan davrda ular uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilmagan, jamiyat uchun xavfli xatti-harakatlar sodir etgan;

- 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan davrda jinoyat alomatlari bo'lgan xatti-harakatlar sodir etib, ularga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atish rad qilingan yoki jinoiy ish to'xtatilgan;
- 16 yoshgacha bo'lgan davrda yo'l harakati qoidalarini buzgan;
- jamiyatga qarshi boshqa xatti-harakatlar sodir etgan;
- umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ta'lim muassasalarida (umumiy ta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida) o'qishdan bosh tortgan;
- jamiyat uchun katta xavf bo'lmagan jinoyat sodir etganida tergovchi yoki prokurorning qarori yoxud sud ajrimi asosida javobgarlikdan ozod qilingan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida nazarda tutilgan tartibda ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmagan shaxslar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish vazifasi yuklanadi¹. 14 yoshga to'lmagan turib, jamiyat uchun xavfli xatti-harakatlar sodir etgan, 13 yoshga to'lgandan keyin og'irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam o'ldirgan voyaga yetmaganlar bundan mustasno.

Voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiya voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan quyidagi ta'sir ko'rsatish choralari qo'llashi mumkin:

- 1) voyaga yetmaganga jabrlanuvchidan uzr so'rash majburiyatini yuklash to'g'risida tuman (shahar) sudiga taqdimnoma kiritishi;
- 2) ogohlantirib qo'yishi;
- 3) 15 yoshga to'lgan voyaga yetmagan shaxs zimmasiga, agar u mustaqil ish haqiga ega bo'lsa va zarar miqdori belgilangan eng kam oylik ish haqidani ortiq bo'lmasa, moddiy zararning o'rnini qoplash yoki uni bartaraf etish majburiyatini yuklashi yoki belgilangan eng kam oylik ish haqidani ortiq bo'lmagan moddiy zararni o'z mehnati bilan qoplash majburiyatini yuklashi;
- 4) 16 yoshga to'lgan va mustaqil ish haqiga ega bo'lgan voyaga yetmagan shaxs Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda, Qoraqalpog'iston Respublikasining davlat hokimiyati va boshqaruvining oliy organlari chiqargan hujjatlarda, viloyatlar va Toshkent shahar davlat boshqaruvi organlari qarorlarida ko'zda tutilgan hollarda va miqdorlarda jarima solishi;
- 5) voyaga yetmagan shaxsni o'z ota-onasi yoki ular o'rnini bosuvchi shaxslar yoxud jamoat tarbiyachilari nazoratiga, shuningdek, ularning roziligi bilan mehnat jamoasi yoki jamoat tashkiloti kuzatuviga topshirishi;
- 6) voyaga yetmagan shaxs jamiyat uchun xavfli xatti-harakatlar qilgan yoki ijtimoiy axloq qoidalarini qasddan va muntazam ravishda buzib kelgan taqdirda komissiya ichki ishlar organlari bilan birgalikda voyaga yetmaganni maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga yuborish masalasini ko'rib chiqishni sudan iltimos qiladi. 11 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan shaxs maxsus maktab-internatga yuborilishi, 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan shaxs esa, maxsus kasb-hunar kollejiga yuborilishi mumkin.

Har bir aniq holat bo'yicha qabul qilingan ta'sir choralari to'g'risida komissiyalar voyaga yetmaganning yashash, o'qish yoki ish joyi bo'yicha huquqni buzishlarning oldini olish bo'linmalari tomonidan voyaga yetmaganlarning oldini olish ishlarini ta'minlash uchun ichki ishlar organlarining tegishli hududiy organlarini xabardor qilishga majburdir. Ta'sir ko'rsatish choralari qo'llanilayotganida tuman (shahar) komissiyasi huquqbuzarlik holatining xususiyatini va sabablarini, voyaga yetmagan shaxsning yoshini va uning hayot tarzi, oilaviy sharoitlarini, uning huquqbuzarlik qilishda qay darajada ishtirok etganligini, shuningdek, uning turmushdagi, maktabdagi va ishdagi xulq-atvorini, albatta, hisobga olishi lozim.

Komissiyaning voyaga yetmaganlar shaxsini ogohlantirish to'g'risidagi qarori bir yil mobaynida amal qiladi. Basharti, ta'sir ko'rsatish chorasini qo'llanilgan voyaga yetmagan shaxs ana shu muddat ichida yangi huquqbuzarlik sodir etmasa, ta'sir ko'rsatish chorasini tugallagan, deb hisoblanadi. Ta'sir ko'rsatish chorasini qo'llagan komissiya o'z qaroriga binoan, basharti, ana shunday ta'sir ko'rsatish chorasini qo'llanilgan voyaga yetmagan shaxs namunali axloqi bilan o'zining tuzalganligini ko'rsatgan taqdirda, jazoni bir yil o'tmasdan ham olib tashlashi mumkin.

Komissiyaning voyaga yetmagan shaxsni o'z ota-onasi, ular o'rnini bosuvchi shaxslar yoki jamoat tarbiyachilari nazoratiga yoxud mehnat jamoasi, jamoat tashkiloti kuzatuviga topshirish to'g'risidagi qarorining amal qilish muddati, basharti, voyaga yetmagan shaxs o'zining namunali axloqi va ishga hamda

o'qishga bo'lgan halol munosabati bilan o'zining tuzalganligini isbot etsa, mazkur shaxslar yoki tashkilotlar iltimosiga binoan istalgan vaqtda bekor etilishi mumkin.

Tanlab olingan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish chorasi voyaga yetmagan shaxsga ta'sir qilmagan taqdirda, komissiya bunday voyaga yetmagan shaxsga nisbatan yuqorida sanab o'tilgan ta'sir ko'rsatish choralaridan qattiqrog'ini qo'llashga haqlidir.

Tuman (shahar) komissiyasining jarima solish to'g'risidagi qarori jarima solingan shaxs tomonidan shu qaror topshirilgan kundan boshlab 15 kun mobaynida to'lanishi lozim, bunday qaror ustidan shikoyat yoki protest berilgan taqdirda esa, mazkur shikoyat yoki protest qondirilmaganligi haqida ma'lumotnoma olingan kundan boshlab 15 kundan kechiktirmay to'lanadi.

16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan shaxslar mustaqil ish haqiga ega bo'lmasa, jarima ularning otalalaridan yoki ular o'rni bosuvchi shaxslardan undirib olinadi. Komissiyaning qarori bilan solingan jarima «Xalq banki» muassasasi orqali to'lanadi.

Jarima muddatida to'lanmagan taqdirda, komissiyaning jarima solish to'g'risidagi qarori jarima summasini fuqarolik-protsessual qonunchilik bilan belgilangan qoidalarga muvofiq, shunday jarima solingan shaxsning ish haqidan yoki boshqa maoshidan, nafaqa yoki stipendiyasidan majburiy tartibda ushlab qolish uchun yuboriladi.

Basharti, jarima solingan shaxs ishlamayotgan bo'lsa yoki solingan jarimani boshqa sabablarga ko'ra, uning ish haqidan yoki boshqa maoshidan, nafaqa yoki stipendiyasidan undirib olishning iloji bo'lmasa, jarima komissiyaning qarori asosida undiruvni huquqbuzarning shaxsiy mol-mulkiga, shuningdek, umumiy mulkdagi uning ulushiga qaratish yo'li bilan tuman (shahar) sudi sud ijrochisi tomonidan undirib olinadi.

Voyaga yetmagan shaxslar maxsus maktab-internatlarda 15 yoshga yetguncha saqlanadilar, maxsus kasb-hunar kollejlari esa, 18 yoshga yetgunga qadar saqlanadilar. Favqulodda hollarda bunday o'quvchilarni maxsus maktab-internatlarda saqlash muddati ular 16 yoshga yetgunlariga qadar uzaytirilishi mumkin. Voyaga yetmagan shaxslar maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida to'xtatib tuzalganlariga qadar saqlanadilar, lekin bu muddat uch yildan ko'p bo'lmasligi kerak.

Maxsus o'quv-tarbiya muassasalari joylashgan yerdagi tuman (shahar) komissiyasi o'quvchiga ko'rsatib o'tilgan muassasalarda joriy o'qish yilida o'rta umumiy ta'lim maktabi yoki kasb-hunar kollejining tegishli sinfini tugallaguncha uch yildan ko'proq muddatga qolishga ham ruxsat berishi mumkin.

Maxsus maktablarning 15 yoshga to'lgan, ammo axloqan tuzalmagan o'quvchilari shu maktablar joylashgan yerdagi tuman (shahar) komissiyasi tomonidan maxsus kasb-hunar kollejlari yuborilishi mumkin.

Voyaga yetmagan shaxslarning bundan keyin maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida bo'lishlarining maqsadga muvofiq yoki nomuvofiqligi masalasi vaqt-vaqti bilan, lekin yiliga kamida bir marta shu muassasalar joylashgan yerdagi tuman (shahar) komissiyalari tomonidan mazkur komissiyalarning o'z tashabbusi bilan, ana shu muassasalar ma'muriyatining taqdimnomasi yoki voyaga yetmaganlarning otalari yoki ular o'rni bosuvchi shaxslar iltimosiga binoan ko'rib chiqiladi.

Voyaga yetmagan shaxslar uchun belgilangan maxsus o'quv-tarbiya muassasalariga kar-soqovlar, ko'rlar, ruhiy kasallar, aqli zaif bo'lgan voyaga yetmaganlar, shuningdek, maxsus o'quv-tarbiya muassasalariga qabul qilish uchun tibbiyot nuqtayi nazaridan to'g'ri kelmaydigan belgilar qo'yilgan ro'yxatda ko'rsatilgan jismoniy kamchiligi va kasalliklari bo'lgan bolalar hamda o'smirlarning yuborilishi mumkin emas.

Voyaga yetmagan shaxsning maxsus o'quv-tarbiya muassasasida bo'lishi pedagoglar kengashining shu muassasa rahbari tomonidan tasdiqlangan qarori asosida mazkur muassasa joylashgan yerdagi tuman (shahar) komissiyasining qarori bilan bekor qilinadi va bu haqida voyaga yetmagan shaxs shu muassasadan chiqqunga qadar ko'pi bilan bir oy ichida, uning yashab turgan joyidagi komissiyaga xabar beriladi. Bu komissiya voyaga yetmagan shaxsni ishga joylashtirish yoki o'quv yurtiga yuborish hamda unga zarur moddiy-maishiy sharoitlar yaratib berish yuzasidan tegishli chora-tadbirlarni ko'rishi shart.

Basharti, voyaga yetmagan shaxsni tarbiyalash maqsadida «Mehribonlik» uyiga yoki maktab-internatga yuborilgan bo'lsa, bu holda uni «Mehribonlik» uyidan yoki maktab-internatdan chiqarish to'g'risidagi qaror shu «Mehribonlik» uyi yoki maktab-internat joylashgan yerdagi komissiya tomonidan qabul qilinadi.

Agarda, tarbiyalanuvchi maxsus o'quv-tarbiya muassasasi, «Mehribonlik» uyidan chiqarilganidan keyin, uning ota-onasi yoki ular o'rnini bosuvchi shaxslar qonunda belgilangan tartibda ota-onalik yoki vasiylik huquqidan mahrum etilganliklari tufayli ular huzuriga yuborilishi mumkin bo'lmasa, shuningdek, tarbiyalanuvchining avvalgi istiqomat joyiga kelishi bir qancha sabablarga ko'ra (ota-onasi yoki ular o'rnini bosuvchi shaxslar yo'qligi, turmushi va mehnat qilishi hamda bundan keyin tarbiyalanishi uchun qulay sharoitlar yo'qligi sababli) mumkin bo'lmasa, shu muassasalar joylashgan yerdagi tuman (shahar) komissiyasi voyaga yetmagan mazkur shaxsning maishiy sharoitini yaxshilash, uni o'qish yoki ishga joylashtirish choralarini ko'radi. Zarur hollarda tuman (shahar) komissiyasi voyaga yetmagan shaxs ustidan vasiy, homiy tayinlash to'g'risidagi taqdimnoma bilan tegishli tuman (shahar) hokimligiga murojaat qilishga haqlidir.

Ana shu masalalarni hal qilish chog'ida ushbu bandda ko'rsatilgan muassasalar joylashgan yerdagi tuman (shahar) komissiyasi voyaga yetmagan shaxs ilgari yashab kelgan joydagi yoki uning ota-onasi yoki ular o'rnini bosuvchi shaxslar turgan joydagi komissiya tomonidan tegishli xulosasiga ega bo'lishi lozim.

Tarbiya koloniyasidan ozod bo'lib qaytgan voyaga yetmagan shaxs istiqomat qilayotgan joydagi komissiya mazkur shaxs 18 yoshga yetgunga qadar uni ishga yoki o'qishga joylashtirish choralarini ko'radi va uning axloqini nazorat qilib boradi.

Ozod bo'lgan voyaga yetmagan shaxsning o'z ota-onasi yoki ular o'rnini bosuvchi shaxslar huzuriga qaytishiga ularning yo'qligi yoxud ota-onalik huquqidan yo vasiylik huquqidan mahrum etilganligi munosabati bilan imkon bo'lmasa, ozod bo'lgan ana shu voyaga yetmagan shaxsning ilgari yashab kelgan joydagi komissiya koloniyasi ma'muriyatining taqdimi bilan uni ixtisosiga muvofiq keladigan ishga yoki o'qishga joylashtirish, shuningdek, unga tegishli uy-joy bilan ta'minlash va maishiy sharoitlar yaratib berish choralarini ko'radi.

Tarbiya koloniyasidan ozod bo'lgan voyaga yetmagan shaxsni tarbiyasi nuqtayi nazaridan ilgari istiqomat joyiga yuborish maqsadga muvofiq emas, deb topilgan favqulodda hollarda uni ishga joylashtirish koloniyasi ma'muriyatining taqdimi bilan shu tarbiya koloniyasi joylashgan komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

Komissiya koloniyadan ozod bo'lgan voyaga yetmagan shaxsni u yordam so'rab murojaat qilgan kundan boshlab 10 kun muddatdan kechiktirmay ishga yoki o'qishga joylashtirish masalasini hal qilishi shart¹.

Majburlov choralarini qo'llagan holda jinoiy jazodan ozod qilish faqat sud tomonidan amalga oshiriladi. Majburlov chorasini qo'llash uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lishi kerak:

- 1) jinoyat sodir etish vaqtida shaxsning 18 yoshga to'lmaganligi;
- 2) uncha og'ir bo'lmagan jinoyatni birinchi marta yoki ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyatni takroran sodir etgan bo'lsa;
- 3) shaxsni jazo chorasini qo'llamasdan turib tarbiyalash mumkin bo'lsa;
- 4) o'z yoshiga nisbatan rivojlanish darajasi ancha orqada qolgan bo'lsa va o'z qilmishining xususiyatini anglab yetmagan bo'lsa.

Sud voyaga yetmagan shaxsning aqliy rivojlanganlik darajasini aniqlash maqsadida sud-psixiatrik ekspertizasini tayinlaydi va ekspertiza xulosasiga muvofiq, jinoiy jazodan majburlov choralarini qo'llash orqali ozod qilish masalasini hal qiladi.

Majburlov choralarini qo'llab, jazodan ozod qilishda sud yuqoridagi shartlardan tashqari aybdorning shaxsi, jinoyatning xususiyati (obyekti, vaqti, joyi, sharoiti, usuli, aybning shakli, jinoyatning motiv va maqsadi, yetkazilgan zararining miqdori)ni e'tiborga olishi mumkin.

Voyaga yetmaganlarni jazodan ozod qilish ularni jinoiy javobgarlikdan ozod qilishga o'xshasa-da, undan farq qiluvchi qat'iy talab va chegaralarga ega. Voyaga yetmagan:

- 1) faqat sud tomonidan;
- 2) voyaga yetmagan shaxs tomonidan birinchi marta ijtimoiy xavfi katta yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etilgan bo'lsa;
- 3) tarbiyaviy xususiyatdagi majburlov chorasini qo'llash orqali jazodan ozod qilinadi.

Voyaga yetmagan shaxsni jazodan ozod qilish sud tomonidan shaxsni aydor, deb topish orqali hukmda jazo tayinlamasdan amalga oshiriladi, ammo majburlov chorasi belgilanadi.

O'z xususiyatiga ko'ra, *majburlov choralari* tarbiyaviy xususiyatga ega. Sud majburlov chorasini qo'llayotganda tarbiyalash maqsadini ko'zlashi lozim. Shu bilan birga sud tomonidan qo'llanilayotgan ushbu chora majburlov xususiyatiga ega. Bu majburlov chorasining faqat sud tomonidan qo'llanishi va voyaga yetmagan shaxsning yoki uning qonuniy vakilining ixtiyoriga bog'liq bo'lmagan holda ijro etilishida ifodalanadi. Bu ta'sir chorasining ijrosi davlat hokimiyati organlari tomonidan ta'minlanadi. Shunday qilib majburlov chorasi tuzilishiga ko'ra, tarbiyaviy xususiyatga ega bo'lsa, ijro etilishiga ko'ra majburiy xususiyatga ega.

Majburlov choralari tuzilishiga ko'ra, bir-biridan farqlanadi. Har bir ta'sir chorasi voyaga yetmaganlarni tarbiyalashda o'z xususiyatiga ega. Jinoyat kodeksining 88-moddasiga muvofiq majburlov chorasining quyidagi turlari farqlanadi:

1) sud belgilaydigan tartibda aybdor jabrlanuvchidan uzr so'rash majburiyatini yuklash. Bu majburlov chorasi jabrlanuvchi oldida sud belgilagan tartibda: sud majlisida, ish joyida, ta'lim muassasasi yoki jabrlanuvchi yoxud aybdorning yashash joyida amalga oshiriladi. Sud belgilagan hollarda yozma shaklda ham uzr so'rashi mumkin. Uzr so'rash og'zaki yoki yozma tartibda, shuningdek, yakka tartibda ham amalga oshirilishi mumkin;

2) yetkazilgan zarar miqdorini qoplash majburiyatini yuklash. Zararni qoplash o'z mablag'i hisobidan yoki mehnat qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu majburlov chorasini amalga oshirish tartibi va muddati sud tomonidan belgilanadi. Ushbu ta'sir chorasini qo'llash quyidagi hollarda amalga oshirilishi mumkin:

a) voyaga yetmagan shaxs 16 yoshga to'lgan bo'lsa;

b) yetkazilgan zarar miqdori eng kam oylik ish haqining o'n barobaridan yuqori bo'lmasa uni qoplash majburiyati yuklatiladi. Boshqa hollarda zarar fuqarolik sudiga da'vo qo'zg'atish orqali undiriladi.

Bu majburlov chorasining jarima jazosidan farqi quyidagilarda ko'rinadi:

- *birinchidan*, ta'sir chorasi sifatida yetkazilgan zarar miqdorini qoplash yuklatiladi.
- *ikkinchidan*, to'lanadigan summa jabrlanuvchi foydasiga undiriladi, jarima esa davlat budjetiga.
- *uchinchidan*, zarar miqdori eng kam oylik ish haqining o'n barobaridan oshmasa, sud tomonidan, agar undan ortiq bo'lsa, fuqarolik sudi tomonidan undiriladi, jarima esa jinoyat ishlari bo'yicha sud tomonidan undiriladi.

3) voyaga yetmagan shaxsni maxsus o'quv tarbiya muassasasiga joylashtirish. Voyaga yetmagan shaxsni maxsus o'quv tarbiya muassasalarida bo'lish muddati va shartlari O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Yopiq tipdagi maxsus o'quv tarbiya muassasasida tarbiyalashning alohida usullari qo'llaniladi. Bu ancha qattiq majburlov chorasi bo'lib, tarbiyasi og'ir va maxsus sharoitdagi pedagogik ta'sir choralari tatbiq etilishi shart bo'lgan voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladi. Maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga qattiq pedagogik rejim va maxsus tarbiya sharoitida tarbiyalanishi shart bo'lgan voyaga yetmaganlar joylashtiriladi. Voyaga yetmagan shaxslarning maxsus-o'quv tarbiya muassasalarida bo'lishi tartibi va sharoiti, o'quv jarayoni va tarbiyaviy ta'sirga oid ishni tashkil qilish O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilanadi¹.

Maxsus o'quv-tarbiya muassasasiga joylashtirish jazo chorasi hisoblanmaydi, chunki:

- *birinchidan*, jazo choralari tizimida ko'rsatib o'tilmagan;
- *ikkinchidan*, bunday muassasada bo'lish muddati sud tomonidan belgilanmaydi;
- *uchinchidan*, sudlanganlik muddati mavjud emas.

Voyaga yetmaganlarning maxsus o'quv tarbiya muassasasida bo'lish muddati bizning fikrimizcha, sodir etilgan jinoyati uchun belgilanadigan jazoning maksimal muddatidan oshmasligi kerak. Davlat organining voyaga yetmaganning tarbiyalanishi maxsus o'quv-tarbiya muassasasida davom ettirilishi shart emas, degan xulosaga muvofiq, aybdorning maxsus o'quv tarbiya muassasasida bo'lishi belgilangan muddatidan oldin

asosida tugatilishi mumkin. Voyaga yetmaganing uzoq muddat maxsus o'quv tarbiya muassasasida bo'lishi uning keyinchalik erkinlikda normal hayot kechirishini qiyinlashtiradi, uning ijtimoiy ongini pasaytiradi, jamiyat bilan o'zaro munosabatini uzib qo'yadi. Shuning uchun ham majburlov choralari qonunda ko'rsatilgan alohida hollarda qo'llanishi mumkin.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan majburlov chorasini qo'llab jazodan ozod qilish, ularda jinoyat uchun jazodan ozod bo'lish mumkin, degan fikrni keltirib chiqarmasligi lozim.

Sudlov o'zining majburlov chorasini qo'llash to'grisidagi qarorida voyaga yetmagan shaxsni birinchi marta jinoyat sodir etganligi, aybini bo'yniga olganligi va qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi, oiladagi turmush tarzi, jinoyatni sodir etishda voyaga yetmaganing ikkinchi darajali rol o'ynaganini ko'rsatishi lozim.

18.4. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish

Qonunda jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan shaxslarni jazoni o'tashdan muddatidan oldin shartli ravishda jazodan ozod qilishning shartlari belgilangan (Jinoyat kodeksining 89-moddasi).

Sud tomonidan tayinlanadigan jazoni o'tashdan muddatidan ilgari ozod qilish mahkumlarning mehnatga halol munosabatda bo'lishi, qonunlarni aniq bajarishi, ularni turmush qoidalarini hurmat qilish ruhida tarbiyalash va qayta tarbiyalanishi uchun muhim omildir.

Jinoyat kodeksining 89-moddasida jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish asoslari ko'rsatilgan:

- 1) jinoyatning 18 yoshga to'lmagan shaxs tomonidan sodir etilishi;
- 2) sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilish yoki axloq tuzatish ishlariga hukm qilingan bo'lishi;
- 3) jazoni o'tash tartib qoidalariga rioya qilganligi;
- 4) mehnat va o'qishga halol munosabatda bo'lganligi;
- 5) faktik jihatdan:

a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyat uchun tayinlangan jazo muddatining kamida to'rt dan bir qismi;

b) og'ir jinoyat uchun tayinlangan jazo muddatining kamida uchdan bir qismi;

d) o'ta og'ir jinoyat uchun, shuningdek, qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum etishga hukm etilgan bo'lsa, tayinlangan jazo muddatining kamida yarmini haqiqatda o'tab bo'lgan bo'lsa, jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish qo'llaniladi.

O'n sakkiz yoshga to'lmagan turib sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilish yoki axloq tuzatish ishlariga hukm qilingan shaxsga nisbatan jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish qo'llanishi mumkin. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish qo'llanilgan shaxs jazoning o'talmagan qismi mobaynida qasddan yangi jinoyat sodir etsa, bir necha hukm yuzasidan (Jinoyat kodeksining 60-moddasi) va 86-moddada belgilangan voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashning umumiy qoidalariga asoslangan holda jazoga tortiladi.

Jazodan shartli ravishda ozod qilish quyidagi xususiyatga ega:

- 1) shaxsni ijtimoiy hayotga moslashishiga imkon beradi;
- 2) qayta jinoyat sodir qilmasligi uchun nazorat qilinishini ta'minlaydi;
- 3) jazoni o'tash muassasasidagi salbiy ta'sirni yo'qotadi.

Jazoni yengilroq'i bilan almashtirish sudning hukmiga ko'ra, tayinlangan jazo turining qolgan qismini yengilroq turdagi jazo bilan almashtirib jazodan ozod qilishdan iborat.

Jinoyat kodeksining 90-moddasi mazmuniga ko'ra, ushbu modda faqat jinoyat sodir etgan vaqtda o'n sakkiz yoshga to'lmagan, tuzalish yo'liga qat'iy o'tib olgan va endi ushbu jazo turini o'tashi maqsadga muvofiq emas, balki uni tarbiyalash jarayonini boshqa yengilroq turdagi jazo bilan almashtirib davom ettirish

maqsadga muvofiq, degan xulosaga kelinganida qo'llaniladi. Ushbu moddaga muvofiq o'n sakkiz yoshga to'lguncha sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilish yoki axloq tuzatish ishiga hukm qilingan shaxsga nisbatan jazoning o'talmagan qismi yengilroq jazo bilan almashtirilishi mumkin.

Yengilroq jazo bilan almashtirish deganda, hukm bo'yicha tayinlangan bir turdagi jazoning qolgan qismini, o'sha jazoga nisbatan boshqa yengilroq turdagi jazo bilan almashtirish tushuniladi. Bir turdagi jazo shu turdagi jazoning kamroq qismi bilan almashtirilishi mumkin emas.

Jinoyat kodeksining 81-moddasida belgilanishicha, 18 yoshga to'lmasdan jinoyat sodir etgan shaxslarga quyidagi asosiy jazo turlari qo'llaniladi:

- 1) jarima;
- 2) axloq tuzatish ishlari;
- 3) qamoq;
- 4) ozodlikdan mahrum qilish.

Ushbu moddaga ko'ra, axloq tuzatish ishlaridan yengilroq bo'lgan jazo – jarima hisoblanadi. Ammo axloq tuzatish ishi sud hukmida belgilangan muddat mobaynida jarayon sifatida o'taladi. Jarima esa, aloida jazo turi hisoblanadi. Lekin jinoyat qonuniga muvofiq, axloq tuzatish ishlarining qolgan qismi jarima jazosi bilan almashtirilishi mumkin.

Jazoning o'talmagan qismini yengilroq'i bilan almashtirish:

- 1) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan yoki uncha og'ir bo'lmagan jinoyat uchun tayinlangan jazo muddatining kamida beshdan bir qismi;
- 2) og'ir jinoyat uchun tayinlangan jazo muddatining kamida to'rttdan bir qismi;
- 3) o'ta og'ir jinoyat uchun, shuningdek, qasddan sodir etgan jinoyati uchun, agar shaxs ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilishga hukm etilib, tayinlangan jazo muddatning kamida uchdan bir qismini o'tab bo'lganidan keyin qo'llanishi mumkin.

Ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoning o'talmagan qismi axloq tuzatish ishlari bilan almashtirilganda, axloq tuzatish ishlari ozodlikdan mahrum qilish jazosining o'talmagan qismi muddatiga tayinlanadi. Jazo yengilroq'i bilan almashtirilganda shaxs jazoning o'talmagan qismi mobaynida yangi jinoyat sodir etsa, sud unga nisbatan bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlaydi va 86-moddada belgilangan jazo tayinlash qoidalariga amal qilinadi.

1. Voyaga yetmaganlik nima?
2. Voyaga yetmaganlik tushunchasining jinoyat subyekti yoshi tushunchasidan farqi nima?
3. Voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jazo turlari va ularga jazo tayinlashning xususiyatlarini bayon eting.
4. Voyaga yetmaganlarni javobgarlikdan ozod qilish tushunchasi va uning qanday turlari mavjud?
5. Majburlov chorasi sifatida yetkazilgan zarar miqdorini qoplashning jarima jazosidan farqi nimada?
6. Qanday hollarda sud tomonidan tayinlangan jazo chorasi yengilroq turdagi boshqa jazo chorasi bilan almashtirilishi mumkin?
7. Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari nimalarda ifodalanadi?
8. Voyaga yetmaganlarga nisbatan tayinlanadigan jazo tizimi va uning umumiy jazo tizimidan farqi nimada?
9. Nima uchun voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'shimcha jazo chorasi qo'llanilmaydi? 16 yoshga to'lgan shaxs amaldagi qonunga asosan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib, shu faoliyat bilan bog'liq jinoyatni sodir qilgan hollardachi?
10. Voyaga yetmaganlarga nisbatan jazo tayinlashning xususiyatlari va hisobga olinishi lozim bo'lgan holatlar nimalardan iborat?

19-bob. TIBBIY YO'SINDAGI MAJBURLOV CHORALARI

19.1. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari tushunchasi

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari sud psixiatriya ekspertizasi xulosasiga asoslangan holda muayyan ruhiy kasallikka chalingan va Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'rsatilgan ijtimoiy xavfli qilmishlardan birini sodir etgan, shuningdek, alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka chalingan shaxslarga nisbatan qo'llanadigan, majburiy ruhiy davolashdir. «Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari o'z tabiatiga ko'ra, deb yozadi tadqiqotchi M.Usmonaliyev, davlatning majburlov chorasi hisoblanadi. Bunday majburlov choralari faqat sud tomonidan tayinlanadi va qo'llanadi. Bunda ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan shaxsning xohish-irodasi e'tiborga olinmaydi va unga nisbatan bir qator huquqiy cheklashlarni joriy qilinadi»¹.

Jinoyat kodeksining 92-moddasida tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llashning umumiy asoslari belgilab berilgan. Ijtimoiy xavfli qilmishni aqli norasolik holatida yoki hukm chiqarilgunga qadar yoxud jazoni o'tash vaqtida ruhiy kasallikka chalinganligi oqibatida o'z harakatlarining ahamiyatini anglamaslik va o'z harakatlarini boshqara olmaslik holatida sodir etgan shaxsga nisbatan, agar u ruhiy holati va sodir etgan qilmishining xususiyatiga ko'ra, jamiyat uchun xavfli, deb topilsa, sud tibbiy yo'sindagi majburlov choralari tayinlashi mumkin.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi shaxsiy davolash maqsadida qo'llaniladi. *Davolash deganda*, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanilgan shaxsni ijtimoiy hayotga moslashuvi, uning ruhiyatini o'zgartirish maqsadida qo'llaniladigan ta'sir chorasi tushuniladi.

Bunday usulda davolash, shaxsning to'la tuzalishini maqsad qilib qo'yilmasa-da, ammo shaxsni jamiyat uchun xavf tug'dirmaydigan darajada ruhiy jihatdan tuzatishga qaratiladi. Shu yo'sinda tibbiy majburlov chorasi asosida davolash metod va usullari, bu ta'sir chorasi bilan bog'liq bo'lmagan holda davolanayotgan shaxslarga nisbatan qo'llanilayotgan choralar qo'llaniladi¹.

Yuqoridagi qoidaga muvofiq, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari jazo chorasi hisoblanmaydi. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari sud tomonidan tayinlanadigan davlatning majburlov chorasi bo'lib hisoblanadi. Bu majburlov chorasi sud hukmi bilan emas, balki sud qarori bilan begilanadi. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi ruhiy kasallikka chalingan shaxsning qilmishini baholovchi xususiyatga ega emas, u qayta tarbiyalash maqsadini ko'zlaydi, ruhiy kasallikka chalingan shaxs tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy xavfli qilmishni oldini oladi, ularni davolash va jamiyat manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasining aniq bir turini qo'llashdan oldin sud belgilangan maqsadlarning har biriga erishish mumkinligiga e'tibor qaratishi lozim. Shunday qilib, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari jinoiy jazo chorasidan o'z asosiga, tuzilishiga va yuridik oqibatiga ko'ra farq qiladi.

Yuridik oqibati deganda, sudlanganlik holatining vujudga kelishi tushuniladi. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi sudlanganlik holatini keltirib chiqarmaydi. Agar alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka yo'liqqan shaxslarga nisbatan jazo chorasi bilan birga tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llash bilan birga qo'llanilgan bo'lsa, sudlanganlik muddatini hisoblashda majburlov choralari tayinlangan muddat hisobga olinmaydi. Agar shaxs jazoni o'tash vaqtida ruhiy kasallikka chalinganligi uchun jazodan ozod qilingan bo'lsa, sudlanganlik muddati jazoning haqiqatda o'talغان qismiga nisbatan hisoblanadi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun:

- 1) ijtimoiy xavfli qilmishni aqli norasolik holatida sodir etilishi;
- 2) ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etish vaqtida aqli raso bo'lgan, lekin sud hukmi chaqirilgunga qadar o'z qilmishining ahamiyatini anglab yetish yoki o'z harakatini boshqarish qobiliyatidan mahrum etadigan ruhiy kasallikka chalinishi;

3) jinoyat sodir etganligi uchun jazoga mahkum qilingan, lekin jazoni o'tash vaqtida ruhiy kasallikka chalilib, o'z qilmishining ahamiyatini anglab yetish yoki o'z harakatini boshqarish qobiliyatidan mahrum bo'lishi;

4) alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlik kasalligiga yo'liqqan shaxslarning jinoyat sodir etishi asos bo'lib hisoblanadi.

Tibbiy yo'sindagi maburlov choralari yuqorida keltirilgan to'rt toifadagi shaxslarga nisbatan sud tomonidan qo'llaniladi. Bu toifadagi kishilarning har biri maxsus belgilarga ega.

Birinchi toifaga Jinoyat kodeksining «Maxsus» qismida ko'satilgan ijtimoiy xavfli qilmishlardan birini aqli noraso holatda sodir etgan shaxslar kiradi. Bu shaxslar ruhiy kasalligi tufayli o'z harakatining faktik xususiyatini, shuningdek, qilmishning ijtimoiy xavfliligi va biror obyektga nisbatan muayyan zarar yetkazilishini anglab yetmaydi. Jinoyatning subyekti aqli noraso shaxs bo'lganligi tufayli, bunday shaxslar ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishsa-da, ularning qilmishi jinoyat hisoblanmaydi. Shu tufayli ularni jinoiy javobgarlikka yoki jazoga tortish mumkin emas. Bunday toifadagi shaxslarga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llaniladi. Ular jazoga tortilganda jazoning tarbiyalash va ogohlantirish maqsadi amalga oshmaydi.

Ikkinchi toifadagilarga jinoyat sodir etgandan so'ng jinoiy javobgarlikka to'sqinlik qiluvchi kasallikka chalingan shaxslar kiradi. Bu toifadagi shaxslarga aqli rasolik holatida jinoyat sodir etganidan so'ng, dastlabki tergov yoki sud majlisi davomida ruhiy kasallikka chalingan shaxslar kiradi. Bunday holatda ularga nisbatan jinoiy jazo qo'llanilmaydi, ularga nisbatan faqat majburlov chorasi qo'llaniladi.

Uchinchi toifaga jazoni o'tash vaqtida ruhiy kasallikka chalingan shaxslar kiradi. Ular jazoni o'tash vaqtida o'z harakatining ahamiyatini anglamaydi va o'z harakatlarini boshqara olmaydi. Bunday hollarda ularga nisbatan qamoq va jazoni ijro etish muassasasi boshlig'ining qarori bilan sud-psixiatriya eksperti tazyiqlanadi.

To'rtinchi toifadagi shaxslarga qonun jinoyatni aqli raso holatda sodir etgan, ammo alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka yo'liqqanligi tufayli tibbiy yo'sindagi majburlov chorasiga muhtoj bo'lganlar kiradi. Alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka yo'liqqan shaxslar ham umumiy asoslarga ko'ra, jinoiy javobgarlik va jazoga tortiladilar. Ularga nisbatan majburiy davolash choralari jinoiy jazo bilan bir qatorda qo'llaniladi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash qonuniylik, insonparvarlik, inson va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish kabi prinsiplarga asoslanadi.

Tibbiy yo'sindagi majburov choralari qo'llanilgan shaxslarning huquqlari, ularga berilgan kafolatlar O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 31-avgustdagi «Psixiatriya yordami to'g'risida»gi Qonuni bilan tartibga solinadi. Ruhiy kasallarga psixiatriya yordami ko'rsatish va ularni ijtimoiy himoya qilish maqsadida davlat tomonidan quyidagilar kafolatlanadi:

- 1) psixiatriya muassasalarida huquqiy maslahatlar berish va yuridik yordamning boshqa turlari;
- 2) vasiylik va homiylik masalalarini hal etish;
- 3) shoshilinch psixiatriya yordami ko'rsatish va boshqalar.

Ruhiy kasallikka chalingan shaxslar:

1) o'zlariga nisbatan inson qadr-qimmatini kamsitilishini istisno etadigan muruvvatli va insoniy muomala qilinishini;

2) o'z huquqlari haqida, shuningdek, ruhiy xastaliklari xususiyati hamda qo'llanilayotgan davolash usullari haqida o'zlari uchun tushunarli shaklda va o'z ruhiy holatlarini hisobga olgan holda ma'lumot olish;

3) tibbiy zaruratga ko'ra, davolashning barcha turlaridan foydalanish;

4) sanitariya-gigiyena talablariga javob beradigan sharoitlarda psixiatriya yordami ko'rsatilishi;

5) tibbiy vositalar va usullarni sinash, ilmiy tadqiqotlar va o'quv jarayoni obyekti tariqasida foydalanishga, foto, video yoki kinosuratga olinishiga oldindan rozilik berish va istalgan bosqichda undan voz kechish;

6) o'zlarining talablariga binoan psixiatriya yordami ko'rsatishda ishtirok etayotgan istalgan mutaxassisni, ushbu qonun bilan tartibga solinadigan masalalar yuzasidan tibbiy komissiyada ishlash uchun taklif etish;

7) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda advokat, qonuniy vakil yoki boshqa shaxsning yordamini olish huquqiga egadirlar.

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

1) ruhiy kasallikka chalingan shaxslar tomonidan yangi ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishining oldini olish;

2) ruhiy kasallikka chalinganlarni davolash yoki ularning ruhiy holatini yaxshilash;

3) alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka yo'liqqan shaxslarga nisbatan davolash va jazolashning maqsadiga erishishga ko'maklashuvchi sharoitni yaratish.

Bu maqsadlarni belgilash shaxsning ruhiy holati ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishiga olib kelgan omil ekanligini va uning ijtimoiy xavfliligidan guvohlik berishi, unga nisbatan tibbiy yo'sindagi davolash chorasini qo'llashning zarurligi va davolash vaqtida va undan so'ng bemorning boshqa ijtimoiy xavfli qilmish sodir etilishining oldini olishga qaratilgan. Alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka chalingan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari maqsadi sifatida qonunda mazkur bemorni davolash qayd etilgan. Jinoyat sodir etgan mazkur toifadagi shaxslarni davolashni amalga oshirish ayni vaqtda belgilangan maqsadlarga erishishning zaruriy shartlari hisoblanadi. Davolashni amalga oshirish mahkumlarning aqliy, irodaviy faoliyatiga ta'sir etuvchi spirtli ichimliklar, psixotrop moddalari va giyohvandlik vositalariga qaramligini bartaraf etishdan iborat.

Jinoyat kodeksida belgilangan maqsadlardan tashqari tibbiy yo'sindagi majburlov choralari ruhiy kasallarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadini ham ko'zlaydi. Bizning fikrimizcha, ushbu maqsadning Jinoyat kodeksida ifodalanishining asosiy sababi, hozirgi vaqtda ruhiy kasallikka chalinganlarning qonuniy manfaatlari buzilayotganligidadir.

19.2. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari turlari, ularni tayinlash, muddatini uzaytirish, o'zgartirish va bekor qilish

Jinoyat kodeksida tibbiy yo'sindagi majburlov choralari turlari va qo'llash tartibi, shuningdek, ularning muddatini uzaytirish, o'zgartirish va bekor qilish asoslari belgilab qo'yilgan.

Jinoyat kodeksining 93-moddasida tibbiy yo'sindagi majburlov choralari quyidagi turlari ko'rsatilgan:

- a) majburiy ambulatoriya kuzatuvida bo'lish va ruhiy kasallik mutaxassisida davolanish;
- b) umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasida majburiy davolanish;
- d) umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasining sog'liqni tiklash maxsus bo'limida majburiy davolanish;
- e) kuzatuv kuchaytirilgan ruhiy kasalliklar shifoxonasida yoki bo'linmasida majburiy davolanish.

Yuqorida ko'rsatilgan tibbiy yo'sindagi majburlov choralaridan birini tayinlash uchun sodir etilgan qilmishning ijtimoiy xavfliligi va kasalning ruhiy holati asosiy mezon bo'lib hisoblanadi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash orqali, nafaqat, shaxsni davolash va ijtimoiy hayotga moslashtirish, balki, tibbiyot muassasalari ularning sog'lig'i va xulqini kuzatuv natijasida ularni jamiyatdan ajratilishi ta'minlanadi.

Sud tibbiy yo'sindagi qanday majburlov chorasini qo'llash masalasini hal qilishda Jinoyat kodeksida belgilangan holatlarni e'tiborga olishi kerak.

Birinci turdagi tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi (majburiy ambulatoriya kuzatuvida bo'lish va ruhiy kasallik mutaxassisida davolanish), Jinoyat kodeksining 94-moddasi, «a» bandiga muvofiq, ruhiy kasalligi zo'rayib ketayotganligini ko'rsatuvchi alomatlar bo'lmagan, shuningdek, ruhiy holati vaqtincha buzilgan

ruhiy bemorlarga nisbatan, bunday kasalliklarning qaytarilmasligi va yangi ijtimoiy xavfli qilmish sodir etmasligi uchun tayinlanishi mumkin. Odatda, majburiy ambulatoriya kuzatuvi ostida davolash aybdorning yashash joyidagi poliklinikada psixiatr yoki psixonevrolog tomonidan amalga oshiriladi. Bunday shaxslar dispanser hisobida turib, vaqti-vaqti bilan davolash ko'rigidan o'tkaziladi, salomatligi tiklangach, dispanser hisobidan chiqariladi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralarining ikkinchi turi (umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasida majburiy o'tkaziladigan davolanish) Jinoyat kodeksining 93-moddasi, «b» bandida ko'rsatilgan. Bu davolash turi ijtimoiy xavfliligi ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan, umumiy asoslarda davolash talab etiladigan ruhiy kasallarga nisbatan tayinlanadi. Umumiy tartibli ruhiy kasalxonalarga o'z ruhiy holatlari va sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishlari xususiyatiga ko'ra, davolanishga majbur bo'lgan shaxslar joylashtiriladilar. Bunday ruhiy kasallarning jamiyat uchun ijtimoiy xavfi katta emas. Sud ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan bunday shaxslarni doimiy shifokor nazorati ostida davolashga va mehnatga layoqatlilikiga qarab, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llashga majbur ekanligiga ishonch hosil qilishi lozim.

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralarining uchinchi turi (umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasining sog'liqni tiklash maxsus bo'limida) Jinoyat kodeksining 93-moddasi, «v» bandiga muvofiq, ijtimoiy xavfliligi ko'proq salomatlikni tiklovchi choralarning ko'rinishini talab etadigan, davolash choralari esa, ixtiyoriy ravishda o'tkazilishi mumkin bo'lmagan ruhiy kasallarga nisbatan tayinlanadi. Bunday tartibli shifoxonalarda majburiy davolash bemorning xavflilik darajasiga ko'ra tayinlanadi, bu ularning ruhiy holati va bu holatning boshqa xavfli qilmishlarni sodir etishga olib kelish imkoniyati bilan baholanadi. Maxsus tartibli shifoxonalarda, odatda, inson hayotiga tajovuz qilishi bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatni sodir etgan, ruhiy holatiga ko'ra, o'zi va atrofdagilarga xavf tug'dirmaydigan shaxslar joylashtiriladi. Biroq, bunday shaxslar majburiy tartibda doimiy davolanishga, shuningdek, doimiy ravishdagi kuzatuvga muhtoj bo'ladilar.

Shaxsga majburiy ambulatoriya kuzatuvda bo'lish va ruhiy kasalliklar shifoxonasida davolanish kabi choralar qo'llanilgan bo'lsa, sud jinoyatning oldini olish maqsadida shaxsni majburiy davolash to'g'risida qaror chiqarish bilan bir vaqtda, kasalni ruhiy kasalliklar shifoxonasiga joylashtirish yoxud majburiy ambulatoriya kuzatuvda bo'lish va davolash vaqtini bekor qilish to'g'risida ajrim chiqaradi.

Ambulatoriya kuzatuvi va davolashni amalga oshiradigan tibbiy muassasalar, umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonalari Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan boshqariladi va davolash tartibi Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan qabul qilingan normativ hujjatlar bilan belgilanadi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov choralarining to'rtinchi turi (kuzatuvi kuchaytirilgan ruhiy kasalliklar shifoxonasi yoki bo'linmasida majburiy davolash) ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'lgan yoki o'z xulqiga ko'ra umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasi sharoitida davolashning imkoni bo'lmagan ruhiy kasallarga nisbatan tayinlanadi. Shunday qilib, kuchaytirilgan tartibli tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi odamning ruhiy holati o'zi (o'zini o'zi o'ldirishga urinish, badaniga turli darajadagi shikast yetkazish) va atrofdagilar uchun (boshqalarga tan jarohati yetkazish, odam o'ldirish, o't qo'yish va boshqalar) xavfli bo'lganlarga nisbatan qo'llaniladi. Bunday shaxslar odatda og'ir yoki o'ta og'ir jinoyat sodir etgan bo'lishadi. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasining bu turini qo'llashda sud-psixiatrik ekspertizasi orqali aniqlangan holatlarga asoslanadi. Kuzatuvi kuchaytirilgan ruhiy kasalliklar shifoxonasida bemorning davolash muassasasidan qochishi va takroran ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishini istisno etadigan qat'iy nazorat ostida davolanadi.

Sud o'z qarorida tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini belgilash bilan bir qatorda davolanish muddatini ko'rsatmaydi. Bu majburlov chorasini qo'llashning davomiyligi ruhiy kasallanganlik darajasiga, kasallikning davomiyligiga, davolash metodi va unga nisbatan ruhiy ta'sir etishiga hamda boshqa qator holatlar bilan bog'liq bo'ladi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi muddatini uzaytirish, o'zgartirish va bekor qilish ruhiy kasalliklar shifokorlari komissiyasining xulosasiga asoslangan holda sud tomonidan hal qilinadi. Buning uchun kasal ahvolidan yaxshilanganligi, ya'ni uning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotganligi va sog'ayganligi asos bo'ladi.

Agar shaxsni bir davolash muassasasidan boshqasiga, masalan, kuzatuvi kuchaytirilgan umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasiga o'tkazish lozim bo'lib qolsa, bu masala sud tomonidan hal qilinadi. Buning uchun kasal sog'lig'ining o'zgarganligi, ya'ni bemorning ijtimoiy xavfliligi kamayganligi asos bo'ladi. Ba'zan buning aksi, ya'ni kasalning ahvoli yomonlashganligi bois unda xavfli vasvasa, tajovuzkorlik holatlari paydo bo'lganida umumiy tartibdagi shifoxonadagi boshqa kasallar, tibbiyot xodimlari va xizmatchilarning

xavfsizligini ta'minlash imkoni bo'lmaganida uni umumiy tartibli ruhiy kasalliklar shifoxonasidan kuzatuv kuchaytirilgan ruhiy kasalliklar shifoxonasiga ko'chirish zarur bo'ladi.

Ruhiy kasal ahvolining yaxshilanishi yoki yomonlashuvi bilan tibbiy yo'sindagi majburlov choralarining muddati uzaytiriladi. Muddatini uzaytirishda shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasining pasayganligi yoki o'sganligi hisobga olinadi. Ruhiy kasalning tibbiy yo'sindagi majburlov choralarini qo'llashga muhtoj emasligi yoki sud tibbiy ko'rsatkichlarga muvofiq ilgari tayinlangan majburiy davolashni bekor qilinishi mumkin va kasalni uning yashash joyidagi sog'liqni saqlash muassasalariga joylashtirish uchun yuborish yoki mazkur shaxsni nogironlar uyi yoxud boshqa ijtimoiy ta'minot bo'limiga yuborish masalasini hal qiladi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi jazoni o'tash vaqtida ruhiy kasallikka chalingan shaxsga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilgan muddat jazo muddatiga qo'shiladi. Ammo ruhiy shifoxonada bo'lish muddatining bir kuni sud tomonidan tayinlangan jazo muddatining qanchasiga tenglashtirib hisoblanishi Jinoyat kodeksida belgilab berilmagan. Bizning fikrimizcha, qamoq jazosi, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lgan jazoning bir kuniga ruhiy shifoxonada bo'lishning bir kuni tenglashtirib hisoblansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasiga tayinlangan shaxslarga nisbatan amnistiya aktining huquqiy oqibatlari ta'sir qilmaydi, chunki tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llanilgan shaxslar ijtimoiy xavfli qilmish sodir etganliklari uchun jinoiy javobgarlikdan ozod qilingan hisoblanadilar. Amnistiya akti esa, jinoiy javobgarlikka va jazoga tortilgan shaxsga nisbatan qo'llaniladi. Agar shaxs amnistiya aktiga muvofiq ozod qilinishi lozim bo'lsa va bu sudning qarori chiqarilguncha vujudga kelgan bo'lsa, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanilmaydi. Bunday hollarda shaxsni ruhiy kasalxonaga joylashtirish maqsadida sog'liqni saqlash muassasalari ogohlantiriladi.

Jinoyat kodeksining 92-moddasida tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun asos bo'luvchi holatlar aniq belgilab qo'yilgan. Ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi:

1) ushbu ta'sir chorasini qo'llash masalasi ko'rilayotgan shaxsning ijtimoiy xavfli qilmishni aqli norasolik holatida sodir etilganligi yoki hukm chiqarilgunga qadar yoxud jazoni o'tash davomida ruhiy kasallikka chalinishi;

2) ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan shaxs ruhiy holati va sodir etilgan qilmishning huquqiy oqibatiga ko'ra jamiyat uchun xavfli, deb topilsa;

3) sudning tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi tayinlash to'g'risidagi qarori mavjud bo'lsa qo'llaniladi.

Jinoyat kodeksida ruhiy kasallikka tushuncha berilmagan, lekin Jinoyat kodeksining 92-moddasi talabidan kelib chiqsak, ruhiy kasallik belgilariga:

1) aqli norasolik holatida jinoyat sodir etish;

2) hukm chiqarilgunga qadar o'z harakatlarini anglay olmaydigan darajada kasal bo'lib qolishi;

3) jazoni o'tash davomida o'z harakatlarini anglay olmaydigan darajada kasal bo'lib qolishi kiradi.

Qonunning ushbu talabidan kelib chiqsak, bu kasallikka chalinish vaqtidan qat'iy nazar, har qanday shaxsni ruhiy kasal, deb topish mumkin.

Shaxsning o'z harakatlarini anglay olmaydigan darajadagi ruhiy kasalligi sud-psixiatriya ekspertizasi xulosasi asosida aniqlanadi. Bunday ekspertiza surishtiruvchi, tergovchi, prokurorning qarori, sudning esa, ajrimi asosida tayinlanadi. Ekspert xulosasi sud uchun oldindan ahamiyatga ega bo'lmaganligi sababli, sud ishni ko'rish jarayonida ekspert xulosasiga yakuniy baho beradi. Ozodlikdan mahrum etish yoki qamoq jazosiga hukm qilingan shaxslarga nisbatan esa, qamoqxona boshlig'i, yoki ozodlikdan mahrum etish jazosini ijro etish muassasasi boshlig'ining qaroriga asosan ekspertiza tayinlanadi.

Sud-psixiatriya ekspertizasi o'tkazishda:

1) shaxsning ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan vaqtida o'z harakatlarini idrok eta oladigan yoki idora qila olmaydigan darajada ruhiy kasal yoki ruhiyati vaqtinchalik buzilgan, aqli zaif yoki boshqa kasallik holatida bo'lganligi;

2) shaxsning jazo tayinlash vaqtda ruhiy kasal ekanligi tufayli, hukm qilish va jazolash uning tuzalishiga ta'sir ko'rsata olmasligi;

3) ushbu kasallik surunkalimi yoki shaxs muayyan vaqt mobaynida tuzalishi mumkinmi;

4) shaxs duchor bo'lgan ruhiy kasallik yana ijtimoiy xavfli oqibat keltirib chiqarishi yoki bunga sabab bo'lishi mumkinmi;

5) shaxs o'zining ruhiy holatiga ko'ra to'g'ri ko'rsatuv berishga, ko'zdan kechirish, guvohlantirish, eksperiment o'tkazish va boshqa tergov hamda sud harakatlarida ishtirok etishga qodirmi;

6) hozirgi vaqtda shaxsning aqli rasolikni istisno qilmaydigan ruhiy nuqsonlari bormi va ular nimalardan iborat¹, degan savollarga javob olishi lozim.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi jinoyat yoki ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxslarga nisbatan tayinlanadi. Shu bois aqli norasolik holatida ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxslarga taalluqli bo'lgan quyidagi holatlar aniqlanishi lozim:

1) jinoyatning obyekti, yetkazilgan zararning miqdori va xususiyati, jabrlanuvchi shaxsiga taalluqli bo'lgan xususiyatlar;

2) jinoyat sodir etilgan vaqt, joy, usul, Jinoyat kodeksida ko'rsatilgan boshqa holatlar, qilmish va uning oqibati o'rtaqidagi bog'liqlik;

3) ayblanuvchi, mahkumning shaxsini tasdiqlovchi holatlar.

Jinoyat qilgandan keyin ruhiy kasallikka duchor bo'lib qolgan shaxsning jinoyat ishi bo'yicha shaxsda jinoyat sodir etgandan keyin yuzaga kelgan va jazo qo'llanishini istisno etuvchi ruhiy kasallik ekanligi isbotlanishi lozim².

Agar shaxs aqli rasolik holatida jinoyat sodir etgan bo'lsa, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash uchun sud jinoyatning har bir elementini, shu jumladan, Jinoyat-protsessual kodeksining 82-moddasida nazarda tutilgan holatlarni aniqlashi lozim bo'ladi.

Shaxsning aqli noraso ekanligini aniqlash quyidagi asoslarga ko'ra amalga oshiriladi:

1) agar shaxs jinoyat sodir etganidan so'ng, hukm chiqarilgunga qadar o'z harakatlarini anglay olmaydigan darajadagi ruhiy kasallikka chalingan bo'lsa, sudning tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini tayinlash to'g'risidagi ajrimida jinoyatning barcha elementlari ko'rsatilishi kerak. Bir shaxsga nisbatan bir paytning o'zida tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini tayinlash to'g'risida ajrim va ayblov hukmi chiqarilishi g'ayriqonuniy hisoblanadi;

2) agar shaxs jinoyat sodir etish jarayonida o'z harakatlarini anglay olmaydigan darajadagi ruhiy kasallikka chalingan bo'lsa, shaxsning jinoyat sodir etishdagi aybdorligi masalasi hal qilinmaydi.

Shaxsning ijtimoiy xavfliligidan qat'iy nazar, ular tomonidan qilingan harakat yoki harakatsizlikdan jinoyat tarkibi bo'lmasa, ular javobgarlikka tortilmaydilar. Keyinchalik ruhiy kasallikka duchor bo'lib qolgan shaxs sodir etgan jinoyat bo'yicha aqli noraso shaxsning ijtimoiy xavfli qilmishi haqida sud ajrim chiqaradi.

Keyinchalik ruhiy kasallikka duchor bo'lgan shaxsning sodir etgan jinoyati yoki aqli noraso shaxsning ijtimoiy xavfli qilmishi tufayli mulkiy ziyon yetkazilgan bo'lsa, ziyonning o'rnini qoplash masalasi fuqaroviy sudlov ishlarini yuritish tartibida hal etiladi.

Ruhiy holati buzilgan va umumiy asosda davolanishga muhtoj bo'lgan shaxsga nisbatan tibbiy yo'sindagi majburlov choralari tayinlanganida, sud bu haqda shaxsning turar joyidagi sog'liqni saqlash organiga darhol xabar qiladi.

Asosiy e'tibor shaxsning amnistiya akti yoki qonunining o'zgarishi tufayli qilmishni dekriminalizatsiya qilinganligi natijasida jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishiga qaratilishi lozim. Bunday hollarda majburlov chorasini qo'llash masalasini hal qilishda sudlar majburiy davolash sodir etilgan jinoyatning huquqiy oqibatlaridan biri va jinoiy javobgarlikni amaliy jihatdan qo'llanishi ekanligiga e'tibor berish lozim. Shunga

asosan, shaxsni jinoiy javobgarlikdan ozod qilish, bunday ozod qilishning asosidan qat'iy nazar, majburlov choralariga ham qo'llaniladi.

Shaxsni tibbiy yo'sindagi majburlov chorasidan ozod qilish uni faqat jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishiga ta'sir qiladi. Sud majburiy davolash chorasini faqatgina shaxs jamiyat uchun xavfli, deb topilgan holda qo'llashi mumkin. Bunda shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasi, nafaqat, uning ruhiy holati bilan, shuningdek, sodir etilgan qilmishning og'irlik darajasi bilan ham belgilanadi. Shuni nazarda tutish kerakki, shaxsni ijtimoiy xavfli, deb topishda sud tomonidan hamma holatlar e'tiborga olinadi, lekin shaxsning xulqini belgilovchi asoslar uning ruhiy holati asosiy mezon bo'lib qolishi lozim.

Shaxsning ijtimoiy xavfliligini belgilashda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- 1) uning o'zi uchun yoki atrofida uchun bevosita xavf tug'dirishi;
- 2) uning nochorligi, ya'ni asosiy hayotiy ehtiyojlarini mustaqil ravishda qondirishga layoqatsizligi;
- 3) agar shaxs psixiatriya yordamisiz qoldirilgudek bo'lsa, ruhiy holati yomonlashuvi oqibatida uning sog'lig'iga jiddiy zarar yetkazilishi.

Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llanilayotgan shaxs tomonidan bir qancha jinoyatlar sodir etilgan hollarda sud tomonidan asosiy e'tibor quyidagilarga qaratilishi lozim:

1) shaxs biron-bir jinoyati uchun sudlanmagan bo'lsa, sud tomonidan har bir jinoyatning qanday holatda aqli rasolik yoki aqli norasolik holatida sodir etilganligi e'tiborga olinib, tibbiy yo'sindagi majburiy davolash chorasi tayinlanadi. Ajrimda jazoning miqdori va turi ko'rsatilmaydi. Majburlov chorasi bekor bo'lsa, ish sudda umumiy tartibda qayta ko'riladi va aqli rasolik holatida sodir etilgan jinoyat uchun jazo tayinlanadi;

2) sodir etilgan jinoyatlarning ayrimlari uchun bir necha hukm bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortilganida. Bunda ham majburiy davolash chorasi yuqoridagidek tartibda tayinlanadi. Sud ajrimida har bir qilmish alohida ko'rsatilishi kerak, oldingi sud hukmi asosida tayinlangan jazo va uning muddati, jinoiy javobgarlikka tortilmagan qilmishi uchun tayinlangan majburlov chorasi (bunda jazoning turi va muddati ko'rsatilmaydi). Majburlov chorasi bekor bo'lsa, ish sudda umumiy tartibda qayta ko'riladi va jinoyatlar hamda hukmlar jami bo'yicha jazo tayinlanadi.

1. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari nima?
2. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari kimlarga nisbatan qo'llaniladi?
3. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari tayinlash asoslarini bayon eting.
4. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi vaqtidagi davolanish muddati jazo muddatiga kiradimi?
5. Tibbiy yo'sindagi majburlov chorasi qo'llangan shaxsni javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilishga nimalar asos bo'ladi?
6. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari muddati tugagandan keyin mahkumning huquqiy holati qanday hal qilinadi?
7. Alkogolizm, giyohvandlik yoki zaharvandlikka chalingan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan majburlov chorasining boshqa tibbiy yo'sindagi majburlov choralaridan farqi nimada?

MUNDARIJA

Kirish 3

1-bob. JINOYAT HUQUQI TUSHUNCHASI, VAZIFALARI, PRINSIPLARI VA TIZIMI

1.1. Jinoyat huquqi tushunchasi, vazifalari va predmeti.....	6
1.2. Jinoyat huquqi prinsiplari.....	11
1.3. «Jinoyat huquqi» fani va uning predmeti	22
1.4. «Jinoyat huquqi» fanining boshqa huquqiy fanlar (ma'muriy huquq, jinoyat protsessi, kriminologiya) bilan bog'liqligi. Jinoyat huquqining «Umumiy» va «Maxsus» qismlari	24

2-bob. JINOYAT QONUNI

2.1. Jinoyat qonuni tushunchasi va ahamiyati	27
2.2. O'zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksi	

«Umumiy» va «Maxsus» qismlari mazmuni hamda tuzilishi.....	30
2.3. Dispozitsiya va sanksiya tushunchasi, turlari.....	34
2.4. Jinoyat qonunining hudud bo'yicha amal qilishi.....	36
2.5. Jinoyat qonunining vaqt bo'yicha amal qilishi.....	43
2.6. Jinoyat qonunini sharhlash.....	46

3-bob. JINOYAT TUSHUNCHASI

3.1. Jinoyat tushunchasi va belgilari	48
3.2. Jinoyatlarni tasniflash.....	57
3.3. Jinoyatlarning boshqa huquqbuzarliklardan farqi	61
3.4. Jinoyatchilik tushunchasi va uning sabablari	65

4-bob. JINOYAT TARKIBI

4.1. Jinoyat tarkibi tushunchasi va uning ahamiyati.....	70
4.2. Jinoyat tarkibining tuzilishi.....	73
4.3. Jinoyat tarkibining elementlari.....	74
4.4. Jinoyat tarkibining turlari.....	77
4.5. Jinoyat tarkibining zaruriy va fakultativ belgilari	78
4.6. Jinoyat va jinoyat tarkibining o'zaro munosabati.....	82

5-bob. JINOYAT OBYEKTI

5.1. Jinoyat obyekti tushunchasi	85
5.2. Jinoyat obyekti turlari	86
5.3. Jinoyat predmetining jinoyat sodir etish quroli va vositasidan farqi	91

6-bob. JINOYATNING OBYEKTIV TOMONI

6.1. Jinoyatning obyektiv tomoni tushunchasi va uning ahamiyati.....	92
6.2. Ijtimoiy xavfli harakat va harakatsizlik tushunchasi	94
6.3. Jinoyat oqibat tushunchasi	99
6.4. «Moddiy» va «formal» tarkibli jinoyatlar	102
6.5. Sababiy bog'lanish va uning jinoyat-huquqiy ahamiyati	103
6.6. Jinoyat sodir etish vaqti, joyi, holati, uslubi, qurol va vositalari	106

7-bob. JINOYAT SUBYEKTI

7.1. Jinoyat subyekti tushunchasi.....	112
7.2. Jinoyat subyekti yoshi	114
7.3. Aqli rasollik va aqli norasollik tushunchasi.....	116
7.4. Jinoyatning maxsus subyekti.....	117
7.5. Jinoyat javobgarlik vujudga keladigan yoshni belgilash asoslari.....	119

8-bob. JINOYATNING SUBYEKTIV TOMONI

8.1. Jinoyatning subyektiv tomoni tushunchasi, belgilari va ahamiyati	124
8.2. Murakkab aybli jinoyatlar	125
8.3. Ayb va uning shakllari	126
8.4. Ayb shakli sifatida qasd va uning turlari	128
8.5. Ayb shakli sifatida ehtiyotsizlik va uning turlari.....	134
8.6. Jinoyatning motivi va maqsadi.....	137
8.7. Aybsiz holda zarar yetkazish.....	140

9-bob. JINOIY JAVOBGARLIK VA UNING ASOSLARI

9.1. Jinoyat javobgarlik tushunchasi	142
9.2. Jinoyat javobgarlik asoslari.....	144
9.3. Jinoyat javobgarlikning ma'muriy, intizomiy va fuqaroviy javobgarlikdan farqi	147

10-bob. JINOYATNI SODIR ETISH BOSQICHLARI

10.1. Jinoyat sodir etish bosqichlari tushunchasi va uning turlari	149
--	-----

10.2. Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish.....	153
10.3. Jinoyatga suiqasd qilish.....	156
10.4. Jinoyatni sodir etishdan ixtiyoriy qaytish.....	161
10.5. Tamom bo'lgan jinoyatlar tushunchasi	165
10.6. Jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish hamda jinoyat sodir etishdan chin ko'ngildan pushaymon bo'lish orasidagi farq	166

11-bob. JINOYATDA ISHTIROKCHILIK

11.1. «Jinoyatda ishtirokchilik» tushunchasi.....	168
11.2. Jinoyat ishtirokchilarining turlari	172
11.3. Jinoyatda ishtirokchilikning shakllari: oddiy ishtirokchilik, murakkab ishtirokchilik, uyushgan guruh, jinoiy uyushma.....	177
11.4. Jinoyatda ishtirok etgan shaxslarning javobgarlik doirasi.....	185
11.5. Jinoyatga daxldorlik	188

12-bob. BIR QANCHA JINOYAT SODIR ETISH

12.1. «Bir qancha jinoyat sodir etish» tushunchasi	192
12.2. Takroran jinoyat sodir etish	195
12.3. Jinoyatlar majmuyi.....	202
12.4. Jinoyatlarning ideal jami.....	205
12.5. Jinoyatlarning real jami	207
12.6. Retsidiv jinoyatlar	210

13-bob. QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILADIGAN HOLATLAR

13.1. Jinoyat huquqida qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar tushunchasi va turlari	215
13.2. Kam ahamiyatli qilmishlar	216
13.3. Zaruriy mudofaa.....	217
13.4. Oxirgi zarurat	226
13.5. Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish	232
13.6. Buyruq yoki boshqa vazifani ijro etish.....	240
13.7. Kasb yoki xo'jalik faoliyatiga bog'liq asosli tavakkalchilik	243

14-bob. JAZO TUSHUNCHASI, MAQSADI VA TURLARI

14.1. Jinoiy jazo tushunchasi va belgilari.....	248
14.2. Jazodan ko'zlangan maqsad.....	253
14.3. Jinoiy jazo tizimi, turlari va uning ahamiyati	257
14.4. Asosiy jazolar.....	261
14.5. Qo'shimcha jazo	285

15-bob. JAZO TAYINLASH

15.1. Jazo tayinlashning umumiy asoslari	287
15.2. Jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlar.....	292
15.3. Yengilroq jazo tayinlash.....	299
15.4. Tamom bo'lmagan va ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyatlar uchun jazo tayinlash.....	303
15.5. Bir necha jinoyat uchun jazo tayinlash.....	303
15.6. Bir necha hukm yuzasida jazo tayinlash.....	307

16-bob. JAVOBGARLIK DAN OZOD QILISHNING TURLARI

16.1. Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish va uning turlari	310
16.2. Javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi sababli jinoiy javobgarlikdan ozod qilish	314
16.3. Qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo'qotganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish	320
16.4. Aybdor o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi	

munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish.....	322
16.5. Yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish.....	324
16.6. Kasallik tufayli javobgarlikdan ozod qilish.....	328
16.7. Amnistiya akti asosida javobgarlikdan ozod qilish	329

17-bob. JAZODAN OZOD QILISH. SUDLANGANLIK

17.1. Jazodan ozod qilish tushunchasi va uning turlari	332
17.2. Jazoni ijro etish muddati o'tib ketganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish.....	335
17.3. Shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish.....	337
17.4. Aybdorning o'z qilmishiga chin ko'ngildan pushaymon bo'lganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish	339
17.5. Shartli hukm qilish	342
17.6. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish.....	345
17.7. Jazoni yengilrog'i bilan almashtirish.....	350
17.8. Kasallik yoki mehnat qobiliyatini yo'qotish oqibatida jazodan ozod qilish.....	353
17.9. Amnistiya akti yoki avf etish asosida jazodan ozod qilish	355
17.10. Sudlanganlik.....	358

18-bob. VOYAGA YETMAGANLAR JAVOBGARLIGINING XUSUSIYATLARI

18.1. Voyaga yetmaganlar javobgarligi.....	368
18.2. Voyaga yetmaganlarga nisbatan qo'llaniladigan jazo tizimi va ularning vazifasi	372
18.3. Majburlov choralari qo'llagan holda javobgarlikdan yoki jazodan ozod qilish.....	378
18.4. Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ravishda ozod qilish	388

19-bob. TIBBIY YO'SINDAGI MAJBURLOV CHORALARI

19.1. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralari tushunchasi	391
19.2. Tibbiy yo'sindagi majburlov choralarining turlari, ularni tayinlash, muddatini uzaytirish, o'zgartirish va bekor qilish.....	396

